

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

JUHÁSZ ANTAL

A SZEGEDI TÁJ TANYÁI

1982/83-2

A MÓRA FERENC MÚZEUM

ÉVKÖNYVE

1982/83

2

JUHÁSZ ANTAL

A SZEGEDI TÁJ TANYÁI

SZEGED

1989

JAHRBUCH DES MÓRA FERENC MUSEUMS, SZEGED (UNGARN)
ANNALES DU MUSÉE FERENC MÓRA, SZEGED (HONGRIE)
ЕЖЕГОДНИК МУЗЕЯ ИМ. ФЕРЕНЦ МОРА, СЕГЕД (ВЕНГРИЯ)

Szerkesztő bizottság

Barna László, Dömötör János, Juhász Antal,
Lengyel András, Zombori István

A szerkesztő bizottság elnöke

TROGMAYER OTTÓ

Szerkesztő

TROGMAYER OTTÓ

Technikai szerkesztő

VARGA JÓZSEF

A borítólapon Mayer Gyula tervei alapján készült.

HU ISSN 0563-0525

1999

1000 1999

SALICA SZÉKES
HAGYATÉKA

I. Bevezetés

A táj, amelynek települését vizsgáljuk, a mai magyar Alföld, a Duna—Tisza köze egy része, olyan terület, amely sem természetföldrajzi, sem néprajzi jellemzői alapján ma nem különül el közvetlen környezetétől. Kiszemelése és körülhatárolása kifejezetten történeti szemszögű megfontolások, elsősorban a 18—19. századi tulajdonviszonyok és közigazgatási határok nyomán történt.

Legnagyobb közigazgatási egysége Szeged városa, hatalmas határával. A Város határának kiterjedése a török hódoltságot követő évtizedekben, a kun puszták tulajdonjogáért, majd legeltetéséért folytatott pereskedés után, hosszas birtokvitákat lezáró királyi adományozásokkal tisztázódott. A 18. század közepére jutott nyugvópontra a középkorban már szegedi polgárok által használt számos puszta (Móra halma, Kistelek, Zákány, Kereset, Bilisics stb.) tulajdonjoga,¹ ami után csak 1776-ban, Kistelek telepítésekor változott a Város határterülete. Attól fogva kisebb változásokkal lényegében az 1950. évi közigazgatási reformig állandósult a 142 000 kat. hold kiterjedésű városhatár. Szeged határába ékelődött az 1719-ben telepített Dorozsma 32 350 kat. holdnyi területen. Dorozsma a Jászkunság 1745. évi megváltásától, 1876-ig, a kiváltságos területeknek a vármegyeszervezetbe történt betagozódásáig a Kiskunsághoz tartozó szabad jogállású település volt.

Szeged szomszédságában fekszik két, Árpád-kor óta kontinuus népességű község: Algyő és Tápé. Előbbi a török hódoltság után, magánföldesúri úrbéres község, Tápé pedig 1247-től 1848-ig — kisebb hódoltsági megszakítással — Szeged jobbágyfaluja.

Tápétól északra, a Tisza folyó és a szegedi határ közötti terület 1728-tól szintén földesúri birtok, az ún. Mindszent—Algyői uradalom, melyet 1803-tól az új tulajdonos nevére Pallavicini uradalomnak, későbbi központjáról Sövényházi uradalomnak is említi a történeti szakirodalom.² Az uradalom északon Csany és Felgyő határáig terjedt, melyek már a Károlyi család birtokai voltak, a 19. század második felében pedig hozzátartozott a Pest vármegyében fekvő Péteri puszta. Kutatóterületünk itt nem egészen követi az uradalom birtokhatárát. Nem terjesztettük ki vizsgálatainkat Mindszent községre, mivel tisztántúli település, így kívül esik a Duna—Tisza közti tájon, — Tömörkény pusztára, mely a 18. századtól a mindszenti jobbágyok úrbéres legelője, ezért használata, majd betelepülése Mindszenthez kötődött — és a Péteri pusztára, mert más vármegyei közigazgatáshoz tartozott és különben is viszonylag

¹ REIZNER JÁNOS 1900., 92., utóbb BÁLINT SÁNDOR 1976. 111—112.

² HORNYIK JÁNOS 1865. 228—231., REIZNER JÁNOS 1895., KERTÉSZ JÁNOS 1938.

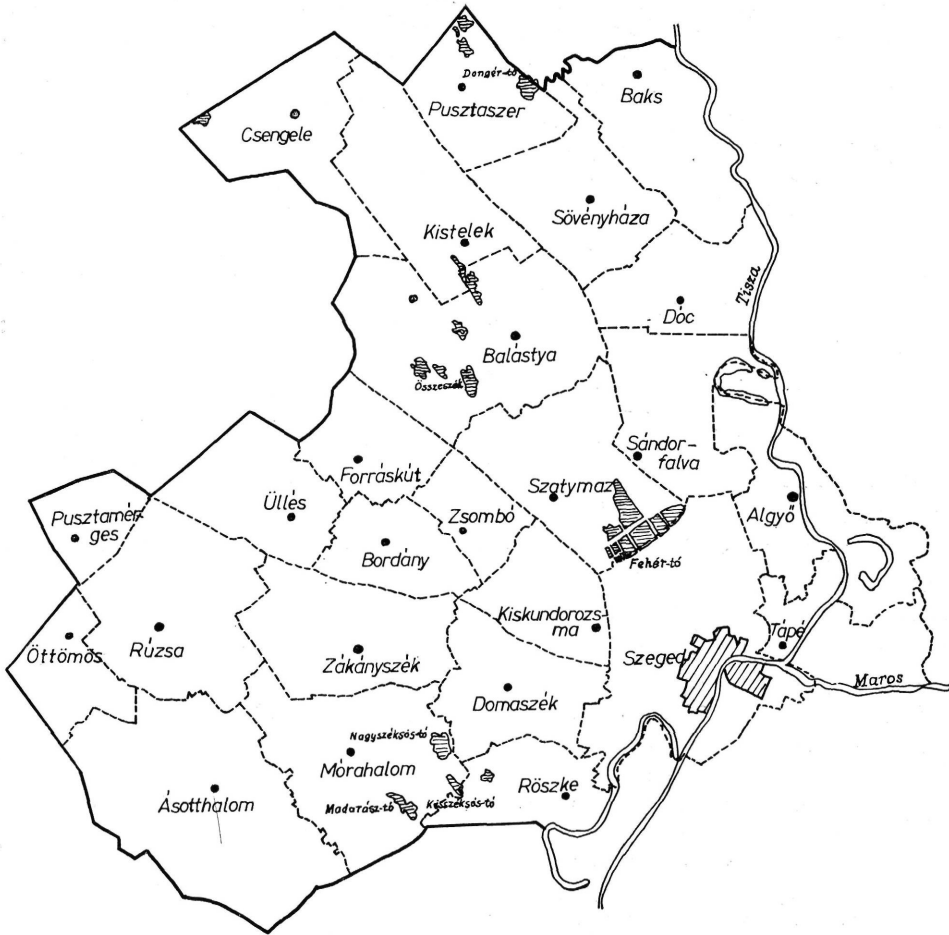
1. kép. A kutatóterület települései közigazgatási határukkal az 1900-as években.

rövid ideig, mindössze fél évszázadig volt a Pallaviciniek birtoka. Az uradalomnak így körülhatárolt, kutatott területe a századfordulón 55 718 kat. holdra rúgott.³

A vizsgált táj része az 1776-ban telepített Kistelek község, melynek 12 000 kat. holdnyi területét a helytartótanács rendeletére Szeged városának kellett határából kihasítania. A tájon a 19. század végén és a századfordulón három község létesült: 1879-ben Sándorfalva, határa 2261 kat. hold, 1897-ben Ötömös, határa 2005 kat. hold, és 1902-ben Pusztamérges 4238 holdon.⁴ Kutatóterületünkhöz tartozik végül Felsőpusztaszer (a mai Pusztaszer község) határa, mely a 17–18. században Kecskemét város bérelt, majd zálogos pusztája volt és 1827-ben a Pallavicini család és a Város közötti hosszú birtokvita után Kecskemét tulajdonába került. Vizsgálataink ki-terjesztését az indokolta, hogy e terület Kistelek és a sövényházi uradalom közé éke-lődött, s 1881–1934 között közigazgatásilag Kistelekhez tartozott.

³ Az uradalom birtokterületére nézve fő forrásunk REIZNER JÁNOS 1895. Határa — Sövényháza néven — az 1900. évi népességi összeírásból, M. Stat. Közl. Új sor I. Bp. 1902.

⁴ Az új községek határa az 1910. évi népszámlálás nyomán: M. Stat. Közl., Új sor 42. Bp. 1912.

2. kép. A kutatott táj 1950. évi településhálózata

Fenti megfontolások alapján körülhatárolt kutatóterületünk Csongrád megyének Tisza jobbparti, észak felől Csanytelek és Tömörkény határáig terjedő részét öleli fel, mely közel 267 000 kat. hold (1. ábra). Ha a települések kialakulását és jogállását vesszük alapul, e területen a 20. század közepéig egy Árpád-kori múltú, nagyhatárú szabad királyi város (Szeged), két Árpád-kor óta kontinuos népességű volt jobbágyközség: Algyó és Tápé, két 18. századi telepesközség: Dorozsma és Kistelek, három 19. századi, illetve a századfordulón települt község: Sándorfalva, Öttömös, Pusztamér-ges, egy változatos birtoklás- és településtörténetű uradalom — mely 1870-ben Sövényháza néven „eszmei község”-gé vált — és egy kizárólag tanyás településű, csupán 1934 óta önálló község, Felsőpusztaszer élt és létezett. E sommás áttekintésből látható, hogy tájunk településtörténete igen változatos. Ebből is ered, hogy vizsgálatunk az újkori megtelepedés több módjának, a településforma és -szerkezet több változatának bemutatására alkalmas ad.

A táj öthatod részén — még a Pallavicini uradalom több birtoktestjén is — kibontakozott a tanyás megtelepedés, ezért megkülönböztetett figyelmet fordítunk a tanyakialakulás folyamatára. Mivel a tanyák különböző időkben, más-más tulajdonviszonyok, határhaználati és termelési feltételek között jöttek létre, vizsgálatuk a tanyásodás több változatára nyújt majd példát.

A táj települési képét a 18. század második évtizedétől a 20. század közepéig kívánjuk bemutatni. Az első időhatárt a kutatási lehetőségek szabták meg: a török hódoltság után az 1710-es évektől állnak rendelkezésünkre írott források: az 1715. és 1720. évi népességi összeírás, 1719-től Szeged város tanácsának jegyzőkönyvei stb. A települési változásokat az 1950. évi közigazgatási átszervezésig kísérik. Ekkor a városi, községi tanácsok szervezésével egy időben a nagy tanyai népességű alföldi települések határában számos, önálló tanáccsal rendelkező községet létesítettek: Szeged határából 9, Kiskundorozsmából 4 tanyaközség vált önállóvá.⁵ Miután a volt Pallavicini uradalom területén Sövényháza mellett két új községet szerveztek (Baks és Dóc), így a tájon — ahol a századfordulón, de még 1930-ban is csak nyolc községet vettek számba — kutatásaink végpontján már 24 község élt. E települések nagyobbik felének népessége jelentős részben szegedi gyökéretű, aminek nyomai a táj települési képén, a nép életformájában máig föllelhetők. (2. ábra).

Forrásaink a szegedi és a szentesi levéltár iratai, 18—19. századi kéziratos térképek, az I. és II. országos katonai felmérés, kataszteri felvételek, nyomtatott határtérképek, paraszti visszaemlékezések, helyszíni megfigyelések és a témánkat érintő történeti és néprajzi tanulmányok. 1964-től végeztünk terepmunkát előbb Szeged egykori határában, majd a 70-es években a megjelölt gyűjtőterület többi településén. Bejártuk a települések valamennyi tanyákkal megült határrészét, különös gondot fordítva azokra a területekre, amelyek a mai legidősebb nemzedék életében népesedtek be. Ott ugyanis a népi emlékezet nyomán jól megfoghatók voltak a megtelepedés kezdeti lépései, az építés, otthonteremtés munkafázisai, s kirajzolódott az a folyamat, ahogyan a korábban néptelen természeti táj kultúrtájja alakult. Célunk, hogy a 18—19. században hatalmas kiterjedésű homokos puszták benépesülését, mint emberi erőfeszítést, az egymást követő parasztnemzedékek teljesítményét is bemutassuk. Ehhez a föltárt írott források mellett idős adatközlőink visszaemlékezései adtak legtöbb segítséget.

Mielőtt tárgyunkra térnénk, áttekintjük a táj településtörténeti szakirodalmát, az adott időhatárok között.

Az első tudományos értékű leírást Csongrád megyéről Bél Mátyásnak köszönhetjük. Bél országismertető munkájának (*Notitia Hungariae novae Historico-geographica*) 1735—42 között öt kötete jelent meg, tíz felvidéki és nyugat-dunántúli megye jellemzésével. Csongrád vármegye leírása — Vas, Heves, Pest, Bihar megyékhez és a Jászkunshoz hasonlóan — az utóbbi évtizedekig kéziratban maradt hagyatékból került elő.⁶ BÉL MÁTYÁS kitűnő tájékoztatást nyújt választott területünk 18. század eleji települési és birtokviszonyairól. Utalásaiból kitetszik, hogy Csongrád megyét, akárcsak a Jászkun területet — 1730-ban járhatta be.⁷

A 18—19. század fordulóján VEDRES ISTVÁN, Szeged város földmérő mérnöke hoz híradást szülővárosa gazdasági életéről. Forrásértékű adalékokban számunkra leggazdagabb az új városháza alapkőletételére írt munkája, melyben megrajzolja a dohány-

⁵ Szeged határából a következő községek önállósultak: Alsótanya területén Ásotthalom, Domaszék, Mórahalom, Röske, Rúza (előbb Csorva), Zákányszék és Felsőtanyán Balástya, Csengele, Szatymaz. Kiskundorozsma területéből Bordány, Forráskút, Üllés és Zsombó váltak le.

⁶ BÉL MÁTYÁS 1984.

⁷ BÉL MÁTYÁS 1975. 7—51.

kertészségek és a homoki szőlőtermelés fölvirágzását.⁸ Ugyanabban az évben, amikor Vedresnek ez a műve megjelent, készült el BEDEKOVICH LŐRINC leírása a Jászkun területekről. Bedekovich szintén földmérő mérnök, akinek a szakirodalom 55 fennmaradt kéziratos térképét tartja számon. A közelmúltban kiadott munkája Dorozsma község, a birtokában levő Átokháza és Üllés puszták, valamint Mérges pusztá használatáról, települési helyzetéről nyújt tájékozódást.⁹

Az 1810-es évektől a Tudományos Gyűjtemény közölte az ország tájait, közigazgatási egységeit ismertető leírásokat. Csongrád vármegyéről 1817-ben és 1821-ben jelentek meg a folyóiratban részletes jellemzések,¹⁰ melyek föltűntetik a népesség települési viszonyait, a lakott települések lélekszámát és foglalkozását. Az adatgazdag, tárgyra törő ismertetések szerzője az újabb kutatások szerint GRÜNN ORBÁN szegedi nyomdász lehetett.¹¹

A Bél Mátyás által megteremtett történeti-földrajzi-statisztikai népismertetés művelői közül tárgyunkhoz Vályi András, Ludovicus Nagy, Fényes Elek és Palugyay Imre kötetei nyújtanak nélkülözhetetlen forrásanyagot. Időrendben az első VÁLYI ANDRÁS országleírása,¹² mely a települések birtokosairól, határáról, a lakosság foglalkozásáról ad tömör tájékoztatást. Ludovicus Nagy latin nyelvű munkájának¹³ értékét számunkra az adja, hogy felsorolja a vármegye valamennyi lakott és lakatlan pusztáját, dűlőjét („praedia et diverticula”), s mindenütt feltűnteti a házak és a lakosok számát. Településtörténeti szempontból statisztikája igen hasznos, bár Szeged határrészeire vonatkozóan — az egykorú térképekkel összevetve — több korrekcióra szorul. FÉNYES ELEK hat kötetes művében jól adatolt leírást ad a vármegye településeiről és „nevezetesebb népes pusztái”-ról.¹⁴ Valamennyi történeti-statisztikai helyzetrajz közül adatokban leggazdagabbak, s néprajzi szempontból legértékesebbek PALUGYAY IMRE kötetei.¹⁵ Elődeihez és kortársaihoz képest munkáinak többlete, hogy kimutatást közöl a határ művelési ágairól, a házaknak lakóik társadalmi helyzete szerinti megoszlásáról, a jobbágytelkekről, az állatállományról és a községekhez tartozó lakott pusztákról, illetve majorokról. Településnéprajzi vizsgálódásunkhoz a művelési ágak és a közigazgatási, adózási együvé tartozás feltűntetése ad jó támpontokat.

A századfordulótól elsősorban Szeged határáról nyújt egyre több forrásanyagot a helytörténeti, településföldrajzi, agrártörténeti kutatás, gyakran az egykorú szegedi szépirodalom és a zsurnalisztika is. REIZNER JÁNOS, a város történetének monográfusa a 18. század első felében keletkezett szállásokról tárt föl levéltári forrásokat és elsőként írt a közlegelők hasznabérbe adásáról.¹⁶ TÖMÖRKÉNY ISTVÁN különösen a városból a pusztára történő kirajzás, a homokon való megtelepedés emberi küzdelmeit ragadta meg elbeszéléseiben és szakcikkében.¹⁷ SZÜTS MIHÁLY Szeged mezőgazdasá-

⁸ VEDRES ISTVÁN 1799.

⁹ BEDEKOVICH LŐRINC kéziratosa könyvét TÓTH JÁNOS jelentette meg, értékelő előszóval: TÓTH JÁNOS 1976.

¹⁰ Csongrád Vármegyének bővebb esmertetése. Tudományos Gyűjtemény, 1817. VIII. kötet 73—76., Csongrád vm. bővebb ösmertetésének folytatása. Tud. Gyűjt., 1821. V. 54—67.

¹¹ Az ismertetések szerzőjét GIDAY KÁLMÁN kutatásai valószínűsítik. Szíves fölvilágosítását köszönöm.

¹² VÁLYI ANDRÁS 1799.

¹³ LUDOVICUS NAGY 1828.

¹⁴ FÉNYES ELEK 1839.

¹⁵ PALUGYAY IMRE 1853., 1854., 1855.

¹⁶ REIZNER JÁNOS 1900/a 49—75, Uő. 1900/b III. 425—439.

¹⁷ TÖMÖRKÉNY ISTVÁN 1904, Elbeszéléseinek néprajzi hitelére vonatkozóan I. JUHÁSZ ANTAL 1967.

gáról írt monográfiája számunkra táblázatos kimutatásaival és a tanyai gazdaságok fontosabb típusainak bemutatásával ad újat.¹⁸

HERMAN OTTÓ 1899 őszén tett rövid tanulmányutakat Szeged-Alsótanyán. Fölkeres-
te Pálffy Antal zákányi gazda tanyáját. Futó följegyzései arról tanúskodnak, hogy meg-
ragadta a szegedi tanya sajátos világa: „Nagyon érdemes dolog volna valamely érin-
tetlenebb tanyán egy évet eltölteni, és az életet apróra megfigyelni. Ősi vonatkozású
dolog akadna akárhány.”¹⁹ Szándéka — a néprajztudomány kárára — nem valósult
meg.

Az 1930-as években BOKOR ISTVÁN és SZÉLL MÁRTA Szeged-Alsótanya egy-egy
kiragadott határrészének települési és gazdasági viszonyait vizsgálta.²⁰ Munkájuk a
Kogutowitz Károly vezette földrajzi tanszéken benyújtott egyetemi doktori értekezés,
innen adódik erőteljes település- és emberföldrajzi szemléletük. Ismerték az akkor
hozzáférhető térképeket, demográfiai és gazdasági kimutatásokat, s kérdőíves adat-
felvételt is készítettek. Néprajzi szempontból Bokor István dolgozata a gazdagabb.
KRÚDY MÁRIA a szegedi tanyarendszer kialakulásának összegezésére is kísérletet
tett, de mivel csupán az előtte járt kutatók (REIZNER, SZÜTS stb.) eredményeit és az
újabb mezőgazdasági és birtokstatisztikákat használta — olykor értelmezte —, újat
alig tudott mondani.²¹

ERDEI FERENC néprajzi, szociográfiai szempontokat egyesítő tanyarendszerezé-
sében a szegedi határt túlfejlődött tanyás vidékként jellemzi.²² A szegedi tanyatípu-
sokról, a Város és tanyái közötti kapcsolatokról írt megállapításai máig helytállóan
bizonyultak. Az utóbbi évtizedekben a tanyarendszer megszüntetését célzó, 18—19.
századi kísérletekről szólva SZABÓ ISTVÁN,²³ a helynévkutatás keretében INCZEFI
GÉZA²⁴ közölt eddig ismeretlen adatokat a szegedi tanyákról, SZÉCSY GYÖRGY pedig
a kései városi haszonbérleteket kutatta.²⁵ BÁLINT SÁNDOR a szegedi határ birtoklás-
történetét és a homoki szőlőhegyek kibontakozását tárta fel, s e munkái beépültek
a szegedi táj népeletét tárgyaló monográfiájába is.²⁶

BARABÁS JENŐ a közép-európai szórványtelepülések kialakulását elemezve a
magyar Alföldről a szegedi tanyásodást választotta példának, s az addigi szakiroda-
lom mérlegeléséből vont le következtetéseket az itteni tanyafejlődésre.²⁷ BALOGH
ISTVÁN a kapitalizmus kori alföldi tanyás gazdálkodás egyik típusát éppen az áru-
termelő szőlő-gyümölcsstermesztő szegedi tanyai gazdaságokkal jellemezte.²⁸

A Szeged határán kívül eső területek településtörténetéről jóval kevesebb kuta-
tási eredményt szemlélhetünk. A Mindszent—algyői uradalom birtokviszonyait,
gazdálkodását az 1890-es években REIZNER JÁNOS kutatta.²⁹ Ő említi először az ura-
dalmi földön települt dohánykertészségeket és a majorsági gazdálkodás 19. század
eleji bevezetését. A dohánykertész telepek sorsát újabban TAKÁCS LAJOS mutatta

¹⁸ SZÜTS MIHÁLY 1914.

¹⁹ MADARASSY LÁSZLÓ: Herman Ottó látogatása a szegedi Pálffy-tanyán. Bp. 1935. — A látog-
tatást földézi BÁLINT SÁNDOR 1976. 33.

²⁰ BOKOR ISTVÁN 1936. Eredeti kézírata a Néprajzi Múzeum Ethn. Adattárában: Tíz km²-nyi
területrészt a Szeged—mórahalmi tanyákból. Szeged, 1935. EA 4505; SZÉLL MÁRTA 1936.

²¹ KRÚDY MÁRIA 1931.

²² ERDEI FERENC 1942. 215—218.

²³ SZABÓ ISTVÁN 1960. 173—174.

²⁴ INCZEFI GÉZA 1960.

²⁵ SZÉCSY GYÖRGY 1967., 1970.

²⁶ BÁLINT SÁNDOR 1961., 1963., 1976.

²⁷ BARABÁS JENŐ 1960.

²⁸ BALOGH ISTVÁN 1965.

²⁹ REIZNER JÁNOS 1895.

be, gazdag levéltári forrásanyag és egykorú térképek alapján.³⁰ Az uradalmi birtok településtörténetéhez is kiváló adalékokat nyújtanak INCZEFI GÉZA földrajzinév-kutatásai.³¹

Jó települési adatok találhatók két község: Kistelek és Kiskundorozsma monográfiájában.³² A tanyai település kibontakozásának SZTRIHA KÁLMÁN, Dorozsma monográfusa szentelt több figyelmet. Érdeme az is, hogy tárgyalja a népes dorozsmai határban összesűrűsödött tanyaközpontok keletkezését. Az újabb falumonográfiák települési vizsgálataira még visszatérünk. A megyei monográfiák közül ZSILINSZKY MIHÁLYÉ témánkhoz alig nyújt valamit, Csongrád vármegye szociográfiájának községtörténeti összefoglalói pedig a korábbi publikációk rövidebb-hosszabb kivonatai, a népességi összeírások adataival kiegészítve.³³

Tanulságokat merítettünk az utóbbi évtizedben öröndetesen megélénkülő településnéprajzi, főleg tanyatörténeti kutatásokból — különösen BALOGH ISTVÁN,³⁴ BÁRTH JÁNOS,³⁵ FÜR LAJOS,³⁶ OROSZ ISTVÁN,³⁷ RÁCZ ISTVÁN,³⁸ SZABAD GYÖRGY³⁹ tanulmányaiból. A munkánkat rendszeresen figyelemmel kísérte és tanácsaival segítette Tálasi István professzor.⁴⁰

Kutatásaink több részletét korábban feldolgoztuk és módunk volt azokat szakfolyóiratban, illetve helytörténeti kiadványban megjelentetni. E közlések lehetővé teszik, hogy munkánk néhány fejezete a részletes elemzés helyett a föltárt anyag és az abból adódó következtetések összegezését tartalmazza.

³⁰ TAKÁCS LAJOS 1964.

³¹ INCZEFI GÉZA 1958.

³² VICSAY LAJOS 1929., SZTRIHA KÁLMÁN 1937.

³³ ZSILINSZKY MIHÁLY 1960., CSIKVÁRI ANTAL (szerk.) 1938.

³⁴ BALOGH ISTVÁN 1976., 1980.

³⁵ BÁRTH JÁNOS 1975/a. 1975/b.

³⁶ FÜR LAJOS 1980., 1983.

³⁷ OROSZ ISTVÁN 1980.

³⁸ RÁCZ ISTVÁN 1976., 1980., 1982.

³⁹ SZABAD GYÖRGY 1980.

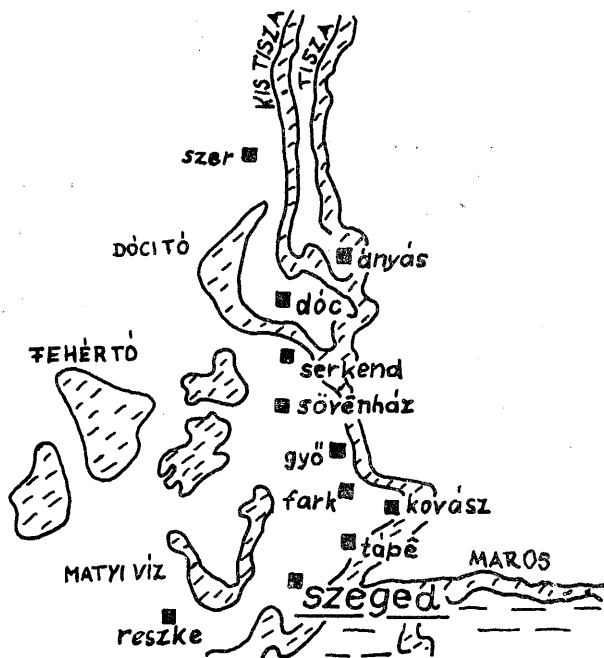
⁴⁰ TÁLASI ISTVÁN útbaigazító tanácsaiért e helyen is köszönetem fejezem ki.

II. A tanyák és más külterületi lakott helyek településnéprajza

1. Települési viszonyok a 18. század elején

Szeged városa 1686-ban szabadult föl a török hódoltság alól, s ezzel a környező tájra is új idők köszöntöttek. Mielőtt a török utáni települési viszonyokat ismertetnénk, röviden szólunk a korábbi idők települési helyzetképéről.

Az 1522. évi szegedi tizedjegyzék gazdag településtörténeti, néprajzi tanulságait legutóbb BÁLINT SÁNDOR elemezte.¹ Munkájából kirajzolódik a Város középkori települése, virágzó társadalmá, közvetlenül a hódoltságot megelőző időkől. Mi azonban nem a város, hanem a környező táj településével foglalkozunk, mivel úgy véljük,

3. kép. A szegedi nahije lakott helységei 1548-ban

¹ BÁLINT SÁNDOR 1963.

Szeged 16—18. századi városképét, utcahálózatát BÁLINT SÁNDOR, CSONGOR GYŐZŐ² tanulmányai, újabban VASS ELŐD közleménye³ az elérhető forráslehetőségek nyomán kitűnően megvilágítják. Természetesen a város nem szakítható ki környezetéből, melynek századokon át gazdasági, művelődési központja volt, ám települési viszonyait ismertnek tekintjük és azokra csak a határterületével és tágabb környékével való kapcsolódásoknál utalunk.

Ismert, hogy Szeged 1543-ban került török kézre. A hódoltság alatt *khász*-város, vagyis szultáni birtok volt, így közvetlenül a kincstárnak adózott. Szandzsák-székhely lett, egyben központja a járásnyi területű szegedi nahijé-nek. A szegedi nahije 1548. évi adóösszeírása tájékoztat először a töröktől megszállt táj lakott településeiről (3. kép).⁴

A kutatóterület lakott települései 1548-ban

	adófizetők száma	kapu (háztartás) száma
Szeged város	400	400
Ányás falu	14	25
Docs (Docz) falu	16	26
Reszke falu	20	26
Fark falu	12	15
Tápé falu	43	42
Győ falu	33	33
Serked falu	17	23
Szer falu	67	84
Sövénház falu	28	41
Kovász falu	14	25

Néhány évvel azután, hogy a török uralom tájunkra kiterjeszkedett, a 12—15. században létesült faluk még fennállottak. Szeged városa után a terület legnagyobb települése Szer volt, melyet a 15. századi oklevelek „oppidum”-ként említenek. A történeti források elemzése alapján HORVÁTH FERENC arra a megállapításra jutott, hogy Szer a 15. században és a 16. sz. elején földesúri joghatóság alatt álló, vámszedési és vásárlási joggal rendelkező mezőváros volt.⁵ Az 1526 szeptemberében átvonuló török seregek pusztítása törést okozott a település életében, de ezt — mint a fenti defter is bizonyítja — a mezővároska még kiheverte. Az 1553—54. évi török adóösszeírásban Szeren 56 fizető, 36 nem fizető, összesen 92 házat írtak össze.⁶ A település — a vidék több más falujához hasonlóan — a 15 éves háború alatt, az 1596. évi hadjárat idején pusztulhatott el.

A hódoltság idejéből a táj falvai közül legtöbbet Tápéról tudunk. 1550-ben 43, 1585-ben 42 házat, 1670 körül 36 családfőt vettek számba a faluban, amiből arra lehet következtetni, hogy a lakosság 200 fő körül állandósult.⁷ A falu mezőgazdasági

² BÁLINT SÁNDOR 1959, 1963., 1976., CSONGOR GYŐZŐ: Balla Antal XVIII. századi szegedi kéziratoss térképe I. Felsőváros. MFMÉ. Szeged, 1968., Uő: II. Alsóváros. MFMÉ. Szeged, 1969., Uő.: III. Vár és Palánk. MFMÉ. Szeged, 1970.

³ VASS ELŐD 1979. 26—51.

⁴ VASS ELŐD 1979. 50—58. A szegedi nahijéhez 26 falu tartozott, de itt csak a kutatóterületünkre eső településeket soroljuk fel.

⁵ HORVÁTH FERENC 1975. 372.

⁶ VELICS—KAMMERER 1890. 145.

⁷ KRISTÓ GYULA 52—56.

termelése a 16. század második felében visszaesett, ám 1670 táján a szemtermelés megközelítette az 1585. évit. Az állattartás ágazatai közül 1670 körül a juhtartás és a méhészet jelentősebb volt, mint korábban. A korszak kutatói azt tapasztalták, hogy az állattenyésztés a hódoltság idején az Alföldön növekvő szerepet töltött be. 1560-ban a török összeíró Szegeden, a legelőadó kivetésekor 15 ezer szarvasmarhát vett számba, ám KÁLDY-NAGY GYULA szerint a szegediek ennél is több szarvasmarhát tartottak.⁸ Szeged legelőadója abban az esztendőben 15 000 akcse volt, 1578-ban pedig a kádi bejegyzése szerint: „Szeged város lakosai szállásainak legelőjövédelme a nevezett város földjén évenként 25 000 akcse,”⁹ ami az állattenyésztés növekedésére mutat. VASS ELŐD összesítése szerint Szegeden 1548-ban 69 065 db bárányt és juhot vettek számba, ba,¹⁰ amiből országosan is kimagasló juhtartásra lehet következtetni. A növekvő jószágállományból értékesítésre is jutott. Egy 1563-ban készült kimutatás szerint Vácon keresztül a töröktől megszállt Alföldről, hét hónap alatt több mint 30 ezer szarvasmarhát hajtottak ki és ennek az állatkivitelnek közel felét 8 város — a többi között Szeged — határában nevelték föl.¹¹

Miközben a táj középkorban települt falvai kevés kivétellel elnéptelenedtek, művelt földjeik pusztává váltak, Szeged város paraszti népessége a város pusztáin és a környéken a külterjes állattenyésztést a korábnál magasabb szintre emelhette. Úgy tudjuk, ebben szerepe volt annak, hogy a szegediek az állattartást több elpusztult, környékbeli falu határára is kiterjesztették.

A népesség hódoltság utáni helyzetéről első forrásaink az 1715. és 1720. évi országos összeírások. 1715-ben Csongrád vármegyében 2 mezővárost (Hódmezővásárhely, Csongrád) és 4 falut (Győ, Mindszent, Szentés, Tápé) találtak az összeírók. Szeged szabad királyi várost külön írták össze. Vizsgált területünkön Szeged városán kívül mindössze két falu — Győ és Tápé — vészelte át a török hódoltságot.

A lakott települések háztartásainak száma
1715-ben¹²

	Szeged	Győ	Tápé
nemes	—	—	—
mezővárosi polgár	210	—	—
jobbágysellér	—	42	45
taksás, szabados	179	5	3
egyéb	—	—	—
	9	6	—
	398	53	48

A kimutatásból látható, hogy 1715-ben Tápé háztartásainak száma alig haladta meg az 1550. illetve 1585. évit, tehát nagyjából ugyanazok a törzsökös családok élték át a hódoltság másfél évszázadát, tartották fenn a nehéz időkben a falu népességének folytonosságát. Ezt a következtetést támasztják alá BÁLINT SÁNDOR családnév-vizsgálatai is.¹³

⁸ KÁLDY-NAGY GYULA 1970. 37.

⁹ KÁLDY-NAGY GYULA 1970. 39.

¹⁰ VASS ELŐD 1979. 31.

¹¹ Idézi RÁCZ ISTVÁN 1980. 112.

¹² Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720—21. M. Stat. Közl. Új folyam. XII. Bp. 1896. 45.

¹³ BÁLINT SÁNDOR 1965. 7.

Tápé kontinuitását részint a Tisza kiterjedt vízi vidéke tette lehetővé, mely a lakosságnak a pusztító hadjáratok idején menedéket nyújthatott, részint Szeged, a szultáni birtokként védett város közelsége, de mindenképpen része van benne törzsök családjai kitartásának, több évszázados lakóhelyükhöz való ragaszkodásának is. Hasonlók mondhatók a középkori Győ népességéről. A folyómenti, erekkel átszőtt táj és a városhoz való közelség népesség-megtartó szerepe akkor mérhető igazán, ha tekintetbe vesszük, hogy a vidéken nyolc középkori falu a hódoltság alatt elenyészett.

1719-ben Dorozsma pusztára Orczy István főkapitány Jászfényszaruról és vidékéről származó családokat telepített. Dorozsmát — az Árpád-kori Dorozsma-nemzetség telephelyét, ahol monostor is állott — a 15—16. században a szegediek legeltették. Hosszú birtokviták után az 1720-as években Szeged városa kénytelen volt lemondani Dorozsmáról, amely a Kunsággal együtt átmenetileg a Német Lovagrend tulajdonába került.¹⁴

1720-ban az összeírók Szegeden 404, Győn 44, Tápén 50, Dorozsmán 23 háztartást vettek számba. 1715-ben a lakosság kizárólag magyar volt, 1720-ban viszont Szegeden 19 szerb-horvát és ezeken felül 193 rác (szerb) határőr háztartást írtak össze.¹⁵ A népesség számát itt mellőzhetőnek tartjuk — egyébként ACSÁDY IGNÁC becsléseit az újabb demográfiai irodalom kritikával illetve és jelentős mértékben kiigazította.¹⁶

A két összeírást követően BÉL MÁTYÁS tájékoztat területünk települési viszonyairól. Egy megjegyzéséből kiderül, hogy 1730 kora őszén járt Csongrád vármegyében, ami egybevág azzal a korábbi megállapítással, hogy a Kunságot és a Jászságot 1731-ben írta le.¹⁷

Bél kutatási területünkön szintén két lakott falut talált. Győ, más néven Algyő vagy Alsó Győ „közepes falu Szeged felett egy mérfölddel — írja. — ...Noha áradásoktól mentes, a földeknek és vetéseknek mégis gyakran ártanak a kiöntések is. Lakói katolikus vallású magyarok, kevés szántóföldjük van. Erdeje nincs, kivéve néhány fűzfabokrot.”

Tápé „a Tisza árvizei idején teljesen körül van véve mocsarakkal, még a házakat is alig tudják szárazon tartani. Kevés földdel bír, katolikus magyarok lakják. Borban, búzában azonban termékeny, ha a vizek meg nem rontják.” A falu 1247 óta Szeged város tulajdona.

A két község, — különösen Tápé leírása magyarázatot nyújt arra, hogyan tudott fennmaradni a lakosság a török alatt, az átvonuló hadjáratok és ismétlődő tiszai áradások közepette.

Magánföldesurak, Szeged város és a királyi kincstár birtokaként említi Bél vizsgált tájunkon a következő pusztákat, ill. birtoktesteket: *Pusztaszer, Anyás, Kis-Telek, Reszke, Zakany, Balag, Csorva, Kereset, Ötemes, Dócz, Serkéd, Sövényháza.*

„Pusztaszer jeles birtok a pesti—kecskeméti országúton, az azonos nevű tó mellett. Az itt levő régi nagy mezőváros vagy falu jelentőségét bizonyítja ma is látható templomának szerkezete és terjedelme. Ez ugyanis teljes egészében négyszögletes terméskőből és égetett téglából épült, és olyan tágas, hogy nagy embertömeg befogadására alkalmas. A templom mellett, ugyanazon úton van a vendégfogadó.” A pusztá gróf Erdődy György birtoka volt.

¹⁴ REIZNER JÁNOS 1900. A dorozsmai határ birtoklástörténetét legutóbb BÁLINT SÁNDOR foglalta össze: 1976. 110—112.

¹⁵ Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. M. Stat. Közl. Új folyam, XII. Bp. 1896. 45., 192., 447.

¹⁶ Vö. Magyarország történeti demográfiája. Bp. 1963.

¹⁷ ILLYÉS BÁLINT—SZÓTS RUDOLF 1975.

A Tisza folyó és Pusztaszer között fekvő Ányást 1730-ban Andrászi alispán birtokolta. Bél Mátyás gazdag kaszálóját és rengeteg nádasát emeli ki. Utóbbiakból „a birtokos télvíz idején tűzzel szokta kiűzni a sok rókát, farkast, néha szarvast és däm-vadat.” A földesúrnak volt háza és majorsága is.

Újdonság, amit BÉL MÁTYÁS a szegedi földön fekvő *Reszkéről* följegyzett: „...földje kövér és a polgároknak tágas majorságuk van. Sok szegedinek nemcsak ideiglenes, hanem állandó jellegű háza is van benne, úgyhogy falunak vélné az ember.” Figyelmet érdemel, hogy Bél tágas majorságokat látott Reszkén (később Rösztke) és az ideiglenes épületeken kívül olyan állandó jellegű házakat, amelyek alapján falunak vélte. Szembetűnő viszont, hogy nem említi a Rösztkére származott szerb határőröket, annál is inkább, mivel a vármegyeleírás más helyén szól a „török időken idesodródott” fegyverforgató, kiváltságokat élvező „rácok”-ról, akik „a földéken, szőlőkben szorgoskodnak és nem hanyagolják el az állattenyésztést sem.”¹⁸ Ismert, hogy a 18. század elején Szegedről kiszorult granicsárok telepedtek le itt, és közülük sokan azután is ittmaradtak, hogy Rösztke végérvényesen a Város birtokába került (1731).¹⁹ A BÉL MÁTYÁS által leírt Resztkét faluszerű, soros beépítésű településnek foghatjuk föl, amelyet valószínűleg azért nem sorolt a faluk közé, mert „a város földjén” létesült, tehát nem volt önálló igazgatási egység.

Szeged városához tartozott *Kis-Telek* pusztá — ahol nyilvános postaállomás volt, *Zakany* pusztá a dorozsmai határszélen, valamint *Csorva*, *Kereset* és *Ötömes* (Öttömös). Utóbbiakról Bél M. följegyzi: „földje szikes, homokos és legeltetésre alkalmasabb, mint gabonatermesztésre.”

A kincstár birtoka volt *Dócz*, *Serkéd* és *Sövényháza* pusztá. Dócz „egykor a nevét adó családnak volt szülőhelye, — írja Bél — most néptelen, csupa mocsár és a nevét viselő tavak között áll.” Serkéd „földje szárazabb és termékenyebb. Sövényháza a Dóci-tó szélén terül el, főnyes és meddő talaja legeltetésre alkalmasabb, mint földművelésre.”

A BÉL MÁTYÁS által leírt 12 pusztá közül 6-nak a helyén a középkorban falu virágozott (Ányás, Dócz, Resztke, Serkéd, Sövényháza, Szer), 5 pedig a 11—14. században templomos hely is volt (Csorva, Kereset, Ötömös, Rösztke, Szer).

A legrészletezőbb leírást a Jászkun kerülethez tartozó *Dorozsmáról* kapjuk: „Népes, katolikus vallású falu, magyar és szláv (?) település...” Szántóföldje fekete, termékeny és főleg kétszerest terem. Ha kétszer szántanak, 1-1 köből vetőmag tízannyit ad vissza, ha jó az időjárás. Mivel nincs elegendő földjük, zálogba veszik Üllés és Átokháza kun pusztákat. Temploma 1728-ban épült. Van a falunak beszálló vendéglője, sörfőzdéje, mészárszéke és szárazmalma.²⁰ Úgy látszik, hogy az új telepességek alig több, mint egy évtized alatt Szeged környéke legjelentősebb falujává nőtte ki magát, amiben lényeges szerepet játszhatott földesúri függéstől mentes, szabadalmas helyzete, mely vonzóvá tette a vállalkozó kedvű telepesek számára.

BÉL MÁTYÁS módszeresen jelölte a megnevezett területek művelésre vagy legeltetésre való alkalmasságát, illetve alkalmatlan voltát. E megjegyzéseire a szállás-kialakulásnál még visszatérünk. Mivel a települések közjogi helyzete, igazgatása bizonyos mértékig meghatározta a zárt településmag jellegét, különösképpen a határhasználatát és a határbeli szállások kialakulását, ezért a táj települését a továbbiakban közigazgatási egységek, illetve birtoktestek szerint ismertetjük. A megtelepedés, a településformák egyező sajátosságaira és változataira az összegezésben térünk ki.

¹⁸ BÉL MÁTYÁS 1984. 53.

¹⁹ BÁLINT SÁNDOR, 1976. 212.

²⁰ ILLYÉS BÁLINT—SZÓTS RUDOLF 1975. 32—33.

2. Szállások és tanyák Szeged határában

a) 16—17. századi szállások

Utaltunk rá, hogy a 16. század második felében a hódoltsági területről jelentős marhakivitelt folyt észak-itáliai, morva, sziléziai, bajor városokba, és ebben szegedi tőzsérek is részt vettek. KÁLDY-NAGY GYULA kutatta fel a szegedi szandzsák 1570. évi összeírását, amely a Szeged és a szegediek által bírt környékbeli puszták határában összeírt szállások gazdáinak nevét és puszták szerint összesítve a legelő- és szállásadó összegét tartalmazza.²¹ E páratlan értékű forrásból itt a város akkori határában és a 18. század első felében fennhatósága alá került pusztákon levő szállások adatait használjuk fel:

A helység, puszta neve	A „szállások” száma	Szarvasmarhák száma
Szeged	118	15 000
Móra	11	1 400
Móka	9	1 130
Alsócsengele	8	1 600
Felsőcsengele	8	1 500
Összesen	154	20 630

E négy pusztán kívül Szeged város lakói még tíz kun pusztát használtak, illetőleg legeltettek, amelyekben a török adóösszeírók 156 „szállás”-t találtak és a szarvasmarhák száma után 28 750 akcse adót vetettek ki. Szakály Ferenc több körülményt mérlegelve arra a következtetésre jutott, hogy a város saját határában és az általa használt pusztákon számba vett 49 380 szarvasmarha túlnyomó része a helybeli gazdák tulajdona volt.

Az összeírásban az olvasható: „Mivel némely olyan üres és puszta falvokról és pusztákról, melyeken a régi idő óta „szállás”-nak elnevezett majorságokat létesítettek, ott szántanak-vetnek, rétet kaszálnak és állataikat télen-nyáron legeltetik, a földesúrnak állatonként egy-egy akcse legelőadót szoktak fizetni, ez most ismét így szedessék. Ha „szállás” nincs, akkor is a régi szokás szerint fizessék a legelőadót.”²²

Az egyes pusztáknál megadott kerek számokból valószínűsíthető — véli Szakály —, hogy a szarvasmarhákat nem számolták meg, hanem — föltehetően bmondás alapján — megbecsülték. A tényleges jószágállomány a becslétnél nagyobb lehetett. Egy-egy szállásra Szegeden, Móra és Móka pusztán²³ átlag 127, Alsó- és Felsőcsengelelén 194 darab szarvasmarha jutott. Mindebből kézenfekvő, hogy módos, nagy marhaállományt tartó birtokosok létesítettek pusztai szállásokat.

KÁLDY-NAGY GYULA szíveségéből elsőként közölhetjük az 1570-ben összeírt szállások tulajdonosainak névjegyzékét.²⁴ Az eredeti jegyzéket a könnyebb áttekinthetőség

²¹ Az 1570. évi összeírás jelzete: BA. Talcrei defteri N 554. A deftert KÁLDY-NAGY GYULA fordította, adatait közli SZAKÁLY FERENC 1983. 599.

²² KÁLDY-NAGY GYULA 1970. 39.

²³ Móka pusztát a Balla Antal 1778. évi szegedi térképén „Div. Móka” néven feltüntetett dűlővel azonosítjuk, amely Móra halmától É-ra terült el. A határnév későbbi forrásokban nem szerepel.

²⁴ A szegedi szandzsák 1570. évi összeírásának szállásjegyzékét Káldy-Nagy Gyula engedte át közlésre. Szíveségét ezúton is köszönöm. Az olvasat bizonytalanságai miatt akadnak kérdőjeles vezetékek.

végezt abc rendbe szedték. Az összeírásban így szerepelnek: „Ős András szállása”. Az összeíró megjegyezte: „Szeged város lakosainak szállásai 15 000 akcse”. (Legelőadó címén minden darab marha után 1 akcset szedtek).

A névsor módot nyújt az 1522. évi egyházi tizedjegyzék és az 1578. évi török összeírás névanyagával történő összevetésre.²⁵ Azokat a vezetékneveket, amelyek szerepelnek az 1522. évi tizedlajstromban, kurzív szedéssel jelöljük, akinél a vezeték- és a keresztnév is egyezik, annak a neve után föltüntetjük az 1522 évszámot.

VASS ELŐD forrásközlése²⁶ alapján meghatároztuk, hogy az 1578. évi összeírásban megnevezett utcák mely városrészhez tartoztak. A név után az 1578 évszám és a városrész jelzete azt jelöli, hogy a szállástulajdonost 1578-ban is összeírták és akkor épp melyik városrészben lakott. A szállástulajdonos lakóhelyéből a szállás fekvésére következtethetünk: Alsóváros lakóinak többnyire a határ alsóvárosi részén, a felsővárosiaknak a várostól északra elterülő felsővárosi szállásföldeken volt a birtokuk. A palánkiak szállásbirtoklására nincs támpontunk, szállásaik a két határrészen bárhol lehettek.

Rövidítések: Av. = Alsóváros, Fv. = Felsőváros, KP = Külső-Palánk.

Szállástulajdonosok Szeged város határában, 1570

<i>Ádám Pál</i>	Dagi György
<i>Antos Petőr</i>	Dagi István
<i>Árva János 1578. Av.</i>	<i>Dobos Antal</i>
	<i>Dóc János</i>
<i>Babars (Babarcsi) Márton</i>	Domos Kelemen
<i>Balihna Tamás</i>	Dóri Bálint
<i>Báli Kászim</i>	Duka Ferenc 1578 Av.
<i>Barát Mihál</i>	Dular Dimitre
<i>Battyáni Jakab 1578. Av.</i>	(és Fónagy Borbás)
<i>Belus Alberd</i>	
<i>Belus Ferenc</i>	<i>Erdeli Petőr</i>
<i>Belus Péter</i>	
<i>Bente (?) Gergel</i>	<i>Farkas Lőrinc</i>
<i>Berki Gáspár</i>	Fejes Máté 1522
<i>Bódizsár Mihál 1578 Av.</i>	<i>Fónagy Balázs</i>
<i>Bodó Ferenc</i>	Fónagy Borbás
<i>Bodocs Balázs</i>	Fórizs Berta
<i>Bor Bálint</i>	
<i>Boros Fábián</i>	Gazdak István 1522 1578 Av.
<i>Boros Gergel</i>	Gázi Hamza
<i>Burity (?) András</i>	Gillin Dienös 1578 Av.
	Gillin Fábián
<i>Császár János 1578 Av.</i>	
<i>Császár Petre 1578 Av.</i>	Gyenge István 1522 1578 Av.
<i>Csiperke Benedik</i>	
<i>Csős László 1578. Fv.</i>	Hajdó Petre 1578 KP
<i>Csütörtök Bódizsár 1578 Fv.</i>	<i>Halász Máté</i>

²⁵ BÁLINT SÁNDOR 1963/a, PÉTER LÁSZLÓ 1973—1974. Péter L. Halasi-Kun Tibor Sixteenth-century turkish Settlements in sonteron Hungary (16. századi török adóösszeírás Dél-Magyarországon) c. közleményének névanyagát magyarul, a ma használatos névalakban tette közzé.

²⁶ VASS ELŐD 1979. 20—50.

Hanga Gergel
Hás Marci
Horvát Matias 1522
Horvát Matias
Horvát Miklós 1578 Fv.
Horvát Vince

János kovács

Katalina özvegyasszony
Kiráj Bertalan 1522 1578 Fv.
Kiráj János 1522 1578 Fv.
Kis Mihál 1522 1578 KP v. Av.
Komor Petör 1578 Av.
Koszás (Kaszás?) György
Kotormán Demetör 1578 Av.

Lázár István
Losanci Gergel
Lőrinc kovács

Memi szubasi
Mikla Lukács

Nagy Anburus 1522 1578 (?)
Nagy Balázs 1522 1578 Av.
Nagy Báлинд 1578 Fv.
Nagy Gergel 1578 Fv.
Nagy Lőrinc 1522 1578 Fv.
Nagy Orbán 1578 Fv.
Nemes Mihál 1522

Orbán Lőrinc 1578 Av.

Ős András 1578 Fv.

Panka Gáspár
Panka Gergel
Panka János
Pap György
Pap István
Pesta Benedik

Móra puszta, (lakatlan, Szeged város lakosai birtokában) szállástulajdonosai:

Arani Berta
Bakóc Andriás 1578 Fv. (Bakos)
Baracsk Berta
Barana János 1578 Av. (Baranya)
Barana Lázár
Bika Tomás

Pető István
Pót Petro

Rás (Rác?) Gergel
Rás (Rác?) György
Rustál (Rustán?) Lőrinc
Ránk Sebestyén
(*Farka* faluból való)

Sárkezi Mihál 1578 Fv.
Sipos István
Sós Pál 1578 Av.

Szabó Ábrahám 1578 KP
Szabó Gergel
Szabó Márton 1522 1578 Fv.
Szabó Márton
Szalai Kálmán 1578 Fv.
Szecsi (Szécsi) Ferenc

Tatár Lukács 1578 Av.
Tehenös Alberd 1578 Av.
Tehenös Mihál
Tehes Alberd
Tehes Mihál
Tiba (?) Máté
Tódor Gergel
Toma Benedik
Tószeg János 1578 Fv.
Tószeg Lukács
Tót Anburus 1578 Fv.
Tót András 1578 Av.
Tót Demetör 1578
Tót Imre 1578 Fv.
Tót István 1578
Tót János 1578
Tót Lukács 1578
Tót Márton 1578
Tót Pál 1578

Varga Miklós 1522 1578 Fv.
Varó István

Fábián Balázs
Rác Berta
Somogyi Lukács
Szunogi (?) Mikló
Varga Miklós 1578 Fv.

Móka puszta, (lakatlan, Szeged város lakosai birtokában) szállástulajdonosai:

Bodó Andriás 1578 Fv.
Borsos Benedik
Cöszele (?) Lőrinc
Fekető István
Mészáros Pál 1578 Av.

Nagy Pál Demetör
Romo cigan (!?)
Sagyán Benedik
Varga Miklós 1578 Fv.

Móra és Móka puszta szállásait is figyelembe véve, 21 felsővárosi, 19 alsóvárosi és 1 külső-palánki szállástulajdonost tudunk beazonosítani. Hat szállástulajdonos lakóhelye a Tót vezetéknevű gyakorisága miatt nehezen állapítható meg.

1570-ben Szeged határában 2-2 szállást bírt Csütörtök Bódizsár és Horvát Miklós. A város határán kívül Panka Gergelynek Tajó és Bodoglár pusztán, Panka Jánosnak és Nagy Gergelynek Majsza pusztán volt 1-1 szállása, Varga Miklós pedig a városhatáron kívül Móra és Móka pusztán is birtokolt 1-1 szállást. Ők bizonyosan a legtöbb jószágot tartó birtokosok közé tartoztak. A Csütörtök család két tagja és Nagy Gergely már 1546-ban a 700-nál több juhral rendelkező gazdák között található.²⁷

1570-ben három töröknek is volt szállása Szegeden: Báli Kászim és Gázi Hamza közösen, Memi szubasi egymaga bírt szállásföldet. Szembetűnő János kovács és „Lőrinc kovács szállása”. Tudjuk, hogy tehetős kézművesek mindenkor gyakran törekedtek földszerzésre. A két, fontos szükségletekre dolgozó és valószínűleg jól megfizetett kovácsmester bizonyára állatállománnyal is rendelkezett, melyet a szálláson tartott.

Aláhúzzuk, hogy az összeírónak szánt utasítás szerint a „szállás”-nak nevezett majorságokban nem csupán állatokat tartottak, hanem szántottak-vetettek is, ami arra enged következtetni, hogy a szegedi és a szegediek által bírt pusztákon olyan állattenyésztő és földművelő, tehát vegyes használatú gazdaságok jöttek létre a 16. század második felében, mint a kecskeméti és a nagykőrösi „mezei kert”-jei.²⁸

HALASI-KUN TIBOR forrásközléséből tudjuk, hogy 1578-ban „Szeged város lakosai szállásainak legelőjövödelme a nevezett város földjén évenként 25 000 akcse” — ami arra utal, hogy a legeltető állattartás mértéke az 1570-es években növekedett.²⁹

Valószínű, hogy a tizenöt éves háború (1591—1606) hadjáratai, amelyek során a környéken több falu elpusztult, sok kárt okoztak Szeged szállásain is. A 17. századból egyelőre kevesebb adatfeltárást ismerünk, de egy 1670 körüli adójegyzékből tudjuk, hogy a szegediek 18 873 juhot tartottak,³⁰ s eszerint juhállományuk megközelítette a száz évvel korábbi szintet.

A hódoltság utolsó évtizedéből két (korábban közzétett) adalékot ismerünk; „Miután a szegedi határban Terhes Lőrincz, Kaszap Péter, Sózó Mihály és Vas Bálint *szállásai* (e szó áll az eredetiben is) közt eső Sárkány István féle szállás ... a rajta levő kúttal együtt a templomnak ajándékozott, ezen templom barátjai részére a kincstár által ezen pecsétes tapunáma adatott ki, hogy a birtoklásba őket senki se háborgassa.”³¹

²⁷ SZAKÁLY FERENC 1983. 602.

²⁸ MÁRKUS ISTVÁN 1943., PAPP LÁSZLÓ 1936. Ugyanerre a következtetésre jutott SZAKÁLY FERENC 1983. 601.

²⁹ KÁLDY-NAGY GYULA 1970. 39.

³⁰ SZAKÁLY FERENC 1970. 39.

³¹ SZILÁDY ÁRON—SZILÁGYI SÁNDOR 1863. II. 339.

Egy 1676. évi, oklevél szerint „azon rét, mely egyik felől a Varga telekkel, másfelől Szatymaz homokával, megint másfelől Telek (?) szállással határos és az országút választja, a kincstárhoz tartozik... Ezen rétet a szegediek, nevezetesen a felső városon lakó Beka Albert s az alsó városi gárdián kérték tapu fizetés mellett: s miután a kincstárt illető taput le is fizették, ezen pecsétes tapu-tezkerét kapták tőlünk. Ezen rétet tehát ez idő szerint ők bírván, birtokában valaki által meg ne háboríttassanak.”³² A két oklevél a ferences barátokat és a felsővárosi tulajdonost megerősíti a szállások birtoklásában. A török hatalomnak is érdeke volt a határbeli földek tartós és biztonságos birtoklása, mivel csak ez esetben számíthatott adófizetésre.

A közölt források alátámasztják Barabás Jenőnek azt a következtetését, hogy Szegeden a szálláskialakulás feltételei már a török korban létrejöttek.³³ A török elismerte a határbeli szállások (értsd: szállásföldek) egyéni birtoklását és a birtokosokat az ott nevelt állatállomány nagysága szerint adóztatta. Ám a forrásokból az is kiderül, hogy a szállásokat nem csupán kaszálják és legeltetik, hanem szántják is — ahogy a szükségletek megkívánják. Ez arra mutat, hogy Szegeden, legalábbis a város közelében, már a török korban kialakulóban van a szállásövezet — tehát ezeket a földeket (pl. Szatymaz körzetében) nem tekinthetjük pusztának, mivel ott nem csupán, vagy nem elsősorban legeltetés folyik. Ha az oklevelek *Móra halmát, Zákányt, Kisülést* stb. pusztának is tüntették fel még a 18. század elején is, valójában e területek nagy része már a 16. század második felében sem volt legelőnek tekinthető puszta. Két okból: részint azért, mert magán birtoklású szállások léteztek rajtuk, részint azért, mert használatuk nem kizárólag legeltetésre szorítkozott. Ezekben a földeken a 16—17. században a módos civiseknek olyan állattartó, s részben földművelő szállásai, telephelyei voltak, amelyek a szállásföldet a kecskeméti és a nagykőrösi mezei kertekhez hasonlóan hasznosították. Sajnos, a szállások építményeiről eddig nem kerültek elő források. Erre a 18. századi szállásfejlődésnél fogunk visszatérni.

b) *A szegedi határ övezetei, a határhasználat rendje,
a szálláskialakulás feltételei*

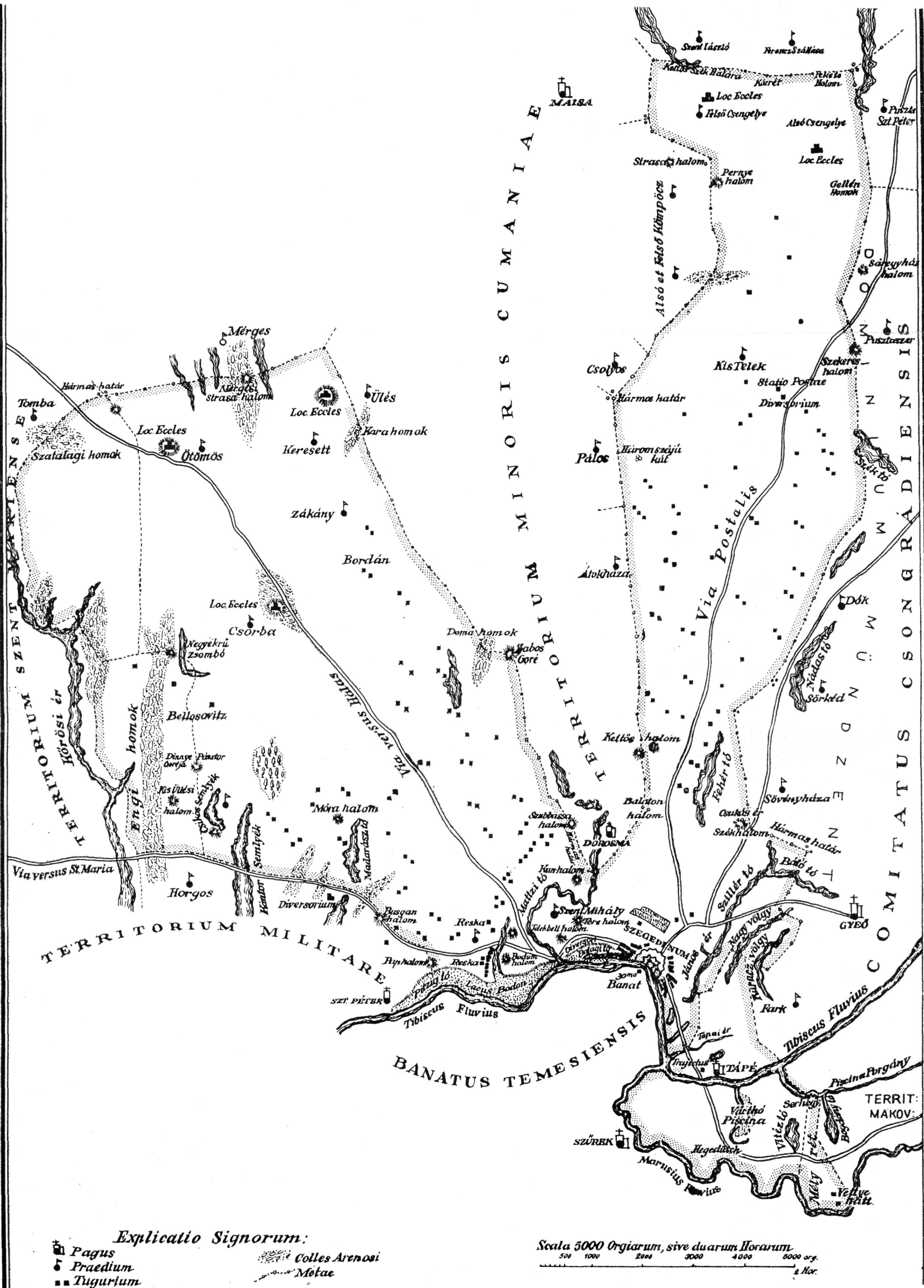
Szeged határának birtoklástörténetét REIZNER JÁNOS és legutóbb BÁLINT SÁNDOR tekintette át,³⁴ ami fölöslegessé teszi a részletező ismertetést. A 18. századi helyzetkép lényege röviden összefoglalható: 1719-ben III. Károly megerősítette Szeged szabad királyi városi jogait, majd a kun puszták birtokáért folyt per a Város és a Jászkunságot birtokló Német Lovagrend között 1725-ben olyan egyezséggel zárult, amely szerint Szeged városa lemondott a kun puszták közös legeltetési jogáról és Dorozsmáról, a Lovagrend viszont Szentmihálytelekről, s hozzájárult ahhoz, hogy Felső- és Alsócsengele puszta Szeged határába kerüljön. 1730-ban *Engi homokja, Csikós semlyékje, Kántor semlyékje, Móra halma, Buzgány halma, Pap halma*, 1731-ben *Kistelek, Röszeke, Zákány, Kereset, Csorva, Ötömös*, végül 1750-ben *Kisülés* és *Bilisics* puszta birtoklására kapott a Város adománylevelet, jóllehet e területeket már korábban is a város közössége, illetve egyes polgárai használták. Szeged területének első ismert ábrázolása, Kaltschmidt Ábrahám 1747-ben készült helyzetrajza az így kialakult határt mutatja (4. kép).³⁵ A térkép tükrözi azt az állapotot, hogy a korábbi századokban a

³² Uo. 335.

³³ BARABÁS JENŐ 1960. 240.

³⁴ REIZNER JÁNOS 1899. 298—325. *Harc a földbirtokért c. fejezet*; BÁLINT SÁNDOR 1961., 1976. 109—113.

³⁵ KALTSCHMIDT ÁBRAHÁM térképét (*Delineatio Territorii Liberae Regiaeque Civitatis Szegediensis*) elsősorban REIZNER JÁNOS közölte: *Szeged története. Első kötet. Szeged, 1899. VI. melléklet, 320.*

4. kép. Szeged határa 1747-ben. Kaltschmidt Ábrahám térképe nyomán (Reizner János 1899—1900) rajzolta Kratochwill Mátyás.

kunokkal közösen használt puszták „elvesztése” folytán a Kiskunság mélyen beékelődik Szeged határába és két különálló részre tagolta azt. Feltünteteti egyébként mindazoknak a területeknek a nevét, amelyek királyi adománylevéllel Szeged városa tulajdonába kerültek.

Szegednek a nagy határu alföldi mezővárosokhoz hasonlóan övezetes határa volt. A határ különböző művelésű övezeteit először Balla Antal mérnök 1778-ban készítette, alapos térképéről ismerjük, de bizonyos, hogy az ott feltüntetett övezetek évtizedekkel korábban kialakultak, elhatárolódtak. Erre alább még visszatérünk.

A város települési magjai (Felsőváros, Palánk, Alsóváros) szorosan a Tisza jobb partján létesültek. Ezeket félkaréjban feketeföldi szőlők vették körül, északról nyugat felé haladva a „*Szillé, Gyevi útnál levő szőlők, Frantzia Hegy, Róma Hegy, Kálvária Hegy, Jerikó Hegy, Aszaló Hegy és Ballagi Hegy.*” A szőlőkön kívül, néhol közvetlenül a város szélén kezdődött a *nyomás* vagy *belső legelő*. Ezen kívül terült el külön a felsővárosi szántóföldek (Terrae Arabiles Civitatis Superioris) és az alsóvárosi szántóföldek (Terrae Arabiles Inferioris Civitatis) sávja. A felsővárosi szántók övezetét megszakította a Fehér-tó és a tavat körülvevő *Nagy Szék*, majd a *Szatymazi Halom* körül és *Kettős Halom*mal ismét szántók következtek. A határ felső részén ezután a „*Felső Városi Szállás Kertek*” (Appertinentiae Extravillanae Superioris Civitatis) terültek el, melyeket Buday Mihály 1814-ben készített térképmásolata „*Felső Városi Kaszáló Földek*”-nek jelöl. Az alsóvárosi határ hasonló fekvésű területét Balla összefoglaló névvel nem jelölte, de a térkép színezése, jelölései, nem utolsó sorban Giba Antal későbbi határtérképe nyomán egyértelmű, hogy ott is kaszáló-övezet terült el. A kaszálókon kívül volt a külső legelő vagy puszta: felső részen „*Pascuum Pecorum Superioris Civitatis*” (Felsővárosi Baromlegelő), melyen a térkép megjelöli *Felső Csengele* és *Alsó Csengele* pusztát (praedium néven), az alsóvárosi részen pedig a városhoz közelebb a „*Csordajárás*”, távolabb a „*Baromjárás*” feküdt.

Megjegyezzük, hogy a Balla-térkép mindenütt meghúzza a kaszálók és a baromlegelők határvonalát, sőt eltérő színárnyalattal is megkülönbözteti a határnak e két övezetét. Hasonlóképpen elhatárolódnak mind a felső-, mind az alsóvárosi részen a szántók és a kaszálók.

Lássuk most az egyes övezetek használatát! A szántóföldekről 1715-ben az összeíró küldöttség a következőket jelentette: „*Ez a Város a szántóföldeknek semmiféle felosztásával nem rendelkezik, de eme gyakorlat mellett kiszemelnek szántóföldeket, amelyek jobban tetszenek és így harmadik nyomást vagy ugart is hozzáillesztenek.*”³⁶ Reizner ismerte ezt az összeírást, de valószínűleg félreértette, illetőleg kritika nélkül átvette TAGÁNYI KÁROLYNAK a földközösség létére vonatkozó megállapítását. Azt írja ugyanis, hogy Szegeden „a földközösségen alapuló ezen gazdálkodási rendszer ... általános volt.”³⁷ A fenti összeírás úgy értelmezhető, hogy a szántóföldeket nem osztották fel a polgárok között, hanem a 18. század elején ki-ki annyi földet szántott meg, amennyit igásállataival megművelni bírt. Ugyanezt húzza alá az 1720. évi összeírás: „*Szeged Királyi Város miként a réteket, úgy a felosztott szántóföldeket sem ismeri, de a polgárok tetszés szerint választanak ki szántóföldeket...*”³⁸

³⁶ „Hac Civitas nullam subdivisionem agrorum habet, sed juxta praxim loti aliquatur agri, qui melius placent, et ita etiam calcaturam seu ugar tibi adaptant.” OL, Filmtár 3127. sz. doboz. Az eredeti szöveg felhasználásra való átengedését RÁKOS ISTVÁNNAK köszönöm.

³⁷ REIZNER JÁNOS 1900. 425.

³⁸ „Civitas Regia Szegediensis sicut campos, ita etiam agros non habet subdivisos, sed juxta placitum a civibus eliguntur agri, et ideo cum lavem ad huntos applicata et divides terras non habuisset.” OL, Filmtár 3141. sz. doboz. Az eredeti szöveget RÁKOS ISTVÁN kutatta fel.

A két összeírás egyértelművé teszi, hogy Szegeden a 18. század elején nem volt forduló (nyomásos) gazdálkodás — mint Reizner vélte és tőle a szakirodalom a legutóbbi évekig átvette. Barabás Jenő e két összeírás alapján hangsúlyozza, hogy az Alföld legnagyobb részén sem volt fordulórendszer.³⁹ Kérdés, hogy a szegediek hol választottak maguknak „tetszés szerint” szántóföldet. Lektorom a forrásokat úgy értelmezi, hogy a szabad választás a szállásföldeken érvényesült, ahol a föld egy részét szántották, más részét kaszálónak, harmadik részét ugarnak hagyták. Úgy vélem, hogy a 18. század elején szántókat csak az alsóvárosi és a felsővárosi szántóföldek övezetében választhattak maguknak. Mi támasztja alá ezt a megállapítást?

Az összeírók 1715-ben 1780 köblös, öt évvel később 1778 1/2 köblös szántót írtak össze.⁴⁰ (egy köblös szántó = 1 hold) 1750-ben a szegediek 5086 hold szántóföldet műveltek.⁴¹ 1785-ben pedig a szántóterület már 12 921 holdra rúgott,⁴² tehát egyenletesen növekedett. Későbbi kimutatásokból tudjuk, hogy a város feketeföldi szántóinak területe 13 ezer pár száz hold, amiből arra következtetünk, hogy a szántók művelése az 1780-as években vált teljessé. Addig annyi földet szántottak föl a város körüli *Feketéken*, amennyit a családok szükségletei megköveteltek. Természetes, hogy amilyen ütemben a népesség gyarapodott, élelmezése egyre több szántóföld művelését tette szükségessé.

Az összeírók megjegyzései a felszántott föld és a feketeföldi szántók területének ismeretében úgy értelmezhetők helyesen, hogy a szegediek a 13 ezer holdnyi magánbirtokban levő szántóterületen választották ki tetszésük szerint, mely földeket szántják-vetik — természetesen ki-ki a maga birtokán. Látható, hogy az összeírások idején a szántóövezetnek egyhatodát sem művelték, így érthető igazán, hogy „tetszés szerint” szemelhettek ki szántóföldet.

Az 1730—40-es években készült végrendeletekben minden esetben külön említik a feketeföldi szántókat, a kaszálótelkeket és egyéb ingatlanokat. Pl. „Vagyon a Feketén numero 30 zsákról való szántó földem, ... két telek földem, egyik Mórában, a másik pediglen Dékány fájában.”⁴³ A szántóknak a kaszálótól való következetes elkülönítése arra vall, hogy a határövezetek elhatárolódtak egymástól. Rákos István, a korszak mezőgazdaságának kutatója, Szeged övezetes határhasználatának végleges megszilárdulását az 1740-es évek elejére teszi.⁴⁴ Megállapításával egyetérték, hozzátéve, hogy ez a „megszilárdulás”, művelési ágak szerinti elkülönülés a korábbi évek, évtizedek gyakorlatából következett. Rákos — aki Szeged mezőgazdaságát a legtöbb egykorú irat alapján vizsgálta — Szeged határhasználatának sajátosságát épp abban látja, hogy „az egyéni szállásföldek mellett külön szántóövezet terült el.” majd így folytatja: „A feketeföldi szántók elkülönítését a szállásövezettől elsősorban a középkori hagyományok és a talajadottságok indokolják: jó minőségű feketeföldet csak itt találunk Szeged határában...”⁴⁵ Fejtegetését megalapozottnak tartjuk.

Az 1828. évi országos összeírás bizottságának jelentése a szántók minőségéről is tájékoztat: „A szántóföldek két részre, nevezetesen Felső és Alsóvárosira osztva lévén, a felsővárosiakról egy áttalában azt lehet mondani, hogy rosszabak; csak a Rátzok Kertje és a Szatymazi Halom körül vagynak jobbak, de ezek is csekélyebb

³⁹ BARABÁS JENŐ 1982. 133.

⁴⁰ Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720—21. M. Stat. Közl. Új folyam XII. Bp. 1896. 447.

⁴¹ RÁKOS ISTVÁN 1978. 32.

⁴² Az 1785. évi földmérői jelentés: CsML, Szeged, az 1828. évi összeírás iratai között. RÁKOS ISTVÁN 1985. 215.

⁴³ CsML, Szeged, Végrendeletek I. d. 1747. 66. Idézi RÁKOS ISTVÁN 1985. 190.

⁴⁴ RÁKOS ISTVÁN 1985. 186.

⁴⁵ RÁKOS ISTVÁN 1985. 188.

számmal, ellenben legnagyobb része olyan, hogy lapályossága miatt a víz sok helyeken megáll rajta, amint vizsgáldásunk alkalmával (Szt. György hava) is egész bevetett táblákat találtunk meztelen. — Vagynak sok oly szántó földek, melyek a névre még csak nem is érdemesek, székesek, laposak; ha bevetődnek, és azt is csak tavasszal lehet tenni, elromlanak annyira, hogy több esztendőök által hasznavehetetlenek és amint láttuk, mintha bé meszeltettek volna, a salétromtul úgy felverettettek — ezeknek igazában Kaszáló nevet kellene viselni, és mint Kaszálók is csak a jó időben teremnek közönséges mennyiségben is szénát...

...Az Alsóvárosi Földek átallyában vévén jobbak a Felsővárosiaknál, de itt is vagynak lapályos és székes földek..."⁴⁶

1828-ban a szántóföldek területe 13 117 holdra rúgott (a hold v. jugerum = 1200 négyszögöl). A szegedi parasztok a zsákos mértékegységet használták: 1 „zsákrul való” szántó föld 1 hold volt. A szántók egyéni tulajdonban voltak, s már a legkorábbi, 1720-as évekből fennmaradt végrendeletek szerint örökölhetők. Ebben az övezetben szállások, tanyák sosem keletkeztek.

A felsorolt feketeföldi szőlőskertek a polgárok, parasztok és zsellérek tulajdonában voltak.

A kaszálók vagy szálláskertek egyéni birtokba vételéről Reizner közölt adatokat az 1720-as évektől: 1726-ban *Soványfa* (vö: Sövény fája, 1778) vagy *Sárkánytelek* került kiosztásra, 1727-ben *Kereset* pusztán, 1728-ban *Móra halmánál* adott engedélyt a Város tanácsa földek megszállására.⁴⁷ Az egykorú jegyzőkönyv számos bejegyzést őriz arról, hogy a tanács egyes földek foglalását engedélyezi, illetve már korábbi birtoklását törvényesíti. Ismerve a szegedi és a környező pusztákon a hódoltság alatti szállások meglétét, valószínű, hogy voltak szállások, melyek a török kort átvészelték. E föltételezés még megerősítésre szorul, de az bizonyos, hogy a hódoltság utáni konszolidáció éveiben a módos állattartó gazdák igyekeztek a határban mielőbb a jószág takarmányát (és téli tartását!) biztosító földet foglalni. 1726-ban a városi magistrátus megállapította: „*Tápaj Szabó István a minémű Soós Pál halma mellett lévő Telekét az Atya Szabó Tamás vette velle, Két ökrön három véka Buzán, Katona Istvántul, bizonyások N. Vastag István Úr, Gera Mihály, Sövényházi István Úr, az kik tudgyák, hogy úgy vette és bírta is azon Teleket Tápay Szabó István és maga részére vagy kétszer Kurucz Világ előtt kaszáltatta is...*”⁴⁸ A megidézett tanúk — föltehetően közeli telektulajdonosok — vallomásai azt igazolják, hogy Tápai Szabó Tamás telkét az 1700-as évek legelején (a „kurucz világ előtt”) vásárolta, Katona István pedig évekkel azelőtt foglalhatta.

A birtokba vett földet több alkalommal nevezik „ősi jószág”-nak: „*Losoncz Ferenc, aliter Molnár Bíró Ferenc... a minémű Teleket, avagy Szállást és Majori helyt Zákán névű Pusztában Attyak után őssi jószágul bírt volna...*”⁴⁹ 1724-ben *Süveg Rétyjéről*: „...*maradván azért azon Telek őssi Jószágul még az régi Attyaktul...*”⁵⁰ Az a föld, amit 1724-ben ősi jószágnak vagyis jussnak mondanak, legalább az előző nemzedék foglalása, így óvatos becsléssel is 40 esztendővel korábbra, az 1680-as évekre tehetjük a birtokbavételét.

Előfordul, hogy a polgárok évekkal korábbi földfoglalásról kérnek a tanácstól igazolást: „*Hajdú János úr, ennek előtte tíz esztendővel bizonyos darab földet N. Város*

⁴⁶ CsML, Az 1828. évi országos összeírás szegedi bizottsága iratai 1827—1834. 1828/24.

⁴⁷ REIZNER JÁNOS 1900. 426—427.

⁴⁸ CsML, Szeged város tanácsának iratai, T. jkv. 1724—1730. 247.

⁴⁹ CsML, T. jkv. 1724—1730. 56.

⁵⁰ CSML, T. jkv. 1724—1730. 59.

határán fel fogot, kinek is szomszédságában Puskás Gergely, Puskás András, úgy Lossoncz András Concivisseink vannak, levelet kívánván ez eránt, ki is adattatik.” (1726)⁵¹. Hasonlóképpen bizonyóságot ad a tanács az örökösöknek arról, hogy a telket elődjük pénzért vette: „Faragó Márton, Faragó Mihály, mivel az Attyok Faragó István Boros Telekjét pénzen vette Csala Andrástul, a mint Vékes János és Bittó Mátytyás Urajmék bizonyították, azért mint igaz Successori Szabadon maradgyanak a Possessiojában. „(1725. június 11)⁵² Másutt: „Nemzeti Szűcs Thot Albert Úr, a minémű Teleket Zákány névű Pusztában néhaj Lossoncz András Úr után birt volna, ...aztat örökössen és megmásíthatatlanul Lossoncz Ferencz, aliter Molnár Bíró Ferencz Úr(nak) és Kglmek maradékainak és Sussessornak Tíz Rhen forintokban el atta.” (1724. július 21)⁵³.

Úgy látszik, bizonyos idő múltával gyakori lett az elfoglalt földek eladása, amiből egyes polgárok hasznot húztak. Ezért válhatott szükségessé a tanácsnak 1743-ban hozott rendelete, amelyet Reizner idéz: „...akinek a nemes magistratus teleket vagy valami földet ad, ne légyen szabad nékie pénzen eladni, hanem visszaadja a nemes városnak, ha nem szükséges nékie avagy lakóul innen elmegyen.”⁵⁴ Ilyen intézkedésre már 1727-ből találtunk példát: „Nemes Városunk Territoriumán, Morában levő néhaj Pupaj Telek, mivel Pupa János, innent Fölföldre menvén lakni (:akit azon Teleknek felét illette,) it hatta; és úgy azon fele N. Városra Fiscaliter reá Szállot, nem különben meg halálozván Pupa András magtalanul; az említett Telek harmadik része hasonlóképpen Fiscaliter maradt, olyanképpen Pupa Tamásnak csak negyedik része benne maradván, három rész N. Városénak mondatik: Azért is a N. Város a kinek akarja, el adhattya, mint hogy pediglen Rósa András, Lantos Jánossal és Varga Jánossal az említett Teleket kívánnya meg venni, 24 forinton el is adatik, és örökössen oda engettetik azon Várost illető három rész, s Pupa Tamásnak pediglen csak negyedik rész marad benne.”⁵⁵

A határozatból tudjuk, hogy a tanács pénzért értékesítette a rá visszaszállott telkeket. A földeladás legrégebb esete, Reizner nyomán, 1725-ből ismert. Gyakoribb volt azonban még az 1730-as években is, hogy a tanács adományozta a földet, illetve jóváhagyta a földfoglalást: 1733. június 26-án „Az okos és körültekintő Széplaky János Úrnak a város komizáriusának és Jankay János polgárnak juttatik és adatik az a bizonyos Föld, vagy Csorva Pusztán lévő Kaszáló, amely e Városnak a területén létezik és birtokolt, melyhez csatlakoznak az összefüggő szomszédos fekvés miatt kelet felől a körültekintő Fazekas Andrásnak, nyugat felől pedig Grósz Pál polgároknak a kaszálói.”⁵⁶ A hasonló telekadományozások visszatérő megfogalmazása: „...jure perpetuo confertur et datur” (vagyis „örökös joggal juttatik és adatik”).

A kaszálók tartós magánbirtoklását egyértelműen igazolja Szeged város adófizető lakosainak 1728. évi vagyonszeírása,⁵⁷ melyben a kaszálóknak két rovata van „Foenilia Civium propria, annue falcari solita” (a polgárok saját kaszálói, évenként

⁵¹ CsML, T. jkv. 1724—1730. 238.

⁵² CsML, T. jkv. 1724—1730. 154.

⁵³ CsML, T. jkv. 1724—1730. 426.

⁵⁴ Idézi REIZNER JÁNOS 1900. 426.

⁵⁵ CsML, T. jkv. 1724—1730. 420.

⁵⁶ Eredeti szövege „Prudentibus ac Circumspectis D. Joanni Széplaky Commissario hujus Civitatis et Joanni Jankay Civí certa Terra, seu Foenile in Praedio Csorva, in Territorio hujus Civitatis existens et habit, cui ab oriente Circumspecti Andrea Fazekas, ab occidentem item Pauli Grosz Civium Foenilia contiuna jungerentur Vicinitate confertur et datur.” CsML, T. jkv. 1730—1741. 193.

⁵⁷ CsML, Szeged város adófizető polgárai vagyónának összeírása, (1724—1734) Ö 10. — Az összeírás évszám nélkül maradt fenn, hozzávetőleges időpontját előbb OLTVAI FERENC levéltárigazgató határozta meg, utóbb RÁKOS ISTVÁN 1728-ra datálta (Rákos I. 1978. 26.) Megállapítását elfogadhatónak tartom.

szokásosan kaszálva) és „Foenilia annue excindi et subdividi solita” (évenként szokásosan kimetszett és szétosztott kaszálók). Valamennyi kaszáló az előbbi rovatban szerepel, tehát egyéni tulajdonban volt — így ebben a határövezetben sem találunk példát a földek időnkénti újraosztására. Érdemes szemügyre venni, kiknek volt kaszálójuk a határban. A városban 375 polgárt, 399 házas zsellért és 85 házatlan zsellért írtak össze. A polgárok közül 202 (54%), a házas zsellérek közül 50 (12,5%) rendelkezett kaszálóval, házatlan zsellér egy sem. Kiemeljük, hogy házas zselléreknek is volt saját kaszálójuk — sőt a kaszálótulajdonosok $\frac{1}{3}$ része zsellér volt (!) —, mivel ez a szegedi tanyásodásban később éreztette hatását. A kaszálóterületből való részese-désük már kisebb arányú. A rét mértékegységül az összeírás azt vette, hány szekér (curruum) szénát kaszáltak rajta. A 202 polgár kaszálóján 1024 szekér, az 50 zselléren 103 szekér szénát gyűjtöttek, tehát a kaszálóknak kb. $\frac{1}{11}$ része volt a zsellérek kezén. Az összeírás egyébként megjegyzi: „A rétnek közepes hozamú szénája van, az általában Föld Árjának mondott Tisza vizének kiöntései miatt is...” Az összeírók azt is megállapították: „...post primum etenim falcaturam nunquam egaescit in tantum gramen, ut sub falcem cadere possit” („ugyanis az első kaszálás után sohasem fejlődik akkorára a fű, hogy kasza alá eshetnék”).

A kaszálás rendjét — elterjedt szokásjog szerint — a városi magistrátus határozta meg. 1724-ben elrendelte: „*Item Statuáltatot Valaki (akár ki legyen az) eresztés előtt kaszált akar hol Nemes Városunk határában, azon kaszált széna confiscáltassék, és Városunk közönséges szükségére fordítassék.*”⁵⁸ Ez arra vall, hogy a közösség irányító szerepe az egyéni tulajdonba került kaszálók használatában is érvényesült.

1726-ban a város jegyzője jelentette, hogy „*Felső Városi Territoriumon bizonyos két bitang Telekre akádot, azért eö Kglménék (Kegyelmének) adatik tellyes hatalom Telekek occupatiojára.*”⁵⁹ Ugyanabban az esztendőben „*N. Fiscalis... Úr, hasonlóképpen insinuálta magát bizonyos, Kecskeméthy út, Sós Pál halma, Berecz János, Vékes János, Szarapha és Szűcs Péter Szállásai közt lévő Szabad Mező eránt, hogy maga számára fel fogna, melly szabad föld oda is engettetik eö Kglménék.*”⁶⁰ Az idézett jegyzőkönyvek arról tanúskodnak, hogy 1726-ban a város határában még voltak gazdátlan kaszálórétek („bitang” telkek), de már csak megszállt földek szomszéd-ságában. 1728-ban a magistratus úgy intézkedett, hogy egy korábban két polgár által foglalt semlyéket, „*mivel kétt Embernek nagy láczatott lenni...*”, osszanak meg egy harmadik társukkal.⁶¹

A szabad földfoglalás következményeire reflektál a városi tanácsnak egy 1729. évi rendelete: „*Ha valaki Civisek közül Jus nélkül valamelly Nemes Város Terranumán levő földett usuál, és maghát nem legitimálván, az legalis scriptiott nem transgredialta, azon föld akinek nincsen, fog conferaltatni...*”⁶² Aki tehát a város határában végrehajtott földfoglalást írásos engedéllyel nem törvényesítette, annak a földjét a tanács másnak juttatta.

A források tanulságait összegezve megállapítható, hogy a szegedi magistratus a 18. század elején elismerte és megerősítette a szabad foglalással szerzett kaszálótelkek egyéni tulajdonjogát, sőt pénzért is magántulajdonba adott kaszálóul használt földeket. Amíg bőven volt rét a határban, minden adózó lakos — zsellér is — foghatott

⁵⁸ CsML, T. jkv. 1724—1730. 59.

⁵⁹ CsML, T. jkv. 1724—1730. 232.

⁶⁰ CsML, T. jkv. 1724—1730. 234.

⁶¹ „Jóllehet Kónya Mihály és Répás János bizonyos Ősze Széke Labdás Telekje... mellett való Semlékett T. N. Magistratus engedelmébüll occupálván Magokévá tették; Mivell pedigh Kétt Embernek nagy láczatott lenni, azért tartoznak Lippai Jánost is Társoknak fogadni, és azon Semlyékett edgyütt mind hármán bírni.” CsML, T. jkv. 1724—1730. 438.

⁶² CsML, T. jkv. 1724—1730. 508.

föl annyit, amennyire szüksége volt. A tanács a szabályozó szerepét töltötte be, ügyelt arra, hogy tudta nélkül földet senki ne birtokoljon és később a telekeladásból jogtalan hasznot senki ne szerezzen. *Szeged határában a kaszálók egyéni földtulajnával* sok alföldi mezővároshoz képest igen korán megteremtődött a szálláskialakulás egyik fontos feltétele.

Más kérdés, hogy ezeket a földeket hogyan használták és mióta hasznosították kaszálóul. Az 1728. évi vagyonszeírás és több idézett telekadományozás adatai bizonyítják, hogy az 1778. évi térképen körülhatárolt kaszálóövezet már az 1720-as években létezett vagy legalább kialakulóban volt. Igaz, a jegyzőkönyv néhány esetben arra utal, hogy a kérdéses telek vagy szállás pusztán volt (pl. „*a minémü Teleket Zákány névü Pusztában ... bírt volna*” (kiemelés J. A.), de egyes pusztákon — Zákányon, Mórán, Csengelén — már 1570-ben teleltető, szénáztató szállások voltak, s e szállások környékét elsősorban kaszálták, sőt szántogatták is, s csak amellet legeltették. A prédiium vagy pusztá elnevezést a 17—18. századi források a török alatt elnéptelenedett faluk területére, tehát egykor művelt földek megjelölésére is használják. Ilyen volt pl. a Szeged-alsóvárosi kaszálóövezetben fekvő Csorva, ahol a Kaltschmidt-térkép templomhelyet („*Loc. Eccles*”) is jelöl. A másfélszáz 16. századi szegedi szállásból arra következtethetünk, hogy a határnak azon részeit, ahol a szállások feküdtek, nem baromlegeltetésre használták, hanem szénatermő helyül tartották fenn. A több mint húszezrenyi szarvasmarhát és hasonló számú juhot ugyanis már nem, vagy nem kizárólag rideg módon tenyésztették, hanem késő ősszel telelőre vitték — hiszen éppen ezért volt szükség a „szállás”-okra. Móra és Móka pusztá 1570. évi említéséből tudjuk, más esetekben sejtethetjük, illetve következtethetjük, hogy a 16—17. századi szénázó szálláshelyek ugyanazon a területen voltak, ahol a 18. századi kaszálótelkek, illetve szállásföldek. Móra és Móka dűlő ugyanis Balla térképén az alsóvárosi kaszálóövezet egy-egy részének megnevezése. Mindebből az a következtetés adódik, hogy az 1778. évi határtérképen jelölt kaszálókat már régtől fogva nem legelőül, hanem szénatermő rétként hasznosították. Ezért is lehetett szükségük a szegedi polgároknak arra, hogy e földekkel határos pusztákon (*Kereset, Kis Ülés, Ótömös*) kívül hosszú időn át a kun puszták legeltetésére is igényt tartsanak.

A kaszálók használatáról igen fontos tájékoztatást nyújt a már idézett 1728-as vagyonszeírás: „*Ezen a helyen semmiféle Avarnak mondott téli legelő nem található, ugyanis a tél elközeledvén a barmokat (jószágokat) szalmán és szénán tartják (teleltetik) a kertekben, amelyeket a szántóföldek és a kaszálók mellett bírnak...*”⁶³ Az avar szó eredeti jelentése Szabadfalvi József szerint „nyáron magasra felnőtt, ősszel a lábán megszáradt fű”, illetve olyan legelő, ahol ez a száraz, hóból is kilátszó fű biztosított takarmányt.⁶⁴ A szegedi puszták homokos talajúak voltak, nagy kiterjedésű buckákkal, homoksiványokkal, ez teszi érthetővé, hogy nem termelt rajtuk téli legeltetésre alkalmas avar. Ezért válhatott általánossá a jószágoknak szalmán és szénán történő teleltetése, amely forrásunk szerint a kertekben (in hortis)) történt. A kert megnevezés egyébként Balla Antal térképén (5. kép) a „*Felső Városi Szállás Kertek*” és a „*Gajgonya Kert*” jelölésben bukkan ismét elő hasonló jelentésben. Véleményünk szerint itt a 16—17. századi kecskeméti, nagykőrösi források *kert, mezei kert* kifejezésének szinonimájával találkozunk. A szó előfordulása tartalmi egyezésre — ismét a kecskeméti, kőrösi *mezei kertek* és a szegedi kaszálókon létesült *szálláskertek* közötti egyezésekre, illetve hasonlóságra enged következtetni.

⁶³ Eredeti szövege: „*Pascuum hycmale Avar dictum, his loci reperitur prorsus nullum, etenim adveniente hyeme Pecora Stramine et Foeni in hortis, juxta agros, vel Foenilia habitis, solent servare et intertenere...*” CsML, Ö 10.

⁶⁴ SZABADFALVI JÓZSEF: *Avar*. In.: *Magyar Néprajzi Lexikon*. Bp. 1977. 171.

A kaszálókat, pontosabban némely kaszálók egy részét a 18. században szántották is. Ennek első említését 1732-ből ismerjük: „...hallotta a Tanú kicsoda ... hatalmassan Szántotta és vetette Barátok, vagyis Sárkány nevű Telekjét.”⁶⁵ Itt arról a másként *Sovány fája* (1778: Sövény Fája), vagy *Gelling Szállása* elnevezésű telekről van szó, amit Sárkány István az alsóvárosi ferencesekre testált, majd tőlük a Város 1728-ban 325 forintért megvásárolt.⁶⁶ A szállási földművelés másik korai bizonyítékát Bálint Sándor idézi: „1764. Szállására Zákányba nyomtatóra vitetett egy nagy pej kancza lovat, melly romlott bellegű és hogy Mészáros Eörséjé féle volna, a csikóssa mondgya.”⁶⁷ 1789-ben Szeged város tanácsa panaszt emelt Kecskemét tanácsánál amiatt, hogy a szegedi határon átutazó kecskeméti fuvarosok „el hagyván az ország uttyát nem gondolván felebaráttya kárjaival kaszálló földeiken utakat vetnek, vetéseiket és füveiket marháikkal ... meg étetik és tönkre teszik.”⁶⁸ A kaszálótelkek használatára vonatkozó további adatainkat a szállásépületekről szólva ismertetjük.

Forrásaink szerint az egyéni tulajdonú kaszálókon szabad földhasználat volt érvényben. Eredetileg takarmányszerzés céljából természetesen kaszálták e földeket, de már korán megjelentek a kaszálótelteken a szántók is, amelyeket bizonyosan parlagoló rendszerben műveltek. *A szabad földhasználat volt a szegedi szálláskialakulás másik fontos előfeltétele.*⁶⁹ Különösen jelentős az a körülmény, hogy a szálláskertek övezetében a 18. században szántottak-vetettek is, hiszen a földművelés még inkább a szálláshoz kötötte az embereket, mint az ottani teletetés.

A külső legelő vagy puszta használata témánk szemszögéből röviden összefoglalható: a közbirtokosság tulajdonában volt és osztatlanul, közösen használták, vagyis bárki kihajthatta a gulyára, ménesre, juhalkába való jószágait, aki a fűbért és a pásztor járandóságát megfizette. A Balla-térkép csak a *baromjárast* nevezi meg mindkét határrészen, de tudjuk, hogy a közlegelő meghatározott részén volt *ménősjárás* és *birkajárás* is. A szegedi puszták területe 1778-tól 1852-ig, a közlegelő bérbeadásának kezdetéig csak az átokházi örökföldek kiosztása és a homoki erdőtelepítés folytán csökkent néhány ezer holddal. Jellemző, hogy a pusztai legelők kiterjedése 1850-ben meghaladta a 62 ezer holdat.

A szegedi határ övezeteiről az első pontos számszerű adatokat az 1828. évi országos összeírás jelentéséből ismerjük. Sajnos, az áttekintés nem teljes, mivel hiányzik a legelők területe.⁷⁰

házi fundus	885 hold
kert	221 hold
szőlőföld	3 236 hold
szántóföld	13 117 hold
kaszáló	70 891 hold

Ha ehhez hozzávesszük Giba Antal mérnök 1836—1842 közötti kataszteri fölméréséből a külső legelő 68 615 holdas és a belső legelő 7042 holdas területét, képet kapunk a szegedi határ valamennyi övezetéről. 1828-ban a kaszálók alkották a

⁶⁵ Idézi INCZEFI GÉZA 1960. 78.

⁶⁶ CsML, T. jkv. 1724—1730. 499.

⁶⁷ BÁLINT SÁNDOR 1976. 117.

⁶⁸ CsML, Szeged, számozott iratok, 25. doboz, 1789. 680.

⁶⁹ A szegedihez hasonló szabad földhasználat szerepét a szállásrendszer kialakulásában BARABÁS JENŐ hangsúlyozta (1976. 22—26.)

⁷⁰ CsML, Az 1828. évi országos összeírás szegedi bizottságának iratai 1827—1834. 1828/4 „Szabad Királyi Szeged Városa ingatlan javai eránt tett Föld Birói Észrevételek.” — A terület 1200 négyszögöles holdban (jugerum) értendő. A kertek és szőlők területét „kapá”-ban adták meg, Szegeden a földbírói számítás alapján 1 kapa = 200 négyszögöl.

szegedi határ legterjedelmesebb övezetét, de a 18. században — *Átokháza* megszállása és az erdőtelepítés előtt — a külső legelő volt valamivel nagyobb területű. Itt is hangsúlyozzuk, hogy két művelési ág: a szántók és a kaszálók területe különbözött a szántóföldi és a kaszálóövezet területétől, mivel a kaszálók övezetében jelentős földeket — parlagoló vagy talajváltó rendszerrel — szántóként hasznosítottak.

Ami a telekrendszert illeti, erre nézve is az 1828. évi összeírás ad támpontot: „*E Városban szokásban nem lévén, hogy a külső telkek a belsők után valami arányban legyenek, csak azon öszve függésük van: hogy a belső telkek folyó számai alatt szoktak a külsők feljegyeztetni...*”⁷¹ Szegeden tehát a belső telek és külső telkek (kaszáló stb.) között nem volt olyan összefüggés, mint Debrecenben, nem osztottak pl. ún. „ház után való földek”-et. A talaj és a gazdálkodás különbözősége mellett ez is magyarázza, hogy a szállásalakulás és -fejlődés a két nagy határu, szabad királyi jogállású városban más irányt vett.

c. Szállások és tanya a kaszáló-övezetben a 19. század közepéig

Az előző fejezetben áttekintettük Szeged övezetes határának 18. századi használatát és megállapítottuk, hogy a szállások kialakulásának feltételei a kaszálónak nevezett övezetben teremtődtek meg. A kaszálók egyes területeit ugyan már a 18. század első felében szántották is, de a szántás-vetésre utaló adatok nem változtatnak azon, hogy ennek az övezetnek az eredeti és a 18. századon át meghatározó rendeltetése a jószágok takarmányának biztosítása és tárolása volt. Ez határozta meg a kaszálótelkeken emelt építmények jellegét is.

A szántóföldi övezetben három nagyobb kertészség — *Reszke* (utóbb Röske), Szentmihálytelek és a *Rác kertek* — települt, de a kertészségek kialakulása, jellege annyira különbözik a határbeli szállásokétól, hogy településüket külön kell tárgyalnunk. Miután a feketeföldi szántók már 1720-ban sem voltak nyomásokra osztva, a szállásépítésnek nem volt elvi akadály. Hogy mégsem építkeztek a szántóföldeken, az részint a város közelségével, részint a parcellák fölaprózódásával magyarázható. A 19. század derekán Palugyay arról tudósít: „...*tanyák azonban csak a homokon vannak, a város körüli fekete földön a tanyaépítés nem igen engedtetvén.*”⁷² Eszerint a városi tanács nem is engedélyezte a feketeföldi szállásépítést.

Szeged határbeli szállásainak első kartográfiai ábrázolása Kaltschmidt Ábrahám 1747. évi térképe,⁷³ amely az alsóvárosi részen 72, a felsővárosin 65, összesen 137 „*tugurium*”-ot tüntet fel (4. ábra). Számuk az 1728-as vagyonszeírás adatainak ismeretében nem meglepő, inkább az föltűnő, hogy a határ egy bizonyos sávját eléggé egyenletesen ülik meg: a legközelebbiek a város szélétől 6-7 km-re található, de föltűnnek a várostól 20—30 km-re fekvő földeken is. Balla 1778. évi térképéről tudjuk, hogy ez a sáv a kaszálók övezete. A két térképet összevetve úgy tűnik, hogy Kaltschmidt „helyzetrajza” Kis Telektől északra 4, az Engi homok mellett 2 olyan tuguriumot jelöl, melyek a kaszálóövezeten kívül, a pusztán feküdtek. Ám 6 tugurium oly kevés, és a Kaltschmidt-térkép külső határbeli helyzetjelölése — vonatkozáspontok híján — oly bizonytalan, hogy e tuguriumok fekvésére nem szabad következtetéseket alapoznunk.

⁷¹ CsML, Az 1828. évi országos összeírás szegedi bizottságának iratai 1827—1834. 24.

⁷² PALUGYAY IMRE 1853. 221.

⁷³ Közli REIZNER JÁNOS 1899. 320. Itt nem vettem számításba „Reske” tugurium-ait, mivel azok kertészközséget alkottak, így más jellegűek, mint a városi lakosok külterületi építményei.

Mielőtt a tугuriumok jellegét vizsgálóra vennénk, tekintsük át a Balla-térkép szállásjelöléseit. A „Felső Városi Szálláskertek” övezetében 143 szállás található. A halmok (*Sós Pál Halma, Palatinus Halom*) és a szikes tavak (*Lacus Makra Székje, Lacus Ősze Széke, Lacus Szir Tó* stb.) megnevezése mellett szembetűnik a *Gajgonya Kert* földrajzi név (5. kép). Korábbi említését 1751-ből ismerjük: „*Gajgonya névű Telekje.*”⁷⁴ A kert terminus föltehetően a 16—17. században a Duna—Tisza köze északabbi részén használt mezei kert kifejezés kései használata. Valószínű a szálláskert megjelöléssel való összefüggése, aminek az értelmezésére még visszatérünk.

A felsővárosi szálláskerteknek közel felében (69 szálláskertben) két vagy több épület állott és 18 szálláskertben volt kisebb-nagyobb szőlőtelepítés.

Az alsóvárosi kaszálókon Balla Antal a kisebb határrészeket is megnevezte. Tanulságos a szállásokat ilyen részletezésben bemutatnunk, a szántóföldekkel határos területről a puszták felé haladva (6. kép):

1. A *Kun Miklósi Halomtól* *Lacus Doma Székjéig* terjedő kaszálóknak megnevezése nincs, ez a későbbi Feketeszél és Domaszék kapitányság területe, amelyen 55 szállást vettem számba.

2. *Diverticulum Kantsal* és *Gáspár* (a Buday-féle térképmásolat helymegjelölései magyar nyelvűek, s a továbbiakban mi is a dűlő megnevezést használjuk): 13 szállás.

3. *Móra dűlő* — *Móka dűlő* — *Szarvas dűlő*: 23 szállás

4. *Zabos Fája dűlő*: 8 szállás

5. *Bordány dűlő* (később kiskundorozsmai dűlőnév, ma e néven önálló község) — *Szija-Fája dűlő* (kihalt helynév): 6 szállás

6. *Zákány dűlő* — *Sövén-Fája dűlő* (egykorú iratokban *Sován-fa*, kihalt helynév): 9 szállás

7. *Csorva dűlő* — *Garga dűlő* (kihalt helynév): 13 szállás

8. *Ásotthalmom dűlő* és a tőle délre fekvő, meg nem nevezett határrész: 10 szállás.

Balla térképe a szállásépületeknek ugyanolyan „szóródását” tükrözi, mint harminc évvel korábban Kaltschmidt Ábrahámé: *a városhoz közeli kaszálókat sűrűn ülték meg, távolabb egyre ritkultak az építmények.*

A csorvai és az ásotthalmi kaszálók mélyen benyúltak a baromjárásnak jelölt alsóvárosi pusztába. Ezt azzal magyarázzuk, hogy az ottani földek alkalmasabbnak bizonyultak fűkaszálásra (majd mezei gazdálkodásra), mint a városhoz közelebb fekvő legelők, pl. a *Móra-Halom* melletti „csordajárás”. Csorván az Árpád-korban falu létezett, temploma volt (az 1747. évi térképen: *Loc Eccles*), az *Ásott-Halomtól* délre fekvő *Templomhalmon* pedig a régészek 13—14. századi templom alapfalaira találtak. Nem véletlen, hogy a 18. században ugyanazokat a földeket szállták meg, amelyek az Árpád-korban is telephelyek voltak.

Szeged kaszáló-övezetében a Balla-térkép 280 telken, illetve szálláskertben tüntetett fel épületeket, az alábbi megoszlás szerint:

	A kaszálótelken				a szállások száma
	1 épület	2 épület	3 épület	4 v. több épület	
Felsővárosi kaszálók	74	56	7	6	143
Alsóvárosi kaszálók	87	30	11	9	137
Összesen:	161	86	18	15	280

⁷⁴ INCZEFI GÉZA 1960. 32.

Három évtized alatt (1747—1778 között) a szállási épületek száma megkétszereződött és a felsővárosi kaszálókon valamivel több szállás épült, mint az alsóvárosiakon. Helyesbítenünk kell tehát BÁLINT SÁNDOR-nak azt a megállapítását: „A felsővárosi puszta, a későbbi Felsőtanya benépesedése lassabban indult meg.”⁷⁵ A szállásépítés Szeged város két határrészén a 18. században hasonló ütemben folyt, bár a két területileg elkülönülő határrész társadalma valóban különbözött egymástól, amire alább még visszatérünk.

Részletgazdag képet nyújtanak a szegedi határ településéről a II. József-kori I. katonai térképfelvétel szelvényei is.

Érdemesnek látszik a Balla-térkép és a katonai felvétel szegedi szállásokra vonatkozó helyzetképét összevetni. RÁ CZ ISTVÁN, aki az I. katonai felvétel tanulságait a közelmúltban elemezte, fölhívta a figyelmet arra, hogy a térkép rajzolója a tanyákat eltérő módon ábrázolták: ⁷⁶ néhol egy térképjellel jelölték az egész tanyai gazdaságot, másutt valamennyi épületet külön jeleztek. Ezért szükségesnek véli a katonai térkép adalékait egykorú forrásokkal ellenőriztetni.

A Balla-térkép ismeretében az egymáshoz igen közeli épületjelöléseket egy szállásnak tekintetem, és így az alsóvárosi határban 610, a felsővárosi határban 255, összesen 865 szállásjelölést számoltam össze. A Balla-térkép fenti tanulságait figyelembe véve kézenfekvő, hogy a katonai térkép rajzolója Szeged határában minden egyes szállási építményt külön jelölték.⁷⁷ Ha tekintetbe vesszük, hogy Balla az épületekkel megült szálláskertben (kaszálótelken) több mint 450 épületet jelölt, még mindig nagy eltérés mutatkozik a két térkép szállásjelölései között, pedig Balla határfelmérésétől a katonai adatfelvételig mindössze hat-hét év telt el. Valószínű, hogy a császári mérnökök olyan objektumokat — pl. nyári színeket, fedetlen aklokot — is jelöltek, melyeket Balla, az Alföldet jól ismerő magyar mérnök, aki több Duna—Tisza közti tanyás települést térképezett, nem tartott szükségesnek föltüntetni. A határbeli épületekre vonatkozóan Balla Antal térképét tartjuk pontosabb forrásnak, és ez arra int, hogy az I. katonai felvétel szállásjelöléseit másutt is kritikával kell használni. Példát ad erre a kecskeméti szállástanyák számbavétele: SZABÓ KÁLMÁN a kecskeméti térképszelvényeken 1000 tanyát talált, a térképpel egykorú országos összeírás viszont csak 277 szőlő- és tanyabeli házat tartott nyilván a város határában.⁷⁸ Meglehet, hogy az összeírás pontatlan, mert — mint RÁ CZ ISTVÁN rámutat — abban az időben a gazdák a valós helyzetet már igyekeztek eltitkolni, de 1000 tanya a Szegedhez hasonló gazdasági struktúrájú Kecskemét határában — amikor Szegeden 280 szállási gazdaság létezett — nem tűnik valószínűnek. Szabó Kálmán adatát megkérdőjelezi FÜR LAJOS is: szerinte Szabó a II. József-kori népszámlálásban a kintlakosok lélekszámát össze tévesztette a családfők, s ebből következtetve a tanyák számával, s a valóságban a tanáyn lakók száma lehetett 1000 körüli.⁷⁹ Így helyesítve Szabó Kálmán statisztikáját, a szegedi és a kecskeméti szállástanyák 1783—84-beli helyzetképe között nem látunk lényeges nagyságrendű különbséget.

De térjünk vissza a Balla-térkép elemzésére! Szembetűnt, hogy a térképén sok kaszálón külön kis térségek határvonalait is meghúzta. Ezek — ha a méretaránynak ilyen kis egységnél még jelentősége van egyáltalán — 400-1800 négyszögöl területűek, és általában az épületek közelében, ritkán a szállás mellett vannak jelölve. Az alsó-

⁷⁵ BÁLINT SÁNDOR 1963. 9., majd utóbb Uő: 1976. 122.

⁷⁶ RÁ CZ ISTVÁN 1976. 2—3.

⁷⁷ Szeged határát az I. katonai térképfelvétel alábbi szelvényei ábrázolják: Col. XVII, Sectio 28., 31., 32., Col. XVIII. Sectio 29., 30., 31.

⁷⁸ RÁ CZ ISTVÁN 1976. 3. — Erre vonatkozóan I. PAPP LÁSZLÓ 1936. 111.

⁷⁹ FÜR LAJOS 1980. 265.

városi határban 65, a felsővárosin 83 szálláskertben találunk ilyen területet. Huszonhét kaszálón két, egy kaszálón három körülhatárolt térség is látható. Mit jelölt ezekkel a térképrajzoló?

Egykorú adatok híján korábbi tanulmányomban munkahipotézisre szorítkoztam. Úgy véltem, hogy ezek a térképjelölések a kaszálók feltörésének a forrásokból kivehető folyamatát tükrözik, vagyis szántóföldeket jeleznek. Több összehasonlító anyag fölhasználásával ma a térképjeleket másként vélem föloldani.

TÁLASI ISTVÁN a Kiskunság állattartását tárgyaló monográfiájában megállapította: „Első szállásaink vagy tanyáink, a szétszagattott ridegjószág téli takarmányozását célozva, igen egyszerűek és kizárólag állattartó jellegűek voltak... a szállásokon a jószág akolban, szárnyék mellett tartózkodott, a béresek pedig gunyhókban tanyáztak...”⁸⁰

BALOGH ISTVÁN egy 1770—1774 közötti, térképünkkel csaknem egykorú debreceni összeírást elemezve arra a következtetésre jutott: „A szállás eredeti rendeltetésű tartozékának az aklokot kell tekintenünk... egyenként átlagban 30—35 darab marhára. Volt még 5 juhakol is, összesen 1150 darab juhra való.”⁸¹

SZENTI TIBOR 151 darab 1744—1799 közötti, hódmezővásárhelyi szállási becsüjegyzőkönyv elemzése során 121 aklot mutatott ki, amelyek közül a becsü 28 esetben marhaakolt, más esetekben ló-, juh-, sertésakolt jelöl.⁸²

SZABADFALVI JÓZSEF szerint az akol „korlátfákkal, sövényvel, deszkával, garáddal vagy még szilárdabb falazattal körülzárt, rendszerint négyszög alaprajzú kerített terület. ...szarvasmarhák, lovak, juhok és sertések egykor téli, újabban nyári építménye.”⁸³ A teletetésre szolgáló aklok — kutatásai szerint — ólaskertekben, tanyák mellett, kaszálók szomszédságában, erdőkben stb. álltak. Ez a jellemzés mind formai, mind funkcionális szempontból ráillik a szegedi kaszálóövezetben észlelt térképjelekre — azzal a nem mellékes kiegészítéssel, hogy itt az aklok magukon a kaszálókön készültek.

Sorra vesszük azokat az adalékokat, megfigyeléseket, melyek megerősíteni látszanak azt a magyarázatot, hogy Balla a leírt módon körülhatárolt jószágtartó aklokot jelölhetett.

1. A kaszálókon megrajzolt térségek néhány kivétellel négyszög (négyzet vagy téglalap) alakúak, mint a szakirodalomból ismert aklok.

2. Harminc kaszálón (15 alsóvárosi és 15 felsővárosi szállásföldön) csak a leírt térképjeleket találjuk, épületeket nem. Úgy véljük, ezeken a kaszálókon az 1770-es évekig az az eredeti állapot maradhatott fenn, amikor is a szállásföldön még csak a jószágok egybentartására szolgáló akol épült, fedeles színnel — és istálló nem.

3. Az alsóvárosi részen, *Sövény-Fája* dűlőben egy több száz holdas kaszálón 2 épület csak észak, kelet és kis részben nyugat felől van körülhatárolva. Ismert, hogy tájunkon É—ÉNy felőli az uralkodó szélirány, ezért elsősorban arról volt szükség az állatoknak védelmet biztosítani.

4. Egy alsóvárosi kaszálón, *Madarásztó* közelében Balla nem vonalakkal, hanem sűrű rovátkolással határolt körül egy szállási épület melletti, nagyobb területet. A jelölés kb. 200 holdas kaszálón található. Úgy véljük, a térképrajzoló azt a területet jelölhette ilyen módon, amit a telető jószágok számára trágyával (*garáddal*) raktak körül.

⁸⁰ TÁLASI ISTVÁN 1936. 154.

⁸¹ BALOGH ISTVÁN 1976. 17.

⁸² SZENTI TIBOR 1979/a. 83—84.

⁸³ SZABADFALVI JÓZSEF: Akol. In.: Magyar Néprajzi Lexikon I. Bp. 1977. 56.

⁸⁴ CsML, Szeged, számozott ir. 19. doboz, 21/1788.

5. Kolb Ferenc polgár 1788. évi inventáriumában a városi házon kívül feltüntették szállásföldjén álló tanyáját is, ahol „marha akol”-t, szénáskertet vettek számba.⁸⁴ Felsőváros határában 1800 körül Kolb volt a legnagyobb birtokos, 625 hold szállásfölddel.⁸⁵

6. RÁKOS ISTVÁN kutatásaiból ismerjük a szegedi lakosok egykorú jószágállományát. Kimutatásából csak az 1777. évi összeírás adatait vesszük át:⁸⁶

	Igás ökrök	Lovak	Szarvas- marhák	Juhok
Felsőváros	1608	2096	4 201	11 499
Alsóváros	2715	2397	5 314	10 489
Palánk	353	610	902	5 750
Összes:	4676	5103	10 417	27 688

Legnagyobb a juhállomány volt, amit a gazdák kizárólag szállásföldjeiken épített aklokban, színekben teleltettek. Figyelmet érdemel, hogy módos palánki polgárok is tartottak számosállatot (szarvasmarhát, ökröt, lovat), amelyeknek az átteleltése ugyancsak a kaszálótelkek építményeiben történt, mivel városi házuknál erre nem is volt lehetőség.

Adataink, a hivatkozott analógiákkal együtt, bizonyító erejűnek látszanak, de kívánatos még újabb levéltári forrástípusok kiaknázása. Fontos megjegyeznünk, hogy Balla Antal térképjeleinek ilyen értelmezése nem kérdőjelezi meg a kaszálók szántásának már beigazolt folyamatát, csupán arról van szó, hogy a kaszálótelkek feltöréséhez Balla térképe nem nyújt támpontot.

Föltűnő, hogy Balla szállási épületet 280, aklot viszont csak 148 kaszálótelken jelöl — holott az aklot tartjuk a kaszálók eredeti, elsődleges építményének, nem pedig az istállót. Ezt a megfigyelést egyelőre nem tudjuk magyarázni. Adalékuul szolgál ehhez egy 1833-ban a magistratushoz címzett jelentés: „...több Felső Városi Gazdák a Marostői Rétet felszántatván egy részében bé is vetették, sőt hogy még aklokot is készítettén ott ősztől tavaszig Marhákat tartanak.”⁸⁷ Eszerint a felsővárosi gazdáknak a városhoz közeli Marostőben, egy másik forrás szerint a felsővárosi szénáskert mellett is voltak teleltető aklaik.

RÁKOS ISTVÁN kimutatta, hogy 1777-ben 1 tulajdonos háztartásra Felsővároson 7,1 kaszás, Alsóvároson 6,1 kaszás, Palánkon 14,8 kaszás rétet jutott.⁸⁸ Ha figyelembe vesszük, hogy a palánki polgároknak nagyrészt a felsővárosi részen voltak kaszálóik, kiderül, hogy ott a fenti átlagnál is nagyobb rétet jutott egy tulajdonosra. Ez összefügg azzal, hogy Felsővároson magasabb a vagyonos polgárok aránya, mint Alsóvároson. Nagyobb kaszálótelken, nagyobb jószágállományt tartó cívisek, iparosok és kereskedők hamarabb építettek szállást, mint a kis kaszálót birtokló gazdák, — ez magyarázza a tényt, hogy a felsővárosi kaszálókon 1778-ban több szállási épület volt, mint a nagyobb területű alsóvárosiakon. Jellemző, hogy a felsővárosi kaszálóbirtokosoknak 29%-a, az alsóvárosiaknak pedig csak 20%-a épített szállást 1778-ig.

⁸⁵ CsML, T 57/24. A térképet VEDRES ISTVÁN és munkatársai készítették. 1800—1822 között.

⁸⁶ RÁKOS ISTVÁN 1978. 38.

⁸⁷ CsML, T. jkv. 1237/1833.

⁸⁸ RÁKOS ISTVÁN 1978. 39.

Érdeemes a két határrész szállásainak kiépültségét is összehasonlítani:

	1 szállási épület	%-os arányuk	2 v. több szállási ép.	%-os arányuk
Felsővárosi kaszálók	74	51,7%	69	48,3%
Alsóvárosi kaszálók	87	63,5%	50	36,5%

A 18. századi adatok — és a következtetések — magyarázzák, a két határrésznek a 19—20. században a közös sajátságok mellett is eltérő gazdasági, társadalmi arculatát.

*

Néhány évvel Balla Antal felmérése után, 1783—84-ben végezték Szeged környékén a II. József által elrendelt I. katonai térképfelvétel munkáját. Ez a térkép kiváló támpont az alföldi tanyásodás mértékének megállapításához, de — mint bizonyítottuk — szállásjelöléseiből egy-egy település szállásainak száma pontosan nem állapítható meg. A már említettekén kívül azért sem, mivel Szeged környékén három mérnök-tiszt végezte a térképezést, és észrevehetően nem egyformán ábrázolták a szállásokat. Legaprólékosabban *Ruvigny* jelölte a külterületi épületeket, aki négy térképszelvényt készített (Coll. XVII. Sectio 30., 31., 32., Coll. XVIII. Sectio 31.). Ő valószínűleg minden terepen talált építményt megjelölt. (l. 7. kép) Részletezőnek látszik *Jann von Lacy* két szelvénye is (Coll. XVII. Sectio 29. és Coll. XVIII. Sectio 30.), de *Frölich* 1784-ben készült térképszelvénye már elnagyoltabb (Coll. XVIII. Sectio 29.) Ezért számszerű kimutatást az országos katonai adatfelvétel szegedi szelvényeiről nem is mellékelünk, hiszen ebben a tekintetben Balla térképe kiválóan eligazít.⁸⁹ Van viszont a katonai adatfelvételnek két fontos, településtörténeti szempontból is figyelemre méltó tanulsága:

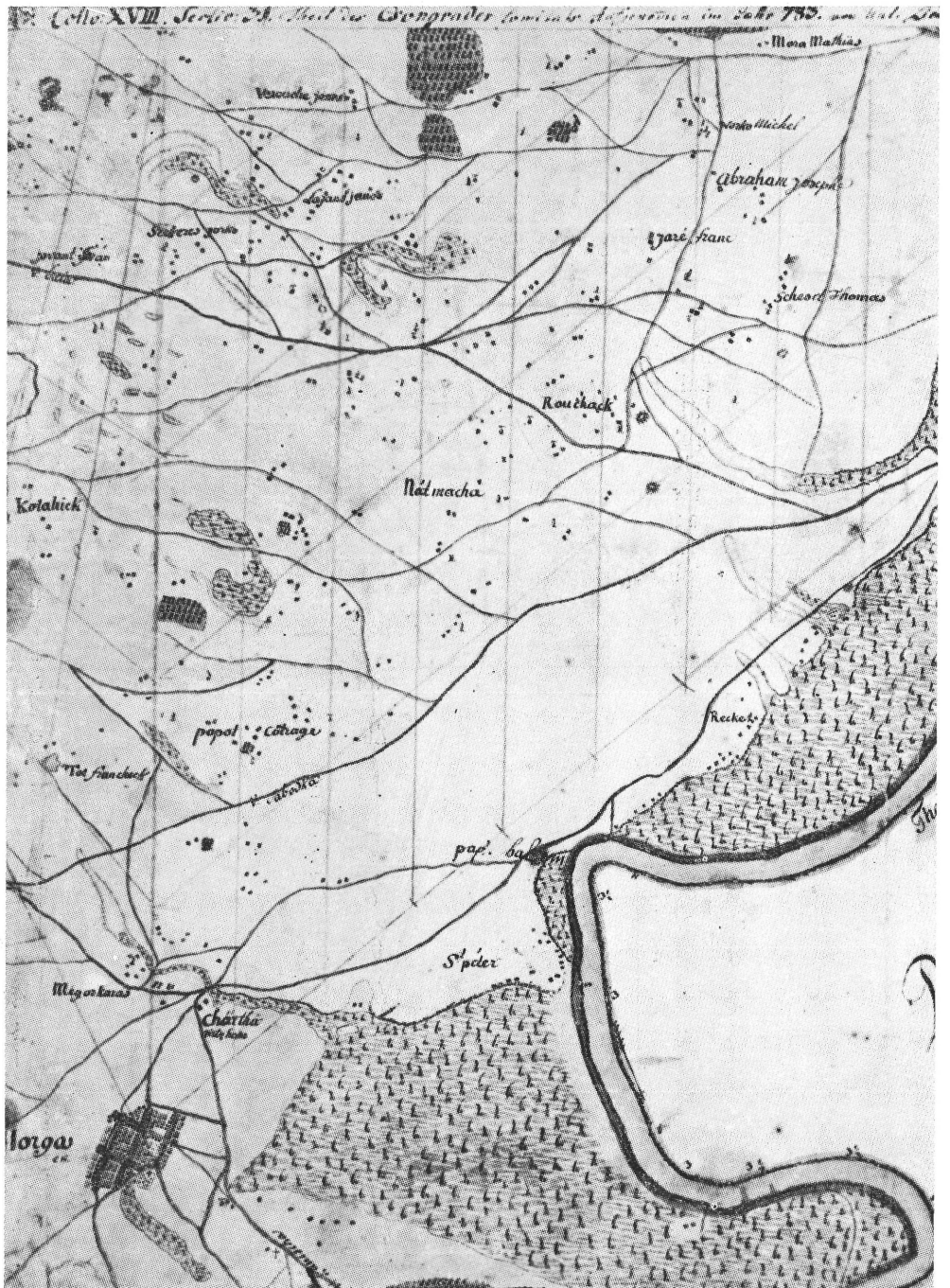
1. A térkép készítői egységesen jelölték a különböző művelési ágakhoz tartozó területeket: a szántót, szőlőt, rétet, legelőt, ezenkívül a vízállásokat és a homokbuckákat is. A várost körülvevő szántóföldekéhez hasonló módon jelöltek kisebb-nagyobb területeket abban a sávban, amit Balla Antal kaszáló- vagy szálláskert-övezetnek tüntetett fel. Különösen jól érzékelhető a szántók és a kaszálók egymás mellettisége *Frölich* térképszelvénye nyomán a Felsővárosi részen.⁹⁰ Számos szállásépület szántóföldnek jelölt területen feküdt, ám nagy többségük 1783—84-ben még kaszálón volt (9. kép).

Így katonai adatfelvétel is igazolja, hogy a kaszálók egyes területeit a 18. században szántották. Bizonyára először a gabonatermelésre alkalmas földeket törték fel és parlagoló rendszerben művelték: miután a szántó kimerült, újabb földet törték fel és a pihentetett földet kaszálónak használták.

A szegedi kaszálónak ez a használata kb. a 18. század utolsó két évtizedétől egyezik a hódmezővásárhelyi szállásföldök és a nagykörösi mezei kertek élésével. Azért csak ettől az időtől, mert az idő tájban lesz számottevő a kaszálók fölszántása.

⁸⁹ „*Balla* térképe tökéletesebbnek esmértetvén, mint a *Józsefi*” — olvasható az 1840-es tanácsi jegyzőkönyvben: CsML, T. jkv. 584/1840.

⁹⁰ Az I. katonai adatfelvételnek fekete—fehér fényképmásolatait tanulmányoztam. A JATE Természetföldrajzi Tanszékén (Szeged) a szakirodalomban hivatkozott színezett térképlapok közül csak egy (Coll. XVIII. Sectio 31.) került elő. A bécsi hadilevéltárban őrzött eredeti színes térképek tanulmányozása e tanulságok pontosítását ígérheti.

7. kép. Szeged alsóvárosi határának belső része: Röszke, a kisszéksósi, nagyszéksósi, domaszéki tanyák az I. katonai térképfelvételen (1783). A térkép föltünteti a szállási épületeket, az utakat, a vízállásokat, a homoki szőlőket és egyes szállásbirtokosok nevét.

Szegeden ugyanis — mint ismertettük — a feketeföldeken külön szántóföldi övezet volt, és a 18. század végén ott feküdt a művelt földek túlnyomó része. Vásárhelyen viszont a jobbágyok szántói és kaszálói „egy testben” voltak kimérve⁹¹ és a 17—18. században Körösön sem volt összefüggő szántóterület sem a belső határon, sem a pusztákon, hanem „a kaszálóból és szántóból összetevődő, gyakran állatteltetésre is használt, egy-egy gazda birtokában, illetve állandó használatában levő belhatárbeli és pusztai földdarabokat nevezték a 17—18. században „mezei kert”-nek.⁹²

A vásárhelyi és a szegedi övezetes határbeosztás különbözőségéből ered, hogy Hódmezővásárhely szállásföld-övezetében a katonai térkép szabályosan, a sakktábla kockáihoz hasonlóan váltakozó szántóföldeket és kaszálókat tüntet föl, míg a szegedi térképszelvényeken más kép tárul elénk: itt, a Ballától kaszálónak jelölt övezetben szétszórt, nagy kiterjedésű szántók vannak, amelyek közül egyet-egyet valószínűleg több család művelhetett, mivel a szántók foltján 2-3 szállási épület is található. Eltérés az is, hogy Szeged szállásövezetében az 1780-as években még lényegesen több a kaszáló, mint a szántó.

2. A térkép jelöli jónéhány szállástulajdonos nevét, bizonyára a módosabbakat, ami — más térképek és családtörténeti adatok bevonásával — lehetőséget ad egyes családok folyamatos megtelepülésének kutatására. Alsóváros határában egész major-ságot mutat Klaler (= Kraller), Papok, Palfy, Tömösvári, Volfurdi (= Volford) szállása. Más, nagyobb szállástulajdonosok: Mora Mathias (2 épület), Abraham Joseph (3 épület), Veronche (Vörös) Janos (4 épület), Dobo Pista (4 épület), Szabo Antal (3 épület), Baborci (Babarcsi: 4 épület), Tsomango (Csamangó: 2 épület), Dagonits (Dugonics: 3 épület), Feirgabor (Fehér Gábor: 2 épület); a felsővárosi részen: Palatunus (Palatinusz) Mátyás, Harangazo (Harangozó).

A katonai térképfelvétel föltüntet még az utakat is és a gémeskutakat, akárcsak Balla térképe. Szembetűnő, hogy míg Vásárhely határában a térkép csaknem minden szálláson ábrázol kutat, addig a szegedi szállásépületek mellett ritka a kútjelölés.⁹³

Új adatokkal bővíti ismereteinket a szegedi szállásokról Vedres István és munkatársai kéziratos térképe az 1800-as évek elejéről. A térképet korábbi tanulmányomban ismertettem, részletet is közöltem belőle,⁹⁴ ezért csak fontosabb településtörténeti tanulságait foglalom össze. Föltüntet a telektulajdonosok nevét, a telek területét és minden egyes telekről azt is, mennyi területéből a homok, a vízállás, a semlyék, a szék, az út és a kaszáló. Ismeretes, hogy a szegedi határ felszíne régebben, a futóhomok megkötése és belvív levezetése előtt a mainál is változatosabb volt. Kis távolságon belül homokdomb, füves semlyék és szikes vízállás váltogatta egymást. Ezért nem volt szükség annyi kutat ásni, mint Hódmezővásárhely határában. Ásotthalomtól délre, a Nesztor erdő környékén pl. Mojzer Mihály 640 933 négyszögöl szállásföldjén a földmérők 392 517 négyszögöl kaszálót mutattak ki.⁹⁵ Kolb Ferenc 625 holdas felsővárosi szállásföldjén pedig csak 194 hold számított kaszálónak, a többi homokbucka és vízállásos rét volt.⁹⁶

Legnagyobb „szállásföldje” magának a Városnak volt: Csorván 1436 hold,

⁹¹ TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ 1961. 212.

⁹² MÁRKUS ISTVÁN 1943. 63.

⁹³ Ez föltehetően azzal a kútjogi szabályozással függ össze, amit TÁRKÁNY SZÜCS ismertetett (1961. 205): eszerint a kút tulajdonjoga meghatározta a körülötte levő föld használati jogát.

⁹⁴ JUHÁSZ ANTAL 1975. 288—291. Vedres István 1786—1820 között Szeged városának földmérő mérnöke volt és 1800-ban kapott megbízást új földmérésekre. A térkép elemzése önálló feldolgozást érdemel.

⁹⁵ CsML, T. 57/1.

⁹⁶ CsML, T. 57/24.

8. kép. A szeged-alsóvárosi szállásövezet egy része — Madarásztó, Mórahalom környéke — és az alsóvárosi puszta a homoksíványokkal az I. katonai térképfelvételen (1783).

amiből 1130 holdat kaszálhattak. Az alsóvárosi részen a Runits-örökösök 717 holdas, Kraller János 600 holdas, Volford György 358-holdas, Kátser (Gácsér?) András 334 holdas, N. Dosity György 324 holdas, a Rúzsák, Szűcsök, Papok 100—200 holdas szállásföldeket bírtak. A felsővárosi részen Kolb Ferenc mellett Müller Rókus, Wagner Leopold, Vékes János voltak több száz holdas kaszálóbirtokosok.⁹⁷ Szállásföldjeiken az 1800-as években 2-3 épület állott: a 19. század végéről, századunk elejéről ismert cseléd tartó nagygazda tanyák, majorok előzményei.

Ősze Széke és *Sós Pál Halma* környékén a térkép 66 szállásföld közül 11-en jelöl épületeket, egy másik felsővárosi határrészen 118 szállásföld közül 18 volt épületekkel megülve.⁹⁸ Szállási épületek általában 50—100 holdas és nagyobb földek találhatók, de akadtak 8—10—12 holdon is. Ez azt jelzi, hogy a telekosztódás — amit a térképszelvények névanyaga is tükröz — kedvezően hatott a tanyaépítésre. A testvér, akinek az örökrészen nem volt épület, előbb-utóbb födelet húzott kinn tartott jószágai és az ott élő családtagok feje fölé. Így a 19. század elején egyre kisebb földekre épültek a tanyák.

1828-ban Szegeden 1411 családfőnek volt szállásföldje, az alábbi birtokkategóriák szerint:⁹⁹

birtokkategóriák	a birtokosok száma
1—25 hold	647
26—50 hold	347
51—75 hold	184
76—100 hold	97
101—200 hold	89
201— hold	47
	1411

A birtokosok 44,5%-ának volt 26—100 hold közötti szállásföldje, de valamivel többen (45,9%) csak 1—25 hold szállásföldet birtokoltak, tehát előrehaladt a pár nemzedékkel korábban birtokba vett telkek aprózódása. 100 holdon felüli szállásföldje 136 birtokosnak volt (9,6%).

Módos polgárok két-három helyen is bírtak szállásföldet. Makra János polgárnak a 18. század közepén három határrészen volt *kaszálóteleke* (Végr. 1. d. 178/1754). Gyakorta nevezik a városhoz közelebbit *belső*, a távolabbit *külső szállás*nak vagy kaszálónak. Az 1784-ben elhunyt Vér Józsefnek pl. 37 holdas *belső szállása* és 190 holdas *csorvai szállása*, Dugonics Ádám szenátornak 1813-ban a Maty mellékén 79 holdas *belső szállása* és 288 holdas *madarásztói külső szállása* volt.¹⁰⁰ Általában a *belső szállás* volt a kisebb, a *külső* a nagyobb kiterjedésű. Két szállásföld birtoklását a szállásövezet földjeinek különböző minősége tette célszerűvé. Dugonics Ádám mindkét szállásán volt ház, istálló, szénásakol, melyeket juhállományával együtt árendás juhászoknak adott bérbe.

Szállási épület berendezéséről és fölszereltségéről 1788-ból van a legkorábbi

⁹⁷ Uo. Az adatokat a következő térképszelvényekről vettük: T 57/2, 57/6, 57/24 57/26

⁹⁸ Uo. T. 57/26 és 57/20.

⁹⁹ CsML, Az 1828. évi összeírás. A kimutatást RÁKOS ISTVÁN készítette.

¹⁰⁰ CsML, Szeged IV. A. 1003. d. 6. d. 377/1784., Uo. 189. d. A 4445/1828. A példák számát még szaporíthatnám. Imre András özvegyének két kaszálóját testamentumában „belső kis telek”-nek említik: CsML, Szeged, IV. A. 1018. c. 1781. l.

9. kép. Szeged felsővárosi szállásövezete és Kistelek község az I. katonai térképfelvételen (1784).
A világosabb foltok a szántóföldeket, a szürkés foltok a kaszálókat jelölik.

adatunk. Kolb Ferenc civis felsővárosi szállásán két szobára és konyhára tagolódo ház feküdt, melyet 150 Ft-ra értékelték a vagyonleltár készítői. Az egyik szobában rossz nyoszolyát, szalmanyoszolyát, ágyneműt, fenyőasztalt, 2 padot, fogast, 5 képet, tányértartó fogast, cserép- és fatányérokot találtak. A lakóházon kívül „marha akol”, „sörtés ól”, juh „isztronga” és szénáskert volt a szálláson. A juhtej feldolgozásához 33 „tejhez való tekenyő”, 2 köpülő, „Tejfelhez való Hordotska” és sajtsték állott rendelkezésre. Mezei munkára az alábbi eszközök szolgáltak: 1 eketaliga, 1 eke „felkészítve”, 1 szántóvas, 1 „ösztoke”, 1 „pating”, 1 tüsökborona, 1 „avilt kasza nyelestül”, 1 kaszaüllő kalapáccsal, 10 favilla, 2 fagereblye, 4 rudasfa, 4 kapa, 3 ásó.¹⁰¹

A 19. század első évtizedeiből több inventárium került elő több száz holdas szállási gazdaságokról. Ruzsánszky János 390 holdas felsővárosi kaszálóján szobakonyha-kamra-szín – marhaistálló – lóistálló beosztású hosszú épület, azzal átellenben egy szoba – konyha – cselédszoba – kamra – kamra tagolású ház, egy szárazmalom és egy juhistálló volt. Az előbbi épület szobájában 1 fenyőfa „nyoszoló”-t, 1 fenyő asztalt, 6 karszéket, 5 üvegpépet, 1 kis tükröt vettek leltárba. Az állattartás és a teherhordás eszközein kívül itt is volt 1 eke szántóvással, 1 csoroszlya, 2 borona, 3 nyeles és 3 nyeletlen kasza, 10 favilla, 3 kapa, 2 ásó. A kaszáló területén 14 köből rozsvetést, másfél köből tisztabúzavetést és 100 út szőlőt is számba vettek.¹⁰²

Dosity György szenátor 324 holdas ásothalmi kaszálóján 1817-ben egy szoba – konyha – cselédszoba – 2 kamra beosztású „szállási ház”, nagy ököristálló, lóistálló és szín volt. Számba vettek 53 méneses lovat, 35 szarvasmarhát (köztük 18 jármos ökröt), 6 hízott disznót, 7 malacot, 370 juhot és 159 bárányt. A szálláson fölhalmozott szalma – 160 kereszt „búzabul való szalma”, 18 vontató árpaszalma, 24 vontató zabszalma – mennyisége arra vall, hogy a szállásföldön elég számottevő gabonatermelés is folyt. A szállási ház szobájában festett puhafa bútorok mellett zöld posztós kanapé, 15 kisebb-nagyobb kép, rézedények, cin tányérok, üvegpoharak voltak és 1 „rác imádságos könyv” – ami arról tanúskodik, hogy időnként a birtokos és családja is huzamosan ott tartózkodott.¹⁰³ (A szállás inventáriumát l. az Adattárban.) A gazdaság üzemeltetése természetesen szükségessé tette több cseléd állandó ottlétét.

Csávojszky János tanácsbéli és felesége, nemes Liszka Erzsébet Zákányban 823 hold, Ásothalmán 440 hold, Jámorkán 5 hold, összesen 1268 hold szállásföldet birtokolt. A hatalmas civisbirtok az özvegy halála után, 1819-ben a két, szintén elhalt fiúörökös utódaira szállt. Zákányban volt a szoba – konyha – kamra, pince tagolású „szállási residentionális ház”, melyet 400 Ft-ra értékelték. Ugyanott a 3 osztatú béresházat 300 Ft-ra, a kisebb béresházat 60 Ft-ra, az ököristállót 140 Ft-ra becsülték. Az épületekből jelentős major körvonalai rajzolódnak ki. A juhászházban – amely valószínűleg az ásothalmi kaszálón feküdt – 2 szoba, 1 konyha, 1 kamra és 1 istálló volt, mellette pedig pincét, sajtüstölő kéményt, juhakolt, juhszárnyékot, isztrongát és rovásos kutat vettek jegyzékbe.¹⁰⁴ A szállási ház berendezésének jellege – 2 bőrszék, 2 faszék, 2 zöld posztószék, 1 üveges almáriom, 1 kis tükör, s 1 szunyogháló stb. – azt tanúsítja, hogy az úri birtokos vagy megbízottja, a gazdasági munkát ellenőrizni, időszakosan kinn tartózkodott.

A kisparaszt szintű egykorú szállási gazdaság tárgyi ellátottságáról Berta Simon 1811. évi vagyonleltára tájékoztat.¹⁰⁵ Nevezettnek Alsóvároson volt szoba—

¹⁰¹ CsML, Szeged, számozott ir. 19. d. 21/1788.

¹⁰² Uo. 112. d. 1668/1811. 1 köből vagy köblös föld=1 hold

¹⁰³ Uo. 143. d. 9/1818.

¹⁰⁴ Uo. 153. d. 1450/1820.

¹⁰⁵ Uo. 891/1811.

konyha—kamrát és istállót magába foglaló háza, melyben a kiküldött mindössze 2 karospadot és 2 fogast talált. A szoba — konyha — kamra, szín beosztású szállási házban viszont számos bútor, konyhaeszköz, berendezési tárgy került jegyzékbe, amelyek bizonyossá teszik, hogy Berta Simon feleségével ott lakott. (Az inventáriumot l. az Adattárban.) Föltűnő, hogy a szállási ház mellett még egy „másik különös ház, melyben semmi egyéb nintsen egy fenyő asztalnál és egy konyha.” (?) A tulajdonosnak 30 ellős juha és 18 „tokjuha” (toklyó) volt, ami más forrásokkal egybehangzón aláhúzza az egykorú szállási juhtenyésztés jelentőségét.

Bár eddig kevés szállásleltár áll rendelkezésünkre, megállapítható, hogy a jegyzékbe vett munkaeszközök és a tárolás eszközei a szállásföldek bizonyos darabjainak míveléséről tanúskodnak. A szállási jószágtartás súlya és szerepe azonban tárgyalt korunkban — kivált a nagy gazdaságokban — jóval nagyobb.

A 18. század végén és 19. század elején a szállási épületeket a hozzájuk hasonló városi épületeknél lényegesen alacsonyabbra értékelték. 1799-ben a Város belsőkereseti majorjában épült, szoba — konyha — szoba — kamra — istálló kiosztású, vályog és vertfalú, gyékénytetős házat 100 Ft-ra, egy négy osztatú felsővárosi parasztházat viszont 1795-ben 300 Ft-ra becsültek.¹⁰⁶ Csávojszky János említett zákányi majorját 1819-ben mindösszesen 955 Ft-ra taksálták, ugyanakkor egy jó állagú, 4—5 osztatú városi ház 2—3000 Ft-ot ért. Hasonló értékkülönbséget tapasztalt a kutatás Gyomán, Szentesen és Debrecenben is.¹⁰⁷

Terminológiai kérdések és településnéprajzi összefüggéseik

A szegedi tanyakialakulás elemzése során elértünk arra a pontra, amikor vizsgálataink áttekintése és a továbbhaladás érdekében szükségessé válik a terminológia tisztázása. Arra figyelünk, hogyan nevezik forrásaink azokat a határbeli földeket, amelyeken a 18. században tartozék telephelyek keletkeztek, és e telephelyeken milyen épületeket készítettek. Gondot okoz, hogy egykorú forrásaink szóhasználata nem egységes, nem következetes. Ugyanarra a földterületre több kifejezést használtak, olykor még egyetlen följjegyzésben is. A megnevezés pedig nem pusztán terminológiai kérdés, hiszen kézenfekvő, hogy ha például földterületre utal, akkor a föld használatára, művelési ágára következtethetünk belőle. Ez teszi fontossá az egykorú terminológia vizsgálatát — nem utolsósorban a mai szakkifejezésekkel és köznyelvi szóhasználattal való összevetését.

A 18. század első feléből való tanácsi jegyzőkönyvekben és a század közepétől fennmaradt testamentumokban gyakoribb az egyéni birtoklású kaszáló *telek* megnevezése.¹⁰⁸

1725: „certi Prati, vulgo *Bodó Teleke* dicti.” (Inczefi G. 1960. 16.)

1729: „...quod certam Terram, seu *Foenile vulgo Telek* nominatum...” (= „mint-hogy bizonyos földet, általában teleknek nevezett kaszálót...” CsML Szeged, Prot. pol. 1724—1730. 530.)

1733: „*Kara Telekje* névű kaszálló földet...” (Inczefi G. 1960. 43.)

1747: „Vagyon két *Telek Földem*, edgyik Morában, az mások pediglen Dékány fájában...” (Farkas János végrendelete, CsML, Szeged, Végrend. 1. d.)

¹⁰⁶ A Város majorjának becsúje: Uo. 152. d. 89/1820., Gavallér Wolfgang felsővárosi paraszt hagyatéki leltára: Uo. 55. d. 710/1795.

¹⁰⁷ SZILÁGYI MIKLÓS: Mezővárosi társadalom és műveltség. In.: Gyomai tanulmányok. Szerk.: Szabó Ferenc. Gyoma, 1977. 596—598., RÁCZ ISTVÁN 1980. 131—132., Uő.: 1982. 23—24.

¹⁰⁸ Vő. RÁKOS ISTVÁN 1983. 110—111.

1763: „Vagyon Makra Joseph és Enghy Ferencz Uraim *Telekje szomszédságában egy darab Kaszálóm*, melyet is magam 28 forintokon vettem...” (Böröcz István végrendelete. Uo. 1. d. 20/1763)

1769: „*Az Csorda Járás Szélbe vagyon egy Telekem*, és vannak Szántó Földgyeim is, melyeket az fiaim arendába tőlem bírnak...” (Szűcs János civis végrendelete. Uo. 1. d. 279/1769)

1771: „Kiss Széksóss mellett az Kószók szomszédságában, nem különben Bojár halmánál ugyan azon szomszédságban lévő *Telekjeimet* hagyom Kószó Mihály és Jacab fiaimnak...” (Kószó Gáspár végrendelete. Uo. 1. d. 143/1771)

1774: „Ezen Nemes Városnak határjában helyeztetett, Pálffy János és Farkas Ádám Szomszédságokban lévő, s osztályképpen nékem esett ötödrész *Telekemet* hagyom Péter, Imre, Istvány és Apolló gyermekeimnek, hogy azzal közönségesen egyaránt osztozzanak.” (Bakó Ágnes, néhai Farkas Gergely özvegyének végrendelete. Uo. 1. d. 23)

1781: Szűcs Katalin, Imre András özvegye három fia és egy lánya számára végrendekezett. Férjzett lányára 50 út szőlőt, három zsákos szántóföldet testált, és egy borjút már megkapott. A három fiú jussa így oszlott meg:

„Legöregebbik fiú, Imre Mátyás jussa

1. A Franciahegyen lévő szőlőből	430	négyszögöl
2. Az Nagy Telekbül	19 $\frac{7}{12}$	jugerum
3. Az belső Kiss Telekbül	4 $\frac{8}{12}$	jugerum
4. az hatt darabban lévő szántóföldekbül, mely in concreto 29 $\frac{5}{8}$ jugerumot tészen	9 $\frac{7}{8}$	jugerum

Gergelynek és Gáspárnak

1. A Franciahegyen lévő szőlőből	860	négyszögöl
2. Az Nagy Telekbül	39 $\frac{7}{12}$	jugerum
3. Az belső kiss Telekbül	9 $\frac{4}{12}$	jugerum
4. A hatt darabban lévő szántóföldekbül	19 $\frac{6}{8}$	jugerum

CsML, Szeged v. Törvényszékének ir. 1775—1784. 1781. 1.)

Figyelmet érdemel, hogy az Imre családnak két teleke volt: egy kisebb, 14 holda^s a város közelében, (ez a „belső telek”) és egy 59 holdas „nagy telek”. Két határbeli telekkel több módos gazda rendelkezett, így Farkas János (1747), Makra János (1754)^r Ladányi István (1766), Vér József (1784).

1825: Barna Mihály végrendeletében az ingatlanok között szerepel „24 zsákos ősi Telekföld” és 4 zsákos szerzeményi „Telekföld”. (Uo. Végrendeletek 3. d. 1447/1825)

A telek a szegedi nép nyelvében az a hely, amit a jószág „mögteleköl”, vagyis megtrágyáz — tehát a jószág állása. *Telek* vagy *telekrakás* trágya, trágyadomb értelemben ma is használatos. A szónak ilyen jelentését szakirodalmunk az Alföld több településén leltározta.¹⁰⁹ Megjegyezzük, hogy Szegeden a belső teleknek régebben *fundus*, utóbb *porta* a megnevezése.

A kaszáló gyakorta a telek főnév jelzőjeként szerepel a végrendeletekben:

1770: „Vagyon egy *Kaszálló féll Telekem* mindgyárt Ásotthalomnál Rosák szomszédságában...” (Ördögh Mihály civis végrendelete. Uo. 1. d. 197/1770)

¹⁰⁹ TÁLASI ISTVÁN 1936. — A telek szó jelentéstörténetét FÖLDES LÁSZLÓ dolgozta fel: A telek „földterület” jelentéstörténete. Magyar Nyelv, 1971. 418—431.

1773: „Másodszor maradt Néhaj Lázár Mihály uram halála után Farkas Istvány, Muskó János és Császár Albert Szomszédtságokban egy *Kaszáló Telek*, és az Matty elein egy három zsákos Szántó föld...” (Balogh Katalin végr. Uo. 1. d. 28/1773)

1774: „Vagyon... egy *Kaszáló Telekem*, aki is ős Jozságh...” (Rózsa Ferenc végr. Uo. 1. d. 235)

1802: „Vagyon egy Residentionális Házom, Egy *Kaszáló Telekem*, Ködmen Joseff és Sziráki Mátyás szomszédtságában 150 Út Szöllöm az Ördögék Hegyükben, ismét 106 ut Szöllöm a Szent Mihály Telekin, melyek Isten segítsége által mind saját keresményim.” (Barna András végr. Uo. 2. d. 200/1802)

1805: „Vagyon *Kétt Ősi Kaszáló Telekjeim*, Fölső Városi részen egyik Tóth György, a másik pedig Gombos Gergely Telekjeinek szomszédtságában, (...) az egyiket édes atyámtul, az 2-sodikát pedig Feleségemrül Csur Veronika Szüleimtül kapta...” (Tóth András végr. Uo. 2. d. 299/1805)

1823: Hegedüs István több ingatlan mellett „77 holdnyi kaszáló Telek”-ről végrendekezett. (Uo. 2. d. 3774/1823)

Még több példát idézhetnék, de ennyi is megfelelően dokumentálja, hogy a szegedi szállásföldeknek kb. egy évszázadon át leggyakoribb megnevezése a *telek*, illetve a *kaszáló telek*.

A telekkel azonos jelentésben a 18. század első évtizedeiben fölbukkan *szállás* szavunk is: „A minémű ez elmúlt napokban villongás eset vala (...) bizonyos *Telek*, avagy *Szállás* eránt melly ugyan Morán belől Nemes Városunk határába esik, és Süveg Rétyének nevezetik...” (Kiemelés J. A. CsML, Szeged, v. tan. ir. Prot. pol. 1724—1730. 59. = 1724). Itt a telek, illetve a szállás szó egyértelműen földterületre vonatkozik, miként az alábbi, már idézett esetben is: „...Losonczi Ferencz, aliter Molnár Bíró Ferenc (...) a minémű *Teleket*, avagy *Szállást* es *Major helyt* Zákán névű Pusztában Attyak után őszi jószágul birt volna...” (Uo. 1724—1730. 56.)

A hódoltság kori oklevelek szállás-adatainak ismeretében ez a szóhasználat logikus és a korábbi megnevezés folytonosságát mutatja, legfőljebb az a meglepő, hogy a korai, 18. század eleji jegyzőkönyvekben alig akadunk olyan följegyzésre, amelyben a szállás szó épületet vagy valamilyen építményeket jelöl. A szó ilyen értelmű első előfordulása 1729-ből: „A Mórakalmának nevezett halmocskán belül a bölcs és körültekintő Bite János és Börcsök István polgároknak juttatott Föld vagy Kaszáló, általában Szállásnak nevezett házak (gazula) elfoglaltassanak (birtokba vehető)”.¹¹⁰

Más forrásainkban a szállás kifejezés mindegyre kaszáló föld jelentésű. Például: „Pap Istvány, Puskás Andrásnak árút 20 szekér szénájátt és nádfalátt és Puskás Balásnak 10 szekér szénájátt gondviselatlensége miatt az szálláson megh égette...”, emiatt 100 forint kártérítésre kötelezik. (CsML. Szeged v. tan. ir. Prot. pol. 1724—1730. 488.)

1726: „Eördög Pálnak egy Tehenét Szabó Ferenc szolgálja, Szabó Mátyás fejzével meg vágván a szálláson a széna mellett...” (Uo. Prot. pol. 1724—1730. 348.) E két adat szerint a szálláson szénát tartottak, szarvasmarhát tenyésztettek, s a jószágoknak szélvihar esetén védelmet nyújtó „nádfalat” — valószínűleg szárnyékot — építettek.

Pálffy Pál csizmadiamesternek 1812-ben készült hagyatéki leltára szerint két

¹¹⁰ Eredeti szövege: „Infra colliculum Mora halma nominatum, Prudentibus et Circumspectis Joanni Bite et Stephano Börcsök Cívitus ... est Terram, seu Foenile occupare gazulasque vulgo Szállás erigere.” (CsML, Szeged, T. jkv. 1724—1730. 539). Hivatkozik rá REIZNER JÁNOS 1899—1900. III. 427.

szállása volt — külső és belső —, s Pálffy János „két esztendőre az ki árendáltt belső szállásnak Fű áraban 20 forintokkal” tartozott neki, tehát a szállást a bérlő kaszálónak használta. (CsML, Szeged v. tan. ir. számozott ir. 1169/1812.)

Nemes Pálffy József 1765. évi végrendeletéből idézzük: „Móra halma mellett *Szálláson lévő Szőlőm* (mely immár termő) ugy a' Szent Mihály Teleki Szőlőm is négy részre osztassanak...” (Uo. végrendeletek 1. d. 206/1765.) Ez a szállásokon kibontakozó homoki szőlőtelepítés első említései közé tartozik.

Az 1800-as években készült Vedres-féle térképen a birtokok területét az „egész szállás” rovatban jelölik, a szelvényeken pedig az olvasható: „Volford György Ur szállása”, „Miller Rókus Ur szállása” stb. Mindegyik esetben magát a telket, a birtokolt földet jelentette a szállás.

A szállásföld megnevezés az 1820-as években bukkan föl forrásainkban.

1826: „Szatymaz körül vagon egy *Kaszáló Földem* tulajdon keresményem, mely a Portzio Levél szerint tézsen mintegy 220 zsákos földeket, ezen *Szállás földet*, mivel leg inkább férfiú gyermekeimnek segittségével szerzegettem, azért is azt rendeltem, hogy halomásom után egyedül ött fiaimé légyen, s az egész Föld újra fel mérettetvén ött egyenlő részekre osztasson el.” (Tandari Ferenc cívis végr. Uo. 3. d. 3771/1826)

1830: „Vagon Gajgonán 200 hold *szállás földem*, ezekbül kívánom nyoltz gyermekeimet egyformán részesitetni...” Majd alább: „Az *Szállás földemen lévő* már készen 600 utbul álló termő *szőlőmet* is nyoltz egyforma részekre fel osztattatni akarom.” (Nemes Zombory Márton cívis végr. Uo. 3. d. 1727/1830)

1835: Volford György „mezei gazda” két idősebb fiának, amikor külön kenyérre mentek, szállásföldjéből 37-37 holdat adott, majd úgy rendelkezett: „...a *még birtokomban levő 192 zsákos tanya földembül* (...) a vélem egy kenyéren lévő Josef és Istvány fiaim is szinte fejenként 37 hold *kaszálló földet kapjanak*, és pedig oly formán, hogy a Tanyán lévő Épületek és szőlő föld ezen Josef és Istvány részeikbe jusson egyenlő felosztással...” A többi „kaszálóföldet” négy fia és két férjzett lánya között hat egyenlő részre osztotta. (Uo. Felbontatlan végr. 1825—1837. 3. d. 1200/1835. kiemelés J. A.)

Látható, a szállásföld a kaszáló, kaszálóföld szinonimája, s mint egyéb források is tanúsítják, nem ritka szállásföldön a szőlőtelepítés. Volford György módos gazda testamentumában a szállásfölddel azonos jelentésben szerepel a tanyaföld kifejezés.

A kaszálótelkeket a szállásföld terminus gyakori használata és a tanyaföld kifejezés fölbukkanása után is említik egyszerűen kaszálónak — épp úgy, mint a 18. században.

1819: „A Zákányi mintegy 15 Hold Kaszálom, mivel még 1746-ik esztendőben 17-ik Januáriusban költ Agnifitionális levél szerint Leány ágra nem haromolhatik; mindezen tekintetből, mint pedig bővebb jutalmazásul ezen Zakányi egész Kaszalom, egyedül Pál egyetlen egy férfi fiamnak jusson...” (Ábrahám György végrend. Uo. 2. d. 769/1819)

1821: „mostanság birok Balástyába egy kis kaszálóval...” (Takáts György végrend. Uo. 2. d. 4050/1821)

1826: „Az Bojár halmánál helyheztetett kaszálóm, mely 33 jugerumot tézsen ősi: ugyanott Fodor Józseftől szerzett s 26 jugerumból álló saját szerzeményem.” (Makra Imre cívis végrend. Uo. 3. d. szám nélkül/1826)

1832: „17 holdnyi kaszáló” (Császár Ágnis végrend. Uo. 3. d. 453/1832)

1835: „Az Ösze Székinél lévő 30 zsákos ősi, és 30 zsákos szerzeménybeli Kaszálóim...” (Dékány József polgár és mezei gazda végrend. Uo. 3. d. 381/1835)

Az a föltűnő, hogy akkor is használják a kaszáló megnevezést, amikor ezeknek

a földeknek számottevő részét már szántóként művelik és ott tanyát is építettek. Erre egy példa: „...az egész kaszáló, a rajta levő csekély tanya épülettel együtt András édes fiainak által adattasson.” (Öreg Bitzok András végrend. Uo. 3. d. 284/1831) Úgy véljük, ennek egyik oka a határrészek megszokott elnevezéséhez való ragaszkodás, a másik pedig az, hogy a városi hatóságok — és a hatóságok kiküldöttei — a határ övezeteit: a szántóföldeket, a kaszálókat és a pusztát a 19. század közepéig a 18. század elején meggyökeresedett néven illették. Figyelmen kívül hagyva az épp megnevezett földdarab tényleges használatát. Erre jó példa Volford György „helybéli mezei gazda” már idézett, 1835. évi testamentumának egy részlete: „A kaszáló földem épületeibe találtató (...) gazdaságbéli eszközöket és holmikát, úgy szinte a négy darab kotsis lovaimat Josef és Istvány fiaimnak egyenlő két részre felosztva által adattatni kívánom.” (Uo. 3. d. 1200/1835)

Mielőtt a tanyaföld, tanya terminus előfordulásait szemléljük, vegyük sorra a határbeli épületek 18. századi megnevezését.

1725-ben fölbukkan a latin *tugurium* szó szállás értelemben: „*Tuguriorum, vulgo Szállás.*” (CsML, Szeged v. tan. ir. Prot. pol. 1724—1730. 90.) 1742-ben a város tanácsa elrendelte a lakosok által „*in domibus aut tuguriis vulgo szállás*” (= házakban vagy tuguriumokban, közönségesen szálláson) bújtatott hajdúk előállítását.¹¹¹ Kaltschmidt Ábrahám 1747. évi szegedi térképe a beazonosíthatóan túlnyomórészt kaszálókra eső határbeli épületeket a jelmagyarázatban *tugurium*nak jelöli (4. kép). Pápai-Páriz Ferenc adatainkkal csaknem egykorú szótára szerint a *tugurium* magyar megfelelője kalyiba, kunyhó, mely részben állatok, részben emberek számára készült.¹¹² Megkíséreljük a szegedi *tugurium*ok értelmezését, bár részben későbbi adatokból kell visszakövetkeztetnünk. Támpontjaink a következők:

1. Az 1747. évi térkép 137 *tugurium*ot tüntet föl, három évtized múlva pedig a szállásföldeken levő telephelyek száma 280.

2. Tudjuk, hogy előbb és tömegesen a nagy szállásföldeket birtokló gazdag polgárok építkeztek. Közülük ismert az 1788-ban elhunyt Kolb Ferenc civis szállási üzeme, ahol két szoba-konyhás lakóház, „marhaakol”, „sörtésöl”, juh isztronga” állott. Több egykorú inventárium és a Balla-térkép alapján tudjuk, hogy az 1778-ban 280-ra tehető szállási üzemhely között volt 30—40 olyan kiépült telep, azaz major, mint Kolb Ferencé. Aligha tévedünk, ha föltételezzük, hogy a módos szállásbirtokosok telephelyeinek több épülete évtizedekkel korábban, az 1747-es határfelmérés idején is állott.

3. SZENTI TIBOR a szomszédos nagymezőváros, Hódmezővásárhely 151 szállási becsűjét tárta föl és elemzi, az 1744—1799 közötti évekből.¹¹³ A becsükben 125 házat, 153 istállót és mindössze 25 *gunyhót* mutat ki. Magában álló *gunyhót* csak 11 szállásföldön becsültek. Már most az I. katonai adatfelvétel (1783—84) — a valamegyest eltérő határövezetek és a különböző közjogi állapot mellett (hiszen Hódmezővásárhely földesúri mezőváros) — a két település szállásrendszerét hasonlónak mutatja, ami alapot ad arra, hogy valószínűsítsük a szállásföldi építkezés hasonlóságát.

Mindezt figyelembe véve azt tartjuk, hogy az 1740-es években a szegedi *tugurium*ok jelentékeny része nem kunyhó vagy félig földbevájt építmény lehetett, hanem épp ellenkezőleg: jelentős számú szarvasmarhát, lovat és juhot befogadó istálló, és az állatokra ügyelő béresek, juhászok számára meg a kisebb gazdáknak épült

¹¹¹ CsML, Szeged, T. jkv. 1742. 44. Felhasználta SZABÓ ISTVÁN 1960. és az ő nyomán idézte BÁLINT SÁNDOR 1976. 116.

¹¹² PÁRIZ-PÁPAI FERENC: Dictionárium...

¹¹³ SZENTI TIBOR 1979/a 69—99.

lakóház. Legalábbis a tiguriumok nagyobbik fele 2-3 osztatú lakóház és 10-20 nagyjóság tartására alkalmas istálló lehetett.

Az 1729. évi tanácsi jegyzőkönyvben szerepel a *gazula* kifejezés. Pontos jelentését szótáraink nem ismerik. Egy 1728. évi összeírás Heves vármegyében, a Tiszamelléken jegyzékbe vett lakások között a *gazát*, *gazulát* is felsorolja. Bakó Ferenc megállapította, hogy a föld felszínére épített ház, a *domus erecta* és a földház, a *fovea subterranea* közé helyezhető építmény volt, valószínűleg földem nélkül és részben a földbe mélyítve.¹¹⁴ Föltételezése szerint a szó az újkori latin *casa*, *casula* elferdített formája lehet, kunyhó jelentésben.

A hagyatéki leltárakban az 1800-as évektől többször előfordul a „szállási ház” megnevezés, pl. a módos Dosity György kereskedő inventáriumában (1818), Csávojszky Jánoséban „szállási residentionális ház” szerepel, és az ingóságokat „a szálláson találtatott Javak” cím alatt sorolták fel. (1819) Forrásainkban a szállási épületek jelölésére az 1810-es években bukkán föl tanya szavunk.

A 18. századi helyi iratokban ritkán szerepel a tanya szó, első előfordulását 1723-ból, a gulyások esküjéből ismerjük: „...Tanyámon senkit Gazdáimon kívül vagy kiknek Marhái előttem járni fognak, azokon kívül megh nem szenvedek, oda mást bujtárjaimon kívül nem is ereszték...” (CsML, Szeged, Prot. pol. 1717—1723. 177.). Ugyanott kötelességeiknek egyik pontja: „Tolvajokat és Rosztvőket nem társalkodni, sótt azokat föl adni, és ha lehet megh fogni, avagy megfogattatni olyas bitangokat a Tanyájáru eltiltani.” (Uo. 178.) A kifejezés itt pásztortanya értelmű.

BALOGH ISTVÁN szerint ebben a jelentésben ismerték a szót a Hortobágy környéki, 18. századi tanúvallatások is, amelyek a tanyát pusztai pásztorok tartózkodási helyül jelölik.¹¹⁵ SZABÓ KÁLMÁN kecskeméti, SZENTI TIBOR hódmezővásárhelyi példákat említ a szó elsődleges, pásztortanya jelentésére.¹¹⁶ SZABÓ ISTVÁN tanulmányai óta azonban elfogadott, hogy a pásztorok pusztai hajlékai és a magántulajdonú szállásföldek állattartó és egyéb építményei között semmiféle genetikus kapcsolat nincs.

1814-ben „szálláson levő tanyákról” írnak, s a tanács úgy határoz, hogy ott szőlőt mindenki telepíthet, de disznót csak ólban lehet tartani és tyúkot is úgy, hogy a szomszédban kárt ne tegyen.¹¹⁷ Ebben az időben a tanya szót szegedi forrásaink már nem pásztorok pusztai szálláshelye jelentésben említik.

1817-ben Csanádi Márton hagyatéki leltárában szerepel egy „térsegebb kaszáló” és azon „egy tanyai épület, mely egy szobából, 1 konyhából, egy ló istállóból, és egy kútból áll...”¹¹⁸ 1824-ben Szüts Ferenc palánki gazda hagyatékában 60 hold kaszáló volt, „Tanyai ótska épülettel.”¹¹⁹ Néhány további említés:

1826: „ősi Kaszáló földemen lévő Tanyai épületeim.” (CsML, Szeged, Végrendeletek, 3. d. 657/1826).

1831: „...Három darabban álló Kaszáló földemeit az azon álló Tanya épületeimmel együtt, ... Mihály, Pál és János három fiaimnak egy forma osztályukra hagyom és rendelem.” (Uo. 3. d. 274/1831).

1832: „Kraller Miklós Tanátsbéli Ur s több tanya Szomszédjai könyörögnek rideg Marháiknak a Juhjárásra lehető kimenéseknek, úgy azok számára ott szükséges aklok készíthetésének megengedéséért.” (Uo. T. jkv. 1142/1832).

¹¹⁴ BAKÓ FERENC 1972. 253—254.

¹¹⁵ BALOGH ISTVÁN 1976. 11—12.

¹¹⁶ SZABÓ KÁLMÁN 1936. 19—20., SZENTI TIBOR 1979/a. 97.

¹¹⁷ CsML, Szeged, számozott ir. 125. d. 1359/1814.

¹¹⁸ Uo. 3234/1817.

¹¹⁹ Uo. 189. d. 4006/1828.

A szállás (szállási ház) és a tanya kifejezés egy ideig egymás mellett él, s előfordul, hogy ugyanabban az iratban egyszer egyik, másszor a másik szerepel (l. az alkapitány részére készített hivatali utasításokat, 1832-ből). Az 1830-as években a szállásföldeken és a szőlőhegyekben készült épületek megnevezésére a tanya szóhasználat válik általánossá.

SZÜTS MIHÁLY a szállás és a tanya terminust a 20. század elején így különböztette meg: „A régi szegedi ember a külsőségen bírt birtokát szállásnak nevezte, a tanya a szálláson emelt épületek összege volt.”¹²⁰ Valószínű, hogy a szeged-felsővárosi születésű szerző (1846—1923) megállapítását a múlt század második felében élt idős emberek emlékeiből szúrta le. A visszaemlékezések alapján ez lehetett a leggyakoribb szóhasználat, de — mint ismertettük — a határbeli magánbirtokot említették tanya-földnek, az ott készült lakóépületet szállási háznak is, tehát a megnevezés gyakorlata összetettebb volt, mint azt Szüts Mihály érzékelteti.

Az újabb szakirodalomban fölbukkan az a megkülönböztetés, hogy a szállást állattartó szerepű határbeli építménynek, a tanyát földművelők hajlékának kell tekintenünk. RÁCZ ISTVÁN összegező tanulmányában így fogalmaz: „A település belső udvaraiból, vagy ólas kertjeiből a gazdálkodás központját kihelyezték a határba... ezt a területet a rajta levő építményekkel együtt nevezték szállásnak, míg az állattenyésztés jellege dominált, majd a földművelés térhódításával tanyának.”¹²¹ A 18—19. századi szegedi gazdálkodási rendszer és az egykorú szóhasználat összevetése nem igazolja ezt az elhatárolást.

A 18. század közepe tájától nyomon kísérhetjük Szeged szállásföld-övezetében a szántás-vetés térhódításának jeleit, és a következőkben majd bemutatjuk, hogyan bontakozott ki ugyanott a homoki szőlőtelepítés. Sajnos, a szállásövezet fölszántott földjeiről nincs egykorú kimutatásunk, viszont a szőlők kiterjedését és szaporulatát 1785-től ismerjük. Azt is tudjuk, hogy az 1780-as években a nagyobb szállásföldeken épült gazdasági telepeken voltak kinn élő cselédek, más szállásföldeken hosszabb-rövidebb ideig maguk a birtokosok tartózkodtak. Utóbbira példa az 1811-ben elhunyt Berta Simon kisparaszt, de már Széll Ferenc 1784. évi végrendeletében azt olvashatjuk: „Egyik Telekemnek felit a mellyen lakunk (...) el attam...” (CsML, Szeged, v. tan. ir. Végrend. 1. d. 245/1784). Az említett szállásföldeken voltak szántóföldi műveléshez használt eszközök (eke, eketaliga, borona), melyek a hosszú kinntartózkodással egybehangzóan igazolják, hogy ott számottevő mezei gazdálkodás folyt. A szállásföldi telepek megnevezése a 18. század végén és a 19. század elején mégsem tanya, hanem „szállási ház”. Némelykor az épület megnevezését elhagyták, csak tagolódása, vagy tárgyi felszereltsége szerepel az inventáriumban.

A fentiek mérlegeléséhez figyelembe kell vennünk, hogy Szeged övezetes határbeosztása — alapvető egyezések mellett — különbözött a legtöbb nagyhatárú alföldi mezővárostól. Itt volt külön szántóföldi övezet, méghozzá a városhoz közeli fekete-földeken, és ezeken tanyák nem keletkeztek.

Szegeden a 18. század első felében főleg állattartó szállási üzemekből szervesen fejlődtek tovább azok a 19. századi tanyai gazdaságok, ahol az állattenyésztés, a földművelés és a szőlőtermesztés komplex egységbe szerveződött. Ez az átalakulási folyamat egy-egy gazdaságban is több éves, az egész szállásföldi övezetben több évtizedes folyamat, amit mai ismereteink szerint nem tudunk a szállás — tanya terminusváltáshoz kötni. Az 1830-as években, amikor a szállásföldi telepek tanya megnevezése általánossá válik, a szállásövezet túlnyomóan nagyobbik hányadát még kaszálóul

¹²⁰ SZÜTS MIHÁLY 1914. 63.

¹²¹ RÁCZ ISTVÁN 1980. 115.

használták, s egy évtized múltán, 1849-ben jelentette a város főmérnöke: „Ezen kaszálók 1/5 része szántás alá használtatik, így a kaszálókoni vetés 15 037 hold.”¹²² Ami ugyan azt jelenti, hogy a szállásföldek (tanyaföldek) övezetében feltört földek területe meghaladta a feketeföldi szántókét (!), de jelzi azt is, hogy a szállásföldek fölszántása a lakosság szükségletei szerint az 1840-es évek végéig fokozatosan haladt és abban az időben a tanyákon még az állattenyésztés volt a meghatározó ágazat.

Úgy véljük, hogy az állattartó jellegű szállás és a földművelő tanya terminusának fent jelzett megkülönböztetése tisztántúli, főleg debreceni példákon nyugszik és az egész Alföldre nem általánosítható.

A tanyásodás kiterjedése az 1830—40-es években

Az 1780-as évektől 1840 tájáig eltelt fél évszázad alatt a szegedi szállásföldek övezetében jelentős települési és földhasználati, művelési változások zajlottak le. *A települési változás részben mennyiségi* vonatkozású: a kaszálótelkeken újabb és újabb tanyák épültek, — *részben minőségi*, ami azt jelentette, hogy módosult a külső telken tanyával bíró családok életmódja. A mennyiségi változás felmérésére Giba Antal mérnök 1836—1842 között készült kataszteri térképe adott módot, amelynek településnéprajzi tanulságait korábban nem aknázták ki.¹²³ A térképet INCZEFI GÉZA a Szeged környéki földrajzi nevek helymeghatározására, BÁLINT SÁNDOR a szőlőhegyek telepítésének kutatásakor használta.

Giba minden részletre kiterjedő felmérése a Város határában ugyanazokat az övezeteket rögzíti, amelyeket Balla 1778-ban. Az egyes művelési ágakat — a szántóföldet, szőlőt, kaszálót, legelőt — más-más színezéssel is jelöli, így egyértelműen megállapítható az övezetek határa. A két kaszálóövezet lényegében változatlan maradt, csak az alsóvárosi részen hasítottak ki a közlegelőből két területet. *Ásott Halomtól* nyugatra egy nagyobb földet a „város kaszálójá”-nak és a Szabadkával határos „*Szatyalagi homok*”-ot, más néven *Átokházát*. E két terület kb. 3000 holdra becsülhető, ami elenyésző az 1828-ban 72 ezer holdnyi kaszálóhoz és a 60 ezer holdon felüli pusztához képest.

A térkép jelöli minden egyes kaszálótelek határát, így a tanyák száma és kiépültsége pontosan megállapítható.

	A tanyatelken				a tanyák száma
	1 épület	2 épület	3 épület	4 v. több épület	
Felsővárosi kaszálók	389	131	29	14	563
Alsóvárosi kaszálók	549	273	63	17	902
Összesen:	938	404	92	31	1465

Öt évtized alatt a kaszálókön épült szállás-, illetve tanyaegyüttesek száma ötszörösére nőtt, nagyobb arányban az alsóvárosi részen: ott a gyarapodás az 1778. évi helyzetfelméréshez viszonyítva 6,5-szeres, míg a felsővárosin 4-szeres. Az alsó-

¹²² CsML, Szeged. v. tan. ir. számozott ir. 252. d. 1845. 5110.

¹²³ Giba Antal határfelmérése 187 db, 80×64 cm-es szelvényt tartalmaz. A térképnek két, közel egyező kidolgozását ismerjük: egyiket a CsML, másikat a MFM őrzi. A részletes határfelmérésről készült egy áttekintő térkép is.

városi kaszálókön 4004, a felsővárosin 1696 telek volt, de mivel az örökösödéssel járó osztódás és az adás-vétel folytán egy-egy családnak több helyen is volt kaszálótelke, tanyát viszont nem mindegyikre épített, így fölösleges a telkek beépítettségének arányát kimutatnunk.

Az 1465 tanyán több mint 2150 épület volt. Ahol 2 vagy több épület állott, ott az egyik minden bizonnyal a lakóház lehetett, de voltak lakóépületek azokon a tanya-teleken is, amelyeken a földmérők 1 épületet rögzítettek. Ezt valószínűsíti Berta Simon 1811. évi szállás-leltára és az a tapasztalat, hogy a régebbi szegedi tanyákon gyakori volt a házzal egy végben, egy földel alá épült istálló.

A kaszálótelki tanyákon kívül nagy számú épület volt 1840 táján a szőlőhegyekben és a szántóföldi kertészségekben is, ezeket azonban — eltérő kialakulásuk, jellegük miatt — külön tárgyaljuk.

Térképünk a felsővárosi kaszálókön 13, az alsóvárosiakon 4 malmot tüntet fel, melyek általában a várostól távoli telkeken, 3-4 épületből álló tanyák mellett épültek. A kezdetleges ábrázolásból következtetve 16 szárazmalom volt és csak 1 szélmalom.¹²⁴ A malmok megléte közvetett bizonyíték a kaszálók további felszántása és a tanyákon való kinlakás mellett.

Az egykorú írott források is a tanyára való kitelepülésről tájékoztatnak. A magisztrátus már 1791-ben tiltotta, hogy a városi házat üresen hagyják és a szállásokon „cselédestül együtt” hosszabb ideig lakjanak.¹²⁵ Kolb Ferenc szállásának berendezése (1788) és az 1810-es évekből való inventáriumok bizonyítják, hogy a nagy kaszálóbeli telephelyeken állandóan kinn lakó cselédek, haszonbérletű juhászok és dohánykertészek éltek, de rövidebb-hosszabb időre a birtokosok és a kisebb kaszálótulajdonosok is tanyáikon tartózkodtak. 1831-ben Müller Ferenc kapitány jelenti, hogy „az utzkapitányok feladása szerint a szállással bíró gazdák házaikat rész szerint üressen hadják, rész szerint olyan özvegy asszonyokat vagy előregegett ügyefogyott embereket fogadnak zsellérüknek, kiket sem patrolban rendelni, sem katonát quártélyban hozzájuk adni nem lehet”.¹²⁶ A tanács elrendelte az „ide haza nem lakván tsak zselléret” tartó gazdák összeírását, amely sajnos nem került elő.

A városi tanács többször megintí és 1832-ben 10 pengő-forintra bünteti azokat a gazdákat, akik városi házuk mellett nem építettek istállót.¹²⁷ Ez arra mutat, hogy a gazdálkodás központja a tanyára helyeződött át.

Kifogásolják a hatóságok, hogy a tanyán lakók a közterhek alól kivonják magukat. 1836-ban egy felsővárosi tűzkár hívta föl erre a figyelmet, amikor „némmely lakosok a tanyákon tartózkodván, ... házaik bezárattatva lévén a közelgett veszély előtt nem oltalmaztattak”, és így a tűz továbbterjedt. A tanács elrendelte, hogy „az ollyatén lakosok, kik a tanyákon laknak, házaikban mindenkoron ollyas férfi lakosokat tartsanak, akik a köz terheket a többi lakosokkal együtt arányosan viselik, mivel ellenkező esetben fejenként 20 pengő ftokban büntetendnek...”¹²⁸

1836-ban a tanács meghagyta az alkapitánynak, hogy „a tanyákrul a víz hordásra elegendő lovakat rendeltessen be, ... az engedetlenkedőket pedig méltó büntetések ... végett bejelentse.”¹²⁹ Az intézkedést a gyakori tűzvészek tették szükségessé.

¹²⁴ A szélmalom ábrázolása a Giba-térkép 30. szelvényén, a 841. sz. felsővárosi kaszálón látható.

¹²⁵ CsML, Szeged, Az adatra RÁKOS ISTVÁN hívta fel a figyelmet.

¹²⁶ CsML, Szeged, T. jkv. 1820/1831.

¹²⁷ CsML, Szeged, T. jkv. 645/1832.

¹²⁸ CsML, Szeged, T. jkv. 2593/1836.

¹²⁹ CsML, Szeged, T. jkv. 2281/1836.

Az 1830-as évek elején voltak olyan tanyával bíró szegediek, akik városi házzal nem rendelkeztek. Érdeemes az erről szóló iratot — az elmarasztalás és rendszabályozás megindokolása végett — idézni:

„Nemes Müller Ferenc Kapitány Úr szóval jelenti, hogy *több földel és külső telkekkel bíró lakosok városi házak nélkül szükölködven* (kiemelés J. A.) nem tsak a köz terheket nem viselik, hanem gyermekeiknek is a megkívántató nevelést, Isten és Hit esméret tudományát nem adják...

Minthogy ekképpen egy részről *a házatlan és mindég tsak tanya telkeiken tartózkodó lakosok* a gyermekeiknek atyai s polgári kötelességeknél fogva is adattni kellő szükséges esméreteket tudatlanságok és gazdasági foglalatosságaik által is elfoglalva lévén nem adhatnák, ... más részről pedig a Tanyai telkeket bírók, ha a Város kebelében házakat nem bírnak, hová külső birtokok is által íródhasson, nem tsak a Föld Bírói Hivatalban, és adó felosztásokban kitűnő zavarok el nem enyészthetnek, hanem azokat birtokaikhoz képest, kivált mivel sokak, kik házak birtokában vannak is, azoknál istállókat nem építenek és így a fent álló rendelkezéseket kijádzák, a közterhek viselésében részeltetni nem is lehetne...¹³⁰

A városi tanács ülésén tehát a tanyán élő családok gyermekei iskoláztatásának ügye már 1832-ben felmerült. Reizner János az 1830-as évekből talált adatokat a tanyai iskolázás kezdeteire. A tehetősebb és felsőbb iskolát is végzett gazdák magántanítókat fogadtak gyermekeik tanítására. Néhol több gazda társult össze a tanító hetenkénti ellátására. Tanítónak kimaradt diákok, obsitos katonák csaptak föl.¹³¹

A tanyára történő kitelepülésnek nyoma van a tanács által az alkapitány részére kimunkált 1832. évi hivatali utasításokban is, melyeknek 5. pontja a következőket tartalmazza:

„Azon Külső Lakosokra, a' kiknek bent a Városban házaik nem lévén szüntelen tsekély őt, hat lántzból álló Tanyákon laknak, keveset dolgoznak mégis jól élni tapasztaltatnak, addig is míg erántok a fentt álló idvességés rend szabások szoross sikerben vétetnek, különös figyelemmel léssen az All Kapitány ezen Tanyákat gyakrabban meg látogatni felmotoztatni s tőllök minden menésekről, s jövésekről számot kérni fog.”¹³²

Az utasítás szövege értelmezi az imént idézett iratot is. Megtudjuk, hogy akiknek nem volt városi házuk, azok mindössze öt-hat lánc (1 lánc = 1200 négyszögöl) tanyatelken építettek házat. Kik közül származhattak ezek a tanyai lakosok? — Minden bizonnyal olyan zsellércsaládokból, amelyek már a 18. század 20-as éveiben kaszálótelekhez jutottak. A zsellérek kaszálói kezdettől kis területűek voltak, és időközben, az örökösödés folytán még aprózódtak. Az a leszármazott, akinek a városon házrész nem jutott, inkább épített kaszálótelki örökrészén, mintsem más házában lakjon. Így tűnhettek fel tanyák öt-hat láncnyi kaszálókon is. Ekkora föld a többnyire homokos talajú kaszálókon nem biztosította egy család megélhetését, ezért a családfő részesmunkát, napszámot vállalt a környékbeli nagygazdáknál, gyermekeit pedig elszegődttette liba-, disznópásztornak. Innen eredhetett, hogy az utasítást megfogalmazók „jól élni” tapasztaltak több tanyai „törpebirtokost”.

Ugyanitt az alkapitánynak figyelmébe ajánlották, hogy „azon szállás-béliek a kiknek 25 hold kaszálólok nintsen, a Városi Statutum szerint új házakat földjeiken ne építtsenek.”

Tiltották „a szállásokon, s szálló hegyekben való Bor, s Pálinka mérés”-t, a 24. pontban pedig így utasították: „...a Vice Kapitánynak kötelességben áll, hogy a

¹³⁰ CsML, Szeged, T. jkv. 1252/1832.

¹³¹ REIZNER JÁNOS 1899—1900. III. 292.

¹³² CsML, 1003. f. Hivatali utasítások. 1832. 3180.

Pusztákon való jártában keltében, s a Tanyák látogatásában a szüleiket gyermekei oktatására foganatossan intse, s a Lakosokat arra kényszerítse, hogy Ünnepe, s Vasárnapokon Cselédjeikkel egyetemben Mise, s Predicatio halgatása végett a Városba, avagy ha az környül fekvő helységek közelebb esnének, ottan meg jelennyenek, egyébb eránt mivel a Hit Ágazati szerint minden Romai Catholicus Keresztény legalább egyszer Húsvét táján az Oltári szentségbe részesülni köteles, a Vice Kapitánynak fő kötelessége léssen Húsvét után a Tanyákat, s Cserényeket eljártni, s az ott Lakosoktól a gyónó czédulákat el szedetni...”

Ebből arra lehet következtetni, hogy cselédet tartó gazdák is állandóan a tanyán tartózkodtak. OLTVÁNYI PÁL 1886-ban, bizonyára a visszaemlékezések nyomán írta: „...a múlt század (18. század! J. A.) végén már szaporodtak a külterületen a tanyák, és a lakosok a család tagjaival télen-nyáron ott is laktak, a városban levő házaikat pedig mesterembereknek bérbe adták, vagy üresen hagyták, hová csak ünnep- s vasárnap jöttek be a tanyáról, vagy a horgosi, dorosmai, kisteleki, s a majsai templomba jártak, mert leginkább eme helységek közelében foglaltak földet, hol a közelség miatt temetkeztek és gyermekeiket is ott kereszteltették meg.”¹³³

Gyűjtőtapasztalatból ismert az a szokás, hogy ünnepeken a tanyák népe egy-egy dűlőút-menti keresztnél hallgatott misét. 1842-ből már van adatunk arra, hogy a kisteleki lelkész „ünnepen és vasárnapokon által Szatymaz körüli helybeli szállásokon misézéseket tart.”¹³⁴

Más alkalommal a hatóság „keményen” tiltja a Szatymazi „Nagyhalomnál” történő temetkezéseket.¹³⁵ A halom a sűrűn benépesült felsővárosi szállásövezet városhoz közeli peremén, a budai országút mellett fekszik, Szegedtől kb. 12 km-re. Egy évvel később, 1833-ban a tilalmat megismétli a tanács, de most már nem helyhez kötve: „A Városon kívül szállásokon való temetkezés minthogy különben is Pap nélkül történni szokott számtalanszori hirdetések által tilalmazva lévén...”¹³⁶ A tilalom újabb kihirdetését és foganatosságát a tanács a „Kapitányi Tisztségre” bízta.

Forrásainkat szándékkal a Giba-féle határfelmérés időszakából választottuk. Valamennyi arról tanúskodik, hogy a szegedi tanyákon jelentős számban éltek állandóan megtelepült családok. Nem mondható, hogy a tanyára telepedés ekkor már általános, de mindenképpen igen gyakori jelenség.

Ha most a tanyák fekvését, szóródását vizsgáljuk a szállásövezetben, megállapítható, hogy sűrűn tanyásodott a nagyobb szőlőhegyek környéke. A *Nyárihegy* körül 33 tanya települt, *Kászonyihegy*, az egyik legrégebb és legnagyobb szőlőhegy környékén pedig 100 tanya. Néhol a hegyekkel szomszédos kaszálók mindegyikén található tanya, és ezek között gyakori a 2-3 épületes együttes, ami bizonyára összefügg a belterjes szőlőtermeléssel.

A tanyák gyakoribbak a nagy területű kaszálókon. Ez megerősíti az 1778. évi Balla-térkép és a vele egykorú adóösszeírás elemzéséből leszűrt következtetésünket. A 200—300 hold kiterjedésű szállásföldeken már állt több nagygazda-tanya épületcsoportja.¹³⁷

A külterületen építkezők — úgy látszik — kedvelték az útközelséget. Felsőváros

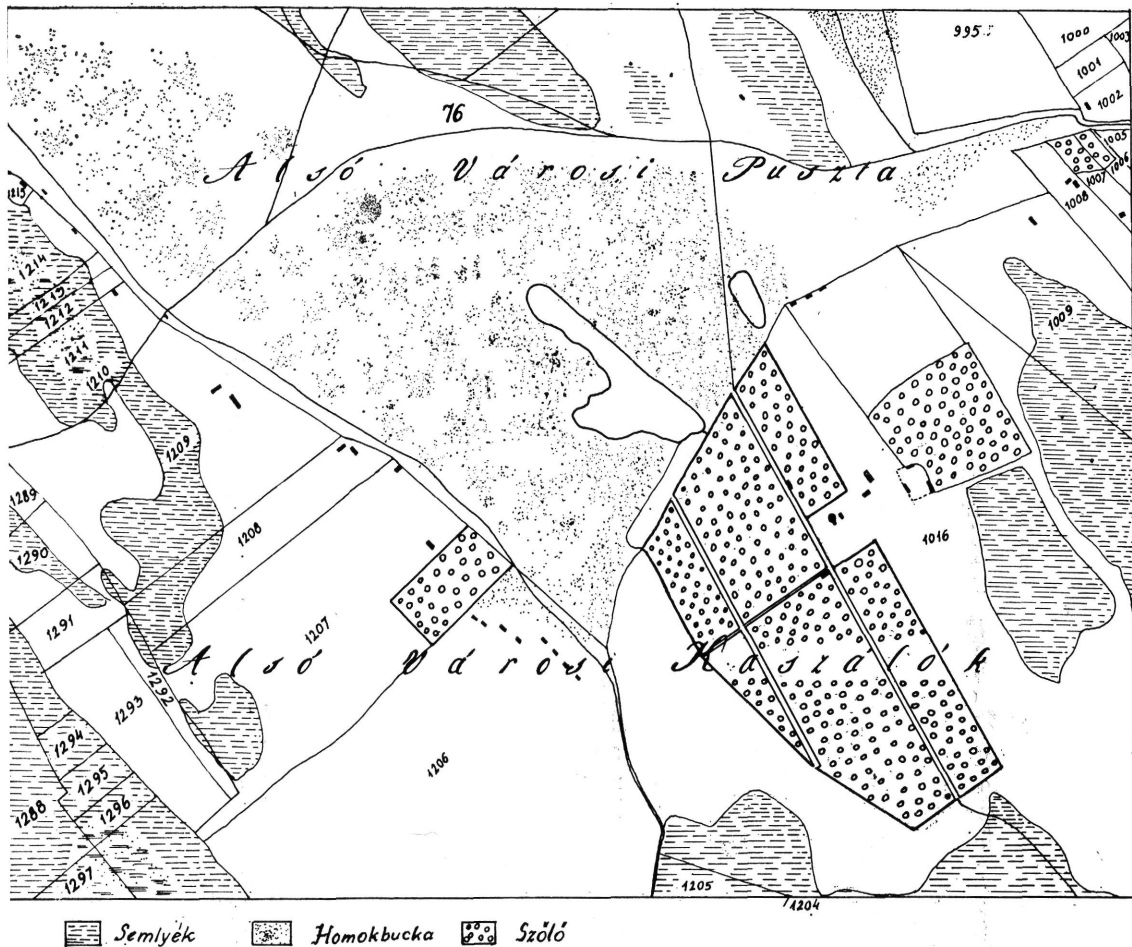
¹³³ OLTVÁNYI PÁL 1886. 165—166.

¹³⁴ CsML, Szeged, T. jkv. 3180/1842.

¹³⁵ CsML, Szeged, T. jkv. 3515/1832.

¹³⁶ CsML, Szeged, T. jkv. 2051/1833.

¹³⁷ A nagygazda tanyákra a példákat I. JUHÁSZ ANTAL 1975. 301—302. A Giba-térkép 147. szelvénye az 1016. és 1206. sz. alsővárosi kaszálótelken mutat nagy majorságot. Az 1016. kaszálótelken mutat nagy majorságot. Az 1016. kaszálótelek épületegyüttese azonosítható az I. katonai térkép *Klaler* névvel megjelölt majorságával. A módos birtokoscsalád Kraller nevű volt.

10. kép. Részlet Giba Antal szegedi határtérképéről (2836—1842). MFM. A 147. szelvény: az alsóvárosi kaszáló- vagy szállásövezet egy részlete a puszta szélén. Az 1016. számú kaszálón jelölt szőlőtelepítés a későbbi *Krallerhegy*, Mórahalomtól délre.

határát átszeli a nagy fontosságú budai országút, más néven „nagy postaút”, amelynek két oldalán, megközelítően egyező tájolással, az úttól 60—100 öl távol sok tanya épült. Néhol az útmenti tanyák ritkás sort alkotnak. A külső határ homokos földjein különösen célirányos volt az utak, pl. a hatóles marhahajtó út közelébe építeni, a jobb közlekedés és teherszállítás érdekében.

Az alsóvárosi pusztával határos kaszálókon többnyire a puszta szélén építkeztek. Így ahol a közlegelő és a kaszálóövezet határát valamikor egyenesen jelölték ki, ott a pusztaszéli tanyák szinte sort képeznek. Az alsóvárosi részen 163 pusztaszéli tanyát vettünk számba! 1840 tájára már kialakult az ún. *Tüsök sor* (147., 153. szelvény, 1950 óta Mórahalom határában) és az *Öregcsorvai sor* (173., 174., 176. szelvény, Rúza határában). Utóbbi soron 29 tanya települt.

Kurrens néprajzi gyűjtésből tudjuk, hogy a tanyaiak azért kedvelték a pusztaszélét, mert onnan kicsaphatták a legelőre istállókat, ólban tartott jószágokat — úgy, hogy nem fizettek utánuk fűbért. Ha egyszer-egyszer tettenérték és megbüntették a jogtalanul legeltetőket, akkor is inkább nyertek a legelő tilalmas használatával. Később a dűlőút rendszerint a szállásföldek és a pusztahatárát követte, így több szegedi sortanya eredete még a közlegető parcellázása előtti időbe nyúlik vissza.

A tanyák épületeinek elhelyezése és tájolása számos esetben a terepmunkánk során megismert és fölmért tanyatelkeket idézi. Gyakori, hogy ahol az 1830-as években két épület volt, ott a kisebb épületet (istálló vagy ól, színnel) az ÉNy—DK hossz tengelyű lakóházra derékszögben helyezték el. Ahol 3 vagy több épület volt, ott a védett, három oldalról körülépített tanyaudvar is föltűnt. Minderről a tanyai telek-elrendezésnél szólunk bővebben.

Giba felmérése tükrözi a kaszálótelkek felaprózódásának folyamatát. Két alsóvárosi dűlőnél vizsgáltuk a Balla-, a Vedres- és a Giba-térkép alapján a telkek osztódását és a tanyák kiépülését.¹³⁸

Fentiek ismeretében föltűnő, hogy Ludovicus Nagy statisztikai munkája Szeged határából csak *Reszka* és *Szatymaz* dűlőben tüntet fel házakat és lakosokat, a többi határrészt — az említett Ásotthalmot, Csorvát is, — néptelennek jelöli.¹³⁹ *Reszke* — mint BÉL MÁTYÁSTól tudjuk — már 1730 táján faluszerű település volt, Szatymazon pedig a postaállomás körül szintén település-sűrűsödés jöhetett létre, ezért úgy látjuk, hogy Ludovicus Nagy csak a házsorokba rendeződött, zárt településeket vette számba.

*

GIBA ANTAL szállásföldeket talált Szeged határának a várostól nyugat felé leg-távolabbi, Szabadkával és Balota pusztával szomszédos területén, amelyet *Szatyalag* vagy *Átokháza* néven jelölt. 1778-ban ez a terület még pusztaszél volt, a Balla-térkép 1814. évi, Buday Mihály készítette másolata az első, amely a *Szatalagi homokot* a környező, homokbuckás pusztától elhatárolt területként ábrázolja. Ebből arra következtethetünk, hogy ezt a hosszú, keskeny földcsíkot 1814 előtt szakították ki a közlegetőből. Giba a *Kőrösi homoksványtól* Balotáig terjedő területen 29 kaszálótelket, s ezeken 13 épületet (épületcsoportot), egy telken malmot (vagy olajsütőt?!) is jelöl.

A terület betelepítéséről Ferenczi János tanító 1873-ban a következőket írta: „Átokháza másképp Szatyorlak (?), hogy a szabadkaiaknak a szegedi határba való becsapásait megakadályozza a város, e futóhomokot kiosztotta tanyaföldnek, s mivel az több évig nem termett semmit, azért nevezték el az ott lakók Átokházának.”¹⁴⁰ Ferenczinek bizonyára még élő szemtanúktól lejegyzett helynév-magyarozatát alátámasztja Tömörkény gyűjtése: „Beszélnek, ... hogy valaha ottan tanyaverések történtek, de amely nép csak odament lakni, mind elpusztult vagyonában, egészségében, életében. Így maradt volna azután a pusztaszél, s ekkor kapta aztán a nevét az átokról, mely rajta fekszik.”¹⁴¹ Az 1960-as években gyűjtött paraszti visszaemlékezés is megerősíti Ferenczi János lejegyzésének hitelét: „Nagyapám mesélte, hogy azért adták el ezt a sor földet, hogy a szabadkaiak ne csapjanak át a szegedi járásra legeltetni.”

1880-ban Átokháza lett Szeged-Alsótanya legnagyobb tanyai kapitányságának névadója. A helybeliek a 19. század eleje körül kiosztott örökföldeket — bizonyára megkülönböztetésül is — napjainkig *Öregátokházának* nevezik.

¹³⁸ Ezt a vizsgáldást l. JUHÁSZ ANTAL 1975. 204.

¹³⁹ LUDOVICUS NAGY 1828. 139—143.

¹⁴⁰ FERENCZI JÁNOS: Szegedi helynevek. Magyar Nyelvőr, 1873. 95.

¹⁴¹ TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: Adóügy. Öreg regruták. Bp. 1959. 38.

GIBA ANTAL térképe a felsővárosi kaszálótelkeken 204, az alsóvárosiakon 69 tanya mellett jelöl a kaszálótól színezésével elütő, szerintünk feltört, művelt földet. E térképjelek értelmezésére a szőlőhegybeli épületeknél visszatérünk.

d. A szőlőhegyek és a tanyafejlődés

A szegedi szőlőhegyek kibontakozását legutóbb BÁLINT SÁNDOR rajzolta meg — úgy, hogy a *hög*yek föltűnését összekapcsolta a tanyavilág benépesedésével.¹⁴² Az a felismerése, hogy a szőlőtelepítés összefügg a tanyasodással, helytálló, de kutatásaink a határ benépesedését, így a szőlőhegyek kiterjedését és az ottani tanyák építését új megvilágításba helyezik.

VEDRES ISTVÁN 1799-ben a szegedi szőlőkről így emlékezett meg:

„Szölleim is itten vannak, de pusztulni
Kezdenek, s hasztalan homokra vágyódní,
Ahol is harmincöt esztendőktül fogva
Bakkhusom gyümölcse virít szaporodva.”¹⁴³

A „pusztuló” szőlők a város körüli feketeföldeken terültek el, a *homoki telepítés* pedig a kortárs *Vedres szerint az 1760-as évek első felében kezdődött*.

Balla térképe és az I. katonai adatfelvétel szépen mutatja a homoki szőlőtelepítés kezdeteit. 1778-ban Alsóváros határában négy jelentékeny homoki szőlőtelepítés volt: a szántóföldekkel szomszédos kaszálókon, a dorozsmai határszélen a későbbi *Mórahegy* (jelölése: „Homok Szőlők”), ettől délnyugatra két kisebb szőlőtelep („Vineae”), melyek a *Kászonyihegy* magvát alkották, Kísszéksós-tó és Kancsal Szék között pedig megjelent a *Fazekashegy* („Vineae”). (6. kép) Felsőváros külső határában (a feketeföldeken kívül!) szőlőhegy még nem virult, viszont 17 kaszálótelken volt kis területű, bizonyára egy-egy család birtokát képező szőlőtelepítés. (5. kép) Az alsóvárosi határrészen az I. katonai adatfelvétel az említett négy szőlőhegyen kívül két újabb szőlőtelepet jelöl.

A Giba felméréséig eltelt *öt évtized alatt a szegedi határ használatában a homoki szőlőtermelés széles körű elterjedése jelentette a legnagyobb változást*. Az 1830-as évek végére Alsóváros határában 56, Felsővárosén 44, kisebb-nagyobb szőlőhegy bontakozott, s valamennyi a kaszálóövezetben.

A telepítés mértékéről az 1828. évi összeírásból pontos adatokkal rendelkezünk. 1785-ben a Város kert- és szőlőbirtoka 12 683 *kapa* volt. 1792-től 1010 *kapát* a város körüli feketéken házi fundusokra fordítottak, így maradt 11 673 *kapa*. 1828-ban a szőlők területe 19 420, a kerteké 1030, együttesen 20 450 *kapa* volt, tehát a *szőlőföldek 1792-től 8777 kapával, azaz 1463 holddal gyarapodtak*. A földbírói észrevételek szerint ez a gyarapodás „a kaszállóföldek szőlőnek való fordításából származott”.¹⁴⁴

A kaszálók szőlőnek történő fordításáról korábbi forrás is tájékoztat. 1810 Szent György hava 2. napján a városi tanácsülés megsürgette Vedres Istvánt, hogy „a Város által szőlőknek ki osztogatott homokos helyek” és „...a különös birtokosok által is *Kaszálójikbul a Balla méréséitül fogva maguk, vagy mások részére szőlőknek fordított ... földek ki szakajítását, fell mérését*” végezze el, és mellé rendelte Dugonics Ádámot, a tanács tekintélyes tagját. Vedres fölmérése nyomán Dugonics 1811. március 4-én terjesztette elő jelentését, melyben kitért arra is, hogy a magánbirtokosok

¹⁴² BÁLINT SÁNDOR 1963.

¹⁴³ VEDRES ISTVÁN 1799.

¹⁴⁴ CsML, Az 1828. évi országos összeírás szegedi bizottságának ir. 1827—1834. 1828/4. — A földbírói számítás alapján I. kapa = 200 négyszögöl.

kaszálón ki mióta, milyen jogon bír szőlőföldet, és ha vásárolta, mennyiért vette. Tíz kaszálón összesen 76 szőlőparcellát mutattak ki.¹⁴⁵

Sor-szám	Kinek a kaszálóján ültették a szőlőt	A szőlőföld területe		A szőlőbirtokosok száma
1.	Tóth Szűcs Pál	18 hold	167 n.öl	12
2.	Simony Antal	7 hold	814 n.öl	12
3.	Tóth Mihályné	12 hold	1111 n.öl	11
4.	Föhlő Berta	8 hold	740 n.öl	10
5.	Négyökrű Pál	1 hold	881 n.öl	2
6.	Tóth Ferenc	1 hold	538 n.öl	2
7.	Szóllósy Mátyás	— hold	810 n.öl	1
8.	Magyari József	7 hold	439 n.öl	9
9.	özv. Koren Györgyné	12 hold	601 n.öl	4
10.	Simony földjén	2 hold	590 n.öl	3
		73 hold	591 n.öl	66 birtokos

Már 1810 előtt föltűnt a kaszálókon telepített szőlők adásvétele. A pusztai kaszáló holdja az 1790-es években 15—30 forintért kelt, ám a szőlővel beültetett terület holdjáért 300—400 forintot is megadtak. Több kaszálóbeli szőlő az örökösödés révén osztódott, de a rokonság kezén maradt: Magyari József szőleijéből pl. két fián kívül négy veje 1000—1100 négyszögölnyt jussolt.

A Balla földmérésétől eltelt alig több mint két évtizedben aránylag nem sok homoki kaszálót fordítottak szőlő alá, de a folyamat lényege jól megragadható, és úgy látszik, hogy a 18—19. század fordulóján még az elején tart. A telepítés nagyobb arányú kibontakozása a következő évtizedekre esett.

BÁLINT SÁNDOR téved, amikor megállapítja: „*e högyek* olyan helyekre települtek, amelyeket a jószág jól megrágyázott, tehát a szállásokra.”¹⁴⁶ Szőlőnek éppen a futóhomokot, a síványokat fordították, amelyeken alig lehetett füvet kaszálni, és amelyek alkalmi, időszakos legelőül is silánynak bizonyultak. Említettük, hogy Vedres István térképe kimutatja a szállásföldeken a homokos, székes, vízállásos területeket, s végül azt, mennyi földet lehetett kaszálóként hasznosítani. A homoksíványok, vizek, utak stb. területét a Giba-féle földkönyv is föltűnteti, valószínűleg azért, mivel ezek után a kaszálóbirtokosok nem adóztak. SZÜTS MIHÁLY is arról ír, hogy „a szőlő- és gyümölcsfaültetésben a legalkalmasabb eszközt találták a futóhomok megkötésére”.¹⁴⁷ A tanyai ember a legutóbbi időkig földjének arra a részére ültetett szőlőt, amelynek a talaja világos, szőkés, ún. *tág homok* volt, gabonából és kapásnövényből keveset termő.

A szőlőtelepítés tehát a kaszálóövezetnek más célra gazdaságosan nem hasznosítható, partos fekvésű homokföldjein bontakozott ki. BÁLINT SÁNDOR helyesen fejtegeti a telepítés egyéni, családi kezdeményezéseit, amit a szőlőhegyek névadó gyakorlatával támaszt alá. A hegyeket ugyanis — ritka kivétellel — földtulajdonos családokról, nyilván az adott területen először telepítő gazdákról nevezték el. Egy korai példa erre: a II. József korabeli térképen egy, még megevezetlen szőlő mellett fekszik „Mora Mathias” szállása. Ez a szőlő beazonosítható a későbbi *Mórahegygyel*. Általában a gazda vezetékneve a *hegy* névadója, ritkán ragadványneve, pl. *Pútyihögy*,

¹⁴⁵ CsML, Szeged, Számozott ir. 112. d. 729/1811. — Módos polgároknak 2-2 kaszálón is volt szőlőtelepítésük. Legnagyobb szőlővel — 8 hold 534 négyszögölön — özv. Koren Györgyné rendelkezett, de 3 holdon felül volt Horváth Zsigmond, Panin Boldizsár kereskedő és Tóth Szűcs Pál szőleje is.

¹⁴⁶ BÁLINT SÁNDOR 1963. 4., ugyanezt fejtegeti: 1976. 118.

¹⁴⁷ SZÜTS MIHÁLY 1914. 64.

(igazi neve Császár), olykor a keresztnév is szerepel, pl. *Ábrahám Pál hegye*. Nem családnévi eredetű hegynevek Giba térképén: *Csorvahegy* (helynévből, bár a nevet Bálint szerint a régi nyelv 'homok' jelentésben ismeri), *Drágahegy*, *Jámborka szőlőhegy*, *Gyevi határi szőlők*, *Neszúr'hegy*.

Kirajzolódik tehát a homoki szőlőtelepítés folyamata: először módos gazdák telepítenek kaszálóik homokos, gyér fűvű földjein, őket tehetős városi polgárok, honoráciorok követik, akik — ha nincs telepítésre alkalmas homokföldjük, vásárolnak ilyent, mivel a szőlő kedvező befektetésnek ígérkezik. Ezután válik a szőlőültetés az első telepítőkről már elnevezett *hőgyek*ben elterjedt gyakorlattá.

A Giba térképről az is leolvasható, hogyan terjeszkedtek a szőlőhegyek a felmérés idején, vagy közvetlenül előtte is a kaszálók rovására. Az alsóvárosi határban négy „új osztású” hegyet jelöl: új osztású *Kószóhegy* (183 szőlőföld), *Lengyelhegy* (53 szőlőföld), *Savanyahegy* (43 szőlőföld) és *Farkashegy* (65 szőlőföld).

Korábbi tanulmányunkban táblázatba foglaltuk a hegyekben jelölt épületeket: Alsóváros határában 250, Felsővárosén 77 szőlőhegybeli tanyát vettünk számba.¹⁴⁸ A legtöbb szőlőhegyben — kivéve az új osztású és egészen kis hegyeket — 1-2 épület található, amelyek csőszházak voltak. Ezek kicsiny, kb. 150 négyszögölnyi telken, magukban álló épületek. Hét nagy kiterjedésű szőlőhegyben volt 10-nél több épület:

A szőlőhegy neve	A parcellák száma	Hány parcellán volt épület
Kászonyihegy	972	93
Neszúr' hegy	?	39
Ladányi- Visnyei-, Csamangó-, Csalahaegy	864	32
Mórahegy	278	27
Tarihegy	552	20
Nyárihegy	412	15
Farkas, Szélpál, Nagy Mátyás, Balog szőlőhegyek	340	11

Mi volt az eredeti rendeltetésük ezeknek az épületeknek? Kézenfekvő lenne a szőlőtelepítés után épült hajlékokra, bortároló épületekre gondolni, de ha összehasonlítjuk ezeket a kaszálókön épített szállásokkal, szembetűnő egyezéseket találunk. Több hegybeli szőlőben 10—13 öl, néhol 16 öl hosszú épületek, és ilyenekből összetevődő épületcsoportok voltak. Ilyen méretű épületek nem készülhettek (!) — kizárólag lakás és bortárolás céljára, hanem állattartó építménynek: istállónak, *birkaszínnek* is — mint a környező szállásföldeken. Márpedig ha ezek az épületek az állattartást szolgálták, akkor nem a szőlőtelepítés után, hanem előtte épültek, s részei voltak egy-egy gazda szállásának. Ahogy a telepítés megindult, betagolódtak a hegybe, s legfeljebb újabb épületekkel gyarapodtak. A *Kászonyihegy*ben 4 nagyobb parcellán 3-3 épület volt, melyek három felől körülhatárolt udvart alkottak. Mindhárom tanyaegyüttes több holdas szőlőben, módos gazdák birtokán látható, ahol a szőlőt gondozó *kapás* és az állatokat ellátó cselédek lakásaival is számolnunk kell.

A szőlőbeli tanyák jellegébe betekintést enged Raditsevits János kereskedő és felesége, Zsivanovits Márta 1819-ben készült hagyatéki leltára.¹⁴⁹ Raditsevitsnak a *Kászonyihegy*ben 1500 út, vagyis 5 hold szőleje volt, amit feles művelt. A szőlőben 2 szoba, konyha, kamra, istálló és szín beosztású háza volt, s az egyik szobát padoltatta, ami igényességéről, huzamos kinttartózkodásról tanúskodik. A szobákban fenyőfa bútorokat, 3 rámás képet, fali gyertyatartót, a konyhában rézedényt, cserép-

¹⁴⁸ JUHÁSZ ANTAL 1975. 299—300.

¹⁴⁹ CsML, Szeged, számozott ir. 151. d. 4564/1819.

tányérokat, kancsót, födeles kőpoharat, a kamrában 41 akó fehér szín bort találtak. (A jegyzéket l. az Adattárban.)

Az 1846-ban elhunyt Sóbai György városi főorvos szőlőbéli házában 2 szoba, konyha és borház, külön istálló, szín és kőkút volt.¹⁵⁰ Raditsevits 13 hold szántóföldet, Sóbai kaszálót is bírt, de mezei munkaeszközöket egyikük tanyáján sem leltároztak.

Ha számba vesszük, hogy a Giba által föltérképezett kereken 100 homoki szőlőhegy közül 46 hegyben csőszkunyhó sem volt, és 54 szőlőhegyre 70—80 csőszházat számolunk, akkor kiderül, hogy a szegedi szőlőhegyekben 1840 táján kb. 250 tanya volt. Ez egybevág az 1850. évi országos összeírással, amely szerint Szegeden a „szőlőbéli külső majorságokban” 279 házban 1357 lakos élt.¹⁵¹

Bálint Sándor megállapítását tehát úgy kell módosítanunk, hogy a homoki szőlőtelepítés a szegedi tanyakialakulásnak nem elindítója, hanem a 18. század végétől, de főleg a 19. század első harmadában serkentője, élesztője volt. Először kaszálóbéli istállók, színek, házak épültek Szeged határában, és a szőlőültetés az 1780—90-es évektől hatott a külterületen való építkezésre, meglepedésre.¹⁵² Bizonyos, hogy azok a gazdák, akiknek a hegyekben vagy éppen kaszálóbéli tanyájuk mellett szőlőjük volt, javarészt már kinn éltek tanyájukon vagy cselédet tartottak ott.¹⁵³

e. Kertészségek, szántóföldi tanyák

Külön kell szólnunk a szántóföldön, kertészségekben létesült épületekről, mivel kialakulásuk az eddigiektől eltérő földhasználattal függ össze.

Reszkén BÉL MÁTYÁS tágas majorságokat említ, olyan állandó épületeket, amelyek alapján szinte falunak látszott. Tudjuk, hogy a 18. század elején itt Szegedről kiszorult szerb határőrök telepedtek le. A BÉL MÁTYÁS leírásával közel egyidejű szegedi adóösszeírásokban szerb származású birtokosok majorjai szerepelnek. Az 1728. évi adóösszeírás az alábbi délszláv birtokosok majorjait és ott dolgozó zselléreit sorolja föl:¹⁵⁴

Risztó majorjában	Vilhelmus Hil alsóvárosi zsellér
Iffjab Milovan majorjában	Milovan Péter alsóvárosi zsellér
Bajality majorjában	Sántha Gyurka alsóvárosi zsellér
Adamovics Bálint majorja	
Dianovics majorjában	Asztalos Tamás felsővárosi zsellér
Radivoj majorjában	Somodi Laczkó palánki zsellér és Szabó Mihály alsóvárosi házatlan zsellér
Roman Vászó <i>militar</i> majorjában	RácZ János palánki zsellér
Csaverlak <i>militar</i> majorjában	Tóth János palánki zsellér
Jovan Maximovity majorjában	Szabó Ádám palánki zsellér
Gajó <i>militar</i> majorjában	Várad Mihály palánki zsellér
Bojó majorjában	Orosz László palánki zsellér

¹⁵⁰ Uo. 257. d. 260/1847.

¹⁵¹ PALUGYAY IMRE 1853. II. 229.

¹⁵² FÜR LAJOS legújabb tanulmányában nem foglalt állást ebben a kérdésben (1980. 224—225.). Kutatásaink — úgy véljük — megvilágítják, hogy Szeged határában a kaszálótelki, állattartást szolgáló épületek megelőzték a szőlőhegyek építményeit.

¹⁵³ 1835-ben „Szömörédi János ellen, hogy mindenkoron szöllejében lakván a kóborló Személyeknek helyet ad, a vizsgálat beadatik.” CsML, T. jkv. 1253/1835.

¹⁵⁴ CsML, Feudális összeírások, Ö. 5. 3—4. füzet. — A forrásra RÁKOS ISTVÁN hívta fel a figyelmemet.

Az 1729. évi összeírásban a fentiekén kívül Siskovity és Vokovoj majorja szerepel.

Az alsóvárosi civisek és lakosok 1731. évi összeírásában a következő majorokra bukkanunk: Siskovity, Bajalitty, Kolb, N(emzetes) Biró úr, Risztó, Lantos úr, Piaristák, Adamovics, Püspök, Postamester majorja. A palánki civisek és lakosok ugyanez évi jegyzékében az alábbiak említése szerepel: Gajo, Protopop, Szojan, Szavo milit(ar), Szaba. ... Mátyás, Zako, Szavo Krésztecsics, Radivoj, Plotz, Zsiván, Piaristák majorja.¹⁵⁵ Több majorban két vagy több házatlan zsellér dolgozott. Föltűnő, hogy Felsőváros összeírása majorban dolgozó zselléreket nem említ.

Mіндеgyik összeírásban föltűntették, hogy a cselédek kinél dolgoznak. Túlnyomórésztben a következőképpen: „Vincze Antal Toth Jakab juhásznál” (1731), vagy „Bernard János Révész Pál házában” (1728). Major csak a felsoroltak neve mellett szerepel az összeírásokban. Már most láttuk, hogy a major, majorhely kifejezés szállás, szálláshely jelentésben előfordul az egykorú tanácsi jegyzőkönyvben is, tehát mindenképpen külterületi telephelyet, gazdaságot jelent.

Szembeötlő, hogy az összeírásokban nem csupán szerb birtokosok majorjai fordulnak elő, hanem a püspök, a piaristák, a bíró, a postamester, Kolb, Plotz és Lantos nevű birtokosé is, de többségük azért szerb. A szegedi szerbek *Reszkére* költözése és az 1728. évi összeírásban három birtokos militar (határőr katona) megnevezése mellett ez adja a támpontot ahhoz a föltételezéshez, hogy a szerbek majorjai Reszkén lehettek. Egyébként tudomásunk van arról, hogy a piaristáknak az alsóvárosi határrészen (de nem Röszkén!), a módos Kolb Ferencnek (aki 1788-ban halt meg) viszont Felsőváros határában volt tanyája.

Alátámasztani látszik következtetésünket, hogy Kaltschmidt Ábrahám 1747. évi szegedi térképe „Reska” határrészen 10 *tuguriumot* tüntet föl. Szembetűnő, hogy ezek közül 8 a *Sáros völgy* és *Paphalom* között sorban helyezkedett el, ami viszont azt a megfigyelést látszik igazolni, hogy *Reszke* 1731 körül falunak tűnt. A majorságok a Tisza menti *Bodon* rét szegélyét képező partra, jó minőségű feketeföldre települtek, innen adódhatott soros elrendezésük. Reizner úgy tudta, hogy a szerb határőrök 1732-ben kivonultak Reszkéről,¹⁵⁶ és utánuk BÁLINT SÁNDOR szerint alsóvárosi dohánykertészek telepedtek le az itteni szántóföldeken. Az 1750—51. évi szegedi összeírásban 26 olyan dohánykertész szerepel, aki Röszkén dolgozott. Valamennyien szerbek, és 17-nek Röszkén volt háza.¹⁵⁷ 1766—67-ben Röszkén 63 kertészt írtak össze, akik közül 41-nek Szegeden volt háza. Többségük még akkor is szerb származású volt.¹⁵⁸ Úgy látszik, a szerb családok nem költöztek el Röszkéről és közéjük a 18. század közepétől egyre több szegedi zsellér települt, akik szintén dohánytermesztéssel foglalkoztak. Ez a kor a Szeged környéki dohánytermelés fölfutásának az időszaka, amikor a közeli Erdődy uradalom területén is sorra létesültek dohánykertészetek. Adataink vannak arról, hogy a dohánytermelés a szállásföldeken is elterjedt. Mivel számtalanszor tapasztalták, hogy „a Marhák a Szállásokon lévő Kertészségek károkat okoznának, köz hírül tétetni rendeltetik, hogy a kertészek Vetemény Földjeiket árokkal tartssák.”¹⁵⁹

A dohánytermelés térhódítására a legfontosabb dokumentum 1800-ból való: „...tapasztaltatna, hogy számos földel biró gazdák szántó és kaszálló fölgyeiket

¹⁵⁵ CsML, Szeged v. tan. ir. Feudális összeírások 4. sz. 4. füzet.

¹⁵⁶ REIZNER JÁNOS 1899. 321. — Ez azzal függ össze, hogy Szeged városát 1731-ben írhatták be —többek között — *Reszke* birtokába.

¹⁵⁷ CsML, Szeged v. tan. ir. Feudális összeírások 1. sz. 2. füzet: Conscriptio in Palanka Anni 1750/51

¹⁵⁸ CsML, Uo. Ö. I. 11. füzet.

¹⁵⁹ CsML, Szeged v. tan. ir. Tan. jkv. 1272/1791.

Dohány földekké változtatták, (kiemelés J. A.) s ez által a Dézsmabéli város jövedelmei ... csorbulnának, azonban a Felsőség Rendelése szerént az illetén Dohány földek, minden holdra 37 1/2 frt számlálván, taksáltatni parantsoltatnának, Vedres István földmérő Urnak meghagyattatik, hogy minden illetén Dohány termesztésre fordított, akárhol e Város határában található Szántó, vagy kaszáló földeket hiven megvizsgáljon, hold számra fell-mérjen...¹⁶⁰ A 18. század végén a jó értékesítési lehetőségek eredményezhették, hogy a dohány a kertészetekből kilépve megjelent a feltört kaszálókon is. A gazdák a dohánytermesztésre zselléreket szerződtettek vagy haszonbérbe adták földjüket.

Röszkére visszatérve, az I. katonai adatsfelvétel már 25 épületet tüntet föl e helyen. (7. kép) 1828-ban *Reszkén* 33 házat és 276 lakost írtak össze,¹⁶¹ Giba kataszteri földmérése pedig az itteni szántóföldeken 94 kertészházat talált. 1850-ben a *reszkei* kertészségben 134 házban 614 lakos élt,¹⁶² ami arra mutat, hogy a virágzó dohánykertészet valósággal faluvá fejlődött.

A dohánymonopólium bevezetése (1851) után a röszkeiek áttértek a paprika-termelésre, ami biztosította a kertészség fennmaradását és fejlődését.

Valamelyest különbözött Szentmihálytelek kertészség kialakulásának története. Miután 1726-ban végleg Szeged birtokába került, a várost kiosztotta szőlőkertnek alsóvárosi és palánki polgárok között.¹⁶³ A szőlők a Horgos felé vezető országút és a Tisza között félhold alakban terültek el. Ettől délre dohánykertészet keletkezett, ahol — Giday Kálmán szerint — 1760-ban már 6 kertész dolgozott. Az I. katonai adatsfelvétel 8 kertészházat jelöl e területen (1783: Coll. XVIII. Sectio 31.), Giba Antal pedig 21 házat, valamennyit a szántóföldeken. Giday szerint a napóleoni kereskedelmi zárlat következtében terjedt ki a paprika termelése az alsóvárosi szántóföldekkel szomszédos szentmihálytelki dohányföldekre, majd a szőlőkre is, úgyhogy a 485 szőlőparcella nagy részén is paprikát termeltek.¹⁶⁴

1850-ben a kertészségben 28 házat és 152 lakost vettek számba.¹⁶⁵ Már Giba 12 szántóföldön 2 épületet, 2 parcellán 3 épületet talált, ami kifejlett gazdaságokra enged következtetni. A település nagyobb arányú fejlődése az 1880. évi telekosztás után következett be. Új telkeket az országút mentén osztottak, így Szentmihálytelek ezután is megőrizte egyutcás, útmenti település jellegét.

Kevesebbet tudunk a *Rácok szállása*, *Rácz Kertek* elnevezésű kertészetről, amely a felsővárosi szántóföldeknek a Fehértó felé eső peremén létesült. Balla térképe „Vinea Rácz Szállás” néven tünteti föl, és szőlőnek jelöli az I. országos katonai adatsfelvétel is. Giba ugyanezen a területen 14, egy 1853. évi forrás 15 házat rögzített.¹⁶⁶ Inczeffi szerint a török hódoltság idején letelepedett szerbekről nevezték el.¹⁶⁷

Szentmihálytelek és a Rácok szállása múltjában közös, hogy mindkettő eredetileg szőlő volt. A szőlők mellett jelentek meg a dohánykertészek, majd a kertészkedés —

¹⁶⁰ CsML, Szeged v. tan. ir. Tan. jkv. 1862/1800. — VEDRES ISTVÁNNAK a dohányföldekre vonatkozó jelentése eddig nem került elő.

¹⁶¹ LUDOVICUS NAGY 1828. 139—143.

¹⁶² PALUGYAY IMRE 1853. 229.

¹⁶³ GIDAY KÁLMÁN 1974.

¹⁶⁴ GIDAY KÁLMÁN 1974. 254. — A paprikatermesztés kiterjedésére vonatkozó megállapítását forrással nem támasztja alá.

¹⁶⁵ PALUGYAY IMRE 1853. 229.

¹⁶⁶ Országos Levéltár (OL), D 122. Statthalt. Ofen Pol. 1854. 19 130. F III. E 41. mellékletű Szeged város határában, a városi területen kívül eső házak mennyiségének kimutatása, Szegeden September 22-én 1853. Hódy Antal számvevő tisztt.

¹⁶⁷ INCZEFFI GÉZA 1960. 74.

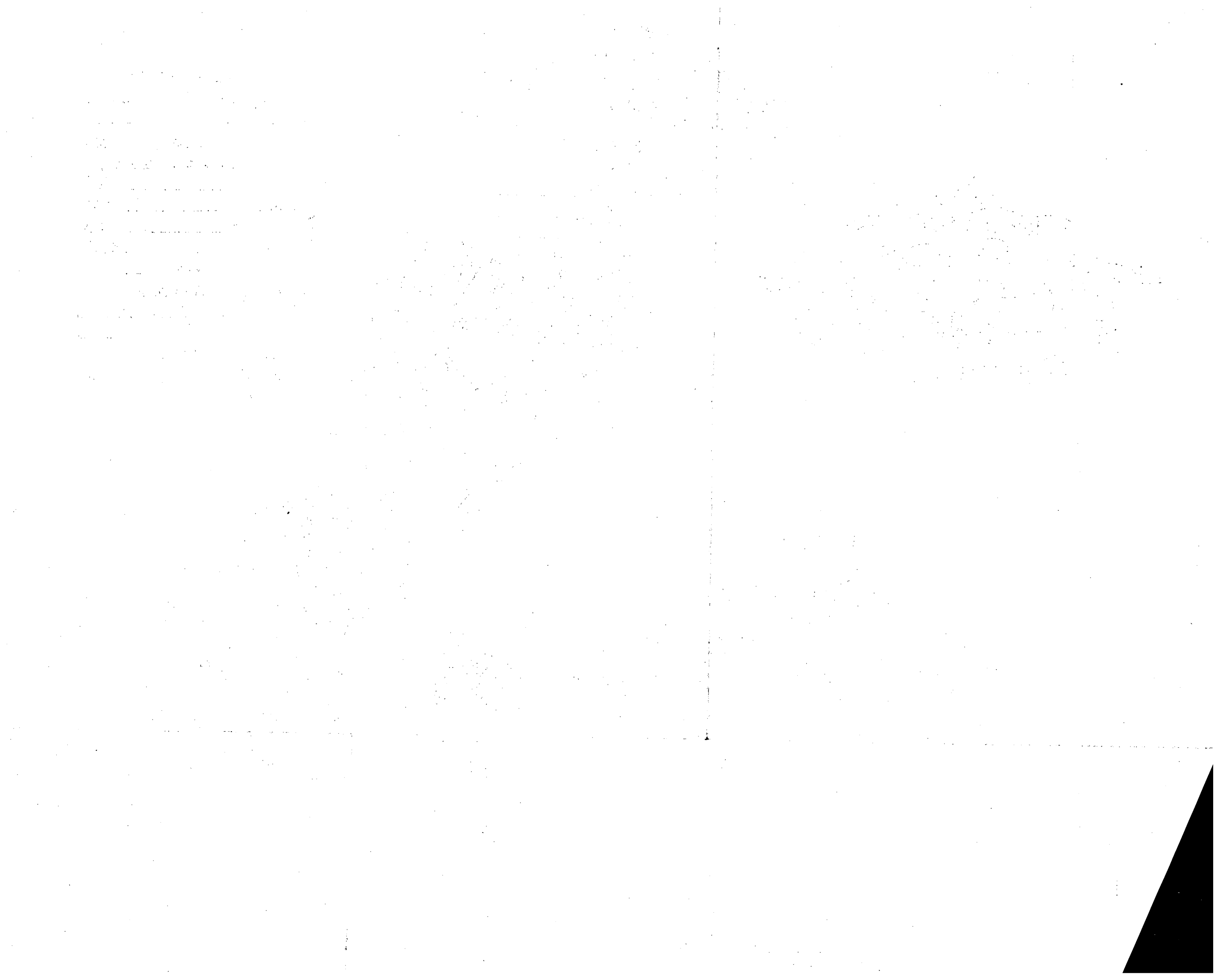
Szabad Királyi
SZEGED VÁROS
 HATÁRÁNAK TÉRKÉPE.

Jegyek magyarázata

- Országutak
- Mellekútak
- Mélyebb vizek s székek
- Semtlyék s csekélyebb vizek
- Erdők
- Szőlők
- Homokok
- Siványok
- Város határdombjai
- Művelt földek elkülönítése
- 30. évre haszonbérbe adott földek
- 10. évre " " " "
- Rendes tanjai iskolák
- Mozyó " " " "
- Kápolna

11. kép. Szeged város határának térképe az 1850-es évek közepéről. Gerle Antal térképnek hasonmása.

amikor már áttértek a jól jövedelmező paprikatermesztésre — tért hódított a szőlőkben is.

Röszke településtörténetéből azt kell kiemelnünk, hogy a feketeföldi szántóövezetben jött létre és fölvirágzását a dohánytermelésnek köszönhette. Lehetséges, hogy már 18. század eleji kialakulásában szerepe volt a dohányynak. Nem kizárt, hogy a felsorolt szerb birtokok majorjaiban összeírt zsellérek kertészkedtek is. Ennek eldöntése további kutatást igényel, de az bizonyos, hogy Röszke a 19. század közepére kis faluvá nőtt. Sajátos, hogy a népesedő falu egészen 1950-ig Szeged külterülete maradt.

*

Forrásaink alapján áttekintettük a szegedi szállásföldek betelepülését a 19. század közepéig. 1849-ből végre pontos számvetést találtunk a kaszálók korábbi évtizedekből tudott fölszántásáról. Maróthy Mátyás főmérnök jelentette: „Ezen Kaszálóknak 1/5 része szántás alá használtatik, így a kaszálókoni vetés 15 037 hold.”¹⁶⁸ A kaszálókon tehát nagyobb területet szántottak, mint az egész feketeföldi szántóövezetben. Ez a jelentés egyértelművé teszi Maróthy 1850-ben készített kimutatását, melyben megkülönböztetett 56 390 hold parlag és 18 796 hold művelt kaszálót.¹⁶⁹ Utóbbi feltört, szántott földet jelent. Roppant tanulságos, hogy a század derekán a szegedi tanyák népe egyik évről a másikra 3759 hold kaszálót tört eke alá.

Tizenhatalmas holdnyi kaszáló felszántása — mint bemutattuk — az 1720-as évek óta fokról fokra történt. Míután a feketeföldi szántókat nem növelhették, a rétek feltörését szükségessé tette a népesség gyarapodása, s időközben serkentette a gabonakonjunktúra is. A kaszálók szántásának pontos mértékét ismerve válik érthetővé a tanyás településnek a Giba-féle felmérés idejére történt széles kibontakozása és számos gazdának a tanyákra való kiköltözése.

Az 1850. évi országos összeírás alapján Szegeden a határbeli házak és lakosok száma a következő volt:¹⁷⁰

	Ház	Lakos
Tanyai ház	2033	9 860
Szőlőhegyi majorságban	279	1 357
Csőszház	253	1 227
Reszkei kertészség	134	614
Szent-mihálytelki kertészség	28	152
Bauernfeind kertészség	40	197
Hódi Krisztina kertészség	11	56
Csavoiszky kertészség	7	45
Összesen:	2785	13508

Szeged egykorú népessége 50 244 személy, melynek 26,8%-a élt külterületen. Ez messze a legmagasabb külterületi arányszám,¹⁷¹ még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a kertészségekben 1064 fő (kb. 2%) faluszerű telephelyen lakott.

¹⁶⁸ CsML, Szeged, o. tan. ir. Számozott ir. 252. d. 5110/1845.

¹⁶⁹ CsML, Jegyzéke Sz. kir. Szeged város határa egész kiterjedésének. Készítette MARÓTHY MÁTYÁS Szegeden, Április 5-én 850. E kimutatás tanulságát korábbi tanulmányomban elemeztem. (JUHÁSZ ANTAL 1975. 303.)

¹⁷⁰ PALUGYAY IMRE 1853. 229.

¹⁷¹ Vö: BALOGH ISTVÁN 1965. 440—441. táblázatos kimutatásával, mely szerint Kecskemét lakosságának 11,6%-a, Orosházáéknak 14,4%-a volt tanyai lakos.

A határbeli lakóházaknak közel háromnegyede (73%-a) kaszálótelki tanyán feküdt, de ha ehhez hozzászámítjuk a szőlőhegyi majorságok egy részét — azokat, amelyek bizonyíthatóan még a kaszálón épültek —, akkor látható, hogy a 19. század derekáig a szegedi tanyafejlődésben túlnyomóan a kaszálóövezet használata s az ottani megtelepedés dominál. A csőszházak döntő többsége — mint igazoltuk — szőlőhegyekben épült, így 1850-ben a homoki szőlőtelepítésnek köszönhette létét a külterületi lakóházaknak 10—15%-a. A kertészházak aránya nem érte el a külterületi házak 8%-át.

Ismeretes, hogy az 1850-es évek elején az abszolutista rendszer — Hartmann császári tábornok indítványára — kísérletet tett az alföldi tanyák felszámolására. Az akció kapcsán készült vármegyei jelentések tanyatörténeti adalékait Szabó István elemezte.¹⁷² Szeged város polgármesterének jelentése szerint a határban 1838 tanyán 2982 városon kívül eső házat írtak össze. A kiküldött bizottság a tanyákat térképezte és 20 szervezendő faluba osztotta be. A tanyák értékét átlagosan 1000, összesen 1 838 000 p. frt-ra becsülték. A polgármester aláhúzta, hogy a tanyák megszüntetése és falvakba való összevonása korlátozná az állattenyésztést és elakadna a futóhomok megkötése is.

A szegedi tanyai gazdák külön folyamodványt adtak be a helytartósághoz, melyet 1853. június 1-jén Rengey Ferdinánd ügyvéd készített. Érdemes a beadvány több részletét, érvelését idéznünk, mivel fényt vetnek a szegedi tanyák és a tanyás gazdálkodás jellegére.¹⁷³

„...Városunk határában — írják — nincsenek nyomásokra felosztott, hanem tagosított birtokok, mellyek átaljában sivó vagy épen repülő homokból álván a gazdának örök éber figyelmét, gondoskodását, és így jelenlétét igénylik, ha hálátlan homokját gyümölcsözővé tenni akarja. Ez volt fő oka az úgy nevezett tanyák eredetének, mellyeknek most elpusztítása czéloztatik...

...kivált homok földeken a gazdának épületekkel kell birnia, mellyekből vagy önmaga személyesen, vagy ott lakó cselédjei által vihesse gazdasági teendőit.

E szükség első pillanatra bebizonyul: ha szemügyre veszünk bármely közönséges tanyát...

Itt vannak a birtokosnak minden épületei, itt tartja jószágát, itt tenyészt és termeszt, és homokjának egy részét még kertileg is miveli; itt van továbbá szőlő és gyümölcsös kertje, s maga a lehető legnagyobb kényelem költség és idő kíméléssel végezheti minden munkáját, könnyen felhasználhat minden állat hulladékot, és egyéb fej trágyákat, és segíthet annak idejében a széltől felkapott homok borította, vagy földjétől megfosztott szőlőkön és vetéseken...”

Alább így folytatják: „De nem csak multhatatlanul szükséges nálunk a tanyai gazdálkodás, *nem csak köz és magány gazdaszati szempontból lenne kár a tanyák elpusztítása*, de ezen pusztítás nem is felelne meg semmiféle célnak, mit pártolói általa elérni reménylenek.” Azzal érvelnek, hogy a gonosztevők és rablók fészkei „a magános csárdák, csőszházak, pásztorgunyhók és cserények” szoktak lenni — nem a tanyák. Sőt a tanyák a földek adásvétele és az örökösödés révén egyre „sűrűsödnek”, ami garantálja a közbiztonság javulását. Utalnak a tanyai iskolákra és úgy vélik, a tervezett községeket „csak a birtokosok cselédjei lakták, mert maguk a gazdák jó részben a Városban nevelkednek és tartózkodnak, és csak a munka idejé-

¹⁷² SZABÓ ISTVÁN 1960. 173. — Megjegyzi, hogy a szegedi tanyákról készült térkép nem került elő.

¹⁷³ A gazdák kérvényét tárgyalja SZABÓ ISTVÁN és röviden idéz belőle. Én több jellemző, korfestő részletét használok fel. OL, D 122. Statthalt. Ofen. Pol. 1854. 19 130. F III. E 41.

ben, midőn gazdálkodásuk körülményei kívánnyák, töltenek több napokat, sőt heteket folytonosan tanyáikon.”

A kérelmet 271 tanyai gazda írta alá (vagy látta el kézjegyével), bizonyára többségben a tehetősebb gazdák. Érződik a gazda-szemlélet a megfogalmazáson, amikor pl. a gazdák városi tartózkodásáról, vagy a cselédekről ír a beadvány szerzője, ugyanakkor remek jellemzését adja egy átlagos homoki gazdaságnak a 19. század közepéről.

A szegediek összeállították a „nevezetesebb és költségesebb tanyai épületek” jegyzékét: az alsóvárosi részen Radoszláv Balázs, Bauernfeind Mihály, Dobó János, Rieger János, Hentz János, Freiburger János, Fodor Ferenc, a felsővárosi részen Sáway Josef, Imre Antal, Ronay János, Blázs Kováts Josef, Kertész Antal, Vetró János, Ábrahám Pálné, öreg Bába Ferenc, Zseravitz örökösök, Kőrösy János és Vedres János (összesen 18 birtokos) tanyáját tartották érdemesnek kiemelni. A jegyzék eléggé szűk, föltehetően csak a valóságos majorsággá kiépült nagygazda-tanyákra terjed ki, ahol számos melléképület állott és föltehetően intenzív gazdálkodás folyt. Föltűnő, hogy az 1800-as években legnagyobb szállásfölddel rendelkező birtokosok a század közepén nem szerepelnek a nevezetesebb és legértékesebb tanyák tulajdonosai között. Egyelőre kevés forrást ismerünk ahhoz, hogy ennek magyarázatát adjuk, vagy következtetést vonhassunk le belőle. Az 1853-ban legértékesebbnek becsült tanyák tulajdonosairól többet tudunk: Rieger János 1848. október 1-jétől bérlője volt a 924 holdas ástothalmi kaszálónak és 1852-ben az alsóvárosi pusztából 745 holdat (!) bérelt. Bauernfeind Mihály 1852. március 1-jétől 100 hold szántót bérelt a „városi tanyaföld”-ből,¹⁷⁴ az 1852-ben osztott ún. „tízéves földek”-ből pedig Freiburger János 180, Vedres János 100, Dobó János 30, Sávai József 25, Vetró János 20 holdat vett haszonbérbe.¹⁷⁵ A kisebb-nagyobb haszonbérletek arról tanúskodnak, hogy a felsoroltak meglévő örökföldes gazdaságuk mellett szükségét érezték tanyai üzemük bővítésének és ennek érdekében beruházástól sem riadtak vissza, ami vállalkozó szellemről is bizonykodik.

Összegezéssül hangsúlyozzuk, hogy a szegedi tanyarendszer ezt a fejlettségi szintet úgy érte el, hogy a Város a több mint 60 ezer holdas pusztához alig nyúlt — csupán átokházi örökföldsavot parcellázta fel, az ismertetett indítékok miatt. A külterületi lakóházak 92%-a a 19. század derekán a szállásövezetben feküdt, és keletkezésük a kaszálók vegyes használatával függ össze. Szegeden tehát a 18. század elejétől az 1850-es évekig kaszálónak nevezett szállásövezetben bontakozott ki a tanyásodás. Hódmezővásárhelyen, Makón a határbeli szállások, tanyák övezetét a 19. század első felében már tanyaföldnek nevezték. A külterületi gazdasági telepeknek és lakóházaknak egy része a homokos talajú kaszálókön kibontakozó szőlőtelepítéssel, kisebb részben a szántóföldi dohánytermeléssel, tehát belterjes kultúrnövényekkel kapcsolatos, ami fontos tényező volt a szegedi tanyák jellegének, típusos válfajainak formálásában.

¹⁷⁴ Szeged városának ingatlanokból jövedelemforrása II. 1950-es évek. CsML, Régi nyomtatványok.

¹⁷⁵ CsML, Szeged, Járási 10 éves szerződések 1852—62.

f) A közlegelők felosztása és a tanyásodás

Szeged városának a GIBA ANTAL fölmérése nyomán készült birtokkönyv szerint az 1840-es évek első felében 68 615 hold kiterjedésű külső legelője volt.¹⁷⁶ 1850-ben olyan kimutatás készült a Város határáról, amely a szikeseget, a vizenyős területeket és az erdőket külön föltüntette, — eszerint a „külső homokbuckás legelő” 62 905 hold 31 négyszögöltre rúgott.¹⁷⁷ A Városnak a közlegelő használatából csekély jövedelme származott.

A közlegelő felosztására az első terv 1846-ban született: Petrovics István szenátor négy szerződéses telep létesítését javasolta, egyenként 6-6000 hold, összesen 24 000 hold legelő kihasítása révén. Petrovicsot az okszerű gazdálkodás, a földek jobb hasznosításának a szándéka vezette, de indítványát a hagyományos jószágtartáshoz ragaszkodó módosított polgárok hangadói megbuktatták.¹⁷⁸ Amit a maradi városvezetés 1848 előtt elodázott, arra néhány évvel később rákényszerítette a városi pénztár szűkös helyzete: 1852-ben „a Város jövedelmei szaporítása tekintetéből” 10 ezer hold közlegelő 10 esztendei bérbeadására szánta el magát. A bérbeadás tényét Reizner városmonográfiája közölte, és azóta úgy tárgyalja a szakirodalom, mint a tanyákra való kitelepülés új hullámának elindítóját. Reizner s a nyomában járók azonban nem tárgyalták a haszonbérlet feltételeit, nem tudták, kik vették bérbe a tízezer holdnyi közlegelőt. A szegedi levéltárban fölkutatott haszonbérleti szerződések lehetővé teszik, hogy bemutassuk a pusztai bérbeadásának körülményeit és gazdasági, települési következményeit.¹⁷⁹

Az ún. „tízestendős” járási földek bérbeadása

A közlegelő kijelölt részeit a Város nyilvános árverésen adta haszonbérbe, ahol a legtöbbet ígérő nyerte el a bérletet. Úgy tervezték, hogy 5 holdanként árvereznek és ezen felül még 20 holdat minden bérlő az eredeti áron megtarthat. Az élet azonban módosította az elképzeléseket.

A haszonbérleti szerződés fontosabb feltételei a következők voltak:

1. *A bérlet időtartama az 1852. március 1-jétől 1862. február végéig terjedő tíz év.*
2. *Az árverésen az évi haszonbér negyedrészt biztosítékul le kellett tenni, — ezt az utolsó évi bérbe számították be —, ezenkívül az évi bér felét ugyancsak az árverésen, másik felét szeptember 1-jén tartozott a bérlő megfizetni.*
3. *A bérbe vett földet a haszonbérlet „egyedül s kizárólag szántóföldnek vagy kaszálónak használhatja”. Ha földjén bucka, sivány homok volna, azt köteles fákkal beültetni és tíz év múltán minden négyszögöl siványon egy élő fát nevelni. A fa nyereségét használhatja, de az élő fát kivágni tilos.*
4. *„Ha a bérlő gazdálkodás végett épületeket szándékozna tételni — az megengedett neki, ... — köteles azonban azokat tíz év után elbontani és elvételni...” (!)*
5. *Vidéki haszonbérletnek szabad ugyan bérföldjén jószágot tartani, de tilos azokat a Város közlegelőjére eresztetni.*

¹⁷⁶ CsML, Szeged város földbírói hivatalának iratai 1840—1848—1865. Birtokkönyvek I. Közföldek és utak sz. kir. Szeged városa határában ahogy a szakaszokon találtak.

¹⁷⁷ CsML, Jegyzéke Sz. kir. Szeged városa határa egész kiterjedésének, Szegeden, Február 24. 1850. MARÓTHY MÁTYÁS főmérnök (1 hold = 1200 négyszögöl).

¹⁷⁸ Petrovics javaslatát, valamint Kolb Ádám és Korda János vitáit részletesen ismerteti BÁLINT SÁNDOR 1934., újabban BALOGH ISTVÁN 1962. 628—630.

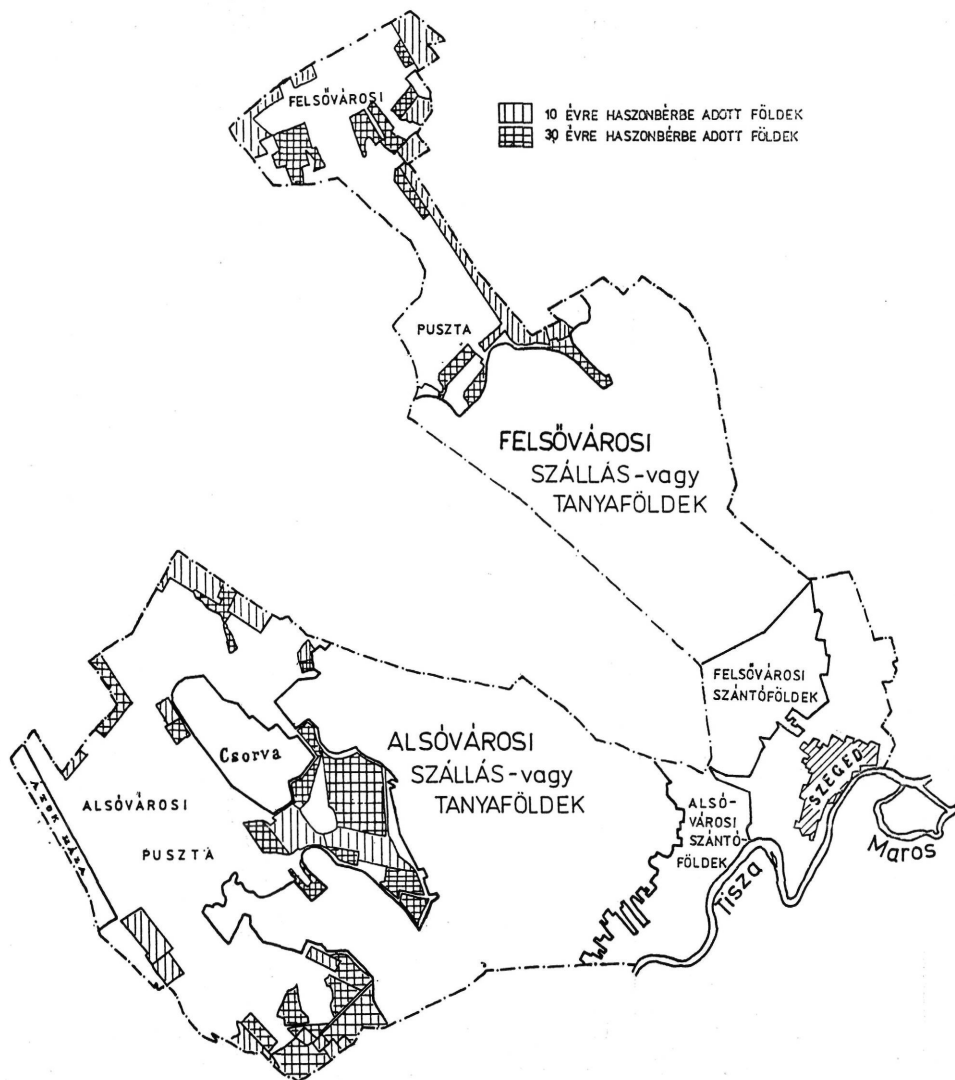
¹⁷⁹ A „tíz éves járásföldek” bérbeadásának körülményeit és következményeit feldolgoztam „A szegedi közlegelő bérbeadásának kezdetei (Városi haszonbérletek 1852—1884 között)” c. tanulmányomban: MFME 1978/79—1. 19—46. Itt a kérdéskör lényegét, elsősorban településtörténeti konzekvenciáit foglalom össze.

6. *Elemi csapás vagy más ürügy miatt a bérlőnek a haszonbérletét felmondani vagy a bér leszállítását kérni nem szabad.*

7. *Ha a bérlő a szerződést megszegné, a Város a haszonvételt új árverésen bérbe adhatja.*

Fontos a szerződésnek az a kikötése, amely megengedi a bérföldnek akár szántóként, akár kaszálóként történő hasznosítását. Ezzel a Város tanácsa egyfelől szorgalmazza a volt közlegelő feltörését, ugyanakkor engedményt tesz a jószágtartást előnyben részesítő gazdák javára. Meghatározó az a feltétel is, hogy a bérlők a járásföldön építkezhetnek, de épületeiket a haszonbérlet lejáta (10 év) után le kell bontaniok.

A bérbe adandó legelőket részint a kaszálók közelében, részint a szegedi határ szélén jelölték ki. (12. kép) A határszéli parcellázásokkal a városvezetés a közlegelőt

12. kép. A szegedi határ övezetei a 10 és 30 évre bérbeadott városi közlegelők jelölésével, Gerle Antal nyomán.

igyekezett megvédeni a szomszéd települések (Kistelek, Dorozsma, Szabadka stb.) pásztorainak, tanyás gazdáinak átlegeltetéseitől. A községválasztmányt és a tanácsot tehát korántsem az a szándék vezette, hogy tízezer hold „jobb minőségű földet” osszon ki, mint forrásai nyomán Reizner írta.¹⁸⁰ Az árverések különböző okok miatt elhúzódtak — a távoli, mérgesi és ötömösi határszélen fekvő homokos járások árendálására pl. nemigen akadt vállalkozó —, úgyhogy a bérbeadást 1853 tavaszán is folytatták. Végül is a Város 1952-53-ban közlegelőiből összesen 10 248 hold 300 négyszögöl földet adott bérbé.¹⁸¹ A fennmaradt 324 szerződésből 9212 hold, vagyis a bérbé adott terület kb. 90%-ának haszonbérletjét ismerjük, ezért úgy véljük, a forrásanyag alkalmas arra, hogy jellemző, általános érvényű képet adjunk a szegedi pusztaság első foglalóiról.

9212 hold járásföldön 320 bérlő osztozott. Közülük 245 szegedi, 75 a szomszédos településekről való. Dorozsmáról és Kistelekről 24-24, Majsáról 16 bérlő neve ismert. A kiosztott felsővárosi járások egy része a kisteleki határszélen terült el, ez magyarázza a kistelekiek — nagyrészt volt telkesjobbágyok — vállalkozókedvét a felsővárosi pusztaság árverésén.

Tanulmányos a földbérleteket területük szerint áttekinteni:¹⁸²

A bérelt föld területe	A haszonbérlők száma	%-a
5 hold	79	24,68%
10 hold	58	18,12%
15 hold	43	13,44%
20 hold	23	7,19%
25 hold	59	18,44%
30 hold	11	3,43%
35 hold	4	1,25%
40 hold	2	0,63%
45 hold	2	0,63%
50 hold	12	3,75%
65 hold	5	1,56%
70 hold	2	0,63%
75 hold	2	0,63%
90 hold	2	0,63%
100 hold és azon felül	16	5,—%
	320	100,—%

Öt holdat az ismert bérlők egynegyede árendált. Ők kis pénzű, kevés örökföldön gazdálkodó kisparasztok, vagy más házában lakó szegényparasztok lehettek, akik bizonyára jobbadán szántónak béreltek járásföldet. Legnagyobb a 10—25 hold közötti legelőt bérlők száma (183 fő), de a tehetős gazdák tőkeereje lényegesen módosította a parcellázás tervezett felső határát: az ismert bérlők közül 58-an jutottak 25 holdnál nagyobb földhöz, s közülük 16-an száz holdat vagy többet árendáltak. A bérbé adott járásföldek legnagyobb bérlője Tápé község elöljárósága volt, amely 750 holdat bérelt, holdanként évi 2 Ft 54 krajcár haszonbérért. A tápaiak igen szűkül-

¹⁸⁰ REIZNER JÁNOS 1900. 433.

¹⁸¹ CsML, Nyomtatványok, Szab. kir. Szeged városának ingatlanairól szóló leltára I. sz. 1855/6-ik évre.

¹⁸² CsML, Szeged v. tanácsának iratai, Járasi 10 éves szerződések (167 db), Külső járási földekre vonatkozó szerződések 1852—62 (157 db).

ködtek legelőben, így aligha tévedünk, ha föltételezzük, hogy a községtől kb. 40 km-re fekvő járást inkább legelőül, legfeljebb kis mértékben kaszálólul használták. A többi nagybérő módos szegedi polgár — Rieger János 745 holdas, Pálffy István 275 holdas, Kőnig József 241 holdas —, vagy hivatalviselő értelmiségi, mint Farkas János tanácsos 100 holdas, Rengey Ferdinánd ügyvéd 110 holdas bérő. Ha a tápaiak által bérbbe vett, föltehetően közösen használt 750 holdat számításán kívül hagyjuk, az a kép áll elénk, hogy *15 nagybérő használatába 2778 hold került, a kiosztott járásföldeknek közel 30%-a*. Hatalmas, addig csak legelőként élt homokföldön kevés gazda és úri birtokos osztozott. Itt számításba vehetjük még az 50—90 holdas bérőket is — 23 fő 1395 hold haszonbérleten —, és úgy az összegezhető, hogy az 50 holdas és efölötti területet bérők, mindössze 38-an, a kiosztott járásoknak több mint 40%-át használták. Bizonyosra vehető, hogy ekkora földterületet ilyen kevés gazdaság igarejével képtelenség lett volna néhány év alatt feltörni, de az érdekeltek nem is azért fektették pénzüket földbérletbe, hogy a földet maradéktalanul fölszánják, hanem elsősorban jószágaik számára igyekeztek viszonylag olcsó szénatermő rétet és legelőt biztosítani.

A bérelt földek tényleges használatáról — amiből a bérők megtelepedésére, gyökéresztésére következtethetnénk — az első legelőosztás szerződésai nem tájékoztatnak, de a későbbi haszonbérleti szerződésekkel és árverési jegyzőkönyvekkel való összehasonlítás ehhez némi támpontot nyújt. 1861-ben a Város a kparcellázott földeket újabb 10 esztendőre, majd 1871-ben, hasonló feltételek mellett, ismét bérbbe adta. Az 1861. évi haszonbérleti szerződésben figyelmet érdemlő változás: a földeket *„szántás, legeltetés, avagy kaszáltatás alá tetszés szerint leendő használatra”* árverezték. Úgy véljük, amikor a tanács írásba foglalta a járásföldek tetszés szerinti, akár legeltetésre való használatát, a szerződést az élő gyakorlathoz igazította. A tapasztalat volt a mércéje az árverező bizottságnak akkor is, amikor a legkisebb bérbbe adandó területet 10 holdban, a legnagyobbat pedig 50 holdban ajánlotta megállapítani. Számolt a bizottság azzal is, hogy a tanyaföldektől távoleső és gyenge talajú alsó-átokházi és ötömösi dűlők bérbeadását nem érdemes szorgalmazni, így 1861-ben kevesebb járásföldet — 8969 holdat — árverezett. 1871-ben 9077 hold járásföldet adtak bérbbe újabb 10 esztendőre, túlnyomórészt azokat a területeket, amelyeket 1852—53-ban a közlegelőből kiszakítottak.

Az 1871. évi haszonbérleti szerződésben a Város kikötötte, hogy „a kibérelt földet a városi tanács beleegyezése nélkül sem egészben, sem részenként alhaszonbérbe adni ... nem szabad.” A megfogalmazás — kézenfekvően — arra utal, hogy a bér-földek alhaszonbérbe adása gyakori lehetett. Ha meggondoljuk, hogy néhány tucat nagybérő kezén több ezer hold bérőföld koncentrálódott, ezt a dolgok természetes következményének kell tartanunk. 80—100 holdat a pénzt befektető kereskedő, de a sok jószágot tartó nagygazda sem tudott rögtön célszerűen hasznosítani — ezért kisebb-nagyobb darabokat alhaszonbérbe adott földéhes, vállalkozó kisparasztoknak.

1861-ben 50 holdat vagy annál többet 45 bérő árendált — összesen 3237 hold, az elárverezett járásföldek 36%-a volt a kezükön —, 1871-ben pedig már 54 bérő, s akkor 4658 hold, a tízéves földek 51%-a volt a használatukban.

Száz holdat vagy azon felüli járásföldet 1871—1881 között 14-en béreltek. Módos parasztgazda volt 8, zsidó kereskedő 3, ügyvéd 2, vendéglős 1 fő. Figyelmet érdemel, hogy a 10 felsőjárású nagybérő közül 6 kisteleki illetőségű.

Legnagyobb a 10 holdas bérletek száma és aránya volt: Alsójáráson 1861-ben a bérők 55%-a, 1871-ben 45%-a árendált ekkora földet. Ezt a 20, majd a 30 holdas bérletek száma követte. 20—50 hold közötti járásföldet Alsójáráson a Babarczyak, Dobók, Csipakok, Felsőjáráson a Bárkányi, Kordás-, Rabi-család, valamint a kis-

teleki Kapás és Sisák gazdacsalád tagjai béreltek. Ők valamennyien örökföldes tanyai gazdák voltak, akiknek a bérföld kiegészítette meglevő gazdaságukat és lehetővé tette, hogy fiaikra több földet hagyjanak.

A haszonbéri szerződések összevetésének fontos tanulsága, hogy *a járási bérlők nagyobb része tíz évenként kicserélődött*. Az 1852—53-ból ismert 320 járási haszonbérő közül 81 személynek — a bérlők egynegyedének — volt bérföldje az 1861. évi árverés után is.¹⁸³ 1871-ben pedig az Alsójárásan 44, a Felsőjárásan 25 korábbi bérlő tartotta meg (vagy növelte) haszonbéres földjét. Ugyan csak az alsójárásai árverésről maradt fenn valamennyi haszonbéri szerződés, — a kiosztott felsőjárásai földek kb. 80%-ának a bérlői ismertek —, de a folyamatok lényegére bizton következtethetünk. 1871—1881 között a szerződésekben ismert haszonbérőknél 27,4%-a rendelkezett korábban is városi bérfölddel.

Lássunk néhány egyéni sorsot.

Jórárt Gábor, aki felsőrészen, az Imre Antal kapitányságban Csányi Mátyás tízéves földjén lakott, 1866-ban 5 hold, majd egy társával 10 hold városi bérföldet vett át. Csányi Mátyás 15 hold bérföldjén bizonyára alhaszonbérőként vagy *lakóként* élt, és amikor a környéken két kisbérlő „elbukott”, fölhasználta a kínákozó alkalmat, hogy maga is bérlő lehessen. Bérletét 1871-ben is megtartotta.

Márton *Piri* Pál ugyancsak az Imre Antal kapitányságban, harmincéves földön létesült gazdaság csősze 1861-ben 5 holdat, majd Rosnyai Mihállyal együtt még 25 holdat bérelt. Öt hold évi haszonbéré 11 forint volt, a huszonöt holdas társasbérletért pedig 1,10, illetve 2,10 forint évi bért fizettek holdanként. A csősz is azért bérelt földet, hogy a maga lábán megálljon, saját házat építsen. Kétséges, hogy számítása megvalósult-e, mivel nevét az 1871. évi szerződéseken nem találtuk.

1861-ben Bálint *Szundi* János csősz 5 hold, 1871-ben Németh Pál bilisicsi városi csősz 20 hold, Molnár János, a baksi uradalmi majorban élő csősz 40 hold, Kovács László, Péteri állomás mellett lakó vasúti őr 20 hold járásföldet bérelt. Közülük 1881-ben csak Németh Pál tudta megtartani bérletét, az alsó *gátsarki* és a *Kártyás* dűlőben.

Valószínű, hogy azok tartották meg bérletüket, akik a bérföldön tanyát építettek, tartásan megtelepedtek. Kutasi Ödön — a szegedi parasztnovella egyik képviselője — „Bérföldek” c. elbeszélésében erről így írt: ha valaki „már egy hujjában árendálta a földet és tanyaházat is épített rá, ekkor nincs mit licitálni.” Egy bérelni szándékozó homoki ember így mondja ki a szentenciát: „Embörök, nem köll a másik embör könyerit elvönni...”¹⁸⁴

*1853-ban a telekkönyv 40 tanyát rögzített az alsóvárosi pusztán.*¹⁸⁵ Ha a pásztorok építményeit nem vették számba — ami valószínű —, akkor ezek a járási haszonbérőlk tanyái lehettek. A felsővárosi puszta betelepüléséhez a telekkönyv nem ad támpontot, mivel Csöngölén nem jelöl tanyát, Balástya határrész pedig — ahol 42 házat tüntet föl — nagyobbrészt a régi szállásövezetre terjedt ki. Csengele — a felsővárosi puszta északi része — benépesedésére a kisteleki róm. kath. plébánia anyakönyveiben keres-

¹⁸³ Mivel az 1850-es évek szerződései még nem tüntették fel a bérlők lakóhelyét és sok az azonos családnevű bérlő, nem lehetünk egészen biztosak az 1852. és 1861. évi haszonbérőlk azonosításában. Gyakori családnevek (Böröcsök, Dobó, Csányi, Szécsi stb.) azonosításánál óvatos voltam, ritka családneveknél viszont akkor is folytonosságot tételeztem föl, ha a keresztnév különböző — pl. 1852-ben Freyburger János, 1961-ben F. Ferdinánd volt a bérlő —, mivel a későbbi bérlő a megelőző testvére vagy leszármazottja lehetett.

¹⁸⁴ KUTASI ÖDÖN: Bérföldek. In.: Bérföldes magyarok. Szeged, 1913. 26.

¹⁸⁵ OL, D 122. Stadhalt. Ofen Pol. 1854. 19 130. F. III. E 41. melléklete: Szeged város határában, a városi területen kívül eső házak mennyiségének kimutatása, Szegeden September 22-én 8513.

tünk forrást, a pusztához ugyanis Kistelek esett legközelebb, s a szeged—felsővárosi szállásokról régóta ide jártak keresztelkedni, házasodni, temetkezni. Az első Csengelel született gyermeket 1854 augusztusában jegyezték be a kisteleki matriculába,¹⁸⁶ de 1860-ban már 7 csengelei újszülöttet kereszteltek Kisteleken. Az 1861-ben megkötött haszonbéri szerződések szerint mindössze 5 felsőjárású bérlő lakott volna Csengelel: Csikós József csász, Bitzók Mihály, Kucsora Pál, Tiricz Imre és Tomay Mátyás. A kisteleki keresztelési anyakönyvből arra következtetünk, hogy tíz évvel a legelőosztás után többen éltek ott, csakhogy tanyájukról a városi hatóság mit sem tudott. Erre utal, hogy a matriculába 1860-ban 4 alkalommal a szülők lakóhelyéül ennyi került: *Csengele*, házszám nélkül.

Akik viszont nem tartották meg, pontosabban nem tudták megtartani az újabb árverésen bérletüket, mert rájuk licitáltak — azok föltehetően nem építkeztek, illetőleg építményeik elbontására kényszerültek. Honnan ez a nagy arányú migráció a tíz éve kiosztott városi legelőföldeken?

Becsei Nándor szegedi lakos, 70 hold járási föld haszonbérlője — akinek 10 tagú családja volt —, 1862. január 30-án kérelemmel fordult a városi tanácshoz, hogy a végrehajtási eljárást szüntessék meg, mivel az árendát nem képes kifizetni. Indokolásul előadta, hogy 1857-ben asztagba rakott gabonáját felgyújtották, 1858-ban haszonbéres földjén jég verte el a termést, 1859-ben pedig a járási földek soványsága miatt a vetőmagja sem termett meg. Ezek miatt 594 Ft 61 krajcár haszonbérrel adós a Városnak. A tanács a kérelmet elutasította.¹⁸⁷

1868-ban 14 homoki haszonbérlő panaszbeadványt írt a városi tanácshoz, melyben bérletük megszüntetését kérték, mivel a mostoha időjárás következtében a homokföld termése a betevő falatra sem volt elegendő.¹⁸⁸

Az 1860-as évek első felében több mint ezer hold felosztott járásföld vált elhagyottá. Bizonyára közrejátszott ebben az 1863-as ínséges esztendő (a szárazság, a „Luca szele” pusztítása), a homokföldek gyenge terméshozama, de az is, hogy a bérlők nem trágyázták — a kevés jószágot tartó kisbérlők nem is tudták trágyázni — gyenge minőségű homokföldjeiket. Az 1871. évi árverési bizottság jelentése szerint az alsórészi járási földek „kétszer 10 évi használat után immár nagyrésztben kiélve vannak”,¹⁸⁹ ami a fölszántott járásföldek kimerülése mellett a trágyázás hiányáról bizonykodik. A „gazdátlan hagyott szántóföldek”-et 1866 márciusában 6 esztendőre újra árverezték. Az Alsórészen 519 holdat, Felsőrészen 492 holdat, összesen 63 bérletet árvereztek.¹⁹⁰

Még módos nagybérlők is bérfizetési gondokkal küszködtek. Jellemző erre, hogy Back Manó kisteleki lakos, aki 1865/66-tól közel 300 holdat bérelt a csengelei pusztán, 1869 júliusában haszonbére felének elengedését kérte, mert a fagy és aszály miatt vetése tönkrement. A Gazdaszék kérelmét tanácsülés elé terjesztette, amely azzal az indoklással utasította el, hogy „a haszonbért minden körülmények között fizetni tartozik.”¹⁹¹ A Város tehát a kiosztott földek haszonbérét indokolt esetben sem mérsékelte.

Mindezek a körülmények és a szerződéseknek az épületek tíz év utáni elbontá-

¹⁸⁶ Kereszteltek anyakönyve, Kistelek, Róm. Kath. plébánia.

¹⁸⁷ CsML, Szeged v. Gazdaszéke ir. 209/1862.

¹⁸⁸ CsML, Szeged v. Gazdaszéke ir. 142/1868.

¹⁸⁹ CsML, Szeged v. tanácsülési jkv. 1871. 7005.

¹⁹⁰ CsML, Szeged v. tan. ir. Alsójárású 10 éves szerződések 1861—1871 és Felsővárosi 10 éves szerződések 1861—1871. Az iratcsomóban talált kimutatás szerint Felsőjárású az elhagyottnak nyilvánított járásföldnél többet: 871 holdat árvereztek újra.

¹⁹¹ CsML, Szeged v. Gazdaszéke ir. 225/1869.

sára vonatkozó előírása együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy a tíz esztendő s járásföldeken a tanyaépítés nem bontakozott ki olyan ütemben, mint ahogyan Reizner állította. Forrásainkból arra következtetünk, hogy az 1852—53. évi legelőosztás utáni tíz év alatt kb. az a 81 haszonbérő épített bérföldjén tanyát, aki haszonbérletét az 1861. évi árverésen megtartotta.

A bérletüket megújító, föltehetően tanyaépítő bérők 80%-a az 5—25 holdas kategóriába tartozik. Közülük kiugró a 25 holdas bérők aránya: ezek egyharmadrésze megtartotta bérföldjét vagyis megtelepültek tekinthető. A 30 holdas bérők fele, a 10 holdasok egynegyede, az 5 holdasoknak viszont alig egyhatoda tartotta meg bérletét. Ebből látszik, hogy 25—30 hold homokföld volt az a terület, amelyen a tanyai üzem létesítése és működése leginkább megalapozottnak bizonyult. Ennél kisebb homokföldön a legelőosztás utáni első évtizedben viszonylag kevesebb bérő eresztett gyökeret.

A bérföldhöz ragaszkodók többsége — négyötöde — tehát kisparaszt, illetve földjét maga művelő gazda, de nyolcan a 65 holdnál nagyobb járásföldet bérő 27 személy közül is tartották bérletüket, vagyis valószínűleg tanyát, majorságot létesítettek. Együttesen több mint kétezer holdat béreltek, amiből az a következtetésünk, hogy az *első tíz évi bérleti idő elteltével a járásföldeknek kb. egyötödén bontakozott ki a tanya gazdálkodás.*

A „harmincéves földek” bérbeadása

1854-ben Szeged városa újabb közföldeket kényszerült haszonbérbe adni. Az ún. „önkéntes államkölcsön”-re a Város 600 000 forintot jegyzett, aminek a fedezetére Wöber György polgármester 12—15 ezer hold közlegelő 30 évre történő bérbeadását indítványozta. A Községválasztmány elfogadta a javaslatot,¹⁹² és 1854. augusztus 29-én Szeged sz. kir. város községe nevében a polgármester megkötötte a szerződést 262 bérővel 12 000 hold közlegelő 30 évi bérbeadásáról. Egy hold 30 esztendői haszonbérét 50 forintban állapították meg, így évente 1 holdra 1 Ft 66 krajcár esett, aminél az 1852. évi árverésen általában magasabbra licitáltak az árendákat. Ezt a bérbeadást is Reizner nyomán ismerjük, aki a rövid közlésben hozzáfűzte: „A tanyákra ismét nagy néptömegek vándoroltak ki, ismét újabb tanyák keletkeztek.”¹⁹³ E sommás megállapításnál azóta sem jutott tovább a Szeged-kutatás. Megtaláltam a mindeddig lappangó haszonbéri szerződést, amely tartalmazza a bérő névsorát is, így alkalmat nyújt e jelentős haszonbérlet elemzésére.¹⁹⁴ Itt csupán a fontosabb vonásokat emeljük ki:

„A Bérőkök a bérleményi földet valamint kaszállónak, úgy szántó földnek is jó, s rendes gazdához illőleg használhatják, s azon gazdasági épületeket is tehetnek...”, de kötelesek az építkezést hátszámolás végett a városi tanácsnak bejelenteni, és az épületeket a bérlet megszűntével elbontani.

A bérőknek a haszonbér teljes összegét négy év alatt nyolc vagy — ha az államkölcsön fizetési határideje megengedi — öt év alatt, tíz részletben kellett megfizetni. 600 ezer forintot öt éven belül leróni (!) — ezzel a bérő óriási terhet vállaltak magukra. Többségük ugyan tehető örökföldes gazda volt — a felsővárosi részről

¹⁹² CsML, Szeged v. Községválasztmánya jkv. 1854. 90. Közli OLTVAI FERENC 1968. 150—151

¹⁹³ REIZNER JÁNOS 1900. 434.

¹⁹⁴ CsML, Szeged város titkos levéltára; a szerződés és a 30 éves bérőgazdaság ügye önálló feldolgozást érdemel. A tárgykör jogi és részben gazdasági vonatkozásait tárgyalja RUSZOLY JÓZSEF: A szegedi népképviselői közgyűlés 1848—1871. Szeged, 1984. 172—179.

a Bárkányi, Kordás, Lippai, Kondász, Sávai, Veszelka, Vetró család, az alsóvárosi határból a Dobó, Oltványi, Szécsi, Szűcs, Tanács, Volford család tagjai —, de akad- tak köztük kisparasztok és kis számban úri birtokosok is (pl. Freyburger János, a kisteleki Ausländer Rozália).

Méltányosnak tűnik a szerződésnek az a megfogalmazása, hogy a közlegelőből maguk a bérlők jelölhetik ki a használatukba kerülő 12 ezer holdat. Kérdés, valóban így történt-e? A haszonbérlők 1888. évi beadványukban azt írták, hogy „a tetszés szerinti választásunkra bízott közlegelőkből 11 525 1195/1200 holdakat 1048 darabokra, a legrosszabb homokos és siványos területeken jelöltük ki...”¹⁹⁵ Kerle Antal 1855. és 1873. évi határtérképe, mely föltünteti a 30 éves bérföldek fekvését, igazolja a bérlők panaszát: valóban voltak a bérbe vett közlegelőn nagy kiterjedésű homok-siványok — pl. az alsóvárosi részen *Velezhegy* és a *Kőrösi csárda* között, valamint a csengelei pusztán —, de voltak jó talajú homokföldek is. Ilyennek mondható a ko- rábbi *Belső csordajárás*, Mórahalom és Csorva között — több mint 4000 hold, — amelynek nagy része a 30 éves bérlőgazdaság használatába került. A bérföldek eléggé szétszórta, a felsővárosi pusztán 10, az alsóvárosin 16 kisebb-nagyobb darabban terültek el, nagyjából a tanyai örökföldek közelében, kistrészben Szeged és Kis- telek—Majsa—Mérgecs—Ötömös határszélén. Sok helyen a 10 éves földekkel szom- szédos járásokat szakították ki a pusztából.

Abból, hogy a 262 gazda által kibérelt földet 1048 darabra osztották, arra követ- kezteniünk, hogy nem egy tagban, hanem négy darabban (262×4=1048) szándékoz- tak kímélni minden egyes gazda bérleményét. Így biztosíthaták, hogy a különböző hasznosítású és minőségű földekből egyformán jusson mindenkinek. Nem találtunk adatot arra, hogy ez valójában így történt-e. Egyenlő részesedés esetén minden bérlő- nek közel 46 hold jutott volna.

A Város 1855. évi ingatlanleltára szerint a felsővárosi pusztán 3335, az alsóváro- sin 6500 holdat — összesen 9835 holdat — adtak 30 évre haszonbérbe.¹⁹⁶ A bérföl- dek kihatása eszerint több évre elhúzódt.

Reizner írja, hogy a krími háború következtében kialakult gabonakonjunktúra növelte a 12 ezer holdat kibérlő gazdák vállalkozókedvét. Bizonyára a konjunktúra serkentette a bérföldek feltörését is. 1879-ben a 30 éves bérlőgazdaság használatában levő földek művelési ágak szerinti megoszlása az alábbi volt:¹⁹⁷

szántó	7084 kat. hold	1512 n.öl
rét	1101 kat. hold	1036 n.öl
szőlő	291 kat. hold	982 n.öl
legelő	335 kat. hold	1402 n.öl
erdő	4 kat. hold	1550 n.öl
nádas	9 kat. hold	—
földadó alá nem eső	107 kat. hold	620 n.öl
összesen:	8935 kat. hold*	704 n.öl

* 1200 négyszögöles holdba átszámítva a terület: 11 914 hold.

¹⁹⁵ BENKE JÓZSEF: A szegedi bérlő gazdaság bérleti ügyének fölvilágosításául. Szeged, 1888. 9.

¹⁹⁶ CsML, Nyomtatványok gyűjteménye Sz. kir. Szeged városának ingatlanairól szóló leltára I. 1855/56-ik évre.

¹⁹⁷ CsML, Szeged v. tan. ir. 10540/1880. Szeged v. kataszteri birtokive. 1879-ben már kat. hold- ban számoltak.

Két és fél évtized alatt a 30 éves bérföldek 79%-át szántották fel. Valamennyit nem is használhatták volna szántónak a szegedi határ változatos talajviszonyai miatt —, de azért sem, mivel a tanyai jószágtartás kaszálórétek és a tanya körüli kisebb legelők nélkül nem létezett. Föltűnő, hogy e földeken viszonylag kevés szőlőt telepítettek (aránya mindössze 3,2%). A telepítések lényegében két határrészen történtek: az említett *Belsőjárás*on (149 hold) és a *Köröséri* homokbuckákon (136 hold).

Egyidejűleg a gazdák bérbe vették a Város közlegelőjén, a legeltetés és fűbérzedés jogát, ugyancsak 30 esztendőre, évi 20 ezer forintért. Ezt a szerződést azonban nem csupán a 30 éves földek 262 bérlője, hanem még 896 tanyai gazda, összesen 1158 bérlő látta el kézjegyével, akik egyetemlegesen vállaltak kötelezettséget a szerződésben foglaltak megtartására.¹⁹⁸

1859-ben lejárt a haszonbértörlesztés határideje, és a városi tanács a bér- és adóhátralékok miatt pert indított a bérlőgazdaság ellen. A bérlők kénytelenek voltak kölcsönt felvenni és viselni a hosszan elhúzódó per költségeit.¹⁹⁹ Mindez már túlmutat témánkon, de az ide tartozik, hogy a 30 éves földek és az egész közlegelőn való legeltetés, fűbérzedés bérbevétele tőkés jellegű vállalkozása volt a szegedi gazdák egy rétegének. Nem véletlen, hogy zömmel módos gazdák vállalkoztak a 12 ezer hold haszonbérletére. A bérbevétele a gabonakonjunktúrát, a jószágtartás és a szőlőtelepítés feltételeit és növekvő lehetőségeit tekintve ésszerű volt, de rövid törlesztési határidőre kockázatosan sok terhet vállaltak. Bizonyos, hogy a 30 éves bérföldeken hamarabb és nagyobb területen bontakozott ki a tanya gazdálkodás, mint a 10 éves járásföldeken — még ha ezt adatokkal nem is tudjuk igazolni. Az itteni tanyásodást nemcsak a haszonbérlet hosszabb lejáratja segítette elő, hanem az is, hogy itt örökfölddel és saját igaerővel, termelőeszközzel rendelkező gazdák és a sűrűbben benépesült belső tanyaföldek (Domaszék, Nagyszéksós, Őszeszek) családot alapító gazdavidékai fogtak munkához.

Városi haszonbérletek és haszonbéres tanyák az 1880—90-es években

1881 áprilisában a városi Gazdaszék javasolta, hogy a 10 éves járásföldek szeptember végén lejáró bérletét hozzák kapcsolatba a 30 éves földek 1884 szeptember végéig tartó haszonbérletével.²⁰⁰ A javaslatot azzal indokolták, hogy a 10 éves bérföldek nagyrészt a 30 éves földek szomszédságában terülnek el. A tanács elfogadta a javaslatot és úgy határozott, hogy a 10 éves földeket 1884. szeptember végéig, vagyis három évre adja bérbe.²⁰¹ A fennmaradt árverési jegyzőkönyvek és térképek alapján úgy látjuk, hogy 1852 óta, kis változtatásokkal, ugyanazokat a földeket árverezték, ezúttal Alsójárásan 3516, Felsőjárásan 3443 kat. holdat.

¹⁹⁸ A közlegelő bérbeadására vonatkozó szerződés: CsML, Szeged v. tan. ir. Régi szerződések I. 92.

¹⁹⁹ A Város és a bérlők közötti jogvitát BENKE JÓZSEF, a bérlőgazdaság ügyvédje ismertette „A szegedi bérlőgazdaság bérleti ügyének felvilágosításául” c. írásában (Szeged, 1888).

²⁰⁰ CsML, Szeged v. tan. ir. 205/1881 közgy. sz.

²⁰¹ CsML, Uo. 9210/1881. sz. tanácsi határozat.

Lássuk az 1881-ben bérbe adott földek megoszlását:

A haszonbérlet területe	Alsójárási bérlő	Felsőjárási bérlő	Összesen
1—5 hold	—	2	2
5—10 hold	8	1	9
10 hold	84	32	116
10—15 hold	9	3	12
15 hold	1	—	1
15—20 hold	8	8	16
20 hold	29	23	52
20—30 hold	7	10	17
30 hold	15	11	26
30—40 hold	2	1	3
40 hold	6	5	11
40—50 hold	2	3	5
50 hold	6	11	17
50—60 hold	1	2	3
60—70 hold	1	2	3
70 hold	2	—	2
70—80 hold	—	2	2
90 hold	—	1	1
100 hold felett	2	4	6
	183	121	304

Alsójáráson 19,2 kat. hold, Felsőjáráson 28,4 kat. hold föld jutott egy bérlőre, ami arra vall, hogy a felsővárosi részen több tőkeerős gazda bérelt földet, mint az alsóvárosin. 50 holdat és azon felüli területet Felsőjáráson 22 személy bérelt (Alsójáráson csak 12), ám az e kategóriába tartozó bérlők közül 12 kisteleki, 2 majsai, 2 szentlászlai volt — tehát a nagyobb tőkeerőt Felsőjáráson jórészt a szomszédos Kistelek módos kereskedői és gazdái képviselték.

A haszonbérlők névjegyzékeit összevetve úgy látjuk, hogy ez a földárverés is a korábban tapasztalt cserélődést hozta: a bérlők 25—30%-a régi, a többi új.²⁰² Számos bérlőről biztosan tudjuk, hogy akkor már járásföldön épült tanyájában lakott. Bizonyosan ott élt 12 olyan felsőjárási bérlő, akinek „csöngölei tanya” volt a lakóhelye, hiszen Csengelén az 1852. és 1854. évi legelőosztások teremtették meg a letelepedés feltételeit. Egyik bérlő (Tóth Júlia) lakóhelyét a szerződés így jelöli: „Csöngölei tanyán Kordás F. kapitányság.” Innen tudható, hogy ez a kapitányság 1881-ben Csengelére terjedt ki. Az árverési jegyzőkönyv szerint 24 bérlő lakott a Kordás kapitányságban,²⁰³ így végül is — a 121 közül — 36 felsőjárási bérlőről bizonyítható, hogy városi bérföldön — tíz- vagy harmincéves földön — lakott. 1881-ben Csöngöléről 31 újszülöttet vittek Kistelekre kereszteltetni,²⁰⁴ amiből annyi mérték-tartóan föltehető, hogy 36-nál több család élt csengelei földbérleten.

Rajtuk kívül mások is építettek tanyát a felsőjárási bérföldön. Szeged város 1887. évi határtérképe a csengelei haszonbérleteken Szalai, Sisák, Kordás M., Bar-

²⁰² A lakóhely- és névazonosítások bizonytalanságait figyelembe véve nem utalok számadatokra, úgy is a folyamatok jelzését tartjuk fontosnak. Összeállítottam azoknak a bérlőknek a jegyzékét, akik járási bérföldjüket 1861-től, három egymást követő árverésen bizonyíthatóan megtartották. L. JUHÁSZ ANTAL 1980. 44.

²⁰³ CsML, Szeged v. tan. ir. Felsővárosi földek szerződésai 1881—1884.

²⁰⁴ Kereszteltek anyakönyve, Kistelek, Róm. kath. plébánia.

tucz, Ausländer, Csillag tanyatulajdonosokat jelöli.²⁰⁵ (Kordás és Csillag szegedi, a többiek kistelekiek). Valamennyien már a korábbi legelőosztások óta nagybérlői voltak a Városnak és bérföldjükön tanyai üzemet létesítettek, de belterületi házukban (Kisteleken, Szegeden) vagy a régi szállásövezetben levő tanyájukon laktak. Bérföldön épült tanyáikon cselédek vagy feles bérlők dolgoztak.

*

1879 októberében Tisza Lajos, az árvíz utáni újjáépítés királyi biztosa újabb városi közlegelők kiszakítására tett javaslatot. Az indíték ezúttal is a városi háztartás bevételeinek növelése volt. Kimutatták, hogy a jószáglétszámhoz mért legelőszükséglet 24 122 hold, „amihez mérten 4230 hold legelőfelesleg mutatkozott”.²⁰⁶ Az árveréseket a felsővárosi pusztán 1880. február 16—28-án, az alsóvárosi pusztán márciusban tartották. Csengelén a félegyházi határig terjedő *birkejárásból* 1039. kat. holdat, a kömpöci és csólyosi határ menti dűlőben 305 kat. holdat 25 évre, a félegyházi határ közelében és *Bogárvó* mellett 165 holdat 5 évre, az alsóvárosi pusztán 8 darabban 1844. kat. holdat 25 évre és hat dűlőben kimért 530 holdat „5 évi termésre” árvereztek el.²⁰⁷

Csengelén, a 25 esztendőre bérbe adott 1344 kat. holdon mindössze 33 haszonbérlő osztozott a következőképpen:

50 hold fölött	6 bérlő
50 holdas	7 bérlő
30 holdas	2 bérlő
20 holdas	8 bérlő
14 holdas	1 bérlő
10 holdas	9 bérlő
	33 bérlő

Ötven holdnál több legelőt béreltek:

Szalai János, Kistelek 338.	188 kat. hold
Vékony István, Majsja 164.	127 kat. hold
Kordás Antal, Felsőtanya 663.	113 kat. hold
Kordás Mihály ifj., Felsőtanya 706.	93 kat. hold
Tóth Mihály, Felsőtanya 641.	90 kat. hold
Kordás Ferenc, Felsőtanya 622.	56 kat. hold

Szalai János kisteleki nagygazda már a tízéves járásföldből bérelt, tanyája volt Kisteleken és a bérföldön is. A felsőtanyai Kordás család tagjai régi tanyásgazdák, többen 30 éves és 10 éves földet is árendáltak, Kordás Ferenc a 80-as években a tanyai kapitány tisztét töltötte be. Örökföldön kiépített tanyai gazdaság és a már korábban bérelt járásföldek hasznosítása segítette őket abban, hogy az újabb legelőosztáson jókora szűzföldeket béreljenek. Jellemző, hogy Vékony István majsjai bérlő 127 hold föld félévi haszonbére címén 278 Ft-ot fizetett az árverésen.

²⁰⁵ Szeged sz. kir. város határának és tápéi birtokának térképe. Készítették: SZÉKELY FERENC és RAINER Zs. k. mérnökök, 1887.

²⁰⁶ CsML, Szeged v. Törv. hat. Biz. kgy. jkv. 1879. 396.

²⁰⁷ CsML, Szeged v. tan. ir. 1880. 3566.

A Csengelén kiosztott 25 éves földeknek több mint háromnegyed részét tehető gazdák árendálták, akiknek a bérlet lehetőséget nyújtott jószágállományuk növelésére, több áruként eladható rozs, kukorica, szőlő termesztésére. A bérföldön rövidesen tanyát is építettek. 1887-ben Csengelén Szalai Jánosnak 2, ifj. Kordás Mihálynak 3 régi és 2 új tanyája (!), Lajos Ferenc 50 holdas kömpöci bérlőnek 2, Kordás Antalnak és Ferencnek 1-1 tanyája volt.²⁰⁸

Az alsóvárosi közlegelők 1880. évi kiosztásáról pusztán egy jellemző esetet emelünk ki. A *Vágójárás alji* dűlőt előbb 5 holdas részletekben árverezték, és így 230 holdért 346 Ft 38 kr bérösszeget ajánlottak — „azonban utasítás szerint az egész dűlő egy testben is árverés alá tűzetett, s ez úton Pap Ferenc évi 365 Ft-tal volt a legtöbbet ígérő, s a küldöttség az utóbbi árverési eredményt találta elfogadhatónak”. Pap Ferenc módos alsótanyai gazda a 80-as években a törvényhatósági bizottság tagja is volt. Példája jól mutatja, hogy a városi földek árverésen történő kiosztása mennyire kedvezett az árutermelő gazdaságukból jelentős készpénzzel rendelkező gazdáknak, akik rálicitáltak a kis pénzü parasztsokra — és olykor hatósági döntéssel is érvényesíteni tudták akaratukat.

*

A 30 éves és a 10 éves földek bérbeadási feltételeiről a Város törvényhatósági bizottsága 1884. február 10-i ülésén úgy határozott, hogy „a szőlővel beültetett 30 éves földek 30 évre, a többi külső járási földek 25 évre, a tanyák közt és alatta levő földek 15 évre, a nyomási földek pedig 10 évre adatnak bérbé”.²⁰⁹ Azért így szabták meg a feltételeket, hogy a földek bérleti ideje ne egyszerre járjon le. Azt is megállapították, hogy a szőlővel betelepített 30 éves földeket nem árverezik, ha a bérlők elfogadják a holdankénti bérösszeget. Ez 291 kat. hold szőlőre vonatkozott és a szőlősgazdák érdekeit szolgálta.

A földeket 10 kat. holdas parcellákra osztották és a legtöbbet ígérőnek, egyenlő minőségű talaj esetén, joga volt 50 holdig terjedő területet a leütött áron megtartani.

Új az 1884. évi bérbeadás következő feltétele: „A tanyaépülettel bíró jelenlegi bérlőknek azon kedvezmény biztosítottatik, hogy azon 10 holdas parcellát, esetleg parcellákat, melyeken tanyai épületeik s azoknak tartozékai fekszenek, abban az árban, melyben ezek mellett fekvő parcellák leütetnek, árverés nélkül megtarthatják.” Ebből két fontos következtetés adódik: 1. az *immár három évtizede bérbé adott földeken számos tanya gazda lakott*, akiknek az érdekeit nem lehetett figyelmen kívül hagyni; 2. mivel ez a kedvezmény először fogalmazódott meg, a *tanyák nagyrészt a 30 éves földeken állhattak, amelyeket az első bérbeadás (1854) óta ekkor árvereztek újra*.

15 évre (1884—1899-ig) Felsőpusztán 2318, Alsópusztán 4302, összesen 6620 kat. holdat, 25 évre (1884—1909) pedig több mint 9 ezer kat. hold külsőjárási földet adott a Város haszonbérbé.²¹⁰ Ezeknek az újraosztásoknak az elemzésétől itt eltekintünk, elegendő annyi, hogy több volt a 10 holdas bérföld, mint korábban és szembevetően csökkent a 20 holdnál nagyobb haszonbérletek száma.

1890-ben a városi hatóságok fölfigyelnek arra, hogy sokan elhagyják bérföldjei-

²⁰⁸ CsML, Szeged város 1887. évi külterületi hátszámjegyzéke.

²⁰⁹ CsML, Szeged v. Törv. hat. Biz. ir. Kgy. jkv. 1884. 13/a 43.

²¹⁰ CsML, Szeged, v. Tan. ir. 1899. 2497. A felsőpusztai dűlő az összesítő könyv szerint 2618 holdas, az alsópusztai 4381 holdas volt, de a részletezés szerint mindkét dűlőben kevesebb földet adtak bérbé. A 25 éves bérföldek területe a haszonbérlet lejárat előtti tárgyalásból ismert: CsML, Szeged v. tan. ir. 1908. 22428.

ket. Ennek okát abban látják, hogy az árverésen túl magasra licitálják a haszonbérleteket, s emiatt fizetési kötelezettségeiket képtelenek teljesíteni.²¹¹ Bitó Pál alsótanyai tanító megrendítő képet fest egyes kisbérlők helyzetéről: „A nyomornak valóban szánandó képét tárja elénk tanyai lakosaink azon osztálya, mely mint bérlő bírja a nemes város által másodízben kiosztott 25 éves járásokat. Ez elsóványodott buckás helyekről nem egy eset van, hogy fölszedett sátorfájával a rajta maradt rongyokban bandukol tovább a szegény földmivelő család, mikor már tönkretette a könnyelműen megígért magas bérösszeg.”²¹² A városi földbérlők elnyomorodásán szörle telepítéssel lehet segíteni, ám — mint ismert — az is befektetést kíván, amire épp a bérfizetéssel nagy terhet vállalók képtelenek voltak.

1891-ben az egyik szegedi lapban névtelen szerző foglalkozott a városi bérföldek helyzetével. Úgy véli: aki a helyi lapok cikkei és a lefolyt viták után alkotna képet a helyzetről, azt gondolhatná, hogy Szeged határa „tejjel-mézszel folyó Kánaán...”²¹³ ezért rávilágít a Város földbirtokpolitikájának árnyoldalára. A városi földbérletek parcellázása folytán szörle Szegeden „egy olyan néposztály képződött — talán az ipar rovására — kiknek megélhetési forrását a haszonbérlet képezi, kik tehát utalva, mondhatni kényszerítve vannak esetleg megfelelő haszonnal nem járó bérlésre is...” (kiemelés: J. A.) Úgy látja, hogy Szegeden a nincstelenség vagy földet bérelnék, vagy cselédnek szegődnek. A bérlők „két rossz közül a kisebbet választják”, de a magas haszonbérék sokukat koldussá teszik. A kortárs szerző tárgyilagosságra törekszik, a bajok orvoslására javaslatokat is tesz (követeljük meg az óvadékot, úgy a vagyontalanok nem árvereznének, módosítsák a szoros bérfizetési határidőt stb.), de mivel írása vitacikk, szükségképpen sarkít és az árnyoldalakat húzza alá. Mindenesetre ezek a figyelmeztető jelek is közrejátszhattak abban, hogy a legközelebbi legelőosztásnál a Gazdaszék másként állapította meg a bérelti feltételeket, mint korábban. 1893-ban a felsőrézsi közlegelőből 2000 holdat javasolt szántás-vetésre bérbé adni, 50 holdas részletekben, 25 zentendőre. Fontosabb bérelti feltételek: a bérlők kötelesek megfelelő gazdasági épületeket emelni, a bérelt föld egyharmadán felváltva kapás veteményt termelni, minden öt évben trágyázni, a földet körülfásítani, tilos a bérelt földről a trágyát, szalmát elszállítani. A városi tanács és a közgyűlés a jószágtartó gazdák érdekeire és a kijelölt csengelei közlegelő talajára való tekintettel végül is 1200 hold kiosztását határozta el.²¹⁴ 13 kisteleki 550 holdat, 8 szeged-felsőtanyai 400 holdat, 2 városi birtokos 200 holdat és 1 kömpöci gazda 50 holdat bérelt. *Ezen a legelőosztáson — és ismereteink szerint egyedül ekkor — valószínűleg meg azt az elképzelést, hogy a bérleteket ne aprózzák el:* az 50 holdas részletekben történő kiosztás eleve a tőkeerős rétegnek látszott kedvezni, s valóban úgy történt, — módos tanyás gazdák, kereskedők és úri birtokosok jutottak bérföldhöz. Négyen béreltek 100 holdat: id. Kordás Mihály, ifj. Kordás Mihály (az említett csöngőlei nagybérlő), Kertész Sándor és Malina Gyula városi bérlő, Deutsch Bernát kisteleki kereskedő pedig 150 holdat.

E legelőelosztás után Szeged városának 22 870 kat. hold homoki földje volt bérbeadva, 1581 haszonbérlet számára.²¹⁵ A Város bérlői — mint láttuk — differen-

²¹¹ CsML, Szeged v. Törv. hat. Biz. kgy. jkv. 1890. 185., 270.

²¹² BITÓ PÁL: A szőlőművelés és gyümölcsfatermesztés kérdése szegedi külterületen. [SZH.] 1890. 3. 19.

²¹³ A városi bérföldek. SZH 1891. 2. 10., 2. 13., 2. 15.

²¹⁴ CsML, Szeged v. Törv. hat. Biz. kgy. jkv. 1892. 216. A csengelei közlegelőnek a kistelek—majsai úttól északra a csengelei erdő sarkáig nyúló 1200 holdas részét adták bérbé 1893. április 1 — 1917. szeptember 30-ig.

²¹⁵ Szeged bérföldei. SZH. 1893. 8. 20. 6. p.

ciált réteget alkottak, összetételük tükrözi a szegedi határ és néhány szomszédos település (Kistelek, Dorozsma) társadalmi színeképét. Településnéprajzi szempontból azt kell aláhúznunk, hogy a 19. század végére a bérföldek túlnyomó részén tanya épült. A bérlők megtelepedésére serkentően hatott, hogy először 1880-ban, majd 1884-ben és 1892-ben a Város hosszú időtartamra, 25 évre kötött haszonbérleti szerződést. A fölépült tanyák jellege a bérlők anyagi körülményei, a bérföld területe, a várostól való távolsága stb. szerint különbözött, ám ennek vizsgálatára másutt fogunk kitérni. Számos bérleti szerződést bontottak föl a föld elhagyása miatt, de más okból, pl. a bérlet átruházása, átvállalása folytán is — ez hozzátartozott a tőkés korszak itt a szerződésben is lehetővé tett földforgalmához. Az elhagyott bérföldre tüstént akadt árverező. A városi haszonbérletekre is találó a Tömörkény István megfigyelése: „Csak rebbenése legyen annak a hírnek, hogy valamely föld alighanem eladódik, már végigszárnyal az izgalom a határon s az emberek gyanakodva kémlelik egymáson, hogy ugyan hányójukkal kell majd harcba szállni annak a kis földnek a megragasztásáért...”²¹⁶

A század utolsó évében öt darabban 1075 holdat parcelláztak fel az alsópusztai közlegelőből. Ezeket a földeket a tanács 1897-től szándékozott bérbe adni 25 esztendőre, végül is 1899. okt. 1-jétől 1922. szept. végéig kötött a bérlőkkel szerződést.²¹⁷

g) A tanyák népessége 1850 és 1900 között

1850-ben Szeged külterületén 13 508 lakos élt, a város egész népességének 26,8%-a. Valamennyi alföldi település közül itt volt legmagasabb a külterületen élők aránya. Az ugyancsak nagy határú Hódmezővásárhelyen 8910 lélek, a népesség 23%-a élt a tanyákon,²¹⁸ más városok (Kecskemét, Debrecen stb.) külterületi lakossága pedig meg sem közelítette ezt az arányt. Ha a tanyarendszer fejlődésének Erdei Ferentől fölvezült korszakolását vesszük alapul,²¹⁹ azt mondhatjuk, hogy a szegedi tanyafejlődés 1850-re, a második korszak kezdetére a város és a tanya közötti összetartozást, az életmódot tekintve elérte oda, ahol a tanyás települések nagy része 1900 körül járt: elterjedt a városi ház és a tanya különválása, ami sok-sok családban az addig együttélő nemzedékek szétválását jelentette — a megházasodott gyermekek állandó megtelepedőként költöztek a tanyára, s az idős szülők éltek a városi házban. Ez a folyamat Szegeden azért bontakozhatott ki előbb, mert egyfelől megvoltak az előzményei a szállásföldek 18. századi használatában és betelepülésében, másfelől a szegedi határban a homokföldek intenzív művelése, különösen a szőlőtermelés megkövetelte a parasztok állandó kinntartózkodását. Ez utóbbira utal a szegedi gazdáknak a tanyarendszer felszámolása ellen tiltakozó, 1853. évi beadványa is, amelyből több részletet idéztünk. A szegedi tanyafejlődés átlagosnál gyorsabb előrehaladásában a kaszálóövezet fokozatos művelésének, a talajadottságoknak és a homoki szőlőtelepítésnek tulajdonítunk különös szerepet.

A népesség létszámát az 1857. és 1870. évi népszámlálás irataiból ismerjük.²²⁰

²¹⁶ TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: Földragasztás irányában. Barlanglakók. Bp. 1959. 330.

²¹⁷ CsML, Szeged v. Tiszti Főügyésze ir. B. 19. d.

²¹⁸ CsML, Szentés, IV. B. 151.

²¹⁹ ERDEI FERENC 1942. 98—107.

²²⁰ CsML, Szeged, az 1857. és 1870. évi országos népességi összeírás felvételi iveri és községi összesítései Szegeden kis kivétellel fennmaradtak.

A tanyák népessége

	1850	1857	1870
Alsótanyák	?	14 052	16 441
Felsőtanyák	?	9 068	9 574
	13 508	23 120	26 015

A lakóházak száma

	1850	1857	1870
Alsótanyák	?	2379	2842
Felsőtanyák	?	?	1577
	2785	?	4419

BALOGH ISTVÁN állapította meg, hogy a tanyás gazdálkodás területi kiterjedése az 1850-et követő két évtizedben volt a legrohamosabb.²²¹ Ez a tanyai népesség gyarapodására is elmondható (ami természetesen összefügg a gazdálkodás kibontakozásával). Szeged tanyai népessége húsz év alatt csaknem megkétszereződött, 12 500 fővel nőtt, ám 1857-ig volt jóval gyorsabb a növekedés. Melyek e települési, demográfiai folyamat összetevői?

1. A közlegelőből 1852—53-ban 10 248 hold, 1854-ben közel 12 000 hold került hasznobérlők kezébe. Láttuk, a 10 évre bérbé adott földeknek előbb csak töredékén épült tanya, s hamarabb építettek a 30 éves földek bérlői. Részint azért, mert a hosszú hasznobérlési idő a beruházásra, megtelepülésre kedvezőbb föltételt nyújtott, részint mivel erre a hasznobérlésre 262 tehetős, zömmel tőkeerős tanyai gazda vállalkozott. *A hasznobérlőknek a járásföldekre települése 1870-ig azonban csak kisebb részét eredményezhette a tanyai népesség gyarapodásának.*

2. Nagyobb része abból származhatott, hogy a korábban városban lakó parasztcsaládok és utódaik kitelepültek szállásföldjeikre. Giba 1840 körül készült kataszteri fölmérése mutatja, hogy a szállásföldek betelepülése még messze volt a telítettségtől, csak a Városhoz közel tanyásodott sűrűn a határ. 1850-ig az ún. kaszálóövezetnek egyötödét törték fel, ám ez a folyamat az 50-es évek gabonakonjunktúrájának hatására hihetetlen mértékben fölgyorsult. 1850 áprilisában Szeged határában a fekete-földi szántókon és a kaszálókon együtt 32 533 hold megművelt földet mutattak ki,²²² ami átszámítva 24 399 kat. hold. 1855-ben viszont Palugyay „a legújabbban nyert adósorozati adatok” alapján 49 229 kat. hold szántóföldet tüntet föl.²²³ *A szántóterület növekedése öt év alatt közel 25 ezer hold, ami — az egy-két éve kiosztott legelők feltörésének ütemét ismerve — túlnyomórészt a kaszálók fölszántásából származott.* Ezt a kaszálórétek területének csökkenése is igazolja. A homokföldek rendszeres művelésének természetes folyamánya volt a tanyaépítés.

3. A következő jelenség az, hogy a nősülő legények csak az igazán módos családokban maradtak a szülőikkel egy földél alatt, nagycsalád-szervezetben gazdál-

²²¹ BALOGH ISTVÁN 1965. 439.

²²² CsML, Szeged v. tan. ir. jegyzéke Sz. kir. Szeged város határa egész kiterjedésének. Készítette Maróthy Máttyás mérnök, 1850. április.

²²³ PALUGYAY IMRE 1855. 458.

kovda, többségük külön költözött és örökrészén tanyát épített. A városból való kiköltözésen kívül tehát azzal számolhatunk, hogy a tanyai lakosság természetes szaporulata is a tanyán eresztett gyökeret: ott dolgozott — akár mint földtulajdonos vagy földbérlő, akár mint tanya vagy cseléd — és állandó tanyalakóvá lett. A gazdafiak a 18. századi nagy telkeknek felaprózódó darabjait jussolták, így egyre kisebb földekre építettek. A tanács kénytelen volt a 25 hold alatti terület építkezési tilalmát az 1870-es években 15, majd 10 holdra mérsékelni.²²⁴

4. Az 1850-es évek gabonakonjunktúrája után mérséklődtek a szemtermés értékesítési lehetőségei, a 60-as években többször volt aszály — a legnagyobb 1863-ban —, ami éreztette hatását a tanya gazdálkodásban. A 60-as évek közepén — utaltunk rá — több mint ezer hold városi bérföld vált elhagyottá, amelyeket újra árvereztek. Jellemző, hogy a szántóterület 1855 és 1870 között mindössze 2214 kat. holddal nőtt,²²⁵ — részben a kaszálók, részben az egyéni tulajdonú legelők rovására — mely növekedés messze alatta marad a szántóföldek 1850—1855 közötti gyarapodásának. Ezek a körülmények nyújtanak magyarázatot arra, hogy 1857—1870 között a szegedi tanyai népesség növekedése, a korábbi évekhez viszonyítva, lassult.

A szegedi tanya népének ilyen ütemű gyarapodását a kibocsátó város egyházi anyakönyvei nem tükrözik, mivel a tanyaiak jelentős része gyermekeit a hozzá közelebb eső településre, — a felsótanyákról Kistelekre, az alsótanyákról Szabadkára. Horgosra — vitte megkereszteltetni.²²⁶ Ez a tanyai családok anyavárossal való kapcsolatai lazulásának is tényezője.

BALOGH ISTVÁN azt is kimutatta, hogy 1870-ben az összes birtokosok 72,8%-a, a bérlők 84,4%-a, az éves szolgák 87,7%-a, a napszámosok 27,7%-a volt tanyai lakos.²²⁷ Számunkra különösen az sokatmondó, hogy Szeged földbirtokkal rendelkező mezőgazdasági keresőinek közel háromnegyede tanyán élt. Szeged mezőgazdasági termelésének nagyobbik, a népesség fenti hányadának megfelelő része tehát már 1870 táján tanyai — pontosabban a mezei munka időszakában: tavasztól késő ősziig tanyán élő parasztok munkájának eredménye volt.

A 26 000 főnyi tanyai népesség hatalmas szükségleteket támasztott kézművesek termékei iránt, melyeknek nagyobb részét az anyavárosban vagy a környék országos vásárain szerezte be. Voltak azonban olyan iparágak, amelyek jelenlétét a tanya élők nem nélkülözheték. 1870-ben a Város határában az alábbi iparosok éltek:

Iparágak	Felsótanya	Alsótanya	Összesen
molnár	8	4	12
kovács	3	10	13
bognár	—	2	2
köteles	—	1	1
csizmadia	3	—	3
szabó	1	—	1
	15	17	32

²²⁴ SZÜTS MIHÁLY 1914. 419.

²²⁵ Gerle Antal 1873. évi határtérképe szerint Szeged területén 51 443 kat. hold 496 négyszögöl szántó volt. Az adat valószínűleg 1870. évre vonatkozik.

²²⁶ 1860-ban 258 Kisteleken keresztelt újszülött szüleinek lakóhelye volt „Villae Szeged”, 1881-ben pedig 311 szegedszállási és 31 „csöngölei”, 1891-ben 339 „felsőszállási” születésű gyermeket jegyeztek be a matriculása. L. Kereszteltek anyakönyve, Kistelek, Róm. Kath. plébánia.

²²⁷ BALOGH ISTVÁN 1965. 445.

Míndkét összeírás föltünteti a lakatlan, illetve üres tanyákat és az elpusztult épületeket. Alsótanyán 1857-ben 126 lakatlan tanyát találtak az összeírók, ami e határrész lakóházainak mindössze 5,3%-a. Miután az összeírást október 31-én végezték, arra gondolhatunk, hogy ezekről a tanyákról lakóik télire városi házukba költöztek. Ám e 126 lakatlan tanya közül 1870-re 28 elpusztult, 41 pedig üresen állott, ami viszont arra enged következtetni, hogy ezek már 1857-ben elhagyatottak voltak.

1870-ben Alsótanyán 111 üres tanyát és 194 elpusztult épületet, Felsőtanyán 52 üres tanyát és 103 üres telket vettek számba.²²⁸

Üres házak a város külterületén 1870-ben

A ház beosztása	Felsőtanya	Alsótanya
egy szoba	12	2
szoba, konyha	13	73 (!)
szoba, kamra (v. raktár, istálló)	4	2
szoba, konyha, kamra (v. pince)	6	16
szoba, konyha, istálló	4	2
szoba, konyha, félszer	3	1
négy osztatú	6	6
öt osztatú	1	4
hat vagy több helyiségű	3	3
	52	109

Az üresen talált lakóházaknak több mint fele (86 ház) két osztatú, szoba-konyha beosztású volt. A terepmunka tapasztalatai alapján úgy véljük, hogy ezek részben bérföldön épült zsellérházak lehettek, amelyeket lakóik elhagyni kényszerültek, részben gazdáknak olyan kis tanyái, ahová lakót (*tanyást*) fogadtak. A három és több osztatú, üres tanyák száma mindössze 61 volt. Alsótanyán 9 üres tanyaház mellett, ugyanazon a házzszámon, lakott házat találtak. Mindez azt érzékelteti, hogy a pusztulás és az újrakezdés a tanyásodásnak egy felfelé ívelő szakaszában is együtt található a szegedi tanyákon.

A tanyafejlődés újabb hulláma a szegedi árvíz (1879) után bontakozott ki.²²⁹ Számos parasztcsalád tanyán élő rokonainál húzódott meg a víz elől, s nem is tért vissza a Városba, ahol megdrágult az élet. A városi házépítést ugyan a hatóság előnyös kölcsönrel támogatta, de sokan nem bíztak az ottani életlehetőségekben, ezért inkább kinn telepedtek le — akár úgy, hogy bérföldet fogtak, vagy lakóként más házában éltek.

1887-ből páratlan forrásunk van a szegedi tanyásodás mértékének és jellegének megállapításához: a Város külterületi házzszámjegyzéke.²³⁰ Elemzése szétfeszítené munkánk kereteit, ezért csak néhány adatát és adatsorait használjuk fel.

A csengelei kapitányságban 194 tanyai ház közül 116 volt új építésű (ezeknél a jegyzék régi házzszámot nem tüntet fel). Az új számozás bevezetésének ideje nem ismert, de — miután a csengelei bérföldeken épült tanyák kisebb része (78 tanya)

²²⁸ A két határrészen az összeírók eltérő terminust használtak. A két összeírásnak a szegedi tanyákra és a tanyai népességre vonatkozó adalékai önálló feldolgozást érdemelnek.

²²⁹ BÁLINT SÁNDOR 1976. 129.

²³⁰ CsML, IV. 13. 1414. III/18. Szeged sz. kir. város külterületi házzszámjegyzéke, 1887.

Külterületi épületek Szeged határában 1887-ben

A kapitányság neve	Hákszám	Ebből					iskola	A tanyai kapitány neve
		szélmalom	szárazmalom	gazd. csőszház	szőlőbeli csőszház			
1. Csengelei	194	1	—	—	—	—	—	Kordás Ferenc Veszelka Mihály Kónya Ferenc Tápai János Kovács József Tóth Antal
Balástya	306	1	—	—	—	—	1	
Ószesék	280	7	2	3	—	—	1	
Szatymaz	388	6	2	4	14	—	1	
5. Gajgonya	409	5	1	1	1	—	2	
Fehértó	295	5	2	3	6	—	1	
Felsőtanya összesen:	1872	25	7	11	21	—	6	
Röske—Szentmihálytelek	381	3	3	1	—	—	2	Barna István Vass Imre Börcsök Péter Dobó Imre Bokor Károly Csányi György Pap István Pálffy Antal Dobó József
Feketeszél	547	4	2	—	27	—	2	
Nagyszéksós	481	7	2	—	29	—	1	
10. Királyhalom	618	5	2	1	17	—	2	
Átokháza	324	3	1	7	—	—	2	
Csorva	289	9	2	3	5	—	1	
Zákány	395	8	5	1	18	—	1	
Domaszék	433	4	2	—	26	—	2	
15. Mórahalom	403	5	—	1	17	—	1	
Alsótanya összesen:	3871	48	19	14	139	—	14	

még régi házsámot kapott — kb. 1870-re, illetőleg a 70-es évekre tehető. Így a jegyzékből kiolvasható a városi bérföldeken kibontakozó tanyafejlődés.

A külterületi lakóházak számát úgy kapjuk meg, ha a házsámok összegéből kivonjuk a malmok és az iskolák számát (119), tehát Szeged határában 1887-ben — az engedély nélkül épült, számozatlan 16 földkunyhót (putrit) nem számítva — 5624 lakóház volt. Ebből közelítő pontossággal kikövetkeztethető a külterületi népesség száma. Az 1850. és az 1870. népszámlálás idején volt átlagos szegedi családlétszám (5, ill. 6 fő) középarányát figyelembe véve 1887-ben a város külterületén közel 31 ezer ember élhetett. Számításunk csaknem egybevág az egykorú helyi lap közleményével: „...a legutóbbi népszámlálás szerint (1890) a város belterülete lakóinak száma 54 000-et, a külterületieké pedig 30 000-et tett ki.”²³¹ A század végére a százeres nagyságrendűvé fejlődött Szeged város külterületi népessége meghaladta a 38 ezer főt. Fél évszázad alatt a külterületen lakók száma 280%-kal nőtt, és ezen az időszakon belül 1870-ig, kiváltképp az 50-es években volt nagy arányú a gyarapodás.

E fél évszázad során a szegedi tanyák jellegében is módosulások történtek. Utaltunk rá, hogy a mezőgazdasági termelés időszakában sok család már a 19. század elején tanyáján élt, amit az 1828. évi összeírás is bizonyít: „— a szegediek leginkább a kaszálóikon laknak...”²³²

A városi ház és a tanya közötti kétlakiságnak és e kettősség megszűnésének a fokozatait több, 1960-as években gyűjtött visszaemlékezés segít dokumentálni. A domaszéki Bózsó Mihály (sz. 1896) nagyapjának 60 hold örökföldje volt: „Az öregek benn laktak a városban, Szivárvány ucca 18 szám alatt. Kigyűtt az öreg szétnézni, mögnézni a családokat (fiat). Ha az öreg nem gyűtt ki a tanyára, akkor az embörök mindön szombaton bemöntenek tisztáért. Az asszonyok benn voltak az öregökkel az alsóvárosi háznál.” (MFM—NA 839—82) A nagyapa halála után a városi házat az örökösök eladták és adatközlőnk apja, B. Imre (1850—1939) már a tanyán élt öreg napjaiban.

A zákányi Vass Ignác (sz. 1878) apja elbeszélése nyomán mondta: „Nyáron kinn voltak a tanyán, télen a városban. A legény volt az állatokkal a tanyán. — Mikor mögvolt a házasság, a fiatalembör kimönt a tanyára, az újasszony az ura szüelével a városban maradt. Egy évig. Akkor találkoztak, ha az embör hazamönt.” (Saját gyűjtés, 1967).

Újvári Ferencnek az 1860-as években Felsőtanya Gajgonya határrészén, a Szirtos dűlőben volt 80 lánca (magyar hold) földje, tanyája, 20 lánca feketeföldje és Felsővárosban, Vásárhelyi sugárút 55. szám alatt háza. Az idős gazda élt feleségével a városi házban, nős fiai pedig családjukkal a tanyán laktak. A vagyon szétoztása előtt négy házaspár élt egy családközösségben. Az életrend úgy alakult, hogy a gazda felesége (sz. Zákány Rozália) állandóan benn élt a városi házban. Ott tartózkodtak a várandós vagy kisgyermekes fiatalasszonyok is, otthon szültek, az öreg gazda viszont márciustól novemberig gyakorta kijárt a tanyára. A gazdaságot a legidősebb testvér, Újvári Mátyás irányította. Minden hetipiacos napon kora hajnalban indult a kocsis „haza” a tanyáról. Rendesen az a házasember hajtott, akinek a felesége benn volt a városban. Csütörtökön, illetve a hét végét követően hétfőn hajnalban kocsizott vissza a tanyára.

A gazda halála után, 1871-ben került sor a vagyon szétoztására hat testvér, illetőleg a leszármazottak között. Az „osztály” úgy történt, hogy a legfiatalabb fiútestvér, aki az öreg tanyában maradt, egy lánytestvér és az a fiú, akinek a városi ház jutott, 12 lánca földet kapott, a többi három testvér pedig 16-16 láncot. A búzatermő

²³¹ DR. TÓTH PÁL: Látogatáson Kossuth Lajosnál. SZH 1893. 8. 20. 5. p.

²³² CsML, Az 1828. évi orsz. összeírás szegedi biz. ir. 1827—1834: 24.

feketeföldet egyenlően osztották el. Az öreg tanyát öröklő Újvári Illés (1836—1904) még gyakran bejárt a testvére tulajdonába került városi házba, de maga már élete hajlatáig a tanyán élt és úgyszólván csak meghalni „ment haza”. Tizenkét gyermeke született, akik kisgyermekként, főleg télen gyakran időztek a városi házban, de iskolába már a tanyán jártak. Kapcsolataik egyre inkább lazultak a városi rokonsággal. Az öreg tanyát jussoló Újvári Lajos (1897—1977) az 1930-as évek végén már Szeged-Felsőközponton vásárolt házat.

A Bózsó és az Újvári család példázza azt a 19. század második felében egyre gyakoribb jelenséget, hogy a városi házzal szoros egységbe szerveződött kiscgazda és volt nagygazda tanyák lakói városi házukat elvesztik, s ily módon állandó tanya-lakók lesznek. Ezzel megszűnik a tanya tartozéktelepülés jellege, és az ilyen tanyák — ERDEI FERENC máig elfogadott, találó kifejezésével — „farmtanya”-vá válnak. A 19. század végére a két szegedi szállásövezetben létesült tanyák jelentős része — a kisebb birtoktesteken megülő kiscgazda tanyák nagy hányada — farmnak mondható. A farmtanyák elterjedésének, arányának pontosabb megállapítása még további forráselemzést, anyaggyűjtést igényel.

A fölöstott közlegelőn tanyát építő bérlők belterületi (városi-falusi) házzal elenyésző számban rendelkeztek, csak kevés ilyen úri birtokos, kereskedő volt közöttük, akik azonban tanyáikra sosem költöztek ki, hanem cselédeket alkalmaztak, vagy alhaszonbérbe adták a bérföldet. A városi bérföldön való megtelepedés az esetek többségében másodlagos településszóródást, vagyis korábbi tanyáról újabb tanya-földre, illetve új építésű tanyára telepedést jelentett, így a bérlőtanyák eleve mint farmtanyák létesültek. Ha a bérlőnek valamelyik Szeged környéki községben (Kisteleken, Dorozsmán vagy Majsán) volt a lakóhelye, rövid időn belül fölépített tanyája — miután odaköltözött — ugyancsak farm- vagy szórványtanya lett, mivel a gazdasági üzemhely és az állandó lakóhely egybeesett.

h) A tanyarendszer kiteljesedése. 20. századi földbérletek

A 20. század első fele a magyar tanyarendszer kiteljesedésének időszak. Ez a kiteljesedés egyrészt a korábban tanyásodott határrészek sűrűsödése, másrészt új területeknek tanyákkal való megülése útján ment végbe.²³³ Így történt ez Szegeden is, azzal a nem elhanyagolható eltéréssel, hogy itt a tanyai településforma kiteljesedése az alföldi átlagnál magasabb szintről indult.

Szegeden a szállásövezet belső részein (Domaszék, Feketeszél, Nagyszéksós, Szatymaz) már a 19. század második harmadában néhol oly mértékben fölaprózódtak a telkek, hogy 3-4 holdas földekre is épültek tanyák. Századunkban az övezet külső határrészein is (Csorva, Királyhalom, Balástya, Felső-Gajgonya) — ahol a 18—19. században általában nagyobb birtoktestek voltak — hasonlóan aprózódtak a földek, s épp ez volt az egyik indítéka annak, hogy az örökföldekről számosan a bérföldre áramlottak. Az örökföldek aprózódásával egyidejűleg a vagyonos családból való fiatalok összeházasodása révén ellentétes tendencia is hatott: így maradhattott fenn mind Alsótanyán, mind Felsőtanyán számos, nemzedékeken át tekintélyes gazdabirtok (Alsótanyán többek között a Dobó-, Masa-, Malatinszky-, Ördög-, Papp-, Tanács-, Volford-, Felsőtanyán a Bárkányi-, Imre-, Kordás-, Lippai-, Szél-, Veszélka-, Vetró-családban).

²³³ Vö.: RÁCZ ISTVÁN 1980. 133.

A külső részi örökföldek tanyasűrűsödésére jó példa Átokháza benépesedése. A Város itt a 19. század elején parcellázott és a Giba-féle határfelmérés idejére (1836—42) 12 tanya épült. 1862 táján 20, 1884-ben 37, 1919-ben 53 tanya állott ugyanazon az örökföldszávon.²³⁴ A mórakapitányságban 10 km² területen 1783-ban 25, Giba fölmérése idején 86, 1919-ben már 113 és 1935-ben 150 tanya volt.²³⁵ A vizsgált terület teljesen az örökföldes tanyaövezetre terjed ki, így az ottani „besűrűsödés” mértékét tükrözi.

A régi, ún. szállásföldi tanyák sűrűsödése az övezet intenzív művelésével is összefügg:

*Szeged határának művelési ágai*²³⁶

	1870	1910
Szántóföld	51 443 k. hold	72 984 k. hold
Rét, kaszáló	14 789 k. hold	17 132 k. hold
Szőlő	8 675 k. hold	12 496 k. hold
Legelő	33 157 k. hold	20 078 k. hold
Erdő	7 500 k. hold	7 559 k. hold
Nádas	589 k. hold	455 k. hold
Terméketlen	22 839 k. hold	10 192 k. hold
Összesen:	138 946 k. hold	141 775 k. hold

A szántóterület több mint 21 ezer holddal történt gyarapodásának két összetevője van: 1. erre az időre esett a szállásövezet valamennyi, művelésre alkalmas földjének fölszántása, amit a szaporodó népesség igényei és az árutermelés tettek szükségessé és 2. tovább nőtt a föltört legelők területe. Igen jelentős az újonnan telepített homoki szőlő, amelyek részben a szállásövezeti szőlőhegyek további kiterjeszkedése, részben a bérföldes tanyák melletti telepítés révén létesültek.²³⁷ A szegedi földbérletrendszer és a belterjes homoki kertkultúra összefüggéseire legutóbb FÜR LAJOS mutatott rá.²³⁸

Az 1899-ben kiadott építési szabályrendelet úgy intézkedik, hogy a homoki szántóföldeken 3 hold, a szőlőkben 2 hold — de a szatymazi, domaszéki és fekete-széki szőlőkben 1 hold — az a legkisebb terület, amelyre építkezni szabad.²³⁹ Az intézkedést bizonyára az élet kívánalmai szerint hozták, így tükrözi a valós helyzetet és igényeket: a meggyökeresedett szegedi tanyaövezet besűrűsödését.

A tanyarendszer fejlődése másik forrásának Szegeden is újabb, megművelhető földek kiosztása bizonyult. 1900 nyarán a Városnak még mindig 19 124 holdnyi közlegelője volt,²⁴⁰ így szinte kézenfekvő, hogy vezető testületei folytatták a legelők közel öt évtizede elkezdett bérbeadását. Tehették, mert volt bőven városi közföld, és mert a gazdasági és háztartási szakbizottság kimutatta, hogy a kiváltott jószágállomány

²³⁴ JUHÁSZ ANTAL 1974. 89.

²³⁵ BOKOR ISTVÁN 1936.

²³⁶ Az 1870. évi adatok Gerle Antal 1873-as határtérképe nyomán, az 1910. évi kimutatást I. SZÜTS MIHÁLY 1914. 108. A határterület különbözősége abból adódott, hogy a város birtokát képező Tápai-rétet olykor hozzáadták a saját határához, máskor nem.

²³⁷ A tanyaföldek közötti homoki szőlőhegyek területének növekedését és szaporodását tükrözi JAKABFFY LAJOS: Szeged sz. kir. város határának térképe. Sokszorosította a Magyar Áll. Nyomda. Bp. 1919.

²³⁸ FÜR LAJOS 1980. 233—234.

²³⁹ Idézi SZÜTS MIHÁLY 1914. 419.

²⁴⁰ CsML, Szeged v. Törv. hat. biz. kgy. jkv. 1900. 228. és a Város tanácsa 23 233 sz. előterjesztése.

legeltetéséhez kevesebb legelőterület is elegendő. A város vezetését a tanács 1880. november 28-i közgyűlésének határozata elkötelezte, hogy az 1879. évi árvíz emlékének megörökítésére „fogadalmi templomot” épít. Az építés fedezetét a városi költségvetésből nem tudták biztosítani, a lakosság póttadóval történő megterhelését pedig igyekeztek elkerülni. Ez volt a háttere annak, hogy a törvényhatósági bizottság 1900. május 9-i ülésén Ivánkovits Sándor tiszti főügyész a fogadalmi templom építési tőkájének megszerzésére 3500 hold alsótanyai közlegelő haszonbérbe adását indítványozta.²⁴¹ A június 21-i közgyűlésen vita bontakozott ki. Kószó István ügyvéd, Pálfy Antal és Pap Antal tanyai gazdák ellenezték a bérbeadást és kompromisszumos javaslatokkal — a nehezen hozzáférhető járásföldek örökáron történő eladásával, községi póttadó megszavazásával, kisebb (1000 holdas) legelő bérbeadásával — próbálták nagyobb területű közlegelő fölparcellázását elodáztatni. Javaslatuk a nagy jószágállománnyal bíró, s a legeltető állattartáshoz körömszakadtáig ragaszkodó módos tanyai gazdák érdekében fogalmazódtak. A közgyűlés 98 szavazattal 14 ellenében végül elhatározta 3500 hold közlegelő 25 évre történő bérbeadását. 1900. október 1-jétől a következő közlegelőket parcellázták:

1. az átokházi birkalegelőből	495 holdat
2. a gátsarki birkajárásból	540 holdat
3. az egész bilisicsi csordajárást	580 holdat
4. a Kelemen-föld melletti síkföldet és a Rieger-tanya melletti baromjárásból	450 holdat
5. „Rózsajárás”-ból a Honvéderdő környékén	1185 holdat
6. Vágójárásból	200 holdat
7. a „Nagyistváni” határrészre	50 holdat
	3500 hold

A csaknem hiánytalanul fennmaradt haszonbéri szerződések alapján a bérletek megoszlása a következő:²⁴²

A bérelt föld területe	A haszonbérlők	
	száma	aránya
1 hold alatt	9	2,9%
1—5 hold	20	6,5%
5—10 hold	20	6,5%
10 hold	204	65,8%
10—15 hold	19	6,1%
15—20 hold	5	1,6%
20 hold	24	7,7%
20—30 hold	4	1,3%
30 hold	2	0,6%
38 hold	1	0,3%
48 hold	2	0,6%
	310	100,— %

²⁴¹ CsML, Szeged v. Tiszti Főügyésze ir. B. 21. d.

²⁴² A haszonbéri szerződéseket a 321/1900 sz. közgy. határozatra utalva kötötték meg. A kimutatás 3310 hold bérletére vonatkozó, 310 db szerződés alapján készült.

A haszonbérletek kétharmada 10 holdas parcella volt. Már az 1899. évi földárverés eredményei mutatták, hogy a bérlőknek a korábbinál jelentősebb hányada állapodott meg 10 holdnál. Visszaemlékezések tanúsítják: azért történt így, mert az árverésen a földéhes parasztok magasra fölverték a haszonbért, s végül 10 holdnál több föld bérletére kevésnek futotta a pénze. 1 hold átlagos évi haszonbére 15 korona körül volt, de a jobb földek árendája elérte a 20—22 koronát is.

419 ismert haszonbérlő közül 170 Átokházán lakott, ahol az *öregátokházi* örökföldsávot és az erdőket kivéve városi bérföldek voltak. A 71 csorvai földbérlő nagyobb hányada is régebbi városi bérlő lehetett, míg a királyhalmiak (82 bérlő) és a mórak halmiak (22 bérlő) nagyobb része örökföldön lakott. A bérlők lakóhelyéből arra következtetünk, hogy kb. *kétharmad részük korábban kiosztott városi bérföldön élt, vagyis a földhaszonbérlők második-harmadik nemzedékéhez tartozott.*

Az örökföldes tanyaövezetből — a 104 királyhalmi és mórak halmi bérlő nagyobbik része mellett — 14 zákányi, 10 feketeszéli, 7 domaszéki és 2 nagyszéksósi parasztember „fogott bérföldet”. Szeged városában 11, dorozsmai tanyán 9, Szabadkán és közvetlen környékén 8, Ötömösön 4, Horgoson és Sándorfalván 2-2, Halason, Majsán, Mérgespusztán és Tázláron 1-1 bérlő lakott. Legtöbbjük hamarosan megtelepült a bérföldön.

Szembetűnő, hogy igen sok társasbérlet jött létre: 81 *tizedet* ketten, 15-öt hárman, 2-t négyen, és 1 tizenöt holdas bérletet öten vettek haszonbérbe. Társasbérletek korábban is voltak, de kisebb számban. Növekedésük azt jelzi, hogy a bérelni szándékozó parasztoknak nem futotta a magasra licitált árenda és a kaució fizetésére, ezért kényszerültek összefogni. Több esetben tanyaszomszédok társultak egy-egy *tized* bérlésére.

Az 1900-ban felparcellázott dűlőket a tanyák népe napjainkig „*Régi fogadalmi templomföldek*”, „*Fogadalmi dűlő*”, „*Templomföd*” néven emlegeti. A helynevek őrzik annak az emléket, hogy az ott megtelepedők pénze hozzájárult a Fogadalmi templom építéséhez.

A településnéprajz föladata, hogy a lehetőségek szerint vizsgálja a megtelepülés módját, körülményeit is. A századunk eleje óta fölparcellázott szegedi közlegelők első foglalásáról az ott élők visszaemlékezései tájékoztatnak. A Honvéderdő és a Mérgesi erdő közötti *Kisjárást* 1900-ban osztották: „*Apám három évig Mérgesen (Mérges pusztán) volt gulyás, onnan jött Átokházára. Tíz holdat fogtak bérbe. Elsőbb egy gunyhót építettek. Le volt ásva combközépig, az oldalát gyöphantbul rakták föl olyan méter magasra. Két végén ágas, arra rakták a szelement, a tetejére homokot hordtak... Két évre építettek házat. Maguk verték a vájkot szikföldből, aztán összefogtak a szomszédokkal. A tetőt kákával földték. Utóbb apám vágott résziből nádat, abból került a tetejére. A gunyhóból aztán istálló lett... Apám eljárt Csorvába, Masa Ferkóhoz napszámba, az szántott neki.*” (Farkas János, sz. 1897.)

1904-ben a lejáró 25 éves (1880—1904 közötti) bérföldek újbóli árverezésén kívül Felsőpusztán 443, Alsópusztán 912 hold legelőt adtak 24 és fél évre haszonbérbe. A Felsőpusztán, Csengele kapitányságban levő 443 holdas dűlőt Pillich Kálmán ügyvéd javaslatára 25 holdas parcellákban mérték ki. E dűlő haszonbérleti viszonyai-
ban, mint cseppben a tenger, tükröződik a felsővárosi bérföldek hasznosítása.²⁴³

²⁴³ A felsőpusztai 443 hold haszonbéri szerződésai: CsML, Tiszti Főügyési ir. B. 21. d.

A föld száma	A bérlő neve és lakása	Bérelt terület kat. h.	n.öl	A bérletet átvette
1.	Boda Gáspár, Kistelek 133.	2	730	1909: ifj. Tóth Pál, Kistelek, 1913: Kővágó Mihály, Csengele
2., 4.	Krausz Miksa és társa szegedi és Weisz Mór fiai siklósi cég	57	850	1916: Seiler Henrik, Kistelek
3.	Seiler Mihály Kistelek 10., Horvát Mihály, Csengele 317.	10 3	— 400	Seiler D. jogutóda: Malina Gyula ügyvéd
7.	Bitó Mihály, Balástya 124.	25	—	1904: Krausz Miksa és társa, Weisz Mór fiai 1916: Seiler Henrik
8., 9.	Reichlinger Antal, Kistelek 515., Kisteleki Ede, Szeged, Maros u. 39.	50	—	1907: Lakos Emil, Csongrád, 1910: Seiler Henrik, Kistelek
10., 11., 16.	Seiler Henrik, Kistelek 10.	77	530	—
14.	Harkai Ferenc, Csengele 22.	25	—	1906: Festő Mihály, Felső-Pusztaszer 167.
15.	Festő János, Felső-Pusztaszer 167.	25	—	—
18.	Fekete Mihály, Kistelek 48.	25	—	1920: Horváth Mátyás, Horváth Mihály és Nagy Lajos, Csengele
19.	Csókási István, Csengele 364. Molnár György, Csengele 246. Becsei István, Csengele 205.	18	650	—

Az első bérbevevők közül 6 szeged-felsőtanyai, 5 kisteleki, 2 Szeged városi, 1 felső-pusztaszeri lakos volt. Egyedül Seiler Henrik kisteleki kereskedő 87 holdat bérelt és utóbb másoktól 132 holdat vett át, úgyhogy 1916-tól 219 holdat árendált, holdanként 30—38 koronáért. Ilyen tetemes összegű haszonbér mellett a bérlet csak úgy lehetett jövedelmező, ha az úri birtokos a homokon szőlőt telepített, a bérföld más részét parasztnak alhaszonbérbe adta.

Ugyancsak 1904-ben határozta el a városi tanács, hogy 1906 őszén *Rúzsajáráson* 538 holdat, 1907 őszén az átokházi birkaajárásból kb. 500 holdat bérbeadásra kihat. ²⁴⁴ A rúzsajárási 538 holdon 53 bérlő, a birkaajárásból elérvezett 444 holdon 56 haszonbérlő osztozott, tehát századunk elején általánossá vált a 10 kat. holdas kisbérlet. Ezek után 1910-ben a városnak a következő területű járásföldjein bontakozott ki a tanyásgazdálkodás: ²⁴⁵

Felsőtanya	9 795 kat. hold	926 n.öl	562 bérlő
Alsótanya	19 962 kat. hold	1287 n.öl	2158 bérlő
Összesen:	29 758 kat. hold	613 n.öl	2720 bérlő

²⁴⁴ CsML, Szeged v. Törv. hat. biz. kgy. jkv. 1904. 115. — 1907-ben az alsótanyai birkaajárásból ténylegesen 444 kat. holdat árvereztek el.

²⁴⁵ Forrásom SZÜTS MIHÁLY kimutatása (1914. 423), de adatait kritikával használtam: elhagytam a táblázatból 718 hold alsótanyai szőlőföldet, amit többnyire 1 holdas darabokban adtak bérbe, így ott tanyák nem (vagy alig) épültek. Ezt a 718 holdnyi szőlőföldet 408 személy vette bérbe! A kimutatás csak nélkülük nyújt valós képet a tanyás bérlők számáról és földterületük megoszlásáról. — Szüts Mihály a Város összes bérbeadott birtokát mutatja ki és ennek alapján számol átlagokat. Am a feketeföldi bérleteket nem helyes a homoki bérletekkel együtt kimutatni, mert 5 hold jó minőségű feketeföld többet ért, mint 10—15 hold külső részi homokföld.

Felsőtanyán egy bérlőre átlag 17,4, Alsótanyán 9,2 kat. hold jutott. A nagy eltérés magyarázatára több ízben utaltunk — Felsőtanyán aránylag több a tőkeerős (részben kisteleki, majsai) bérlő —, következménye viszont az volt, hogy az alsótanyai bérföldeken sok-sok törpebérlő nem tudott gyökeret verni, hanem továbbállt, s átadta más, vállalkozó szellemű parasztembernek a bérletet. Mert földéhes szegényparaszt, kisparaszt vagy gyarapítani igyekvő gazda mindig akadt a környéken.

Tömörkény szerint 6 hold az a legkisebb föld, amiből egy tanyai család a homokon megélhet. „A kisebb darab már nem ad élhetést, az már kevéske ahhoz, hogy tanyát lehessen rajta verni, ... hat hold földön alul már csak úgy lehet megélni, ha napszámba jár az ember is meg az asszony is... Nem is igen tartós az ilyen kis földön élő embernek a maradása.”²⁴⁶

A világháború után a Város folytatta korábbi földbérleti politikáját: 1922-ben, pénzsűkében lévén, újból a Fogadalmi templom építési költségének előteremtésére hasított ki Felső- és Alsótanyán együttesen 2527 kat. hold járásföldet. Ezekért a földekért egy éven belül, két részletben öt évi haszonbért kellett leróni, a Város tehát — amely a világháború kitörésének évében fogott a templomépítéshez — kíméletlenül kihasználta vállalkozó szellemű földbérlőit. A földárverés 1923-ban folytatódott.

Az 1920-as években bérbe adott városi közlegelők²⁴⁷

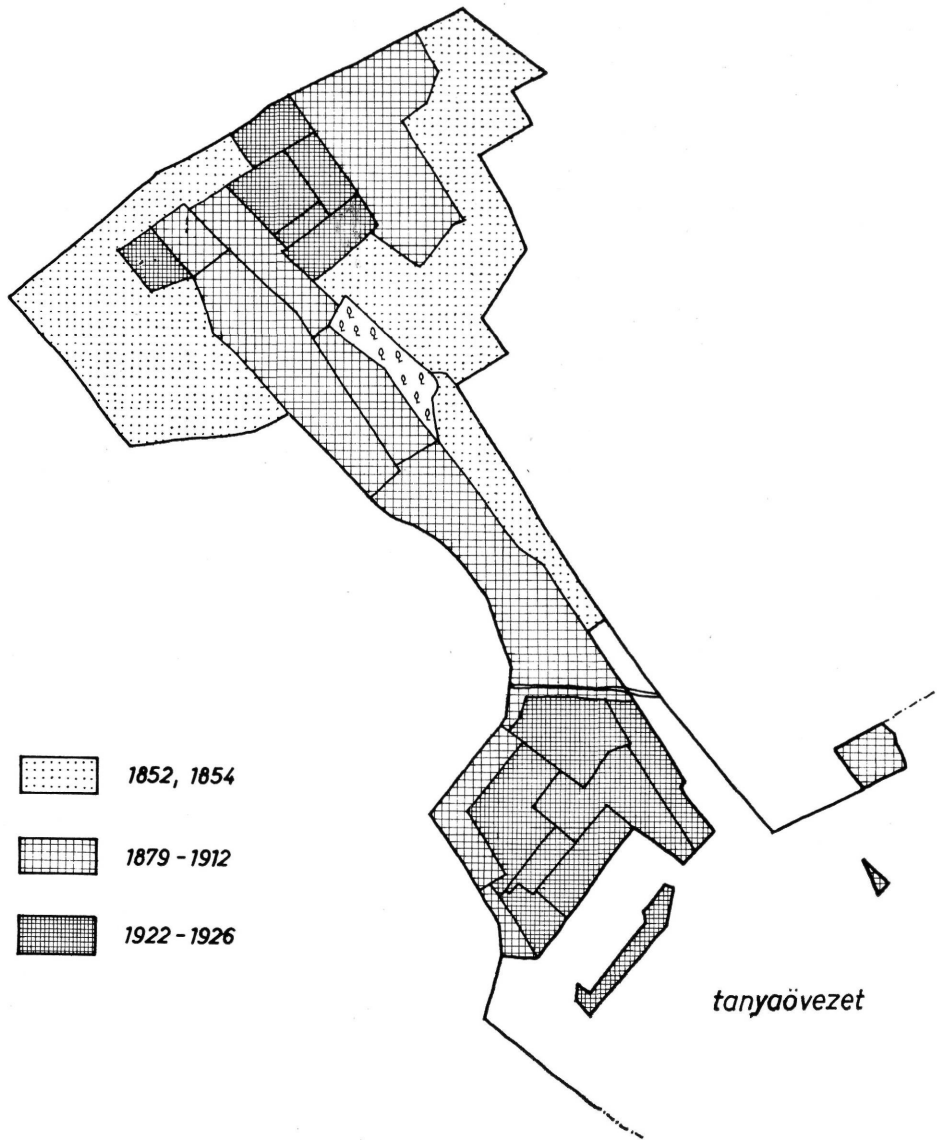
A bérbeadás éve	A bérbe adott földek megnevezése	területe
1922	Új templomföld: Alsó-, Felsőtanya	2527 k. h. 1330 n.öl
1923	Vitézi bérföldek	805 k. h.
1924	Egyetemi bérföldek	1500 k. h.
1925	Vasútépítés alapi bérföldek	
	Alsótanyán	800 k. h.
	Felsőtanyán	457 k. h.
1926	Vasútépítési bérföld	865 k. h.
		6954 k. h. 1330 n.öl

1922-től 1926 őszeig tehát 6955 kat. hold legelő jutott 25 esztendőre, zömmel kisbérlők használatába. A pénzromlás miatt a haszonbért tisztabúza-értékben állapították meg: 1 hold bérföldnek általában 80—90 kg tisztabúza-érték volt a kikiáltási ára, de a rálicitálással többszörösére, 4 mázsa búzaértékre is fölverték az árendáját. A kisparasztok földéhsége — a háború után egyre nehezedő körülmények között — a korábbinál is nagyobb volt.

Az Alsótanya északnyugati részén fekvő legelőkön — *Keresetben, Laposjáráson* — sok dorozsmai szegényparaszt is szerencsét próbált. Kádár Németh Márk (sz. 1900) Bordány határrészen volt szőlőhegyi csősz, 1924-ben házasodott és 1926 őszen fogott a *kereseti járáson* negyedmagával 10 holdat. Először földkunyhót épített, ahol dologidőben megháltak. 1927 Péter-Pál napjára készült el a tanyaház, amibe a dorozsmai csőszházból végleg átköltöztek. 1 hold szőlőt telepített, erdőtelepítést vállalt, 27

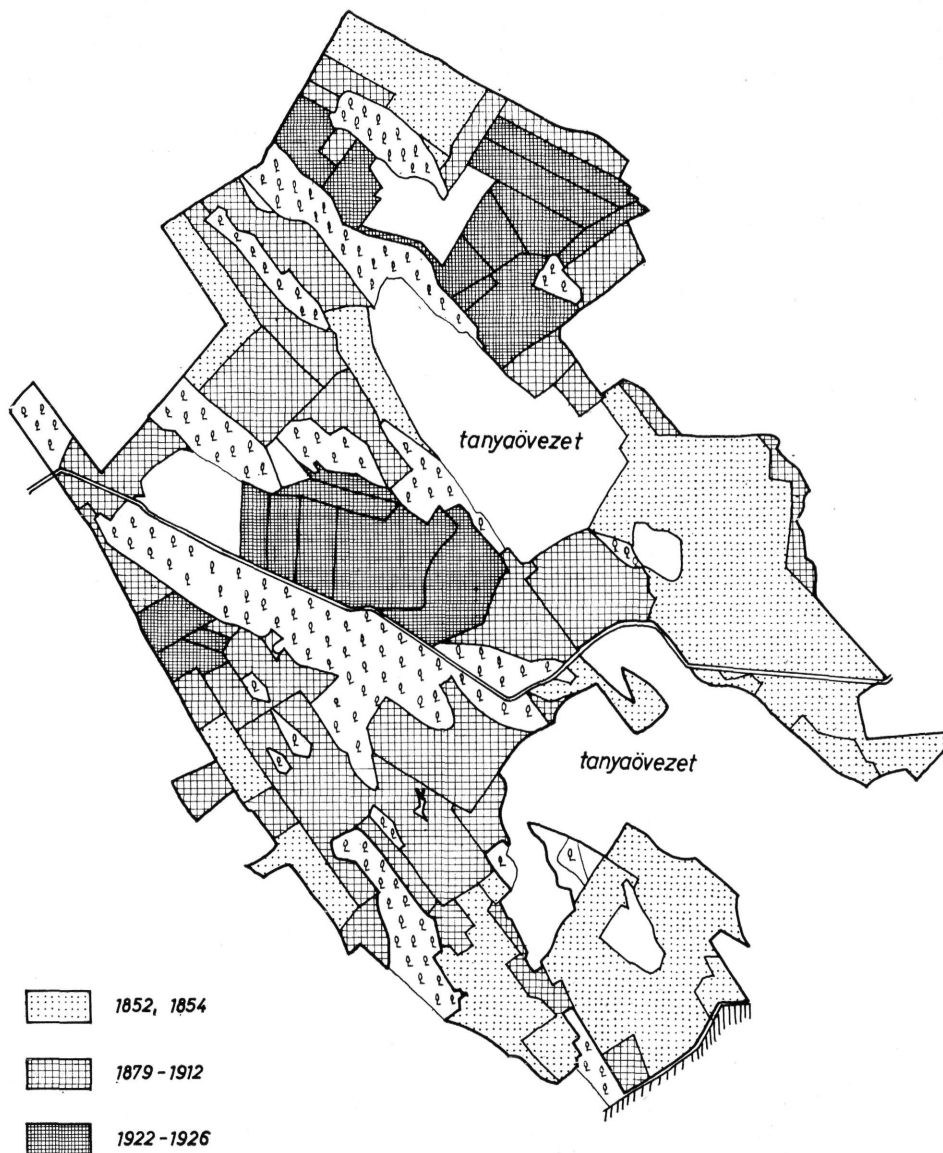
²⁴⁶ TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: Földragasztás irányában. Barlanglakók, Bp. 1959. 330.

²⁴⁷ Ezzel pontosítjuk GULÁCSY SÁNDOR: Szeged mezőgazdasága. In.: Szeged. Szerk.: Kiss Ferenc—Tonelli Sándor—Sz. Szigethy Vilmos. Bp. 1927. 163. adatait. Valamennyi városi bérföldre nézve eligazít: Szeged szab. kir. város bérleti földjeinek, azokról szóló haszonbérleti szerződések és egyéb szerződések kimutatása. 1926. Szeged, 1926. A vitézi földeket 15 holdas részletekben, a többi bérföldet tizedenként árvezették.

14. kép. A szeged-felsővárosi puszta kiosztása 1852—1926 között, Król Oszvald: Szeged sz. kir. város térképe, 1931. nyomán. Tervezte Juhász Antal, készítette Kratochwill Mátyás.

évig eljárt aratórészesnek a derekegyházi uradalomba, 13 évig kukoricát szedni bácskai feketeföldre, így tudott a törpebérleten megragadni és a 2 és fél hold kishaszonbérlettel — három évtized alatt — 13 hold birtoklásáig jutni. Más dorozsmaiak néhány hold örökföldet adtak el, hogy a szegedi pusztán két-háromszorannyi járást béreljenek. Dorozsmán ugyanis 1899-ben a redemptus-jog, vagyis a meglévő birtok arányában kiosztották az összes közlegelőt, s emiatt nehéz volt földet szerezni.

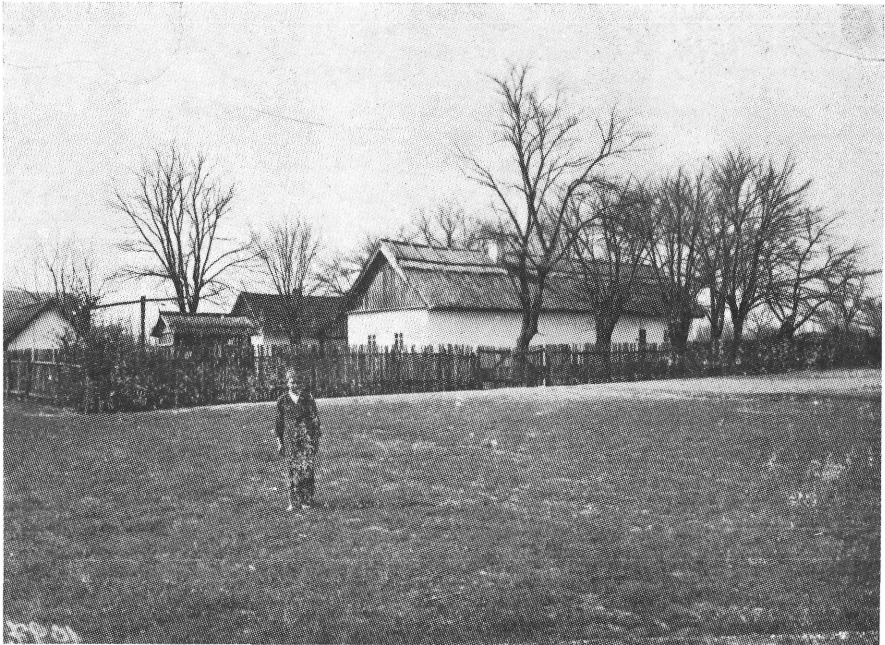
15. kép. A szeged-alsóvárosi puszta felparcellázása 1852—1926 között, Król Oszvald: Szeged sz. kir. város térképe, 1931. nyomán. Tervezte Juhász Antal, készítette Kratochwill Mátyás.

Répás Mihály (sz. 1887) ugyancsak dorozsmai földről települt 1923-ban feleségével és két gyermekével *Vágójárásra*. Apjának malma volt Kiskundorozsma határában, de nem jussolt tőle földet, ezért vállalkozott 1922 őszén 10 hold járásföld bérletére. „Előbb gunyhót építettünk, hantból. A gyöpből ásóval kockákat vágunk ki, aztán egymásra raktuk. Mikor gyerek voltam, az erdei csőszöknek ilyen gunyhójuk volt (...) Huszonnégyben építettem házat vályogból (...) Volt a földemen a bucka mellett

egy vadlapos, hideglaposnak is mondják, ami nem terem semmit. Szegeden vettem kubikustalicskát, járódeszkát raktam le, pályát csináltam, volt az kilencven méter hosszú. Aztán talicskával hordtam a homokot a laposba. Az első évben rozssal vetettem be mindet, 35 mázsa termett. Második évben volt másfél hold kukoricám, a többi rozs, a tallóba meg köles (...) Huszonnégyben a dorozsmai vásáron vettem egy rossz lovat. Másfél évre eladtam, vettem egy kétéves csikót és még maradt pénzem. Huszonkilencben telepítettem először szőlőt, négyszáz szögölet.”

Bóka Mihály (sz. 1893) és Fodor János (sz. 1883) a Fogadalmi templom építésére parcellázott Vágójáráson 1922-ben közösen bérelt egy *tizedet* (10 hold). Mindketten csorvai örökföldes kisparaszrok leszármazottai, s fiatal házások voltak. A 10 hold évi hasznóbére 12,6 mázsa búza, illetve annak a pénzértéke volt. Az árverésen ki kellett fizetniük a kauciót (fél évi hasznóbér összegét) és három évi hasznóbért, majd fél éven belül még két évi bérleti díjat. Ez indulásul nagy terhet rótt rájuk. Bóka 5 holdját egy zákányi gazda szántotta fel, ledolgozás fejében. Ő először kukoricát, Fodor János pedig búzát és rozstot vetett. Mind a ketten megtartották bérletüket, sőt Fodor 1926-ban a vágójárási *Kisvasút dűlő*ben két parasztemberrel összefogott egy *tized* kibérelésére. Ottani két holdas bérföldjén nagy bucka volt, amit kocsin hordott el a *laposba*. Egy hold évi hasznóbére ott 72 pengőre rúgott.

A szomszédos mérgesi és öttömösi homokpusztáról több, az 1900-as évek elején odatelepiült szegedi kisparaszt, vagy időközben felnőtt, megházasodott gyermeke jött az alsópusztai járásokra. Ők tulajdonképp visszaszármaztak a „szegedi föld”-re. (Pl. Rúza határában Balla Mihály, sz. 1900. és Jakus Imre, sz. 1892. családja). Akik közel laktak a kiárendált földhöz vagy akiket nem hajtott a szűkség, azok nem épí-

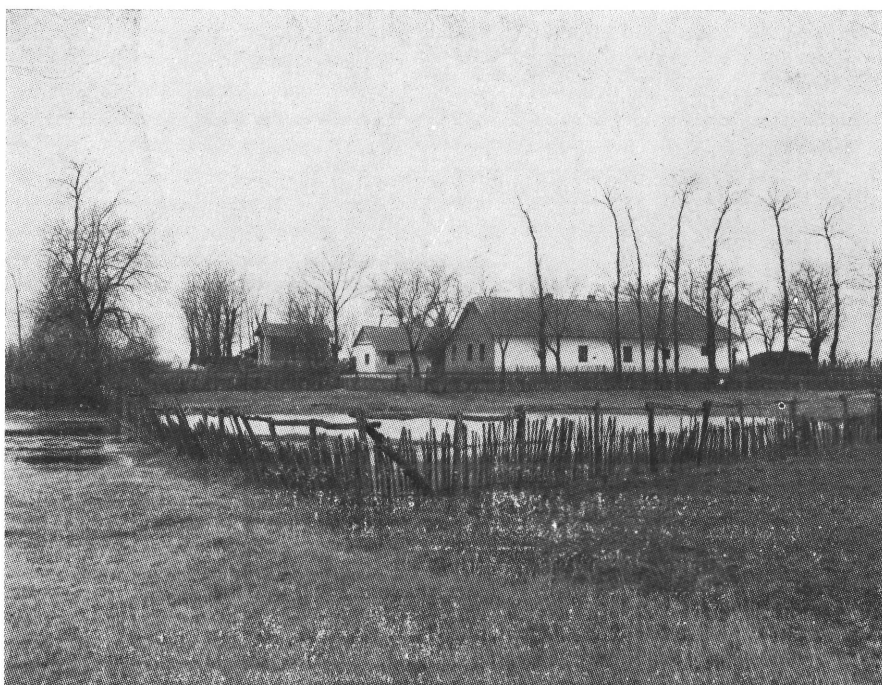
16. kép. Kerített szegedi tanya az 1920-as években. Nagyszéksós kapitányság, Bálint Mátyás tanyája. MFM: 1097.

tettek rögtön. Legtöbb kisbérő földjén először részben földbe ásott, részben felmenő falú, nyeregvetős kunyhó készült. Állandónak szánt tanyaházat a kiosztás utáni második-harmadik esztendőben építettek.

Ézsiás Antal (sz. 1898.) apjának 18 hold bérföldje volt az átokházi kapitányságban. 1920-ban nősült, felesége szülei Mórahalmon 30 hold haszonbérleten gazdálkodtak. „Huszonnyolcban fogtam ki egy tizedöt két társammal az Egyetemi dűlőben. Az enyém négy hold volt, mert csak annyira futotta. Ősszel osztották a járást. Huszonöt tavaszán Kószó Pista fölszántott neköm 21 mérést (1 mérés = 100 négyszögöl). Egy holdat 160 kiló rozs áráért szántott, el köllött adni a párnákat, hogy ki tudjam fizetni... Elsőbb kukoricát mög krumplit vetöttem. Termött annyi, hogy sok. Azt a földet fogtam ki, ahol a csordakút volt, ott jó telekös a mező. A kukorica árából lovat vöttem. Második esztendőben tisztabúzát vetöttem, a 21 mérésen 65 körösztt lött. Csak a vetőmagot és a szükségletöt tartottam mög, a többit csépelés után eladtam. Köllött a pénz. 410 kiló tisztabúza volt egy hold árendája. 150 kilóval indult az árverés, de nagyon fölverték, rálicitált egymásra a szögényembör.

Elsőbb kapolyakutat ástam. Volt két disznónk, azokat kihoztam legelni. ...Ástam egy gödröt, letetejeztem földdel, az lött a disznóól. Huszonhatban gunyhót építöttem, volt benne szoba, konyha. Azián való évben vályogot verettem, egy mórahalmi szögényembör 40 kiló rozsért verte ezrét. Huszonnyolcban építöttem a tanyát, akkor a jószágok a gunyhóban voltak, később toldoztam hozzá istállót.” Ézsiás Antal a bérföldön öt gyermeket nevelt föl. Ő és felesége 1982-ben is a 20-as évek végén épült tanyán lakott.

A visszaemlékezés-részletek érzékeltetik az igaerő nélküli, kezdetben pénztelen

17. kép. Szegedi tanya bekerített semlyékkal, Mórahalom III. ker. 62. (1973)
Szerző felvétele.

kisbérlek megtelepedésének nehézségeit, a gyökérverés mögött meghúzódó emberi erőfeszítéseket. A szél fúta homokdombokat ki-ki a maga eszközellátottsága, anyagi lehetőségei szerint egyengette el. Volt, aki talicskán hordta el a földet a mélyedésekbe. Aki igával rendelkezett, leszerelte a kocsi lócseit, oldalát, saroglyáit és *rakoncás kocsin*, — Alsótanyán úgy mondják: *bakityon* szállította a földet. Mások hátra billenthető, kordé-szerű *bakityot* használtak erre, megint mások a buckák elegyengetésére a Duna—Tisza köze déli részén speciálissá vált eszközt: *hőgyhúzó*t vagy *parthúzó*t alkalmaztak.²⁴⁸

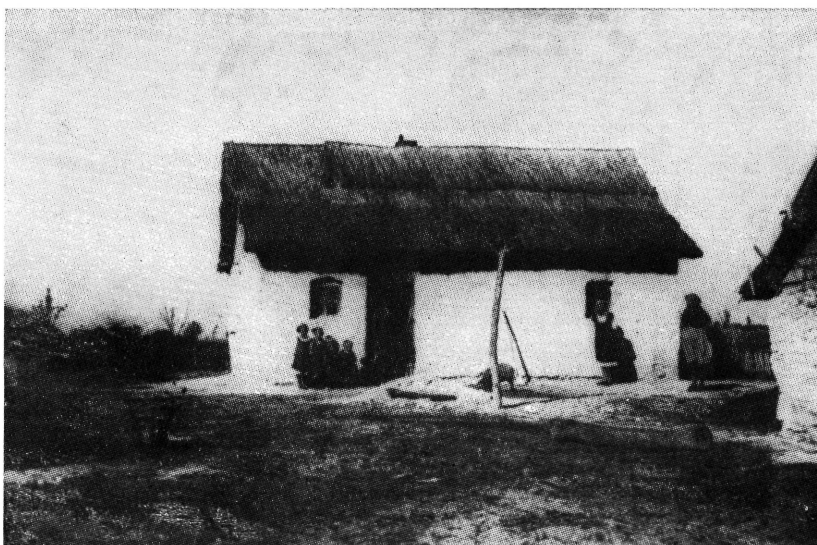
A felsővárosi pusztán, a szegediekén kívül, századunkban is számos kisteleki, majsai, kömpöci, jászszentlászlai, pálmonostorai ember fogott bérföldet. A visszaemlékezések aláhúzzák az 1910. évi kimutatás pontosságát: Csengelén nem volt ritka a 20—30 holdas haszonbérlet. Úgy látszik, a csengelei járásföldekre nagyobb arányú a szegedi határon kívüliek beáramlása, mint az alsóvárosi közlegetőkre, és ebből eredően élénk a bérföldek adásvételi forgalma, átruházása. Bagi Antal (sz. 1885) apja 1910-ben 20 lánc tömörkényi örökföldjét cserélte fel 30 hold csengelei bérfölddel. Tanulságos Turi Istvánnak (sz. 1886) és elődeinek Csengelére kerülése: nagyapja Szegváron született és Mindszenten volt halász meg vízimolnár. Egy halasi zsidó birtokos csábította el *Harka* pusztára (Halas határába) kertésznek. Ott annyira megerősödött (4 ökröt, nagyjóságokat tartott), hogy ugyancsak halasi földön, *Tajón* 85 hold haszonbérletére vállalkozott. Onnan került 1893-ban Csengelére, ahol Csillag József szegedi ügyvéd 107 holdas bérföldjét vette át. Az ügyvéd — több csengelei nagybérlelőhöz hasonlóan — dohánykertészt alkalmazott. A dohánytermesztést Turiék 5 kat. holdon kb. a századfordulóig folytatták.

Az 1920-as évek első felében a szegedi kisbérlek aránytalanul magas terheket vállaltak magukra, amiben része volt a gazdasági konjunktúra ösztönző hatásának is. 1924—25-ben járt le a századforduló éveiben kiosztott több ezer hold városi bérföld haszonbérleti ideje. Ezeket a földeket a város nem árverezte újból, de új haszonbérletet egyoldalúan, a maga érdeke szerint állapította meg, amit a tanyát építő, költséges befektetéseket eszközölő bérlek túlnyomó többsége kénytelen-kelletlen elfogadott, hogy ne tegye ki magát az árverési licitálásnak. A huszonöt éve megtelepedett tanyásbérlek úgy ragaszkodtak bérföldjükhöz, mintha sajátjuk lett volna. Ez természetesen fogható föl, hiszen a városi bérföldön épült tanya nyújtott otthont családjuknak, a bérföld termése, az ott nevelt jószágállomány biztosította részben vagy egészen megélhetésüket, s amikor eleget tettek haszonbérletfizetési kötelezettségüknek, a város nem háborgatta őket.

A konjunktúra elmúltával és az 1924. évi pénzügyi stabilizáció, majd a pengő bevezetése (1927. január 1.) után kiderült, hogy a húszas években kiosztott, illetve meghosszabbított városi haszonbérletek árendája, a földek tényleges hozadékát figyelembe véve, tarthatatlanul magas. A város 1926-ban és 1929-ben egy szakértő bizottság helyszíni szemle alapján előterjesztett javaslatára hozzájárult némi bérleszállításhoz, így 1929-ben öt esztendőre, általában 10%-kal csökkentette a haszonbért, de a bérrevízió a földbérlek körében nem keltett megnyugvást. Az árverési licitálás és a városi tanács által egyoldalúan megállapított haszonbérek miatt ugyanis aránytalanságok voltak a földek minősége és a bérösszegek között. A földművelésügyi minisztérium szakértője részt vett néhány árverésen és megállapította, hogy már a kikiáltási árat túl magasra szabta a város.²⁴⁹

²⁴⁸ A homoki talajegyengetés és teherhordás eszközeiről I. NAGY DEZSŐ: A hegyhúzó. MFMÉ 1956. 91—101., JUHÁSZ ANTAL: A bakity. MFMÉ 1968. 99—108.

²⁴⁹ KERÉK MIHÁLY 1930. 6—7.

18. kép. Városi kisbérlet tanyája a megtelepedés után, az 1920-as években, Szeged-Alsótanya, Szécsy György felvétele.

Lássunk néhány példát, KERÉK MIHÁLY nyomán.

Ifj. Szűcs Mihály a csengelei 381-es dűlőben az egyes parcellát vette bérbe, holdanként 160 kg búzáért. 1930-ban 32 pengő bért fizetett. Bérföldje hitvány futóhok, amelynek holdja kedvező időjárás esetén is csak 3 mázsa rozst termett. A haszonbér és más fizetési kötelezettségei (adók, perköltségek) miatt tehenét és lovát eladni kényszerült.

Vér István és társai 1899-ben az alsótanyai 4406-os dűlőben két 10 holdas parcellát béreltek, melyek haszonbére 21,61 mázsa búza volt. 1924-ben, a bérlet megújításakor a két parcellát külön adták bérbe, és Vér István attól fogva az egyik parcella után fizetett 19,6 mázsa búzát — csaknem annyit, mint amennyit azelőtt 20 holdért fizettek. A haszonbért 1929-ben mérsékelte a város 18 mázsára. A föld rossz altalajú, „sülevényes” homok.

Szépál József az átokházi legelőből kihalított dűlő egyik 10 holdas parcelláját vette bérbe 1926-ban. Napszámos volt és összes megtakarított pénzét — 7 millió koronát — befizette óvadék és félévi bér fejében. A parcella kikiáltási ára — az új pénzre átszámítva — 45 pengő volt, és 55 pengőért sikerült kifognia. A holdanként 4 mázsa rozst termő föld haszonbérét 1929-ben 28 pengőre mérsékelték. A bérlő félig homokba vajt kunyhóban lakott.

Szögi István és társai az egyetemi 1500-as dűlő 4. parcelláját bérelték 1924-ben. Kikiáltási ára holdanként 3 mázsa búza volt, amit 385 kilóra vertek föl. A bérlők a szerződés aláírásakor 16 656 000 koronát fizettek óvadék és félévi bér címén a városi pénztárba. 1 kat. hold haszonbére átszámítva 125,2 pengőre rúgott (!). A 10 hold homokból 8 holdat szántottak, 2 holdat legelőül használtak. A város már a második esztendőben kénytelen volt 165 kg búzaértékre leszállítani a holdankénti haszonbért, 1929-ben pedig a bért 28 pengőre mérsékelte.

KERÉK MIHÁLY egy 10 holdas kisbérlet példáján kimutatta, hogy átlagos termés mellett a szántóföld és a szőlő hozadéka nem fedezte a bérlő egész évi fizetési kötele-

19. kép. Kisbérlő tanya három osztatú lakóháza 1968-ban, Rúzsza 318. Szerző felvétele. MFM: 19 561.

zetségeit.²⁵⁰ És valamiből élniük is kellett (volna)! Ehhez hozzájárult a gazdasági válság hatása: a gabona ára csökkent, az eladott búza értékét részben „bolettá”-val (rögzített áron beváltható fizetési cédulával) fizették meg a termelőnek, és más mezőgazdasági termékek ára is süllyedt. A bérhátralék miatt sok bérlőre késedelmi kamatot, perköltségeket róttak ki. A növekvő terhek súlya alatt számosan eladni kényszerültek jószágaikat, állatállomány (tehenek, ló, disznók) nélkül viszont bizonytalanná vált a létfenntartás és a gazdaság működése. Sok kisbérlőn a haszonbér mérséklése már nem segíthetett: jött a végrehajtó és végső esetben a kilakoltatás.

Többen bérlőszövetkezet létesítésével kerestek kiutat. Nippold János mérnök 1932-ben meghirdette a Szegedi Földbérlők Szövetkezetének megalakítását, de kísérlete kudarcba fulladt. 1934 márciusában a Királyhalmi Népkör száz tagú küldöttsége tényfeltáró és a bérlők helyzetének javítását célzó tervezetet adott át Szeged város vezetőinek. A polgármester megígérte, hogy a kérelmeket felülvizsgálják és a jogos panaszokat a város orvosolni fogja.²⁵¹ Alkalmi haszonbér-csökkentéssel, közmunkákkal azonban az elszegényedett városi kisbérlőkön nem lehetett segíteni. A földbirtokpolitika gyökeres megváltoztatására lett volna szükség, amire a városvezetés — az adott politikai-társadalmi viszonyok között — képtelen volt.

A szegedi írók, újságírók közül a harmincas évek első felében többen beszámoltak a szegedi kisbérlők kilátástalan helyzetéről. A legismertebb Móra Ferenc „Földnélküli Jánosék 1932-ben” c. megrázó tárcasorozata. Magunk is több visszaemléke-

²⁵⁰ KERÉK MIHÁLY 1930. 7—8.

²⁵¹ SZÉCSY GYÖRGY 1967. 27—30.

zést idézhetnénk. Vizsgálódásunk azonban településnéprajzi szemszögű, ezért nem tekintjük feladatunknak a homoki kisbérlok helyzetének és Szeged város földbérleti rendszerének elemzését. Ezzel a Szeged-kutatás még adós a történettudománynak, s ebből az adósságból más helyen szeretnénk törleszteni. Szükséges viszont rámutatnunk a bérleti rendszer néhány eredményére és következményére.²⁵²

1. A városi közlegelők haszonbérbe adása mezőgazdasági művelésbe vont hatalmas, addig pusztán külterjes állattartásra használt területeket,

2. levezette a Város közigazgatási határán belül — kis részben közvetlen környékén is — a túlnépesedő parasztság népfölöslegét és munkaerőfölöslegét (!),

3. árutermelésre készítette, szoktatta a bérlőket azzal, hogy a haszonbért évente két alkalommal (áprilisban és októberben) pénzben kellett fizetniük. Más földbérleteknél gyakori volt a termés elosztása (feles-, harmadosbérlet). A Város bérlői nagy mennyiségű növényi és állati terméket — gabonát (elsősorban rozst), szőlőt, gyümölcsöt, dinnyét, káposztát, baromfi- és juhhúst, gyapjút — termeltek a táj ellátása és az egész nemzetgazdaság számára. A homoki kisbérlok lovaskocsin rendszeresen vittek tejet, tejterméket, baromfit, tojást, gyümölcsfélét Szeged, Kistelek, Félegyháza, 1918 előtt Szabadka hetipiacaira. Igaz, az árutermelés a „szegedi föld” parasztságában már a földbérletek előtt gyakorlattá vált.

4. A legelők árverésén — 1922 előtt — bárki földhöz juthatott, aki a helyszínen ki tudta fizetni a bérbe vett föld fél évi árendáját. Ez az ismétlődő lehetőség segítette kibontakoztatni a szegedi nép különböző rétegeiben a vállalkozó készséget, amely a kapitalizálódó magyar társadalomban egyre inkább polgárjogot nyert, de parasztok között kevés helyen vált annyira sajátjává, mint Szegeden (hasonló figyelhető meg Makón, a hagymatermelés föllendülése idején). A gyümölcsöző bérlőgazdálkodáshoz természetesen nem volt elegendő időben és okosan vállalkozni — szívesen, a homokföld minden darabját jól kihasználva kellett dolgozni, ahogyan a természeti adottságok azt megkövetelték. Innen is van, hogy szegedi földön a törekvő, szorgalmas, munkája révén gyarapodó parasztot becsülték, a hirtelen gazduló, földárverésen másokra rálicitáló pénzes gazdának viszont nem volt becsülete. E két tulajdonság — a vállalkozókedv és a munkaközpontúság — a természeti viszonyok és a mindenkori társadalmi körülmények, adott életfeltételek együtthatása folytán vált a szegedi tanyák népében meghatározó, napjainkban is ható tényezővé.

5. Ami a szorosan vett településnéprajzi fejleményt illeti, a Város homoki haszonbérletein 1930-ig 3100—3200 lakóház, mellette tanyai üzem nőtt ki a földből, ahol 14 500—15 000 ember élt.²⁵³ A csengelei kapitányságban 612 tanyán kizárólag bérlőcsaládok, illetve nagybérlok alkalmazottai éltek (3114 fő), a legtöbb tanyás bérlő Átokházán lakott (kb. 1100 család), ezenkívül haszonbéres tanyák voltak Felsőtanyán a balástyai, Alsótanyán a csorvai, a királyhalmi és a mórահalmi kapitányságban.

1926-ban a Város bérbe adott homokföldjei meghaladták a 37 ezer kat. holdat. Hasonló volt a hódmezővásárhelyi Pusztta területe (36 500 kat. hold), melyet a volt jobbágyoknak telkük arányában az 1850-es évek elején mértek ki. A vásárhelyi Pusztán 1910-ben 7055 lakos élt,²⁵⁴ Szeged kiosztott pusztáin pedig 1930-ig több mint kétszerannyi népesség eresztett gyökeret. Mások a talajviszonyok, mások voltak a

²⁵² Szeged földbérleti rendszere és a homoki járáások bérlőtársadalma önálló feldolgozást érdemel. A vizsgálathoz adatokat és szempontokat nyújt SZÉCSY GYÖRGY 1967. 26—31., Ugyanó: A bérlőkérdés a szegedi határban. In.: Átokházától Ásotthalomig. Szerk.: JUHÁSZ ANTAL és SZÉCSY GYÖRGY. Ásotthalom, 1970. 17—22. A témára szeretnék visszatérni.

²⁵³ Forrásom az 1930. évi népszámlálás. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932.

²⁵⁴ NAGY GYULA 1975. 13.

legelősztaztás körülményei, de az eltérés mutatja a két város agrárpolitikája, tanyai népessége és gazdálkodása közötti különbségeket is.

A leírt települési folyamatok következményeit a tíz évenként tartott népszámlálások így rögzítették:

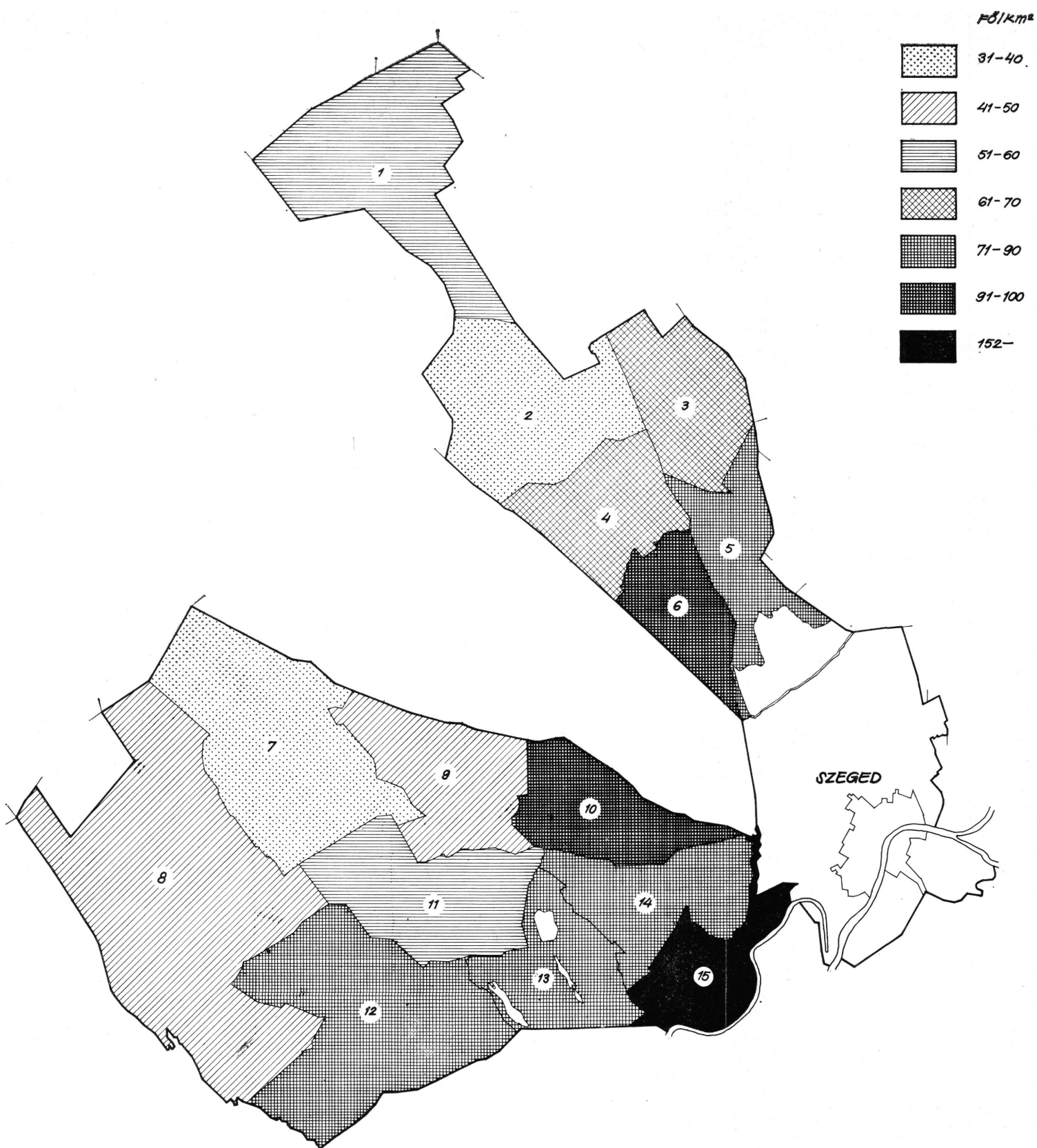
*Szeged belterületi és külterületi népessége 1900—1949 között*²⁵⁵

A kerület megnevezése	A polgári népesség száma			
	1900	1910	1930	1949
1. Belterület	62 363	77 363	89 621	
2. Felsőtanya				
Szatymazi kapitányság	2 118	2 352	2 273	2 427
Őszeszéki kapitányság	1 705	1 653	1 560	1 497
Balástyai kapitányság	1 751	1 960	2 320	2 742
Fehértói kapitányság	1 698	1 615	1 545	1 401
Gajgonyai kapitányság	2 628	2 639	2 294	2 261
Csengelei kapitányság	1 831	2 298	3 114	3 680
3. Felsővárosi feketeföldek				
Baktó, Rácok kertje	1 383	1 093	1 201	1 472
4. Alsótanya				
Röszke—Szentmihálytelek	2 693	3 538	4 452	4 626
Feketeszéki kapitányság	3 011	3 084	2 923	2 795
Nagyszéksósi kapitányság	2 632	2 576	2 694	2 607
Mórahalom kapitányság	2 802	3 189	3 873	4 260
Domaszék kapitányság	2 191	2 313	2 343	2 208
Csorva kapitányság	2 172	2 480	3 073	3 421
Zákány kapitányság	2 320	2 165	2 022	2 110
Átokháza kapitányság	2 821	4 736	6 125	6 639
Királyhalom kapitányság	4 433	4 728	4 839	5 254
Külterület összesen	38 189	42 419	45 450	49 400

A város külterületi népességének gyarapodása különösen számottevő az 1900—1910 közötti évtizedben (4230 fő) és az első világháborús embervesztesség miatti csökkenést követően, a húszas években (1920: 39 009 fő, 1930: 45 450 fő a külterületi lakosság). Ám a külterületi népesség növekedésének aránya a 19. századi „csúcs-időszak”-hoz hasonlítva mérséklődött, hiszen 1850—1870 között a külterületen élők száma csaknem megkétszereződött, az 1880-as években pedig közel hétezer fővel nőtt. A népesség azokon a határrészekben gyarapodott elsősorban, ahol a város újabb bérföldeket osztott (Átokháza, Csorva, Csengele) és intenzív kertkultúrával — paprika-, szőlő-, gyümölcsstermesztéssel — foglalkoztak. (Röszke, Mórahalom, Szatymaz). Néhány kerületben — így az őszeszéki, fehértói, gajgonyai, nagyszéksósi, feketeszéki kapitányságban — a népesség már a század elejétől fogyott. Ennek az okait részint a korábban telítődött határrészről való elvándorlásban látjuk, részint abban, hogy a szikes foltokkal, gyakran vízállásokkal borított területeken (Fehértó, Őszeszék, Nagyszéksós) a gazdálkodás lehetőségei nem javultak.

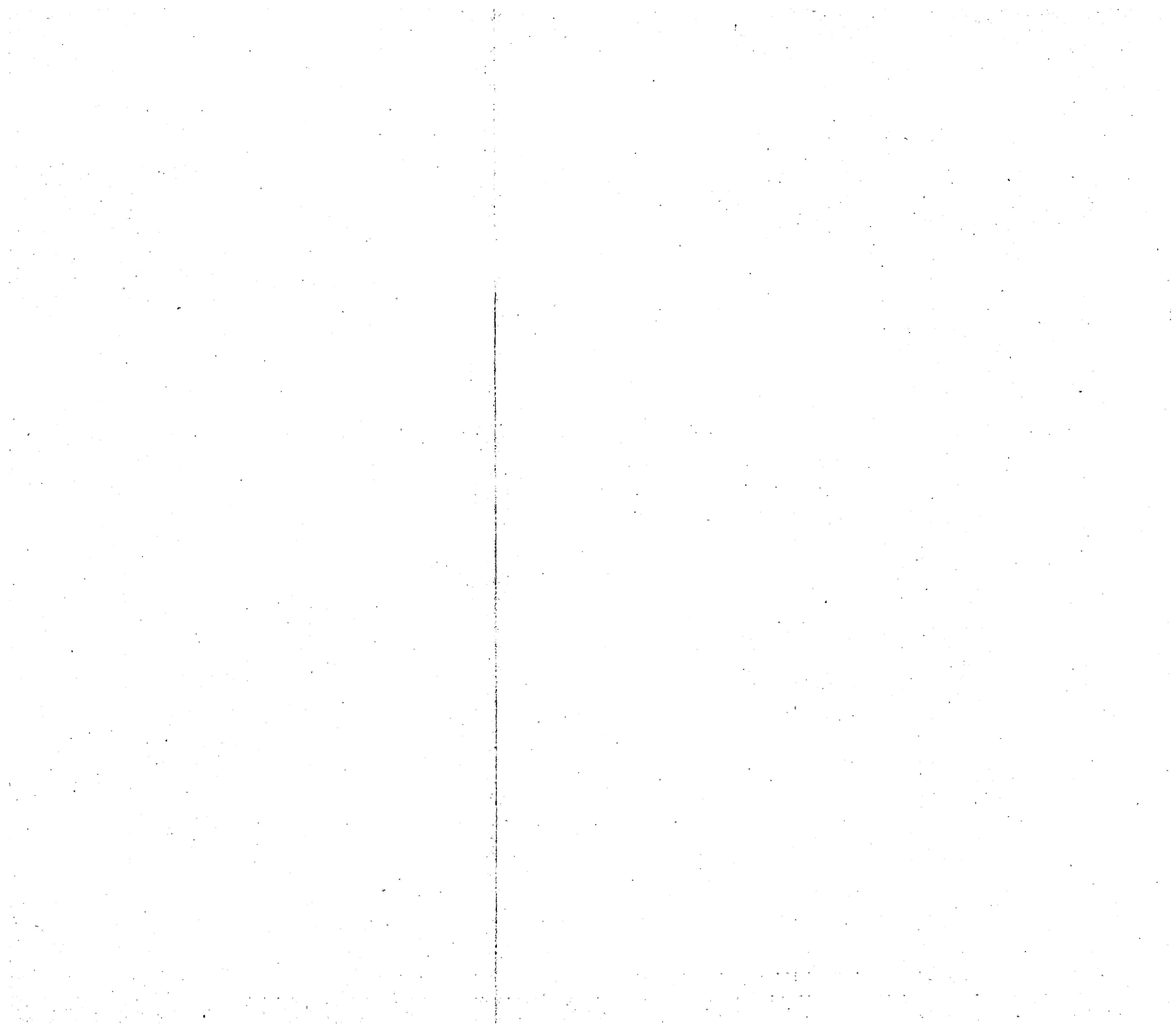
Tudjuk, hogy a népszámlálásokon összeírt külterületi lakosság nem azonos a tanyán élő népességgel. Legtöbb alföldi város határában a 20. század eleje óta végzett parcellázások révén létrejöttek olyan kisebb, zárt telepek, amelyek nem tekinthe-

²⁵⁵ Az 1900. és 1910. évi adatok forrása: CsML, Szeged v. polgármestere ir. 2798/1912 sz. alatti kimutatás, amely a külterületi lakosságot kapitányságok szerint részletezi, s így a későbbi, 1930. és 1949. évi népességi összeírások kimutatásaival összevethető.

20. kép. Szeged külterületi lakosságának népsűrűsége kapitányságonként, 1910. Rajzolta Kratochwill Mátyás.

1 csengelei, 2 balástyai, 3 gajonyai, 4 őszeszéki, 5 fehértói, 6 szatymazi, 7 csorvai, 8 átokházi, 9 zákányi, 10 domaszéki, 11 mórahalmi, 12 királyhalmi, 13 nagyszéksői, 14 feketeszéli, 15 rőszke-szentmihályteleki kapitányság

tők tanyának, a népességi statisztikák azonban ezeket külterületi lakott helynek tüntetik fel. Szeged határában Röske és Szentmihálytelek kertészség alkotott kialakulásától fogva utcába és közökbe rendeződött, faluszerű telep. A két különálló telep népessége a századfordulón 800—1000 főre tehető, mivel Röske—Szentmihálytelek kapitányság lakóinak (2693 fő) nagyobb része tanyákon élt. Az 1892-ben létesült két külterületi központ közül az 1930-as évekig Alsóközponton alakult ki jelentős falusi településmag, 700—800 lakossal. Felsőközponton, Szatymazon és Várostanyán a központi szerepkörű létesítmények (templom, iskola, orvoslakás stb.) körül csak néhány iparos, kereskedő és parasztember építkezett. A visszaemlékezések alapján Alsó- és Felsőközpont lakosságát 1930 táján 1000—1100 főre, Szatymaz belterületi lakosságát 150, Várostanyáét 100 főre becsüljük, tehát az idő tájon a város határában zárt településen 1000—1100, a négy tanyaközpontban 1300—1400 ember élt. Számuk együttesen 2300—2500 személyre tehető, ami az egész külterületi népességnek 5—5,5%-a.

Helyre kell igazítanunk Erdei Ferencnek azt a megállapítását, mely szerint „Szeged tanyáinak nagyobbik fele (...) nem tulajdon tanya, hanem haszonbérlet.”²⁵⁶ Erdei különben megbízható ítélőkészségét az téveszthette meg, hogy az 1920-as években osztott bérföldeken éppen könyve anyaggyűjtésének és megírásának éveiben „futott fel” a tanyásodás. 1930-ban a tízezer külterületi lakóház közül 3000—3100 volt városi bérföldön, ahol kb. 15 ezer ember élt, a város külterületi lakosságának egyharmada.

Milyen helyet foglal el Szeged tanyai népessége századunk elején tanyás településeink között?

A szakirodalom leggyakrabban a külterületi lakosság arányát mutatja ki. E tekintetben 1910-ben Kiskunhalas és Szabadka állt a lista élén, ahol a népesség 51, illetőleg 50%-a élt külterületen. Szeged népességének akkor 35,1%-a volt külterületi lakos. Ahol magas fokú az urbanizáció, fejlett a városi ipar és kereskedelem, ott nagyszámú a belterületi lakosság, s ezért a külterületi népesség jelentős létszám esetében is alacsonyabb arányú. Helyesebbnek tartjuk a tanyás településfejlődés szintjét aszerint mérni, hogy egységnyi — 1 km²-es — területen hány ember él. Ez a mutató kifejezi a tanyás település határának településsűrűségét, más szóval benépesedési szintjét és összefüggést jelez a gazdálkodás jellegével is, hiszen belterjesen gazdálkodó tanyai üzemek általában kisebb földet, a külterjes üzemek nagyobb területet használtak.

A legnagyobb határú és tanyai népességű települések 1910-ben²⁵⁷

A helység neve	Területe		Belter. lakos	Külter. lakos	1 km ² -re jutó külter. lakos
	k. hold	km ²			
Szabadka	169 192	974	46 762	46 760	48 fő
Szeged	141 775	816	74 775	40 531	49,6 fő
Debrecen	166 284	957	51 749	38 404	40,1 fő
Kecskemét	151 698	873	34 133	31 583	36,2 fő
Hódmezővásárhely	132 260	761	37 694	24 700	32,4 fő
Kiskunhalas	112 195	645	11 944	12 432	19,2 fő

A határ területét tekintve 1910-ben Szeged a 4. legnagyobb határú a Nagyalföld városai között. Szabadkának külterületi népessége is több volt városunkénál,

²⁵⁶ ERDEI FERENC 1942. 198.

²⁵⁷ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. M. Stat. Közl. Új sor. 42. Bp. 1912.

de a hatezer fővel több lakos 27 ezer kat. holddal nagyobb területen élt. Ha az 1 km²-re eső külterületi lakosság számát — vagyis a határ településsűrűségét — nézzük, Szeged a legnagyobb tanyasűrűségű városunk. Mindjárt hozzátesszük: tisztában vagyunk vele, hogy az 1910-es népszámlálási statisztika Szeged külterületi népességében a falukban (Röszke, Szentmihálytelek) és a tanyaközpontokban élő lakosokat is kimutatta, de hasonló telepeken és tanyaközpontokban élő népessége Debrecennek, Szabadkának, Kecskemétnek is volt, és miután pontos számukat egyik településről sem ismerjük, de közelítően hasonló nagyságrendűnek (néhány ezer főnek) becsüljük — ezért úgy véljük, a fenti összehasonlítás valós vagy legalább a tanyasűrűsödés alföldi tendenciáinak jelölésére alkalmas.

A külterületi népesség számát tekintve 1930-ban Debrecen, 1949-ben Kecskemét előzte meg Szeged városát. Ám már Erdei Ferenc fölfigyelt arra, hogy Debrecen külterületi lakosainak (50 441 fő) nagyobbik fele a kertéség külső részében, tehát nem tanyákon lakik,²⁵⁸ Kecskemét határában pedig a parcellázások után létrejött telepek „már nem tanyák, hanem kitelepült munkásoknak a kertés lakótelepei”.²⁵⁹ Kecskemét határában ilyen zárt telepek Lakitelek (1128 fő), Szikra (2121 fő), Rendőr falu (1215 fő), s Helvécia szőlőtelep 2364 lakójának egy része is faluszerű központban élt. (1949. évi adatok) Hasonló külterületi telepei — mint említettük — Szegednek is voltak: 1949-ben Szentmihálytelek és Röszke lakossága 1472 fő.²⁶⁰ 1949-ben Szeged tényleges tanyai lakossága 43—44 ezer, Kecskemété 48—49 ezer ember volt.

i) Tanyai iskolák

Az állandó tanyánlakással, Erdei kifejezésével „farmtanyák” létrejöttével magyarázható, hogy az 1830-as évekből ismertek a szegedi tanyai népoktatás első nyoma. 1838-ban a „szállásokon az oktatástételre” fuvart sürgetett Kreminger Antal alesperes.²⁶¹ Az 1840/41-es tanévben Szegeden nyolc ún. „fiók oskolá”-ban, közülük öt külterületi iskolában folyt tanítás, ahol a tanulók létszáma a következő volt:²⁶²

röszkei iskola, 51 fiú és 51 leány, összesen	102 tanuló
alsó nagyszéksósi iskola, 33+34, összesen	67 tanuló
felső nagyszéksósi iskola, 18+15, összesen	33 tanuló
Lengyel tanyai iskola, 15+16, összesen	31 tanuló
özv. Gémes tanyai iskola, 25+20, összesen	45 tanuló.

A legnépesebb külterületi iskola Röszkén, a volt kertésztelepülésen működött, ezenkívül az alsótanyákon három, a felsőtanyákon egy „fiókoskolá”-ban folyt rendszeres oktatás. Reiznertől tudjuk, hogy kezdetben a tanyai gazdák obsitos katonákat, kicsapott diákokat fogadtak képesítés nélküli tanítónak, akiknek az ellátásáról maguk gondoskodtak. A tanító azon a tanyán oktatta a gyermekeket, ahol a sor szerint éppen tartózkodott. Ezeket „mozgó” tanyai iskolának nevezték, s az 1850-es évek közepén készült határtérkép *Öregátokházán*, a várostól 36 km-re tüntet föl ilyen iskolát. Hasonló módon, ún. *zugiskolák*ban folyt az oktatás a 19. században az Alföld sok más tanyás településén.²⁶³

²⁵⁸ Az 1930. évi népszámlálás szerint Debrecen külterületi lakossága 50 441, Szegedé 45 450 fő, az 1949. évi népszámlálás pedig Kecskemét külterületi lakosságát 55 039, Szegedét 49 420 személynek mutatta.

²⁵⁹ ERDEI FERENC 1942. 213.

²⁶⁰ KSH 1949. évi népszámlálás 11. Bp. 1951. 85.

²⁶¹ CsML, Szeged v. tan. jkv. 2428/1838.

²⁶² CsML, Szeged v. tan. ír. számozott ír. 239 d. 3190/1841.

²⁶³ L: ZÖLDY PÁL: A laikus néptanító intézmény. Ethn. 1969. 91—105. NAGY GYULA 1975. 423—428.

Az első állandó külterületi iskola 1843-ban Röszkén létesült és 1848 előtt a röszkéin kívül még öt állandó jellegű iskola működött a határban.²⁶⁴ 1852. február 17-én Tóth János kegyesrendi tanárt nevezték ki az elemi iskolák igazgatójává, aki nagy ügyszeretettel szervezte az iskoláztatást. Talán nem véletlen, hogy a tanyai iskola-építés azután indult meg, miután kiderült, hogy kudarcot vallott a kormánysszerveknek a tanyak megszüntetését célzó kísérlete. 1853. április 19-én egyszerre négy elemi népiskola nyílt meg az alsóvárosi határrészen: a bojárhalmi, a külső-ásotthalmi, a nagyszéksósi és a mórahalmi. Utóbbi határrészen „az iskola ideiglenes használatára” Szücs Imre és felesége, Császár-Putyi Katalin engedte át lakóházát.²⁶⁵ A felsővárosi határrészen 1853. december 3-án nyílt az öszeszéki iskola és 1854-ben ugyanott öt, az alsótanyákon három elemi iskola nyitotta meg a kapuit.

1856. január végéig az alsótanyákon hat, a felsőtanyákon három iskola épült föl: mindegyik 10 öl hosszú, vertfalú, zsindeletetős, egy tantermes, szoba-konyhákamrás tanítói lakással.²⁶⁶ Más forrás szerint 1856-ban már 19 iskolában folyt tanítás Szeged határában, de ezek közül 5 még ideiglenes épületben, gazdák házaiban működött. Annyi bizonyos, hogy Szeged városa — Kalocsa mellett — élen járt a tanyai népiskolák létesítésében, példa volt a környező települések számára, s a szegedi tanyai iskolák alaprajza a londoni világkiállításon is szerepelt.²⁶⁷ A tanyai iskolák építési költségeinek fedezésére a birtokok arányában járulékot vetett ki a városi tanács.²⁶⁸

Az 1888/89-es tanévben a város határában az alábbi 24 tanyai iskola működött:²⁶⁹

Alsótanyán

1. Átokházi iskola (a várostól 36 km-re). Megnyílt 1855-ben, épületét 1864-ben emelték. A tanulók száma 73.
2. Bojárhalmi iskola (a várostól 12,75 km-re). Megnyílt 1853. április 19-én. A tanulók száma 185.
3. Csorvai iskola (a várostól 25 km). Megnyílt 1855. december 8-án. A tanulók száma 161.
4. Domaszéki iskola (a várostól 13 km). Megnyílt 1854. április 1-jén. A tanulók száma 205.
5. Feketeszéli iskola (a várostól 10,3 km). Megnyílt 1854. november 1-jén. A tanulók száma 235 (!).
6. Kancsalszéli iskola (a várostól 13,5 km). Megnyílt 1855. január 6-án. A tanulók száma 204.
7. Királyhalmi iskola (a várostól 25 km). „Külső-ásotthalmi” néven megnyílt 1853. április 19-én, épült 1868—69-ben. Új nevét az 1883. október 16-iki királylátogatáskor kapta. A tanulók száma 149.
8. Madarásztói iskola (a várostól 20,5 km). Megnyílt 1853. november 10-én. A tanulók száma 104.
9. Mór ahalmi iskola (a várostól 18 km). Megnyílt 1853. április 19-én Szücs Imre és neje, Császár-Putyi Katalin házában. Az iskola 1863-ban épült. A tanulók száma 160.

²⁶⁴ REIZNER JÁNOS 1899—1900. III. 292—293.

²⁶⁵ Szeged város külterületi elemi népiskoláinak 1888/89. évi értesítője. Szeged.

²⁶⁶ CsML, Szeged v. tan. jkv. 1856. 38.

²⁶⁷ Vö: BARTH JÁNOS 1975. 141. Az iskolák alaprajzára: SZH 1862. január 1.

²⁶⁸ CsML, Szeged v. tan. jkv. 1856. 527.

²⁶⁹ Szeged város külterületi elemi népiskoláinak 1888/89. évi értesítője. Szeged.

10. Nagyszéksósi iskola (a várostól 15,75 km). Megnyílt 1853. április 19-én. A tanulók száma 210.
11. Rókabögyösi iskola (a várostól 23 km). Megnyílt 1885. szeptember 17-én. A tanulók száma 134.
12. Röszei iskola (a várostól 11 km). A tanulók száma 231 (!).
13. Szentmihályteleki iskola (a várostól 6,75 km). Az 1861/62. évi tanévben ideiglenes helyiségben két évig, 1868 után állandó épületben. A tanulók száma 110.
14. Zabosfai iskola (a várostól 19,5 km). Megnyílt 1854. szeptember 1-jén. A tanulók száma 204. A lányoknak külön varrótérlem volt. Itt tanított évtizedeken át Sáry Mátyás.
15. Zákányi iskola (a várostól 22,5 km). Az 1886. évi városi közgyűlés határozata nyomán épült 1887—88-ban. A tanulók száma 111.
16. Zöldfás iskola (a várostól 9,5 km, *Feketeszél* határrészen). Megnyílt 1856. január 12-én, ideiglenes lakóházban. A tanulók száma 159.

Felsőtanyán

1. Alsóbalástyai iskola (a várostól 22 km). Megnyílt 1856. január 2-án, ideiglenesen Felmayer Antal lakóházában. A tanulók száma 108.
2. Felsőbalástyai iskola (a várostól 21,3 km). Megnyílt 1854. május 15-én. A tanulók száma 132.
3. Alsógajgonyai iskola (a várostól 21 km). Megnyílt 1854. november 1-jén. A tanulók száma 172.
4. Felsőgajgonyai iskola (a várostól 23,25 km). Megnyílt az 1887/88. iskolai év elején. A tanulók száma 137.
5. Győriszéki iskola (a várostól 16,5 km). Megnyílt 1854. október 1-jén. A tanulók száma 160.
6. Neszűrjhegyi iskola (a várostól 11,5 km). Felépült 1854. november 1-jére. A tanulók száma 214.
7. Ószeszéki iskola (a várostól 17,2 km). Megnyílt 1853. december 3-án. A tanulók száma 139.
8. Székaljai iskola (a várostól 13,2 km). A fehértói kapitányságban megnyílt 1854. augusztus 27. A tanulók száma 132.

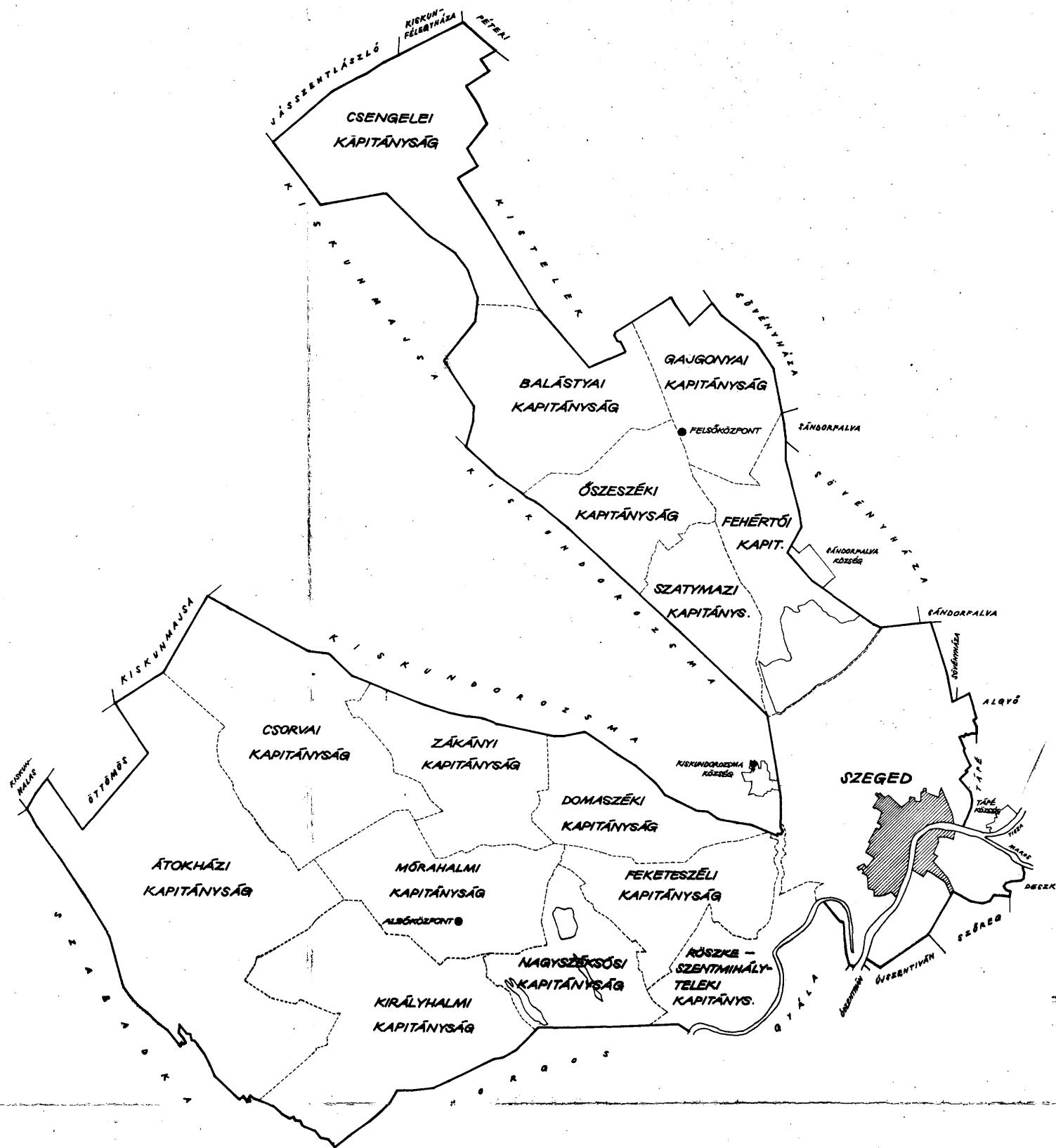
Alsótanyán 2505, Felsőtanyán 1136, összesen 3641 tanuló iratkozott be. Szécsy Györgytől tudjuk, hogy a beiskolázottak száma az összeírt tankötelesek 59,3%-át tette ki, — tehát még kevés volt az iskola és számottevő a fiatalok analfabéták száma.²⁷⁰ A millenium évében a város 10 tanyai iskola felépítését határozta el.²⁷¹ Ezek már kizárólag téglából épültek, mint pl. az ásothalom-irodasori vagy a halas-teleki iskola.

1907-ben a Szeged város tulajdonában levő iskolákat államosították: 40 tanyai iskola és a Nagy István dűlőben levő ideiglenes iskola került állami tulajdonba. A város kötelezettséget vállalt arra, hogy a jövőben épülő külterületi iskolák részére 1200 négyzetméter területet ad. Szerződésben kötelezte magát, hogy egy éven belül 10 tanyai iskolát létesít és utána évente 5-5 új iskolát ad át, amíg az oktatási szükségleteket kielégítő 38 új tanyai iskola fel nem épül.²⁷² A város igyekezett tartani magát

²⁷⁰ Szécsy György: Képek Mórahalom múltjából és jelenéből. Mórahalom, 1967. 39.

²⁷¹ CsML, Szeged v. Tiszti Főügyésze ir. IV. B. 1441. 23.

²⁷² SÁRKÖZI ISTVÁN: A szegedi tanyai községi elemi népiskolák államosítási szerződése 1907-ből. MFMÉ 1982/83-1. Szeged, 1985. 296—297.

22. kép. Tanyai kapitányságok és közigazgatási központok Szeged határában a 20. század elején. Rajzolta Kratochwill Mátyás.

21. kép. Tanyai kapitányságok és közigazgatási központok Szeged határában a 20. század elején. Rajzolta Kratochwill Mátyás.

a szerződéshez, bár ez teljesen nem sikerült: az első világháború előtt a határban 70 tanyai iskola állt. (21. kép)

A tanács 1885-ben ösztöndíjat alapított két tanyai tanító számára, akik „a kertészet, gyümölcsfatenyésztés, méhészet kezelésében s oktatásában” érdemeket szereznek.²⁷³ A tanyai tanítók nagyrésze, oktatási tennivalói mellett, a mezőgazdasági, szőlészeti szakismeretek terjesztésében, gazdakörök szervezésében és működésében is részt vállalt. Közülük megemlíthjük Fráter Alajost (1852—1926), aki nemes gyümölcs- és csemegeszőlő-fajtákat oltott, a filoxéra ellen először alkalmazott szénkénegezést, Zsák Lajos (1866—1912) igazgató-tanítót, a szatymaz-neszűrjhegyi iskola tanítóját, aki az orpington baromfit honosította és a Szatymazi Gazdakörnek éveken át elnöke volt.

Az 1920-as években Klebelsberg Kuno kultuszministersége alatt újabb tanyai iskolák épültek és több iskolát tanteremmel bővítettek.

j) Tanyai kapitányságok, közigazgatási központok

A tanyai igazgatás és rendészet kezdeti intézményei, a tanyai kapitányságok létrejöttének ideje s körülményei máig sem tisztázottak. BALOGH ISTVÁN kutatásai szerint 1850-ben már „a tanyák több kapitányságra, ezek pedig több káplárságra oszlottak”²⁷⁴. Szeged történetében olvassuk, hogy a 19. század első felében „a tanyai kapitányok területi megoszlásban Felső- és Alsótanyán hárman-hárman voltak,²⁷⁵ de nem tudjuk, mikortól. A külterületen a közrend és közbátorság megteremtése az alkaptány feladata volt, akit pusztai kapitányként is emlegetnek. Felügyelete alá rendelt *pusztázók* vigyáztak a közbiztonságra. 1849 áprilisában a városi közgyűlés az addigi pusztázó katonákat a gazdák fiai közül évente választott főhadnagyokkal és *fertályokkal*, azaz pusztázókkal váltotta fel. Az alsó- és a felsővárosi határra egyaránt egy-egy főhadnagy került, 10-10 pusztázóval. Az önkényuralom hírhedt zsandársága után 1867-ben Szegeden is visszaállították a pandúrságot, vagyis a pusztázók intézményét.²⁷⁶ A század második felében az alsótanyákon hosszú ideig László Mihály módos palánki polgár volt a pusztai kapitány. 1861-ben 50 hold, az 1871. évi legelő-árverés után már 530 hold városi bérföldje volt *Alsójáráson*. Nyugdíjazása után fia, László Kálmán vette át a pusztai kapitány tisztét.

A pusztai kapitány és a pusztázók az alsó- és a felsővárosi határrészen közrendészeti teendőket láttak el, s mellettük, részint más hatáskörrel működtek a kisebb körzetekre választott tanyai kapitányok. A szabadságharc után 1854-ből van először adatunk tanyai kapitányságokról: Tóth János elemi iskolai igazgató jelentette, hogy felépült két „szállási iskolaház” a Szirtos-parton Tóth Antal kapitányságában és Makraszéken Benkő József kapitányságában.²⁷⁷ A kapitányságokat az 1860-as évek földhaszonbérleti szerződésein is a tanyai kapitány nevével jelölik, pl. Oltványi Ferenc, Kiss Lukács, Dobó Illés kapitányság. Több kapitányságot a családnév vagy a szerződés más megjegyzése alapján területileg azonosítani tudunk, pl. a Papp István kapitányság Zákányban, Dobó Illés kapitánysága Ásotthalmán volt.

²⁷³ CsML, Szeged v. Törv. hat. viz. kgy. jkv. 1885. 339.

²⁷⁴ Balogh István 1965. 470.

²⁷⁵ VASS ELŐD: A város önkormányzata és gazdálkodása. In.: Szeged története 2. 1686—1849. Szerk.: Farkas József. Szeged, 1985. 550.

²⁷⁶ RUSZOLY JÓZSEF: A szegedi népképviselői közgyűlés 1848—1871. Szeged, 1984. 108—109.

²⁷⁷ CsML Szeged v. tan. ir. tan. jkv. 1854. — 6535.

Kapitánynak tekintélyes, rátermett, többnyire tehető gazdákat választottak, akik a közmunkák és az adóbehajtás körüli teendőket végezték, segítettek a pusztázóknak a közrend fenntartásában. Tiszteletbeli állásukért szerény díjazás járt és mentesültek a közmunkák és egyéb „személyükkel egybekötött terhektől.”²⁷⁸ Minden kapitány mellett több *káplár*, újabb nevén *esküdt* tevékenykedett.²⁷⁹ Három 1861. évi tanyai kapitány — Dobó János, Kiss Lukács és a zákányi Papp István — nevével az 1880-as években is találkozunk, ami arra vall, hogy a feladatát közmegelegedéssel ellátó gazda kapitányi tisztét hosszú évekig betölthette.

Tudomásunkra Gerle Antal 1873. évi határtérképe az első, amely Szeged tanyai kapitányágait egységesen határrészek szerinti megnevezéssel tünteti föl. Akkor 20 tanyai kapitányág volt: Felsőtanyán 8, Alsótanyán 12:

Felsőtanyán	Alsótanyán
I. Fehértói kapitányág	IX. Pálffy kapitányág
II. Szatymazi kapitányág	X. Feketeszéli kapitányág
III. Szirtos kapitányág	XI. Nagyszéksós kapitányág
IV. Pusztaszeri kapitányág	XII. Domaszéki kapitányág
V. Csengelei kapitányág	XIII. Móraalmi kapitányág
VI. Balástyai kapitányág	XIV. Lengyel kapitányág
VII. Ószeszéki kapitányág	XV. Zákány kapitányág
VIII. Makraszéki kapitányág	XVI. Csorvai kapitányág
	XVII. Ásotthalmi kapitányág
	XVIII. Madarásztói kapitányág
	XIX. Kantsal kapitányág
	XX. Reszke kapitányág

1881 január elején a népszámlálási ügyintézők felsorolásában a felsőtanyai kapitányágokat az előbbi módon, az alsótanyaiakat a kapitányok nevével említették.²⁸⁰ Ez arra enged következtetni, hogy Alsótanyán szívósan tartotta magát az eredeti, családnévi megnevezés.

A városi tanács 1886. április 14—15-iki közgyűlésén fogadta el a tanyai kapitányágok szervezési szabályzatát, amely szerint Felsőtanyán 6, Alsótanyán 9, így összesen 15 tanyai kapitányágot szerveztek. Úgy döntöttek: Röske és Szt. Mihálytelek pusztai telepek, a hozzájuk tartozó földterületekkel együtt, az alsótanyai külterülettől elválasztva és a központi lovasrendőrbiztos kerületébe vonva Röske — Szt. Mihálytelek név alatt külön tanyai kapitányággá alakíttatnak.²⁸¹

²⁷⁸ CsML, Szeged v. Községválasztmánya jkv. 3. 1854. 57.

²⁷⁹ A kapitányok és az esküdtek tisztét részleteiben ismerteti BÖRCsök VINCE: Szeged-Alsótanya közigazgatásának és népi jogszemléletének kialakulása. MFMÉ 1966—67/1. Szeged, 1968. 132—133. Megjegyzem, hogy a szerző a pusztai kapitány és a tanyai kapitányok teendőit egybemossa.

²⁸⁰ SZH. 1881. január 5.

²⁸¹ CsML, Szeged v. Tan. ir. 3991/1886. A szabályzatot a belügyminiszter 1886. június 9-én hagyta jóvá. Az előzményekről: A tanyai kapitányágok újjászervezése. SZH 1884. október 10. 1.

Tanyai kapitányságok 1886—1949 között

1. Csengele	}	Felsőtanyán
Balástya		
Ószeszék		
Szatymaz		
5. Gajgonya	}	Felsőtanyán
Fehértó		
Feketeszél		
Nagyszéksós		
Királyhalom	}	Alsótanyán
10. Átokháza		
Csorva		
Zákány		
Domaszék	}	Alsótanyán
Mórahalom		
15. Rösze—Szentmihálytelek		— Alsótanyától rendészetileg különválasztva.

Látható, hogy a kapitányságok számát mind a két határrészen csökkentették. Területüket úgy állapították meg, hogy két-háromezer külterületi lakos került egy-egy kapitányságba. A város közelében, a sűrűn betelepült határrészekeken kisebb, a külső határrészekeken két-háromszor akkora területre terjedtek ki. A legkisebb Domaszék (4381 kat. hold), a legnagyobb Átokháza kapitányság volt (20 037 kat. hold). A század végi és a 20. századi legelő-parcellázások után a külső határbeli Átokháza, Csorva, Csengele kapitányság népessége az 1880-as évekének kb. kétszeresére duzzadt. A tanyai kapitányságok szervezete az 1950-ben életbe lépő közigazgatási reformig fennállott.

A kapitányságokat a határrészek történeti nevével jelölték — egy kivételével: az 1883. évi királylátogatás emlékére az ásothalmi Királyhalom kapitányságnak nevezték el.

*

A közel 30 ezer lélekszámú tanyai népesség igényei az 1880-as években szükségessé tették külterületi orvosi állások szervezését, közigazgatási, anyakönyvezési és rendészeti feladatokat ellátó külterületi központok létesítését. Először a nagyobb területű és népesebb Alsótanya kapott külterületi orvost. 1885-ben két újabb külterületi orvosi állást biztosított a város: Alsótanyára dr. Weinberger Sándort, Felsőtanyára dr. Kalas Józsefet választották kerületi orvosnak.²⁸² Amíg orvoslakás nem épült, az orvosoknak 300-300 Ft lakbérátalányt szavazott meg a törvényhatósági bizottság.

A város főkapitánya és a tanács 1888 szeptemberében tett előterjesztést külterületi központok, orvosi és rendőri lakások építésére. Ezt a törvényhatósági bizottság elfogadta és a mérnöki hivatal 1889 tavaszára kidolgozta az ún. alsórészi és felsőrészi külterületi központ terveit. A városi közgyűlés 1889. május 15-én határozta el, hogy alsótanyákon a város tulajdonában levő Németh erdei, felsőtanyákon pedig a Müller erdei, előzőleg már kijelölt területen „külön-külön rendőrbiztosi lak, pusztai lovasrendőri laktanya, orvosi lak, szülész női lak, kápolna, paplak és hullakamrák építendőek és temetői célokra megfelelő területek jelölendőek ki.”²⁸³ Határozat született

²⁸² CsML, Szeged v. Törv. hat. biz. kgy. jkv. 1885. 102., 124., 231., 369.

²⁸³ Uo. 1888. 183., 1889. 98.

23. kép. Szeged-Felsőközpont temploma 1908-ban. Jobbra az előtérben gazdatanya cséplőgéppel.
MFM: 20.

arról is, hogy a két orvoslakáson kívül harmadikat is építenek Röszkén vagy környékén, az alsótanyai második kerületi orvos részére. A két központ és a röszkei orvoslakás felépítésére 1890-ben Ádok István szegedi építész vállalkozott.²⁸⁴

A felsőtanyai „kultúrközpont” készült el előbb: 1891. október 26-án avatták. Az avatási ünnepségre érkező vendégek — Tisza Lajos, az árvíz utáni újjáépítés volt kormánybiztosa, Munkácsy Mihály, Mikszáth Kálmán, a város képviselői és 70—80 városi tisztviselő — különvonaton utaztak Szegedről a 102. sz. órházig, ahol a Beck István által szervezett lovasbandérium fogadta őket és lovas fogatok vitték a népes csoportot az új tanyaközpontba. A szeged—budapesti országút mellett épült föl a kápolna, s mellette 4 kat. holdon a következő épületek: orvoslakás, bábaasszony lakása, rendőrkapitányi lakás, három *pusztázó* lakása, állatorvoslakás és paplak, összesen 8 lakás, 10 melléképülettel.²⁸⁵ (23. kép)

Az ugyanilyen alsótanyai kultúrközpontot 1892. május 16-án avatták.²⁸⁶ A korabeli tudósítók „kultúrközpont”-ról írtak, de a fölépült külterületi központok valójában a tanyai lakosság igazgatási, rendészeti, egészségügyi és vallási igényeinek ellátására létesültek. A központok közelében elemi népiskola már korábban állott. A két

²⁸⁴ CsML, Szeged v. Tan. jkv. 24 344/1890.

²⁸⁵ SZN 1891. október 27.

²⁸⁶ SZN 1892. május 17.

külterületi központ — Alsó- és Felsőközpont — a keresztelés, házasság, temetkezés, az alapvető egészségügyi ellátás és a hivatalos ügyintézés tekintetében fokozatosan átvette az anyaváros szerepkörét. Szeged városa országosan az elsők között létesített külterületi központokat.

Az alsóközponti kápolna helyén a város 1905-ben nagyobb, tágas templomot építtetett, amihez az igával rendelkező tanyaiak egész Alsótanyáról az építőanyag (fa és téglá) ingyen fuvarjával járultak hozzá. A tanyaközpontban szatócsbolt, termény- és borkereskedés, vendéglő nyílt, 1907-ben gőzmalom épült, iparosok telepedtek le.²⁸⁷ Alsóközponton működött az 1884-ben létesült Szeged-Alsótanyai Gazdasági Egyesület, amely sokat tett a korszerű mezőgazdasági ismeretek terjesztéséért és a tanyai lakosság társadalmi életének szervezéséért. Kezdetben Dobó József gazda és Hajdu Antal tanító a Kotogán-tanyán bérelt helyiséget, az 1900-as években pedig már önálló székházuk volt, vendéglővel. Gyümölcs- és szőlőkiállítás, lófuttatásokat rendeztek. A század elején az alsóközponti piac vetekedett egy 20 ezer lakosú mezőváros piacával.

Az 1900-as évek elején a szegedi tanyákat kitűnően ismerő Tömörkény István így foglalta össze a külterület közigazgatási, művelődési, egyházi és egészségügyi szerveződéseit és ellátottságát: „Ma a mintegy negyvenkétezer lelket számláló tanyavilágnak van a tanyai kapitányokon kívül két pusztai kapitánya (lovasrendőrséggel), kik egyúttal anyakönyvvezetők, két plébánosa, vannak kerületi orvosai s külön trachoma-orvosai, több postahivatala, hatósági állatorvosai, szülésznői, mérnöke, negyvenegy tanítója s néhány varrótanítónője. A közigazgatási központokat, úgy az orvosokat, valamint az iskolák némelyikét telefon köti össze a várossal. Van két templomuk, több kápolnájuk, külön temetőik, könyvtárakkal ellátott gazdasági egyesületeik, amely utóbbiak előbbkelője gyümölcs- és borkiállításokat és lóversenyeket is rendez. Ítélező hatalom és közpénzszedő hatóság azonban a tanyákon nincs, e két dolog felől a városhoz tartozandók.”²⁸⁸

Alsóközpontra visszatérve, ott 1924-ben a város 600 házhelyet parcellázott és 400-ra építkeztek is a tulajdonosok.²⁸⁹ 1926-ban megépült a szeged-alsótanyai keskeny nyomtávú gazdasági vasút, mely Alsóközpontot is bekapcsolta a várossal való személy- és teherforgalomba. A 80 ezer kat. hold kiterjedésű Alsótanya földrajzi középpontjában létesült Alsóközpont kis közigazgatási központból a környező tanyavidék közlekedési, kereskedelmi, kisipari központjává is kezdett fejlődni — úgy, hogy mind eközben Alsótanyán más, kisebb központok is létesültek.

Hasonló településfejlődés zajlott le Felsőközponton, azzal a különbséggel, hogy az kisebb vonzerőt gyakorolt környékére — részint Felsőtanya hosszan elhúzódó területe, részint a közeli Kistelek község már kialakult erős vonzása miatt. Felsőközpont kiépítése után keresztelkedni, házasodni, temetkezni, ünnepi misére, igazgatási és rendészeti ügyekben a környező tanyákról természetesen oda jártak, de a felsőtanyaiak piacközpontja — Szeged mellett — főleg a nagy forgalmú Kistelek maradt, amelynek fejlett kisiparos rétege is volt, és az régóta ellátta a felsőtanyaiak különféle szükségleteit. Felsőtanya déleleti részére: a fehértói, alsó-gajonyai tanyákra pedig a szomszédos Sándorfalva gyakorolt vonzást. Ilyen körülmények magyarázzák, hogy Felsőközpontnak a 20. század közepéig kisebb belterületi magja alakult ki mint Alsóközpontnak.

Szeged határában a várostól életre hívott két külterületi központon kívül — társadalmi, művelődési, gazdasági és egyéb tényezők együtthatására — más települési

²⁸⁷ SZÉCSY GYÖRGY: Képek Mórahalom múltjából és jelenéből. Mórahalom, 1967. 32—37.

²⁸⁸ TÖMÖRKÉNY ISTVÁN 1904. 315.

²⁸⁹ BELÉNYI GYULA 1981.

tömörülések is kialakultak. Ezek egyike Szatymaz, amely Felsőtanya legsűrűbben tanyásodott határrészén jött létre. Területén nagy kiterjedésű szőlőhegyeket (*Alpári-hegy, Neszűrjhegy*) telepítettek, ahol városi hivatalnokoknak, iparosoknak, kereskedőknek már a 19. század első felében voltak szőlőbirtokaik. Az 1880-as évektől, amikor a fioxéra után az immunis homoki szőlő felértékelődött, nőtt a városi polgárok érdeklődése a szatymazi szőlők iránt.²⁹⁰ Ebben természetesen szerepe volt a vasúti közlekedésnek: Szatymaz a pest—szegedi vasútvonal megépülésétől (1854) megállóhelyet kapott, így könnyű volt a városból oda kiutazni. A század végére a saját tulajdonú szatymazi szőlőbirtok a szegedi tisztviselő-, kereskedő- és más polgár-családok kedvelt nyaralóhelyévé vált. Szőleikben a család tartózkodására alkalmas, több szobás nyári lakokat, „villá”-kat építettek, és szőlőbirtokaikat *kapás*nak nevezett, hozzáértő szegényparasztok gondozták, akik családjukkal különálló, szoba-konyha-kamra beosztású parasztházban (*kapásház*) éltek.

Még a múlt század végén orvosi körzetet szervezett a város Szatymazon. 1908—09-ben egy Tóth nevű gazda kezdeményezésére közadakozásból kis templom épült. A század elején kibontakozó „falumag” a vasútállomás közelében kezdett kiépülni. Szabó Árpád visszaemlékezéséből és gyűjtéséből tudjuk, hogy a vasútra néző utcán a következők építkeztek: Makra Ferenc és Makra József gazda, özv. Tóth Molnár Istvánné házában korcsma és szatócsüzlet, később a helyén hentesüzlet nyílt, Neu Sándor zsidó kereskedő szatócsboltot és korcsmát nyitott, Király Mátyás asztalos házában borbélyműhely és trafik nyílt, Báló István gazdálkodó régi házában id. Frányó Istvánnak volt hentes- és fűszerüzlete, Báló az újabb, utcafrontos házában pedig korcsmát nyitott, amely a gazdakörnek is otthont adott. Az 1884-ben alakult Szeged—szatymazi Gazdakör volt egyébként a felsővárosi határrészen az első társadalmi egyesület. 1884-től 1901-ig Szeged—felsőtanyai Gazdakör néven működött. A Báló-korcsma előtt volt vasárnap reggelenként az *embörpiac*, ahol a környező tanyak és a közeli Sándorfalva szegényparasztjai napszámosnak elszegődtek.

A mellékutcában az alábbiaknak volt házuk: Klonkai Dezső köteles, Ábrahám Géza gazda, id. Frányó István hentes, Dezső Sándor szabó, Korom Mihály bádogos, Bárkányi István gazda, Török Ferenc gazda, Kopasz János hentes, Kotogán Tamás, Kotogán Sándor és Nyári János.²⁹¹

1920 táján a vasútállomás közelében ez a 17 ház és a fél km-re fekvő templom meg elemi népiskola alkotta Szatymaz falumagját. Szembetűnő, hogy először a lakosság élelmészeti szükségleteit és a társasélet igényeit kielégítő iparosok — hentesek, szatócsok és korcsmárosok — nyitottak üzletet. Az első világháború előtt a vasútállomás mellett — részvénytársasági alapon — szeszfőzdét építettek, de mire elkészült, kitért a háború, s a vállalkozás később kudarcba fulladt.

Az 1920-as években Szatymazon gazdasági iskola épült. Mezőgazdasági szakoktatást szolgáló iskolát Szeged külterületén Alsó- és Felsőközponon kívül csak itt építettek. Ez is kifejezi, hogy a két tanyaközpont után Szatymaz volt a szegedi határban a harmadik számottevő településkoncentráció.

Alsótanyán a 20. század első felében Lengyelkápólnán, Várostanyán és Csorván alakult ki az előzőknél kisebb településsűrűsödés.

Kapitány Istvánné Lengyel Jozefa nyugalmazott szeged-alsóvárosi tanítónő *Zabosfa* határrészen fekvő örökségén 1840-ben kőkeresztet és harangot állíttatott, majd 1842-ben kápólnát építtetett. 1907-ben megalakult a „Szeged-alsótanyai Lengyel-kápolna Egyesület”, amely megvásárolta a kápolna területét képező magánbir-

²⁹⁰ A szatymazi szőlőtelepekről és a hegygazdaságokról részletesebben HUSZKA LAJOS 1975.

²⁹¹ SZABÓ ÁRPÁD: Szatymaz népélete 1920—1944. Szeged, 1983. Kézirat, MFM—NA 876—84.

tokot és 1924—25-ben e helyen tágasabb templomot emeltetett. Az 1920-as évek közepén a templom körül egy elemi népiskola, Lengyel Imre korcsmája, egy szatócsbolt, a postaügynökség és néhány tanya állott.²⁹²

A 19. század első felében *Ásotthalom* homokdomb közelében a város több mint ezer holdas szállásföldjén tanya épült. Régi térképek és följegyzések az épületegyüttest *Város tanyája* néven jelölik, innen a körötte lassacskán kibontakozó település-mag Várostantya elnevezése.

A Város tanyája közelében 1883. október 6-án nyílt meg az Erdőőri szakiskola. A város 1896-ban orvoslakást épített. Az átokházi és a királyhalmi kapitányság tanyái a várostól 30—40 km távol, de még Alsóközponttól is 7—16 km-re voltak, ezért vasárnap és ünnepeken tanyai iskolákban vagy házaknál tartottak néhány hetente istentiszteletet. Fölvetődött a templomépítés terve: 1922-ben alakult a várostanyai Kápolna Egyesület és pár év múlva a Szeged-Királyhalmi Egyházközség. 1930-ban épült fel a róm. kath. templom. Ugyanabban az évben a város a templom körül 19 házhelyet örökáron eladott. Valamennyi elkelt és a tulajdonosok építkeztek rajtuk. A kis központban postahivatal és vendéglő épült.²⁹³

1926-ban az alsótanyai gazdasági kisvasút Lengyelkápoltát és Várostantyát is bekapcsolta a várossal való közlekedésbe.

Csorván viszont csak a vasútforgalom kezdetétől tapasztalhatók a későbbi település-mag első nyomai. A kisvasút-állomás mellett szatócsbolt nyílt, korcsma épült, majd egy élelmes tanyai üzletember építőanyag- és fakereskedést létesített. A vendéglőt, ahol a bálakat és a Csorva és Vidéke Gazdakör összejöveteleit tartották, módos *őregcsorvai* gazda építtette. A terület 1900 óta városi bérföld volt és a bérleteken épült is több tanya, de szétszórtan, a központba tömörülés szándéka nélkül.²⁹⁴ Ettől délre, a csorvai *őregsonon* — a 18. század óta magántulajdonú örökföldröken — a törzsökös családok tanyái sűrű, néhol csaknem falusi utcára emlékeztető tanyasort alkottak.

Várostantya, Lengyelkápolna és Csorva az 1930—40-es évek fordulóján részint spontán szerveződés útján, részint a város segítségével létesült szórványtanyai központnak tekinthetők.

k) A tanyaközségek önállósulása 1950-ben

1949-ben az MDP és a kormány a 630/49 és az 1300/49 sz. kormányrendelettel és a Tanyai Tanács létrehozásával kísérletet tett a tanyarendszer átalakítására, illetve felszámolására. A Tanyai Tanács 1949. januári és februári ülésein megfogalmazták a tanyaközpontok „fokozatos községgé alakulásának” tervét. 240 tanyaközpontot jelöltek ki, melyek közül 194 a hét, tanyás településű alföldi megyére jutott. A kijelölt tanyaközpontok száma Pest (53) és Szolnok megye (32) után Csongrádban volt a legmagasabb (31).²⁹⁵ Szeged határában a Belügyminisztérium a Tanyai Tanács javaslatára 1949 májusában 9 tanyaközpont önálló községgé alakítását rendelte el.

BELÉNYI GYULA kutatásaiból ismerjük a kijelölt tanyaközpontok belterületének 1949. évi lélekszámát és a közigazgatási kirendeltségek szervezésének idejét.²⁹⁶

²⁹² Szeged-alsótanyai Lengyel-kápolna Évkönyve 1907—1912. Szeged, 1913., PUSKÁS FERENCNÉ: Zákányszék történetéből. Csongrád megyei Honismereti Híradó, 1970. 50—51.

²⁹³ JUHÁSZ ANTAL—SZÉCSY GYÖRGY (szerk.): Átokházától Ásotthalomig. Ásotthalom, 1970. 15—16.

²⁹⁴ JUHÁSZ ANTAL: Rúzsza (Tanyaközség a volt szegedi határban). Tiszatáj, 1969. 6. 520.

²⁹⁵ ORBÁN SÁNDOR 1980. 362—373.

²⁹⁶ BELÉNYI GYULA 1981. 227.

	Belterületi lakosság (1949)	Közigazgatási kirendeltség
Alsóközpont	1400	1892
Röszke	2964	1949. ápr. 1.
Királyhalom	376	1944
Domaszék	—	1949. júl. 1.
Lengyelkápolna	208	1948
Rúzsajárás	170	1947
Felsőközpont	600	1893
Csengele	360	1940
Szatymaz	250	1949. július
6328 fő		

1945 előtt Alsó- és Felsőközponton kívül csak Csengelén és Királyhalmon (Várostanyán) létesített a város közigazgatási kirendeltséget, ám eléggé későn. Csengele, a várostól legtávolabbi, 40 km-re fekvő „falumag” Felsőközponttól is több mint 15 km-re esett, ami már korábban indokoltá tette ügyintéző kirendeltség létesítését.

A régóta zárt települést alkotó Röszkén kívül jelentős belterületi lakossága csak Alsóközpontnak volt. Domaszék az egyetlen, amelynek nem volt korábban szerveződött falumagja. Pontosabban az ún. *Zöldfás iskola* körül — ahol kápolna is épült — települési sűrűsödés alakult ki, ám az illetékes szervek nem ott, hanem a Szeged—Baja közötti országút mellett jelölték ki az új tanyaközség belterületét.

Nyolc tanyaközség 1950. január 1-jén szakadt ki az anyavárosból, a kilencedik Domaszék, amely 1952. január 1-jétől vált önálló tanácsú közigazgatási egységgé.

A Szeged határából kiszakított tanyaközségek belterületét — Domaszéket kivéve — olyan helyen jelölték ki, ahol megvoltak a feltételek a községi élet megindulásához: volt közigazgatási kirendeltség, iskola, orvoslakás, posta telefonnal, templom, temető, néhány kereskedés és iparosműhely. Ez az egyik összetevője annak, hogy az új tanyaközségek életképesnek bizonyultak.

Alsóközpont *Mórahalom* néven vált önálló községgé a volt Mórahalom, Királyhalom és részben a Nagyszéksós kapitányság területén.

Röszke az azonos nevű kapitányság és Nagyszéksós területének nagyobb részén vált önállóvá. A szintén faluvá nőtt Szentmihálytelek ugyanakkor Szeged közigazgatási határán belül maradt.

Domaszék az azonos nevű kapitányság és Feketeszél tanyáira terjedt ki.

Zákányszék (1950 előtt Lengyelkápolna) a korábbi Zákány és kis részben a Csorva kapitányság területén létesült.

Ásotthalom (1950 előtt Várostanya, majd Királyhalom tanyaközpont) Átokháza és részben a Királyhalom kapitányság területén önállósult.

Csorva kapitányság területén és Átokháza északi részén 1950-ben *Rúzsajárás* néven létesült önálló község. 1952-ben Csorvának nevezték és 1957-ben kapta a *Rúzsa* nevet. A helynév a *Rúzsajárás* határnévből ered, melynek előtagja családnévi eredetű (Rózsa — *Rúzsa*), a *-járás* utótag pedig legelő jelentésű (vö.: *baromjárás*, *ménésjárás*, *birkajárás*).

Szatymaz község határa Fehértó, kis részben Őszeszék és az azonos nevű kapitányság területére terjedt ki.

Felsőközpont *Balástya* néven lett önálló község Gajgonya, Őszeszék északi része és Balástya kapitányság területén.

Csengele határa a volt Csengele kapitányságot és Balástya kapitányság északi részét öleli fel.

A 9 község kiszakadásával és önállósulásával a szegedi tanyák életében új szakasz kezdődött, amelynek elemzése túlmutat vállalt feladatunkon. A tanyaközségek eddigi útja és a volt szegedi tanyák további sorsa önálló tanulmányt érdemel.²⁹⁷

3. Szállások és tanyák Dorozsma határában

Ismert, hogy Szeged város polgárai a 16—17. században számos kiskun pusztát használtak és e pusztákon tekintélyes, több tízezernyi szarvasmarha-állományt legeltettek. A szegedi szandzsák 1570. évi összeírása Átokháza pusztán 15, Üllésen 11 szállást tüntet föl, amelyek gazdái 2900 szarvasmarha után fizettek legelőadót.¹ A szegediek által használt kun puszták közül itt azért e kettőt említjük, mivel ezek a birtokperек lezárulta után a Kiskunság fennhatósága alatt maradtak és az 1720-as években Dorozsma határába tagolódtak. Átokháza és Üllés pusztán a 16. század második felében épp olyan nagyállattartó szállások voltak, mint Szeged határában és a szegediek által használt más kiskun pusztákon — egészen a táj tizenöt éves háború alatti „lepusztulásáig”.

A hódoltság után Szeged városa igyekezett megszerezni a szomszédos kun puszták birtokjogát, szándéka azonban csak részben vált valóra. 1718-ban a Város képviselője Orczy Istvánnal, a jász-kunok adminisztrátorával megegyezett abban, hogy Átokháza, Csengele, Kömpöc, Csólyos, Majsa, Ágasegyháza, Ülés, Mérges, Dorozsma és Szent-Mihálytelek puszták használatáért évi 150 forint bért fizet. Ezzel a Város elismerte a kun kiváltságos terület törvényes jogait e puszták fölött — s ez független attól, hogy 1702 és 1745 között a Jászkunság, elzálogosítás folytán, a Német Lovagrend birtokában volt. Ráadásul Orczy 1718-ban és 1719-ben Jászfényszaruból, Jászapátiból és más Mátra-alji falukból hozott telepésekkel a vitatott puszták szélén, Szeged tőszomszédságában létrehozta *Dorozsma* települést, amely tehát nem közvetlen utóda az azonos nevű középkori falunak.² Reiznertől úgy tudjuk, hogy 1725-ben kötöttek végleges egyezséget, mely szerint Szeged város lemondott Dorozsmáról és a kun puszták legeltetési jogáról, a Lovagrend viszont Felső- és Alsó-Csengele kun pusztákat engedte át a városnak. A korábban vitatott területeken azután is rendszerek voltak az erőszakos földfoglalások, garázdaságok — hol egyik, hol a másik részről. A bécsi udvari Comissio szerint „a szegedi katonák a dorozsmaiaknak igen sok bajt és kárt okoztak, ugyanis ide több lakos gyűlt volna össze, és nagyobb lett volna a község, ha ezeknek a katonáknak az ellenségeskedése nem rémisztette volna el a beköltözni szándékozókat.”³ Dorozsmáról 1731-ben egy fegyveres csapat „Zákány felé indult, Seregélyes pusztát elfoglalva kun földnek nyilvánította s ott 56 szállási gazdát (...) dézsmaadásra (...) kényszerített.”⁴ A törvényes, illetőleg annak ítélt

²⁹⁷ A Szeged határából önállósult tanyaközségekkel és a szegedi tanyák sorsával a településtörténet, településnéprajz és agrártörténet szemszögéből eddig kevesen foglalkoztak. Említést érdemelnek az alábbi tanulmányok: SZÉCSY GYÖRGY: Képek Mórahalom múltjából és jelenéből. Mórahalom, 1967., JUHÁSZ ANTAL—SZÉCSY GYÖRGY: Átokházától Ásotthalomig. Ásotthalom, 1970., ERDEI FERENC: Város és vidéke. Bp. 1971. vonatkozó fejezetei (A szegedi tanyákon húzódik a front, Szatymaz).

¹ SZAKÁLY FERENC 1983. 599—601., FENYVESI LÁSZLÓ 1987. 240—243.

² REIZNER JÁNOS 1899. 298—325. (Harca földbirtokért c. fejezet), BÁLINT SÁNDOR 1976. 110—112.

³ Idézi KISS JÓZSEF 1987. 304.

⁴ REIZNER JÁNOS 1899. 317.

önkényes cselekedetekből számunkra az a tanulság adódik, hogy a kérdéses pusztákon az 1720—30-as években állattartó szállások léteztek, ahol szénát tartottak és gabonát is vetettek. 1734—35-ben ugyanis a szegedi katonaság 15, Dorosmához tartozó szállási gazdaságot foglalt el, ahol évente 220 szekér szénát és 523 pozsonyi kőből gabonavetést tartott.⁵

KISS JÓZSEF kutatásai szerint a dorozsmaiak Üllés pusztán, — amely után a a földesúri adót és a hadiadót is ők fizették — a Szegeden állomásozó szerb milícia földfoglalásaira válaszul hozták létre 1736-ban az azonos nevű községet. Az új faluba csak szabad menetelű parasztok települhettek — örökös jobbágyok nem (!) —, akiknek három évi adómentességet biztosítottak. Am az Üllésre települt, a katonai beszállások, valamint a hadkötelezettség és a hadiadó egyidejű teljesítése miatt elégedetlen Mátra vidéki családok 1743-ban Majsára költöztek, át,⁶ így a fiatal község hamar néptelenné vált. A csalódott telepések elköltözése azonban nem föltétlenül jelentette a területen folyó szállási gazdálkodás megszűntét. A korábbi birtokosok — szegediek és Dorosmára települt jászok — szállásai átvészelhették a nehéz időket, bár erről írott forrás ez ideig nem bizonykodik.

1745-ben a Jász-Kun kerület 500 000 forintot megváltotta magát. Dorosmára 4800 frt, a hozzá tartozó Átokháza pusztára 3000 frt, Üllés pusztára 4000 frt, összesen 11 800 frt megváltási összeg jutott, amelynek megfizetését 160 gazda vállalta.⁷ Ettől fogva Dorosma szabad jogállású kiskun település. A megváltásban (redemptio) résztvevő gazdákat és utódaikat *redemptusok*nak nevezték.

A megszerzett földek egy részét kiosztották a redemptus gazdák között, más része mint a redemptusok vagyona osztatlan maradt, harmadik része „Dorosma község (Communitas) mint erkölcsi testület tulajdonát” képezte.⁸

I. A redemptus gazdák közös, osztatlan birtoka

1. borjújárás Vereshomokon	1409 hold	546 n. öl
2. rózsalaposi kaszáló	54 hold	1331 n. öl
3. marhajárás (Göbölyjárás)	1521 hold	1364 n. öl
4. marhajárás Ülésen	2946 hold	1428 n. öl
5. káposztás a Suhbasa hegyben	—	1420 n. öl
összesen:	5933 hold	1289 n. öl

II. Dorosma község mint erkölcsi testület tulajdona⁹

9359 hold 856 n. öl

III. A község birtokos lakosainak osztott magánbirtokai

1. szántóföldek	5421 hold	89 n. öl
2. tanyaföldek	9787 hold	1362 n. öl
3. szőlők	247 hold	201 n. öl
összesen:	15 464 hold	52 n. öl

⁵ KISS JÓZSEF 1987. 306.

⁶ KISS JÓZSEF 1987. 308—317.

⁷ A redemptio dorozsmai körülményeit ismerteti SZTRIHA KÁLMÁN 1937. 72—86.

⁸ A dorozsmai földeknek ezt az alább részletezett fölosztását az egykorú földkönyvek nyomán ZÁDORI KÁROLY írta meg: A dorozsmai birtokviszonyokról. Szegedi Híradó, 1881. 195—197, 199—201., 203—205.

⁹ A kommunitás tulajdonait 40 tételben sorolja fel, a két legnagyobb területű a község átokházi baromjárása (2942 hold) és az alsó baromjárás ugyanott (3441 hold).

A 160 redemptus gazda között 445 kötél földet osztottak ki. Sztriha nyomán úgy tudjuk, hogy minden redemptus kapott tanyaföldet, feketeföldet szántónak és nyilas kaszálót, ezek együttvéve képezték „a redempcionális kötél földet.” A feketeföldek a község körül terültek el, a tanyaföldek azokon kívül, a községtől nyugatra, a kaszálókat pedig néhol a tanyaföldek közé ékelődve osztották ki. A tanyaföld kimérésénél tekintettel voltak a földek minőségére és a községtől való távolságára is, eszerint „egy kötél tanyaföld 13 holdtól ... 30 holdig terjedt, leggyakoribb volt a 15, 16 és 18 holdból álló kötél föld...” Egy kötél tanyaföld után a belső feketeföldekből 9 holdat mértek ki két „vetőre” éspedig 5 holdat az egyik helyen, 4 holdat a másik helyen, egy nyilas kaszáló pedig 5 holdra rügött. Sztriha a forrásokból arra a megállapításra jutott, hogy egy kötél redempcionális föld 16 hold tanyaföldből, 9 hold feketeföldi szántóból és 5 hold nyilaskaszálóból, összesen 30 kat. hold földből állott.¹⁰

A dorozsmai redemptusok 25—100 forint összegű megváltásért 1—4 kötél területű föld birtokába jutottak.¹¹ A legnagyobb redemptus-birtok (a tanyaföldek területének változékonyságát figyelembe véve) 120—130 kat. holdas, a redemptus-birtokok átlaga 84 kat. hold volt.

A továbbiakban figyelmünket a tanyaföldek használatára és az ottani megtelepedésre fordítjuk. Az 1810 körüli kataszteri fölmérés a határ „Üllési tanyák” elnevezésű VII. szakaszát így írja le: „All ezen Szakasz mező homoki Szántó, és Kaszáló Parlag földekből, és pascuumból, úgy egy darab Helység valóságos Kaszálójából... ezen szántó földek 7 esztendőket alatt az jobb minőségűket két esztendőben egymás után vettetnek, egyben zabbal, másodikban árpával, 3-dik esztendőben Legelőül használtatnak és 4 esztendőben egymás után kaszáltnak...”¹² A rosszabb minőségű szántóföldeket pedig egyszer vetik zabbal, utána két éven át legelőül használják, majd négy esztendőben kaszálják.

A dorozsmaiak tehát a tanyaföldek homoki szántóit parlagoló rendszer szerint művelték: a hét esztendőszakonként 1—2 éves művelés után beiktatott legeltetés és kaszálás biztosította a földek pihentetését.

A leírt határrészen 91 birtokosnak volt tanyaföldje, s közülük 14 épített tanya-házat.

Házzal rendelkező üllési gazdák és tanyaföldjük

A birtokos neve	A tanya száma	Szántóföld kat. holdban	Rét
Szabó János	52	20	124
Tajty Albert	133	11	71
Huszár Ferenc	134	10	25
Monostory Mátyás	77	15	38
Szűcs Albert	151	8	21
Szolcsányi Jakabné	536	2	17
Varró Gergely	136	12	73
Illés András	135	4	24
Czékus Mátyás	137	13	34
Dudás István	138	23	59
Diunovszky Márton	139	8	21
Sárközy György	130	11	27
Forrai Imre	140	9	24
Maróthi Pál	153	1	10

¹⁰ SZTRIIHA KÁLMÁN 1937. 78—79.

¹¹ CsML, Dorozsma v. Tanácsának ir. 64. kötet. Redempciós összeírások 1745.

¹² CsML, uo. 66. kötet.

24. kép. Dorozsma belterülete, szántóföldjei és szállásainak egy része az I. katonai térképfelvételen (1784).

Az üllési tanyaföldeken 371 kat. holdat szántottak 1533 kat. holdat kaszálójul használtak,¹³ így tehát a tanyaföldeknek a 19. század elején közel egyötödét (19,5%-át) vették parlagoló rendszer szerint művelés alá.

Visszatérve a 18. századi forrásainkra, Dorozsmán is magát a földet nevezték eredetileg szállásnak, pl. „...Tajty Mátyás meg öregedet Dobaj Páltul a Szállásán egy kötel földet meg vett tizenkét forintokon...”¹⁴, vagy „...Huczka Mihály az Budaj Urtul vett egy kötélbül álló Szállás részt, melyben az nyilas is foglaltatik, Tóth Tamásnak ugyan egy kötel Szállás részért Forro-Sombóján levőért meg cserélt...”¹⁵

A 18. század végén a földet és a rajta levő felépítményt is szállásnak említik, pl.: „Forgács Péter... panaszollya, hogy múlt nyáron ez Szállásán levő Komráját Fülöp Ádám fölverte...” A tolvajt a tanács pénzbírsággal bünteti, ezen felül „az Szálásán való kint lakástul el tiltatik.”¹⁶

1783—84-ben a dorozsmai szállásföldeket már elég sűrűn megülték a gazdák telephelyei. Legtöbb szállási épület *Surján Széke* tájékán, ettől délre, a későbbi Bordány dűlőben és az üllési pusztá felé, később Átokháza dűlőnek nevezett határrészen volt. (24., 25. kép)¹⁷ E területeken olyan arányú a szállásföldek „megülése”, mint a szegedi kaszálóövezet városhoz közeli földjein (Domaszék, Feketeszél, Nagyszéksós határrészek). Az I. katonai felvétellel egyidejű II. József-kori összeírás szerint Dorozsma határában 230 házat vettek számba.¹⁸ Ugyanakkor Majsza határában 120, Félegyházán 390, Kecskeméten 289, Makón 254 házat írtak össze, s mivel e mezővárosok közül Dorozsma határa volt a legkisebb (32 350 kat. hold), szállásrendszerre igen fejlettnak mondható. A szállásföldeken való házépítésre magyarázatot nyújt, hogy az I. katonai térkép a szállási épületeket jobbára szántóföldeken jelöli, s úgy tudjuk, ahol a szállásföldeket rendszeresen szántották, ott épültek előbb (és nagyobb számban) lakóházak. A térkép számos helyen 2—3 épületet tüntet föl egymás közvetlen közelében. Az ilyen épületeket együttesnek tekintve, 194 szállási telephelyet számoltam meg Dorozsma határában (24., 25. kép).¹⁹ A két forrást összevetve bizonyára az összeírást kell mértékadónak tekintenünk.

Négy évtized alatt a 160 redemptusbirtok bizonyosan többfelé aprózódott, de a település monográfusától tudjuk, hogy Dorozsmán a tanyaföld, a feketeföld és a nyilas kaszáló külön-külön is eladható volt,²⁰ ami megkönnyítette, hogy a lakosok közé felvett betelepülők és *irredemptusok* birtokrészhez jussanak. Ilyen körülmények is magyarázhatják, hogy a dorozsmai szállásföldeken az építkezés-megtelepedés a 18. század végén a szegedi határé mellett a legfejlettebbnek mondható.

A szállási épületek jellegéről, a József-kori összeíráson kívül, az egykorú tanácsjegyzőkönyvek is tájékoztatnak. 1799. január 14-én arra a kérdésre, „megmaradhatnak-e a Pusttán levő Lakosok és Kertészek”, a helyi tanács a következő választ adta: „*Itt formális Kertészek a Szalásokon nem találhattnak, hanem olytán Lakosok egy-*

¹³ A szántóföldeken 1456 mérő árpa és 5143 mérő zab termett, a rét 14 178 mázsa és 23 font szénát adott.

¹⁴ CsML, Dorozsma v. Tanácsának ir. T. jkv. 1731—1794. 11. p.

¹⁵ Uo. 29. p.

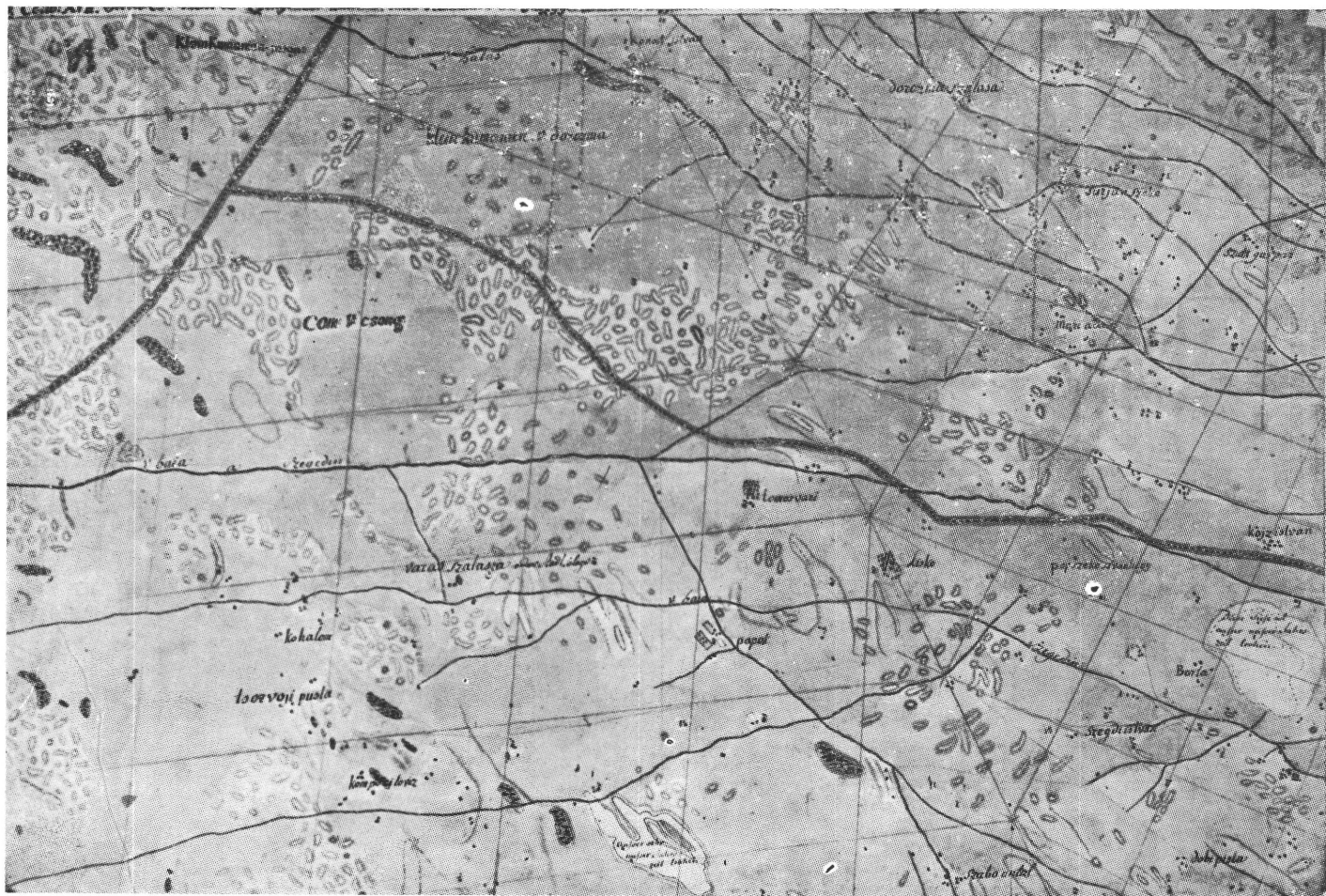
¹⁶ Uo. 1798—1800. 10. p.

¹⁷ I. katonai felvétel: Coll. XVII. Sectio 30., 31.

¹⁸ RÁCZ ISTVÁN 1980. 129. Forrása: Szolnok m. Levéltár. Jászkun ker. lt. D. Capsa XIX. Fasc. 11. № 2.

¹⁹ Ez is alátámasztja azt a korábbi következtetésemet, hogy az I. katonai adatfelvétel jelölései alapján az alföldi szállásialakulásról *nem lehet számszerű összegezést adni.*

²⁰ SZTRIHA KÁLMÁN 1937. 79.

25. kép. Fenn a dorozsma', lenn a szeged-alsóvárosi szállások egy része az I. katonai térképfelvételen (1783). A térkép jelöli a településhatárt, az utakat, a homoksíványokat, a vízállásokat és a nagyobb szállások birtokosainak nevét. Pl. Szeged határában: Dobi Pista, Szabó Antal, Szegedi István, Város szalasa stb.

nehányan találtattak, akiknek bent a Helységben házok lévén, mégis kívül Lakni tapasztaltattak, azok(nak) a' kint való lakás meg nem engedtetik.”²¹

Ezzel egybehangzó tapasztalatot rögzít az a bejelentés, hogy „Bárány Pál az szallasán kurta korcsmát tartott és itzénként mind az helybeli Lakosoknak, mind az Szegedieknek italokat pénzért adott...”²² A szállási bormérés kinnélő népességre enged következtetni.

Van adatunk a szálláson történő birkalegeltetésre,²³ fejő építésére, és arra is, hogy egy gazda a „Göboly Járásban fölösleg beszántván és gabonával be vetvén... a szálás földit jól meg hosszabbította.”²⁴

A község monográfiusa szerint a szállásokat az 1815. decemberi tanácsülésen nevezték először tanyának.²⁵ A tanács — más mezővárosokhoz hasonlóan — arra hivatkozva tiltotta a tanyákon való megtelepülést, hogy ezáltal a tanyai lakosok a közterhek (pl. a katonai beszállásolás) alól kivonják magukat. 1823. május 19-én a tanácsülés megállapította, hogy a határozatnak kevés foganata lett, és a kintlakást pénzbírság és testi fenytés terhe mellett ismét megtiltotta: „számos lakosok találtatnak a tanyákon kint familiástul...”, — „a kertészeket és kapásokat kivéven, onnan mindenki haza takarodgyon...”²⁶ A büntetéssel szigorított tilalom hatását egyelőre nem ismerjük, de az tudott, hogy sok család számára gazdasági szükségszerűség volt a tanyán lakás: oda kötötte őket a homokföldök művelése, a tanya körüli szőlőtelepítés, — ami Dorozsmán akkor még elterjedtebb, mint Szegeden, ahol sok szőlőhegy virult —, és a tanyán űzött jószágtartás. Jellemző, hogy 1827-ben a tanács a szőlőültetést és a sertésenyésztést is megtiltotta a tanyaiaknak.²⁷

Már kifejtettük, hogy Ludovicus Nagy földrajzi-statisztikai műve a volt Szeged környéki puszták 19. század eleji betelepülésére nézve nem nyújt jó támpontot. Ugyanez a tapasztalatunk a kiskun pusztákra vonatkozóan is. Forrásunk *Üllés dűlőben* (volt pusztán!) 7 házat és 75 lakost tüntet föl, *Átokháza dűlőt* pedig lakatlannak jelöli.²⁸ A József-kori térkép és összeírás ismeretében ez bizonyosan tévedés.

Palugyaytól tudjuk, hogy 1850 táján Dorozsma határában a szántóterület 11 707 kat. hold, a rétek, kertek területe 4947 kat. hold volt.²⁹ Egy évszázaddal azelőtt még 5429 holdat szántottak és a tanyaföldek közel 10 ezer holdra terjedtek ki. A szántóterület időközben túlnyomórészt a szállás- ill. tanyaföldek fölészántása révén nőtt, ami azt tanúsítja, hogy a dorozsmai tanyák az állatteltetés és az istállózó állattenyésztés mellett a földművelés telephelyeivé is váltak. Az eltelt évszázadban jelentősen nőtt a szőlőtelepítés — 247-ről 791 kat. holdra —, ám 1850-ben a határnak több mint egyharmada (11 470 kat. hold) legelő volt.

Az 1850-es évek elején, amikor az alföldi mezővárosok többsége közlegelőit felosztotta, Szeged városa pedig elkezdte pusztáinak parcellázását, Dorozsmán is felvetődött a közlegelő kiosztásának terve. A tanács 1853. július 5-i ülésén egyetértett a közlegelő felosztásában és bizottságot küldött ki, hogy tegyen erről előterjesztést.

²¹ CsmL, Dorozsma v. Tanácsának ir. T. jkv. 1798—1800.

²² Uo. 24.

²³ „Huszka Mihály Ūr azon esedezik, hogy *Ulesi pusztán telettetőre volnának nékie egynehány száz birkái...*” és mivel szénában szűkölködik, kéri a tanácsot, hogy a közelében levő egy kazal szénájából négy ölet pénzért adjon át neki (CsmL, v. Tan. jkv. 1798—1800).

²⁴ Uo.

²⁵ SZTRIIHA KÁLMÁN 1937. 140.

²⁶ Uo. 142.

²⁷ Uo. 142.

²⁸ LUDOVICUS NAGY 1828. 468.

²⁹ PALUGYAY IMRE 1854. III. 230.

Am a november 14-i gazdasági ülésen, amelyre a bel- és kültanács tagjain kívül 60 lakost is meghívtak, a felosztást elhalasztották és elnapolták a feketeföldek időszerűvé vált tagosítását is.³⁰ 1856-ban a birtokos lakosok újból indítványozták: „...*célszerűbb lenne a közös legelőt a birtokosok közt felosztani* (kiemelés J. A.), miszerint is mindenki maga részét örök birtokába véve ön szorgalma által dúsabban használhatná. A pusztai fölosztását mégis „boldogabb időkre”(!) halasztották. Az állásfoglalás jellemző a dorozsmai tanács szemléletére. Voltak ugyan, akik túlhaladottnak érezték a pusztai állattartást, de a szabadalmas kiskun mezőváros önkormányzati területében újra és újra a maradiak — az extenzív jószágartatást védő módos birtokosok — véleménye jutott érvényre.

Az 1862—63. évi II. katonai adatfelvétel térképlapjain Dorozsma határában, négy dűlőben 430 tanyát vettünk számba:³²

Átokházi dűlő	201 tanya
Seregélyes dűlő	38 tanya
Bordány dűlő	126 tanya
Ülési dűlő	65 tanya
Város tanyája	1 tanya (különálló major)
	431 tanya

A nagyobb tanyaegyüttesek a térkép alapján jól elkülöníthetők, de a kis tanyákat — főleg a járásszéli tanyasorokon — nehéz pontosan számbavenni, ezért számításunk „statisztikai” pontosságra nem tart igényt, de alkalmas a tanyásodás folyamatának érzékeltetésére. A dorozsmai tanyák száma 1862-ben ennél inkább több volt mint kevesebb, így a tanyai házak gyarapodása 80 év alatt kb. kétszeresére tehető. A növekedésnek ez a mértéke elmarad a szegedi tanyák ezzel egyidejű fejlődése mögött, ami részint azzal magyarázható, hogy Dorozsmán a birtokszerkezet a redemptus-földek adásvétele mellett is bizonyos fokig megmerevedett, így a népesség jelentős hányada nem jutott tanyaföldhöz — részint azzal, hogy Dorozsma azidáig nem nyúlt a közlegelőkhöz, Szeged városa viszont az 50-es évek elején 22 ezer holdat kihalásított közlegelőiből.

A dorozsmai csordajárás szélén, az átokházi dűlőben sűrűn betelepült sortanya alakult ki, amelyben a „forrószombai” csárdától nyugatra haladva 59 tanyát számoltunk meg. Sort alkottak a tanyák a *Göbolyjárás* szélén is. A közlegelőkkal szomszédos tanyasorok kialakulásának indítékaira a szegedi tanyafejlődésről szólva rámutattunk.

Dorozsma határában csak 4 nagy szőlőhegy terült el — *Öreg Szőlőhegy, Széktői Szőlő, Subasai Szőlő* és *Lápostó Szőlő* —, viszont a tanyák körül, szétszórtan több volt a fél holdtól 5—10 holdig terjedő szőlőtelepítés, mint a szegedi határban, ahol akkor még, főleg az alsóvárosi részen, nagy kiterjedésű *hőgyekben* folyt a szőlő-termesztés.

A mezőváros népessége 1850-ben 9280 főre rúgott, s a tanyák számát figyelembe véve az 50-es években legalább 2000 személy élt külterületi házakban (1 családra 5 személyt számolva). 1854-ben fölvetődött a tanyai iskolák létesítésének szüksége.

A tanács célszerűnek látná, hogy „a tanyákon, miután azok a várostól távolabb esnek, és *sok olyan szülők is vannak, kiknek a városban házuk nincs*, s oly anyagi tehet-

³⁰ CsML, Dorozsma v. Tan. jkv. 1853. 55., 67., 74.

³¹ CsML, Dorozsma v. Tan. jkv. 1856. 148.

³² Dorozsma határát a következő jelzetű szabványok ábrázolják: XXXVI. 60., 61. A térkép föltünteteti a nagyobb tanyabirtokosok nevét is.

séggel sem lévén ellátva, amiszert gyermekeiket oskoláztatási költséggel fentartassák — legalább négy helyen négy tanyai oskolák állíttatnának fel.”³³ A példát Szegedről veszik: az aljegyző és egy tanácsnok tájékozik a szomszédos szegedi határban épp a közelmúltban, 1853-ban létesített tanyai iskoláról. Beszámolnak arról, hogy „a szegedi határban felállított tanyai iskolák közös költségen építtetnek, mely költség fedezésére minden tanya földbirtokos egy hold földtől 3 px(krajcárt fizet, a tanító a községi pénztárból évenként 80 pf. kap, 200 kéve rőzsét, 15 kereszt búzának szalmáját, azon felül a tanyai lakosoktól 17 köböl búzát, 15 véka krumpelit...”³⁴ A tanács gyorsan intézkedik: megbízást ad a tanyai iskolásgyermek összerírására, hogy a külterületi lakosok vállalják a tanítók élelmezését. 1862-ben a határban már két tanyai iskola: a *seregélesi* és *göbolyjárasi* működött.³⁵

Dorozsma 1881. évi kataszteri térképe sajnos igen töredékesen maradt fenn, így a határhazsnálatról és a tanyai megtelepedésről csak néhány új megfigyelést rögzíthetünk. A közlegelőből a *Lápostói hegytől* nyugatra a szeged-felsővárosi határszélen kiszakították az ún. *Lehegő dűlőt*, ahol zömmel szántóföldek terültek el, kevés szőlő is virult. A túlnyomórészt kis parcellákon 14 tanya is épült.³⁷

A forrózsombói csárdától északra, a csordajáráson új szőlőhegy bukkant föl: a *Bába szőlő* vagy *Bábahegy* (52., 53., 63. szelvény). Egy nagyobb szőlőföldön Jerney Mihály tanyát is épített. A *Göbolyjárás* egyik homokbuckás részét ekkorra szintén szőlőnek parcellázták, ennek *Halesz* a megnevezése. „*Nagyon hitvány, szélhordta homok volt. Ha lesz (termés), lesz, ha nem lesz, hát nem lesz ... Rajtamaradt.*” (Czékus Ferenc, szül. 1884. Üllés, 1971.).

1881-ben a sűrűn betelepült átokházi tanyasoron, a járásszélen is állott egy községi iskola (28. szelvény).

A dorozsmai közbirtokossági legelő fölosztására végül is több évtizedes késéssel, 1898—99-ben került sor. Népgyűlésen határozták el a legelők fölosztását, ahol a ház- és földtulajdonosok úgy szavaztak, hogy a járást a meglévő ház és földbirtok aránya szerint osszák fel.³⁸ Ez azt jelentette, hogy a közlegelőből azok részesülhettek, akik redemptusbirtokot örököltek, akik időközben ilyen földet vásároltak s e címen redemptusjogot szereztek és akik a községben házzal rendelkeztek. Akiknek csak házuk volt, azok a községhez közel, a Faragó dűlőben kaptak földet, a visszaemlékezés szerint 800 négyszöglet. A földdel bírók birtokuk nagysága szerint kaptak egy tagba eső járásföldet. A felosztandó homokföldeket fölbecsülték és azonos földbirtok után a gyengébb minőségű futóhomokon több földet juttattak, mint jó minőségű, barna homoktalajon. A földkönyv szerint — amelyet 1899. január 20-tól egy hónapra közszemlére tettek — a birtokosoknak 1 váltásforintra (ez a redemptio váltásösszegére utal) 140 forint földbecsértéket osztottak ki.³⁹

Sajátos, hogy az emlékezettel elérhető időben történt legelőosztás hogyan rögzült a paraszti emlékezetben: „*Öregapám harmincöt hold járást kapott, mikor a járást osztották. Azelőtt volt tizenégy holdja, egy vékás (=400 n.öl) szőleje, huszonnégy hold Hollószéken, azon káka nőtt, víz állt rajta, kaszáltuk... A gazdák a jószágálla-*

³³ CsML, Dorozsma v. Tan. jkv. 1854. 269.

³⁴ Uo. 273.

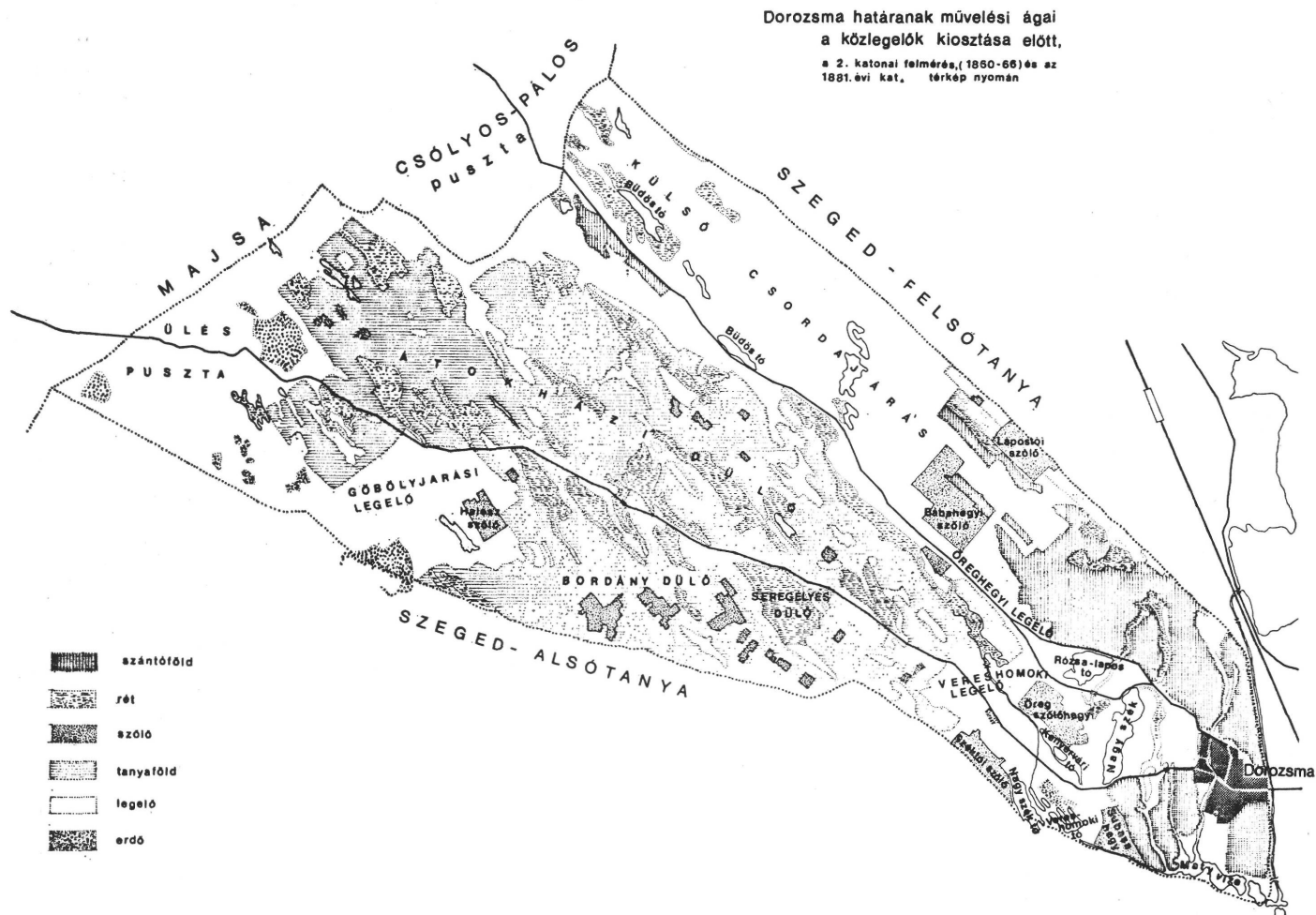
³⁵ II. katonai adatfelvétel XXXVI. 61. szelvény

³⁶ CsML, Hódmezővásárhely, Hvk. 5. Dorozsma nagyközség kat. térképe, 1881. Felvette Hödl Henrik térképe. A térkép 90 szelvénye közül 58 hiányzik (elkallódott, vagy lappang?)

³⁷ *Lehegő dűlőt* a térkép 31. és 42. szelvénye tünteti föl. E dűlőnévvel másutt is találkozunk: népi névadás, olyan homokterületet neveztek így, ahol a futóhomok miatt terhet cipelő ember, vagy állat „lehögött”, kifulladt. A dűlőnév előfordul Pálmonostora határában is.

³⁸ SZTRIHÁ KÁLMÁN 1937. 233. A járás felosztásáról I. 232—237.

³⁹ CsML, Dorozsma Képv. test. jkv. 1899. 70.

26. kép. Dorozsma határának művelési ágai a közlegelők kiosztása előtt. A II. katonai adatfelvétel és az 1881. évi kataszteri térkép alapján tervezte Juhász Antal, rajzolta Kratochwill Máttyás.

mányuk után kaptak a járásból.” (Kovács Lapéta Antal, sz. 1902. Forráskút, 1970). „Ahány darab marhája volt a gazdáknak, aszerint kaptak a járásból. Ezért nem fizettek...” (Nagy Pál, sz. 1902. Szatymaz, 1974) Más visszaemlékező szerint kinek-kinek adója arányában osztottak járásföldet (Czékus Ferenc, sz. 1884. Üllés, 1971). Ez már közelít a valósághoz, hiszen az adót a földbirtok nagysága szerint, az aranykorona-értéket figyelembe véve állapították meg.

Sokan, akiknek síványhomok jutott, birtokba sem vették legelőrészesedésüket: eladták potom pénzért — sőt az is előfordult, hogy magát a legelő-jogot bocsátották áruba, mint mondják, pár forintért.⁴⁰ Így a legelőosztás révén földhöz jutottak összetétele módosult: a dorozsmai közbirtokosságon és háztulajdonos lakosokon kívül törekvő szegényparasztok és szegedi földről bevándorló zsellérek, kisparasztok is földet szereztek a fölosztott pusztából.⁴¹

A legelőosztásról dal született, amit a népi emlékezet úgy őrzött meg, mint Kupi Miska panaszát (1971. évi gyűjtés, Üllés):

„Felosztották a dorozsmai pusztát,
nem fogadnak többé csikóst, gulyást.
Nem hizlalhatja föl a gulyáját,
szomorúan dalolhatja nótáját...”

A járások fölosztása és föltörése nem csupán a tanyaépítés újabb hullámát indította el, hanem növelte azoknak a családoknak a számát, amelyek állandóul a tanyán telepedtek meg. Ilyenek voltak a legelőrészt vásárló falusi szegényparasztok és a szegedi „bevándorlók”. Előbb-utóbb a törzsökös dorozsmai gazdák is tanyát építettek legelőrészükön, ahová — a régi tanyaövezetben már házuk lévén — nem költöztek ki, hanem a földet és tanyát házasuló fiukra hagyták, vagy lakónak adták ki. Akár így, akár úgy történt, a járásföldön épült gazdatanyákba is olyan családok költöztek, melyeknek a községben nem volt házuk, így állandó tanyalakossá lettek. Részben ezek a körülmények magyarázzák, hogy 1910-ben Dorozsma külterületén 9305 személy élt, a község népességének 52,5%-a.

A külterületi lakosságnak ilyen magas aránya a 20. század elején eléggé ritka az alföldi tanya településeken, ezért érdemes vizsgálóra vennünk az összetevőit. Összehasonlításképpen: ugyanakkor Szeged népességének 35,1%-a, Kistelekének 30,7%-a, a Dorozsmával határos Halasénak 51%-a, Félegyházáénak 46,4%-a, Majsja népességének pedig 55%-a (!) lakott külterületen 1010-ben.⁴² Szembetűnő, hogy az egymással szomszédos volt kiskun mezővárosok — Halas, Majsja, Dorozsma — külterületi népességének számaránya volt a legmagasabb tájunkon. Ez arra int, hogy az okokat — legalább részben — e települések közös sajátságaiban kell keresnünk.

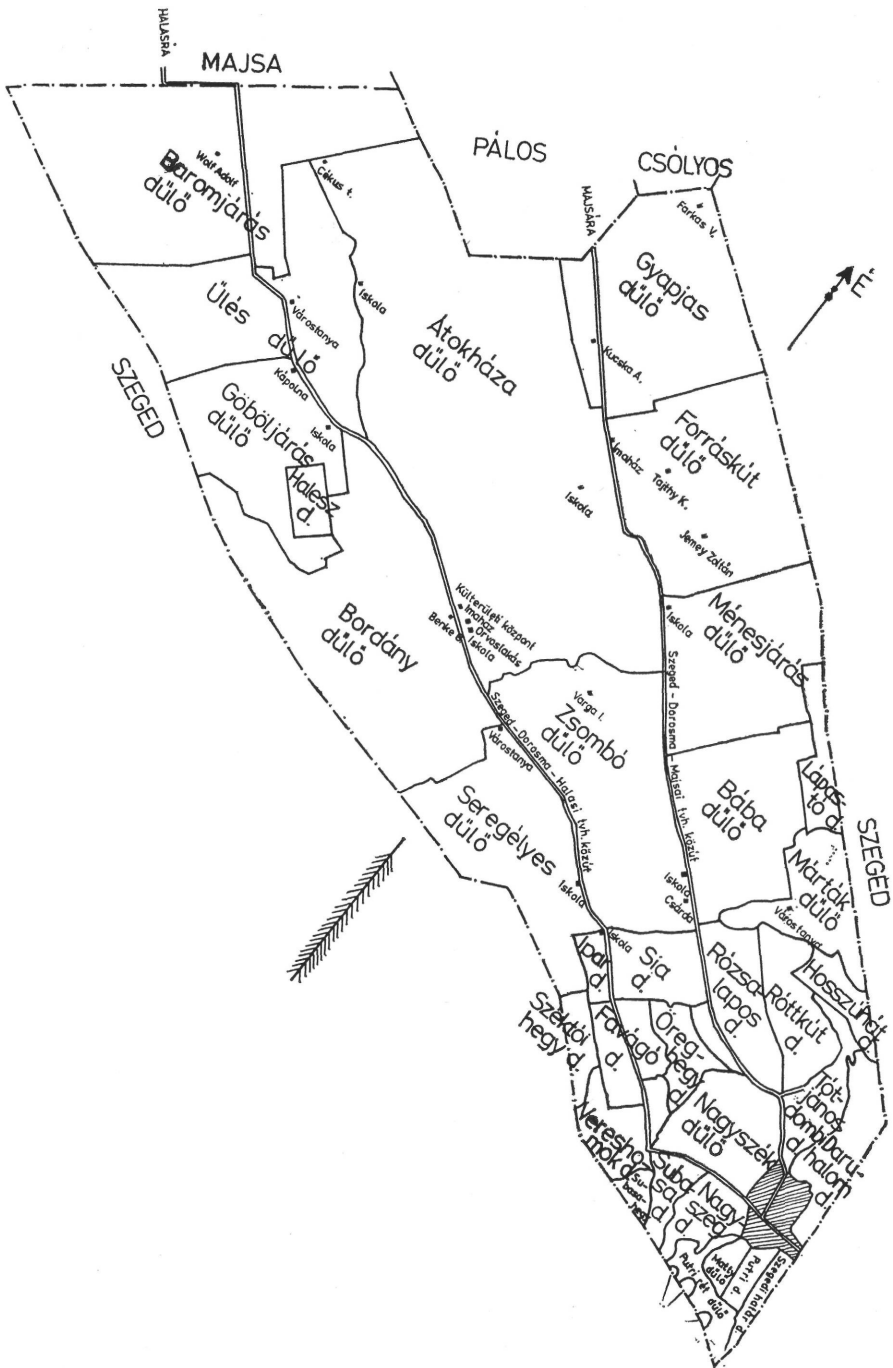
Közös vonás, hogy e települések vezető testületei a közbirtokossági legelőket csak a 19. század vége felé, megkésve osztották ki. (Halason valamivel korábban, 1861-ben, de Majsán csak 1887-ben, Dorozsmán 1898-ban határozták el a közlegelők felosztását.) A legelők felosztása csaknem egy időben történt és a nagy hullámban zajló migráció a feltört pusztákon megtelepülők nagyobb részét állandó tanya-lakossá tette.

BÁLINT SÁNDOR mutatott rá, hogy a múlt század végén fölosztott kiskun pusztá-

⁴⁰ A legeltetési jog eladásáról SZTRIIHA KÁLMÁN 1937. 233—234. Illés Jenő dorozsmai gazda (sz. 1898) visszaemlékezése „Sokan nem hittek benne (hogy a járás fölosztják)... és a kocsmában két liter borért eladták a jogot.” (1974. évi gyűjtés).

⁴¹ A szegedieknek a dorozsmai járásosztás utáni földszerzését említi BÁLINT SÁNDOR 1980. 479.

⁴² Forrásunk: A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész M. Stat. Közl. Új sor. 42. Bp. 1912.

27. kép. Kiskundorozsma határának dűlőbeosztása. Egykorú kéziratos térkép alapján rajzolta Fári Irén.

tákra nagy számmal rajzottak ki szegedi telepések.⁴³ Részben gazdacsaládok ivadékai, részben kevés földjükön nehezen élő kisparasztok, akik eladott földjük árán — több helyen bankkölcsönt is igénybe véve — a korábbinál 5-6-szor több homokföldet vásároltak, és a belterjes kultúrákat (dohány- szőlőművelést) meghonosítva legtöbbjük meg is vetette lábát a kiskun homokpusztákon. Ez a szegedi „kirajzás” éppen Halas, Majsza és Dorozsma tanyai népességének gyarapodásához járult hozzá.⁴⁴

Dorozsmán számottevő körülmény volt az is, hogy a Bordány dűlőben 1858-ban épült kápolna körül a 90-es években tanyaközpont bontakozott ki (Kistemplomtanya) és a század elején, a járás fölosztása után még három településmag jött létre a határban.

Megjegyezzük, a tanyai népesség magas arányában szerepet játszott az is, hogy e településeknek nem volt igazán városias belterülete (még Halasnak sem!), s messze nem volt olyan városi népessége, mint akár Kecskemétnek, akár Hódmezővásárhelynek.

Az 1930. évi népszámlálás Dorozsmán 10 668 külterületi lakost regisztrált. 1910 óta a külterületen élők száma 1363 fővel gyarapodott, a belterületen élőké viszont mérsékelten (126 fővel) csökkent. Ez — a természetes szaporodást is figyelembe véve — ismét azt mutatja, hogy a faluból számos család költözött tanyára.

A külterületi lakosság megoszlása 1930-ban⁴⁵

Árpádközpont	188 (a tanyaközpont népessége)
Átokháza	2 154
Bábahegy	584
Baromjárs	686
Bordány dűlő	1 266
Faragó dűlő	92
Forráskút dűlő	497
Göböljárás	448
Gyapjas dűlő	581
Ipar dűlő	53
Kistemplomtanya	302 (a tanyaközpont népessége)
Lápastóhely	209
Márták dűlő	225
Ménészjárás dűlő	436
Öreghegy	142
Seregélyes	669
Sia dűlő	133
Subasahegy	43
Széktói hegy	48
Üllés	844
Zsombó	848
Egyéb külterület	220
	10 668

⁴³ BÁLINT SÁNDOR: Szegediek Bács-Kiskun homokján. *Cumania II. Ethnographia*. Kecskemét, 1974. BÁLINT SÁNDOR 1976. 156—158. 172—176.

⁴⁴ Szegedi származású parasztok Halason elsősorban Balota, Zsana, Harka és Kötöny puszták, Majsza határában Csólyos és Pálos puszta, Dorozsmán *Göböljárás* és *Ménészjárás* benépesítésében vettek részt.

⁴⁵ Az 1930. évi népszámlálás I. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 334.

A négy, régen benépesült határrész — Átokháza, Bordány, Seregélyes és Üllés — népessége húsz év alatt alig változott, viszont jelentékenyen nőtt a századfordulón fölosztott közlegelőn élő lakosság:

A dűlő neve	1910	1930
Baromjárs	517	686
Forráskút	387	497
Göböljárs	362	448
Gyapjas	437	581
Ménesjárs	372	436

Az 1933. évi határtérkép alapján 2246 külterületi lakóházat vettünk számba, melyek közül 119 szőlőhegyben létesült.⁴⁶ Érdeemes a külterületi házakat is dűlők szerint kimutatnunk. (Sajnos, a térkép dűlőbeosztása csak részben egyezik a népszámlálási statisztika dűlőivel, ezért az adatokat nem foglalhattuk egy táblázatba).

Külterületi lakóházak 1933-ban

Vereshomok	5	
Faragó dűlő	23	
Ipar dűlő	13	(1 elemi népiskola)
Sia dűlő	30	(1 iskola)
Rózsalapos	5	
Márták dűlő	53	
Bába dűlő	143	(1 iskola)
Ménesjárs	91	(1 iskola)
Zsombó	196	(1 iskola)
Seregélyes	141	(1 iskola)
Bordány	297	(2 iskola)
Átokháza	495	(4 iskola)
Forráskút	100	(1 iskola)
Gyapjas	146	(1 iskola)
Göböljárs	92	(2 iskola)
Üllés	177	
Baromjárs	120	(1 iskola)
	2127	(17 elemi népiskola)
Szőlőbeli épületek:		
Subasai hegy	11	
Öreghegy	35	
Széktói hegy	13	
Lápastói hegy	51	
Halesz	9	
	119	

⁴⁶ Kiskundorozsma nagyközség külterületi térképe. Összeállította Farkas Antal községi mérnök, 1933. dec. 15. M=1:24 000.

28. kép. Dorozsmai gazdatanya 1974-ben. Üllés, Rózsa dűlő 104. Szerző felvétele.

Legtöbb tanya a 18. század óta megült Átokháza dűlőben (495) és Bordány dűlőben (297) feküdt. Dorozsmának több tanyája és nagyobb tanyái népessége volt az 1930-as években, mint a hasonló természetföldrajzi és talajadottságokkal rendelkező Csongrád mezővárosnak — pedig a határa több mint nyolcezer holddal volt kisebb.⁴⁷ Úgy látjuk, hogy Dorozsmán az 1930-as évekre kismezővárosi szintű és fejlett mezőgazdasági kultúrájú tanyarendszer bontakozott ki, amely kiépültségét, a művelés belterjességét, elemi népiskolákkal való ellátottságát tekintve elérte vagy igen megközelítette a 19. század közepén még előtte járó nagy szomszéd, Szeged fejlett tanyarendszerének mutatóit. Lássunk erre néhány példát:

	Szeged	Kiskundorozsma
a határ területe	141 388 kat. h.	32 350 kat. h.
külterületi ház (1930)	10 004 kat. h.	2 246 kat. h.
külterületi népesség (1930)	45 450 kat. h.	10 668 kat. h.

⁴⁷ Csongrád város területe 40.574 kat. hold, a külterületi lakóházak száma 2233, népességük 9540 fő volt, Dorozsma területe 32 350 kat. hold, külterületi házainak száma 2246, lakosság pedig 10668 fő (1930. évi népszámlálás).

Természetesen más léptékű a két település nagyságrendje — mint ahogy Csongrád város belterületi lakossága is nagyobb volt, mint Dorozsmáé —, de tanyarendszerük, a szomszédság, a hasonló természeti föltételek folytán is, párhuzamba állítható. Azonos területre számítva Dorozsma határában kb. ugyanannyi ember élt, mint Szeged külterületén.

A gazdálkodás módjára a művelési ágak összehasonlításából következtethetünk:⁴⁸

Művelési ágak	Szeged	Kiskundorozsma
szántóföld	81 889 kat. hold	21 118 kat. hold
kert	1 711 kat. hold	208 kat. hold
rét	15 684 kat. hold	4 658 kat. hold
szőlő	9 729 kat. hold	2 326 kat. hold
legelő	10 779 kat. hold	1 352 kat. hold
erdő	8 290 kat. hold	267 kat. hold
nádas	777 kat. hold	395 kat. hold
földadó alá nem eső	12 529 kat. hold	2 026 kat. hold

Az egész határterülethez viszonyítva Dorozsmán nagyobb a szántóföldek, a rétek, de még a szőlőterület aránya is. Utóbbi meglepőnek tűnik, de ha megvizsgáljuk a dorozsmai szőlők telepítését és eloszlását, érthetővé válik. A közlegelő fölössztása után Dorozsmán néhány úri birtokos több száz hold homokföldet vásárolt össze és nagy arányú szőlőtelepítésbe fogott. A Wolf-birtokon az 1930-as években 100 hold, a Jerney-birtokon 51 hold, Juránovits Gyula birtokán 30 hold szőlő virult, Varga János Balázs 200 holdas nagygazdának 15 hold szőleje és 15 hold gyümölcsöse volt, Bohn József birtokos szőlővessző értékesítésével is foglalkozott.⁴⁹ Ekkora egyéni tulajdonú szőlőtelepek a szegedi határban nem létesültek. Az úri birtokosok telepítései — részben az ott dolgozó napszámosok közvetítésével — azután példát adtak a tanyai parasztnak. Ezek magyarázzák, hogy a dorozsmai szőlőtelepítés a területhez és a tanyai lakossághoz mérve elérte, sőt kissé meghaladta a korábban kibontakozó szegedi szőlőtermesztés mértékét.

1933-ban a határban 5 major volt, úri birtokokon, ahol komenciós cselédek is éltek.⁵⁰

Az eddigiekből is látható, hogy az 1930-as évekre Dorozsma határában két, többféle funkciót ellátó és két kisebb, korlátozott szerepkörű tanyaközpont alakult ki. Ugyan 1947 előtt egyik helyen sem létesült közigazgatási kirendeltség, de település-magjuk fejlődött és piacörzetük, kisipari műhelyeik, malmaik, iskoláik vonzásterülete kiterjedt több száz környező tanyára. Most tekintsük át e tanyaközpontok kialakulását.

⁴⁸ Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben M. Stat. Közl. Új sor. 99. Bp. 1936. 163.

⁴⁹ SZTRIIHA KÁLMÁN 1937.

⁵⁰ Forrásom az 1933. évi térkép és SZTRIIHA KÁLMÁN 1937.

Tanyaközpontok

Dudáskápolna — Kistemplomtanya — Bordány

Az 1850-es években Dudás István gazda és felesége, Czékus Franciska a szeged—halasi út mentén 800 négyszögöl földet ajánlott föl részint templomépítésre, részint piac tartására. A kápolna 1858-ban épült föl és 1882-ben — közadakozás révén — megnagyobbították.⁵¹ Körülötte lassan településmag szerveződött. Dorozsma monográfusa megőrizte az első letelepülők — Látó Ferenc, Sziveri Ferenc, Dudás Márk, Dudás Gergely, Szilágyi István — nevét, akik nádfödeles házat építettek. 1892-ben telepedett le a bontakozó tanyaközpontban Benke Gedeon kereskedő. 1894-ben új elemi iskola, 1898-ban orvoslakás épült, 1903-ban postaügynökség létesült. 1908-ban Czékus József, 1913-ban Tari Pál gőzmalmot, 1910-ben Sipos Antal olaj-sutút épített, és egyre több iparos nyitott műhelyt. Kedden és pénteken forgalmas hetipiackat tartottak. A megrongálódott kápolna helyett 1907—1910 között új templom épült, amelynek fölavatásától a tanyaközpontot Kistemplomtanyának nevezték. 1906-ban Benke Gedeon kezdeményezésére tanyai gazdakör létesült. Így az 1900-as évektől a növekvő településmag egyre inkább gazdasági, kulturális, társadalmi központja lett a környékbeli tanyák népének, átvállalva a nagyközség, Dorozsma hasonló szerepét.

Kistemplomtanya tanyaközpontban 1930-ban 302 ember élt és 1933-ban 70 lakóház, templom, posta és 2 elemi népiskola állott.⁵² Legtöbb család (55) a szeged—halasi út mentén, a főutcán épített, hat kis mellékutcában még csak 2-3 telken épült lakóház.

1947. július 1-jétől Kistemplomtanyán közigazgatási kirendeltség működött, amely az adóügyek kivételével helyben intézte a lakosság ügyes-bajos dolgait. Közellátási ügyekben hatásköre Forráskút és Zsombóközpont területére is kiterjedt.

1949 júliusában tárgyalások folytak a tanyaközpontnak Kiskundorozsma anyaközségtől történő különválásáról. Az új községet 5800 kat. holddal hasították ki Dorozsma határából, s e területen 3129 személy lakott, a következő megoszlásban:⁵³

	Házak száma	Népesség
belterület	102	413
külterület	719	2716
	821	3129

Magának a tanyaközpontnak a népessége az 1930 óta eltelt két évtizedben mérésenként — 11 fővel — nőtt, s 1933 óta mindössze 32 új lakóház épült, de figyelembe kell vennünk, hogy a háborús és a háború utáni évek nem kedveztek az építkezésnek,

⁵¹ A tanyaközpontokra vonatkozó régibb adatok SZTRIIHA KÁLMÁN monográfiájából valók 1937. 144—162. Ezekre a továbbiakban külön nem utalok. A II. katonai adatfövetel a Dudás-kápolnát „Kis Puszta Templom” néven jelöli (XXXVI. 61.)

⁵² Az 1930. évi népszámlálás I. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 334., és Kiskundorozsma nagyközség külterületi térképe. Összeállította Farkas Antal községi mérnök, 1933. dec. 15. (saját példány).

⁵³ Az 1949. július 8—9-én és 12-én készült adatföveteli ívet ismerteti KISS TAMÁS: Tanyaközpont, község kialakulása c. dolgozata, MFM Néprajzi Adattára 508—74. Megjelent részlete: KISS TAMÁS: Bordány. Somogyi-könyvtári műhely, 1974. 4. szám, 481—501.

a központ fejlődésének. A Kistemplomtanya mint falumag köré szerveződő település-sűrűsödés mindenestre évtizedről évtizedre érzékelhető, s kitapintható, hogy az 1940-es évek végére a „falumag” a vonzásterületéhez tartozó kb. 600 dorozsmai tanya központjává vált. Ezt mutatja, hogy az önállósult új község területén 1949-ben 39 iparos — 6 cipész, 5-5 bognár és kovács, 4 asztalos, 3-3 borbély, lakatos (műszerész) és kocsmáros, 2-2 kőműves, pék és szabó, 1-1 hentes, molnár, szikvízgyártó és temetkezési vállalkozó — és 20 kereskedő — 14 szatócs, 3 rövidáru-kereskedő, 2 trafikos és 1 virágkereskedő — lakott. Nagyobb részük a belterületen működött. A mezőgazdasági, élelmezési szükségleteket ellátó és szolgáltató kisiparosok száma tükrözi, hogy a lakosság efféle igényeit döntő mértékben helyben, elsősorban a belterületen dolgozó iparosréteg elégítette ki.

1947-ben a belterületen 150 db 300 négyszögöles házhelyet jelöltek ki. Mindössze 78 igénylő jelentkezett — zömmel nincstelenek és 1 holdon alóli törpebirtokosok —, mivel a házhelyigénylést korlátozták. Akiknek ugyanis építkezésre alkalmas földjük volt, bármilyen kis darabka (pár száz négyszögölnyi), azok nem kaphattak házhelyet. Az 1949. évi adatfelvétel szerint a határban kb. 200 földnélküli élt, részben gazdatanyákon lakóként, részben harmados- vagy felesbérllőként.⁵⁴

Az 1949. évi belügyminiszteri rendelettel önálló községgé alakított tanyaközpont neve 1950 óta Bordány, a határában elterülő, népes Bordány dűlő nyomán. A belterületen 2, a külterületen 4 elemi népiskola állott, melyeket 1949-ben jó karban levőnek, a tankötelesek számához (487 fő) képest megfelelő befogadóképességűnek ítélték.

Göbolyjárasközpont — Árpádközpont — Üllés

A közlegelő fölosztása után, az 1900-as években kezdett kibontakozni, szintén a szegedi—halasi út mentén. Templomát 1900-ban szentelték. Az Országos Földbirtokrendező Biróság (OFB) 1924—25-ben 22 holdat kisajátított és 300 négyszögöles házhelyekre parcellázott, ami lendületet adott a tanyaközpont fejlődésének. Ugyanekkor a Wolf Miksa-féle birtokból 391 hold 880 négyszögölet osztottak ki szegényes kisparasztok között.

1911-ben Gazdakör alakult, — az kezdeményezte a tanyaközpont Árpádközpont elnevezését —, 1930-ban orvoslakás, 1933-ban posta épült, hétfői napon hetipiacot tartottak. 1933-ban a belterületen a templomon és egy elemi népiskolán kívül 57 épület állott, így Dorozsma második, leginkább kiépült tanyaközpontjának számított. Kiterjedt, jórészt a 20. században tanyásodott határrész természetes központja volt. Az anyközségtől való nagyobb távolsága mellett ez is szerepet játszott abban, hogy 1945 után, Üllés néven először önállósult Dorozsma határából. 1949-ben területén 778 lakóházban 2957 főnyi népesség élt.⁵⁵

Forráskút-Központ, Forráskút

A Kiskunmajsára vezető út mellett, Dorozsmától 16 km-re keletkezett. Elnevezését a hasonló nevű dűlőről kapta. Temploma 1906-ban épült közadakozásból. 1933-ban egy utcás település volt: az út mentén 23 épület, a központi helyű templom-

⁵⁴ KISS TAMÁS: Tanyaközpont, község kialakulása. MFM. Néprajzi Adattára 508—74. 19.

⁵⁵ KSH 1949. évi népszámlálás 11. Bp. 1951. 85.

téren 1 lakóépület állott. Sztriha szerint fejlődését akadályozta, hogy nem sajátítottak ki földet házhelyeknek. A 30-as években mégis volt már darálómalma, Hangya szövetkezete és több iparos letelepedett a területén. 1950-ben önálló tanyaközség.⁵⁶

Zsombó-Központ, Zsombó

A Majsára vezető út mellett, az frott forrásban már 1742-ben említett „forró-sombai csárda” közelében, a volt alsó csordajáráson bontakozott ki. 1933-ban négy utcácskájában mindössze 15 lakóház állott. 1945 előtt a legkisebb dorozsmai tanyaközpont, amiben közrejátszhatott az a körülmény, hogy legközelebb feküdt az anyaközséghez, ezért a környékén lakók kevésbé igényelték és kezdeményezték fejlődését, hiszen számukra a falu, a központ sokáig Dorozsma volt. Jellemző, hogy a négy tanyaközpont közül legkésőbbben, 1927-ben épült temploma.

A tanyaközponttól délre (ma már a belterületen) kezdődik az átokházi dűlő sűrűn beépült, Forráskútra áthúzó tanyasora. A 30 holdas, múlt század elején telepített *Zsombói erdő* természetvédelmi terület. A település szintén 1950-ben lett önálló tanyaközség.

*

Mi játszott szerepet abban, hogy Kiskundorozsma 32 ezer kat. holdas határában az 1930-as évekre négy tanyaközpont is kialakult? Párhuzamként csak annyit, hogy Szeged 142 ezer holdas külterületén ugyanakkor hét, kisebb-nagyobb tanyaközpont (Alsóközpont, Röske, Lengyelkapolna, Várostanya, illetve Felsőközpont, Szatymaz és Csengele) létezett.

1. Ha a térképre nézünk, rögtön szembetűnik, hogy Dorozsma a községhatár délkeleti sarkában, Szeged közvetlen szomszédságában települt. Tanyái nyugat-északnyugat felé hosszan elhúzó határában feküdtek, a forráskúti, üllési tanyák nagy része a belterülettől 20—25 km távol. Az anyaközségtől ilyen távolságban a századforduló tájától természetes fejlemény a települési sűrűsödések, góccok spontán létrejötte. Az első tényező tehát a településföldrajzi adottságokban keresendő.

2. Nem kevésbé fontos az a körülmény, hogy a dorozsmai közlegelő kései fölosztása miatt a külső határrészekén nagy számban települtek meg olyan családok, melyeknek a belterülettel már meglazultak a kapcsolatai. A volt közlegelőn a századforduló éveiben s utána épült dorozsmai tanyák zömmel szórványok voltak, amelyek lakói jobban igényelték a szórványtanyai központokat — a templommal, gazdakörrel, iparosműhelyekkel stb. —, mint a községgel való eleven kapcsolatot, mivel előbbieket közelségük folytán hamar elérhették.

3. Szegeddel összehasonlítva figyelmet érdemel az is, hogy a dorozsmai tanyaközpontokat döntően a külterületen élők igényei és közadakozások hívták életre, míg Szegeden először maga a város létesített két közigazgatási központot. A helyi szerveződés természetesen Szeged határában is szerepet játszott, pl. Szatymaz, Lengyelkapolna, de Alsóközpont fejlődésében is.

Kistemplomtanya és Árpádközpont lakosságát az 1930. évi népszámlálás külterületi lakosként vette számba, mivel Dorozsma nagyközség külterületén éltek, pedig ők (közel 500 fő) valójában falusiak voltak — a falusi létnek a tanyaihoz

⁵⁶ Bálint Sándor téved, amikor azt írja, hogy 1950-ben „a szegedi földből Átokháza egy részét is hozzácsatolták” (1976. 167.) Valójában a 18. század óta benépesült dorozsmai Átokháza dűlő egy része került Forráskút közigazgatási határába.

viszonyított előnyeivel (boltok, malom, iparosműhelyek, iskola, templom közelsége) és hátrányaival (kevesebb jószágot tarthattak, kisebb volt a kert).

Az 1949-es népszámlálás idejére Úllés 2957 lakossal már önállósult, így Dorozsma külterületén a korábbinál kevesebb személyt (8601 főt) regisztráltak, de a külterületi népesség így is meghaladta a lakosság felét.⁵⁷

A külterületi népesség magas arányának magyarázatára visszatérve végezetül azt mondhatjuk, hogy a dorozsmai tanyaközpontok pusztá léte, „intézményrendszere” és annak a vonzása hozzájárult ahhoz, hogy a tanyaiak kapcsolatai Dorozsmával meglazuljanak és ők maguk meggyökeresedett tanyalakóvá váljanak. A szegedi határból betelepülő tanyaiaknak pedig Dorozsma sem anyaközséget, sem vonzásoközpontot nem jelentett.

4. Kistelek és tanyái

Szeged városa 1731-ben kapott királyi adománylevelet Kistelek pusztá birtoklására, de nem sokáig használhatta, mivel a helytartótanács 1774-ben utasította a várost, hogy a pusztából 100 jobbágyteleknek megfelelő területet hasítson ki telepések számára. A pest—szegedi út mentén, a postaállomás és a csárda közelében kijelölt beltelkek benépesítése — ismereteink szerint — 1776-ban történt.¹ A telepések számára 11 000 holdat szakítottak ki a város határából, és a község földesura Szeged lett.

Szeged 1747. évi határtérképe Kistelek prédiumon a postaállomás és a csárda körül 3, távolabb, de azonosíthatóan a kimért község határon belül 4 „tugurium”-ot (szállást) tüntet föl, (4. kép)², amelyek olyan építmények lehettek, mint a város határ más részein levő gazdasági telephelyek. Említettük, hogy Szeged övezetes határa a 18. század első felében már kialakult. Az 1747-es térkép a tuguriumokat azokon a területeken jelöli, amelyeket négy évtizeddel később Balla kaszálóövezetnek tüntetett föl. Valószínű, hogy a Kistelek telepítésekor kiszakított határrész nem volt kivétel: az itteni „tuguriumok” is kaszálókön feküdtek, s nem pusztai pásztorszállások voltak. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert ha következtetésünk elfogadható, úgy ez igazolja a szegedi szállási gazdálkodás meglétét Kistelek határában még a község telepítése előtt (!) Alátámasztani látszik ezt egy 1725. évi jegyzőkönyvi bejegyzés: Mészáros György úr a Város területének arról a részéről, amelyet Pálffy Miklós palatinus nevezett el „Kis Telek”-nek, a Várossal meg akart egyezni, ám „a Város bízván saját kétségtelen jogaiban, nem hogy vele meg nem egyezett, hanem *tekintettel a tuguriumoknak (szállásoknak) Mészáros György által való felégetésére, a Magisztrátus a bosszúállás jogával fenntartotta magának a cselekvést.*”³

Eszerint Kistelek prédiumra a Városon kívül más is igényt tartott, és a területet megszerezni igyekvő birtokos az ott talált szállásokat felgyújtatta.

Előkerült az új telepítésű *Kis-Telek* első térképe, melyet 1775-ben szintén Balla

⁵⁷ KSH 1949. évi népszámlálás 11. A külterületi lakott helyek főbb adatai. Bp. 1951. 85.

¹ A község telepítése vonatkozóan l. VICSAY LAJOS: Kistelek története. Kistelek, 1929. 29—41. OLTVAI FERENC 1976. 31—39.

² Szeged külterületének helyzetrajza 1747-ben. Kaltschmidt Ábrahám rajza. Közli REIZNER JÁNOS 1899.320.

³ CsML, Szeged v. Tan. jkv. 1724—1730. 90—, „Die 6 ejusdem D(omi)mus Georgius Mészáros, de Terreni Civitatis Kis Telek nuncupato, male olim a D(omi)no Regni Palatino Nicolao Pálffy impetrato, cum Civitate accordare voluit, quae Civitas fidendo Juribus suis indubitatis, non ut cum eodem accordasset, verum respectu per Eundem Georgium Mészáros Concivium Combustorum Tuguriorum, vulgo Szállás A Magistratus Jure vindicandi sibi reservavit facultatem.

Antal készítette.⁴ Ez tulajdonképpen az új község telepítési terve, 100 kimért házhellyel, a szántóföldek három „calcaturájá”-val és a kaszálók két osztásával. A térképész azt is jelöli, hogy a szántóföldek területe 1-1 calcaturában 12-12 hold, a kaszálóké 11-11 hold, a házhely és a kert pedig fél-fél hold. Hasonlóan ábrázolja *Kis-Teleket* Balla 1778-ban készült szegedi térképén.⁵

Az I. katonai adatfelvétel (1783—84) viszont Kistelek határában 73 szállási épületet, illetve épületegyüttest ábrázol.⁶ A térképszelvények jelölései oly egyértelműek — „zu Kis-Telek gehörige Szal.”, *Szallasen von Kiss-Telek, Sallasen nach Kiss Telek gehörig* —, hogy hitelükben, pontosságukban semmi okunk kételkedni. Nyomásokra „kalkaturák”-ra osztott szántóföldeken nem alakulhatott ki szállásos gazdálkodás. Hogyan oldható föl a két térképből mutatkozó ellentmondás? A kisteleki tanulmánykötetben megpróbáltunk erre magyarázatot keresni, amihez Orosz István fűzött reflexiókat.⁷ Most OROSZ ISTVÁN és mások eredményeit figyelembevéve, a felkutatott helyi iratok alapján megkíséreljük a kérdést újból vizsgálóra venni. A probléma kulcsa — mint többen rámutattak — a földhasználat módja, a határhasználat rendszere. Erre nézve az 1828. évi összeírás arról tájékoztat:⁸ „...az urbárium alá eső személynek az illetékessége egy tagban lett megállapítva” (kiemelés J. A.), majd így folytatják az összeírók: „A szántóföldek az osztályozás szerint egy és ugyanazon minőségűek, ugyanis futóhomokból állanak, hasonlóképpen a rétek is, amelyek úgyszintén futóhomok által vannak elvonva...” Az 1828. évi országos összeírás szerintünk visszautal a nem sokkal az urbárium után történt telepítés körülményeire, de ha fenti megjegyzés korábbi érvényét bárki kétségbe vonná, további fogódzóink is vannak. Az 1715. és 1720. évi összeírás szerint Csongrád vármegyében csak Csongrád városában és Újfalun volt fordulóra osztva a határ, másutt szabadon foglalhattak földet.⁹ Igaz, Kisteleket évtizedekkel később telepítették, de a községbe jelentős számmal települtek környékbeliek, főleg szegedi parasztok — a Budai, Hegedűs, Katona, Kónya, Kordás, Kovács, Molnár család mind szegedi sarjadék —, akik a már bemutatott szállásos gazdálkodást folytatták Szeged felsővárosi határrészén. A közvetlen környéken sehol sem volt két- vagy háromnyomásos gazdálkodás — az 1743-ban telepített Félegyházán sem —, így a földesúr Szeged városa, ahol nyoma sem volt nyomásos gazdálkodásnak, miért vezette volna be azt az új községben?! Véleményünket erősíti BARABÁS JENŐ fejtegetése a 16—18. századi alföldi határhasználat kérdésköréről.¹⁰ Barabás szintén az 1715—1720. évi összeírások adataiból indul ki, majd Kecskemét, Nagykőrös és több más település jól adatolt határhasználatára alapján a szállásföld-rendszer alföldi elterjedését mutatja ki. Szerintünk Kistelek határhasználati rendszere ebbe a képbe illeszkedik.

Támpontot ad számunkra a jeles szegedi földmérő és gyakorló „mezei gazda”,

⁴ OL, *Delineatio Praediorum Kis Telek*, ítem Felső-Alsó Csengele ud Lib. Regiamque Cíttem Szegediensem Spectautium nec non Geometrica... 1775. Per Antonium Balla.

⁵ Ln. A térkép *Kis Teleket* ábrázoló részét közli JUHÁSZ ANTAL 1976. 328.

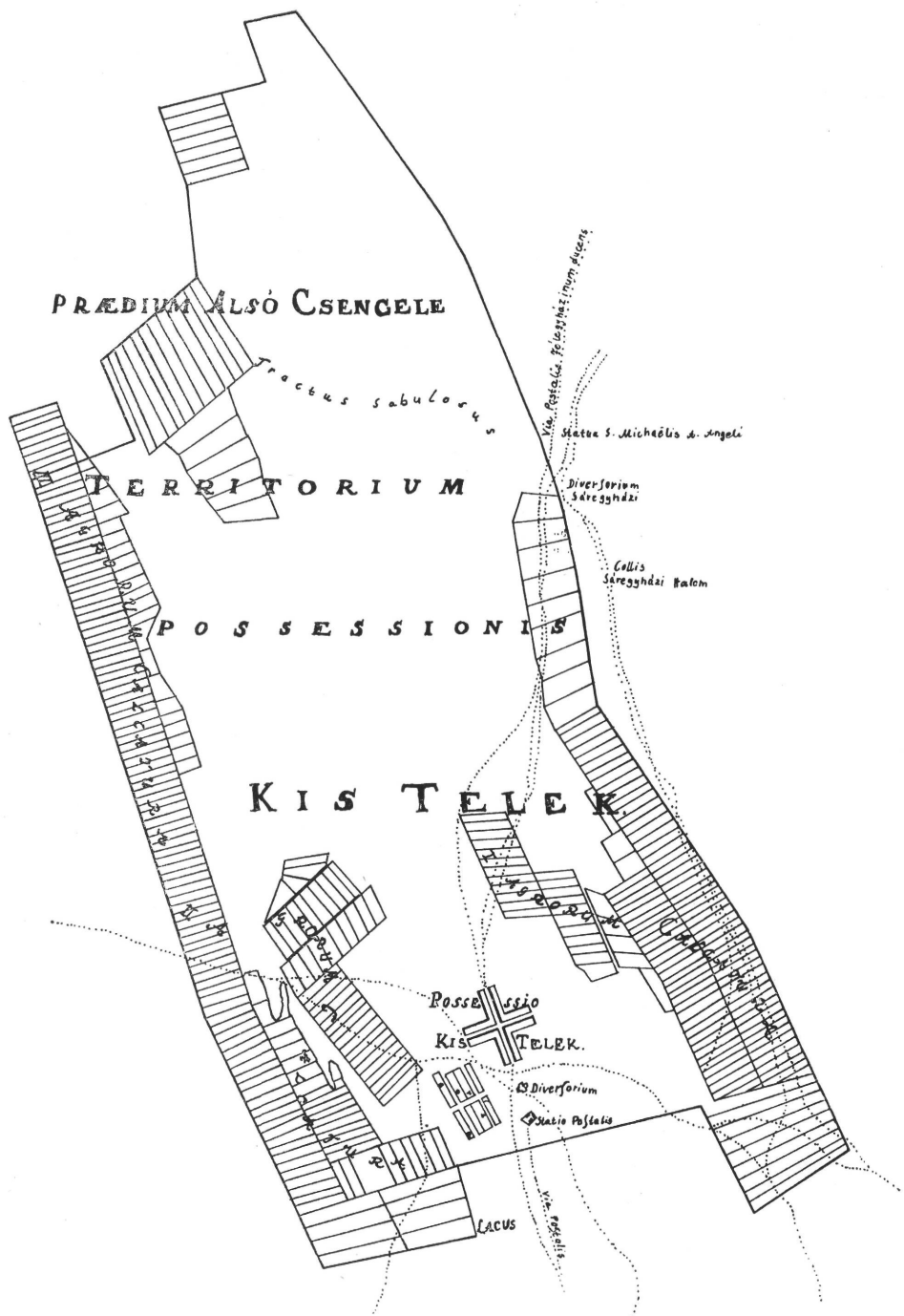
⁶ Kistelek határát az I. katonai felvétel következő térképlapjai ábrázolják: Coll. XVII. Sectio 29., 30., Coll. XVIII. Sectio 28., 29.

⁷ JUHÁSZ ANTAL: 1976. 323. és OROSZ ISTVÁN 1980. 198—199. — A kisteleki tanulmánykötetben kifejtett véleményemet Orosz István következtetései és újabb adatok, meg gondolások alapján módosítottam.

⁸ CsML, Szentes, (485.) *Conscriptio Regnicolaris Possessionis Kiss Telek*: „Agri Colonorum Loci hujus in censuetas calcaturas subdivisi non sunt. Occasione enim facta impopulationis Colono cuilibet Urbarialis ipsius competentia in uno corpore est simpliciter excisa. Agri vero in puncto classificationis sunt unius ejusdemquae qualitatis, constant enim ex fluenti sabulo, sienti etiam prata, quae similiter fluenti sabulo abduei solent.”

⁹ ACSÁDY IGNÁC: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. M. Stat. Közl. 12. Bp. 1896. 324.

¹⁰ BARABÁS JENŐ: 1982. 132—134.

29. kép. Kistelek határa 1778-ban. Balla Antal szegedi határterképéről (MFM) rajzolta Fári Irén.

Vedres István véleménye is: „Nálunk az Alföldön, azon helységeken, hol a Jobbágyoknak minden földjeik egy darabba vannak kiadva, vagy a városi nagyobb kiterjedésű birtokokban, Ugarok nem igen találtnak; főképp ha a tájjék homokos; mert ott a gyöpöt, elsöbben Kölesnek, Dimyének, vagy Kukoritzának fölszántják, ugyan azt azon esztendőben öszi Gabonával, a harmadikban pedig Tavaszival vetik bé. Azután kaszállónak hadják mind addig, még ismét jól meggyöpösödik.”¹¹ Kistelek határa főleg homokos talajú, az pedig ismert, hogy Vedres tapasztalatait elsősorban erről a tájról merítette.

Néhány forrás a szállások lakott voltára: 1818-ban Molnár Imre kisteleki lakos csordára kihajtott tehene elvesztése miatt följelentette a csordást. „Ballai Dömötör Bizonyosság (tanú) még azon éjjel a káros tanyájára is, ne talántán a tehén ellős lévén oda ment volna, ki menvén, ott sem találta...”¹² A tanúbizonyosság lakott tanyáról szól. Kb. 1830 táján az egyházi hatóság „Kis Telek Helységében 2452 és a közel lévő szállásokon 811 így öszvessen 3263 számból álló Lelkek számát tekintetbe vévén”,¹³ a parókiára a plébános mellé segédlelkéskzt kért. Tudjuk, hogy a közeli szeged—felsővárosi szállásokról is a kisteleki templomot látogatták, de a fenti szállási lakosság nagy része kisteleki volt, ez pedig csak úgy képzelhető, ha már a telepítéstől fogva szállásrendszerrel számolunk. A kisteleki jobbágyok egyébként a telepítés utáni évektől megváltották úrbéri szolgáltatásaikat, így *taksás jobbágyok* voltak.

Úgy véljük tehát, hogy a kisteleki jobbágyoknak egy tagban kimért telki járandóságok épp olyan szállásföldek, mint a hódmezővásárhelyi jobbágyok, vagy a dorozsmai redemptusok szállásföldjei, ahol parlagoló rendszer szerint szántottak-vetettek, a rétet kaszálták és előbb-utóbb tanyákat építettek. Utóbbiról a II. József-kori térkép bizonyodik. A két térkép között mutatkozó ellentmondás azzal oldható fel, hogy BALLA ANTAL nem a telepítés utáni tényleges helyzetet, hanem a határfelosztás eszmei tervét vetítette térképre. Első térképét valójában 1775-ben, a telepítés előtt készítette — ez tehát interpretálható telepítési tervként, mely ténylegesen nem valósult meg —, a második, 1778. évi térkép viszont Szeged határának részletes fölmérésen alapuló ábrázolása, amelyen a két jobbágyközség (Tápé és Kistelek) mellékesen szerepel. Balla különben Pest vármegye földmérő mérnöke volt, így az 1775. évi kisteleki helyzetrajz készítésekor bizonyára ottani ismeretei, esetleg a helytartótanács irányelvei befolyásolhatták.

1783—84-ben a kisteleki jobbágyok határbeli épületei szinte kizárólag szántóföldeken voltak. Egy térképszelvényen¹⁴ 16 szálláson találunk az épület mellett kis négyszögű térképjeleket, amelyeket — a Balla-térképhez hasonlóan — fedetlen jószág tartó aklokkal azonosítunk. Kár, hogy ilyen szempontból a határbeli építmények jelölése itt sem egyöntetű, akár csak Szeged esetében. A térkép nyomán a jobbágyok birtokában levő szállásföldek használata úgy rekonstruálható, hogy egy darabban levő úrbéres földjét ki-ki parlagoló rendszer szerint műveli, a pihentetett földet kaszállóként használja, és az ott gyűjtött takarmányon tartja — részben ridegen, részben téli istállózással (?) — állatállományát.

1783-ban 162 jobbágy osztozott a telepítéskor kimért 100 jobbágytelken.¹⁵ 26 jobbágynek volt 1 telki állománya, aminek a határban 58 hold szántó és kaszáló felelt meg, 2 jobbágy 2 telek, 8 pedig 1¹/₂ telek földdel rendelkezett. Az 1778—79. évi

¹¹ VEDRES ISTVÁN: Etska rövid rajzolatya, 1817. 17—18.

¹² CsML, Szeged v. úriszéke, Kisteleki ir. 25. (1818).

¹³ CsML, Kistelek község telepítésére és temploma építésére vonatkozó iratok, 1821—1848.

¹⁴ I. katonai felvétel: Coll. XVII. Sectio 29.

¹⁵ CsML, Kistelek telepítését tárgyaló iratok. A kisteleki lakosok 1783/84. évi összeírása.

összeírás szerint 4 ökre volt 24 jobbágnak, 6 ökre 36, 8 ökre 6, 10 ökre 3, 12 ökre pedig 1 jobbágnak,¹⁶ ami azt mutatja, hogy a telepéseknek közel fele számottevő nagyjószággal és földdel bírt. Bizonyos, hogy szállásföldjeiken ők építkeztek először.

Az 1780-as évekbeni összeírásokban olyan jobbágyokra bukkanunk, akiknek nem volt házuk. 1782—83-ban 9, 1784—85-ben 14 jobbágyot írtak össze, akik más telkesjobbágyok vagy zsellérek házában laktak.¹⁷ Az úriszék kötelezte őket arra, hogy a községben házat szerezzenek, különben külső telkeiket elvesztik,¹⁸ mégis az egész feudális korszakot végigkíséri ez a jelenség.¹⁹ A szigorú intések ellenére 1848-ban ismét 14 kisteleki jobbágy nem rendelkezett belső telekkel és házzal. Ennek az volt az oka, hogy osztozáskor a külső telkek után nem részesült mindenki belső telekből — „szegényebb sorsuk miatt pedig nem vehettek...”²⁰ Föltehető, hogy több ház nélküli telkesjobbágy ténylegesen szállásföldjén húzódott meg, s ott lakván legalább egy ideig mentesült a közterhek alól.

Schéner György 1831. évi vármegye-térképe a kisteleki tanyaföldek kiterjedését nagyobbban mutatja, mint az I. katonai adatfelvétel. 1850 táján Kisteleken 4624 kat. hold szántóföldet mutattak ki.²¹

A II. katonai felvétel térképlapjain — a jelek bizonytalanságait figyelembe véve — 146 tanyát rögzítettünk (30. kép), eszerint 80 év alatt számuk megkétszereződött. Ez a tanyafejlődés megfelel a dél-alföldi tanyafejlődés átlagának — kivéve Szeged határát, ahol a tanyásodás üteme gyorsabb volt.

Az 1879-ben készült kataszteri térkép minden korábbi forrásnál részletesebb képet nyújt a kisteleki tanyafejlődés folyamatáról.²² A tanyák megoszlása a nagyobb határrészeken:

Feketehalom	20 tanya
Szegedi oldal (Perczel)	77 tanya
a majsai úttól délre	19 tanya
Pusztaszeri oldal	40 tanya
a sövényházi úttól délre	28 tanya
	184 tanya

A térkép föltünteti a tanyatelek nagyságát, az egyes épületeket is, így következtetni tudunk a tanyák kiépültségére.

1 épület volt	40 tanyán, a tanyák 21,7%-án
2 épület volt	50 tanyán, a tanyák 32,1%-án
3 épület volt	64 tanyán, a tanyák 34,8%-án
4 v. több épület volt	21 tanyán, a tanyák 11,4%-án

A kisteleki tanyáknak közel 4/5 részén 2 vagy több épület emelkedett. A tanya kiépítettsége: a lakóházon kívül istállók, szén, ólak építése megtelepült életmódra enged következtetni.

¹⁶ OLTVAI FERENC 1976. 90.

¹⁷ CsML, Szeged v. Számvevő Hivatala 1734—1848. Kistelek.

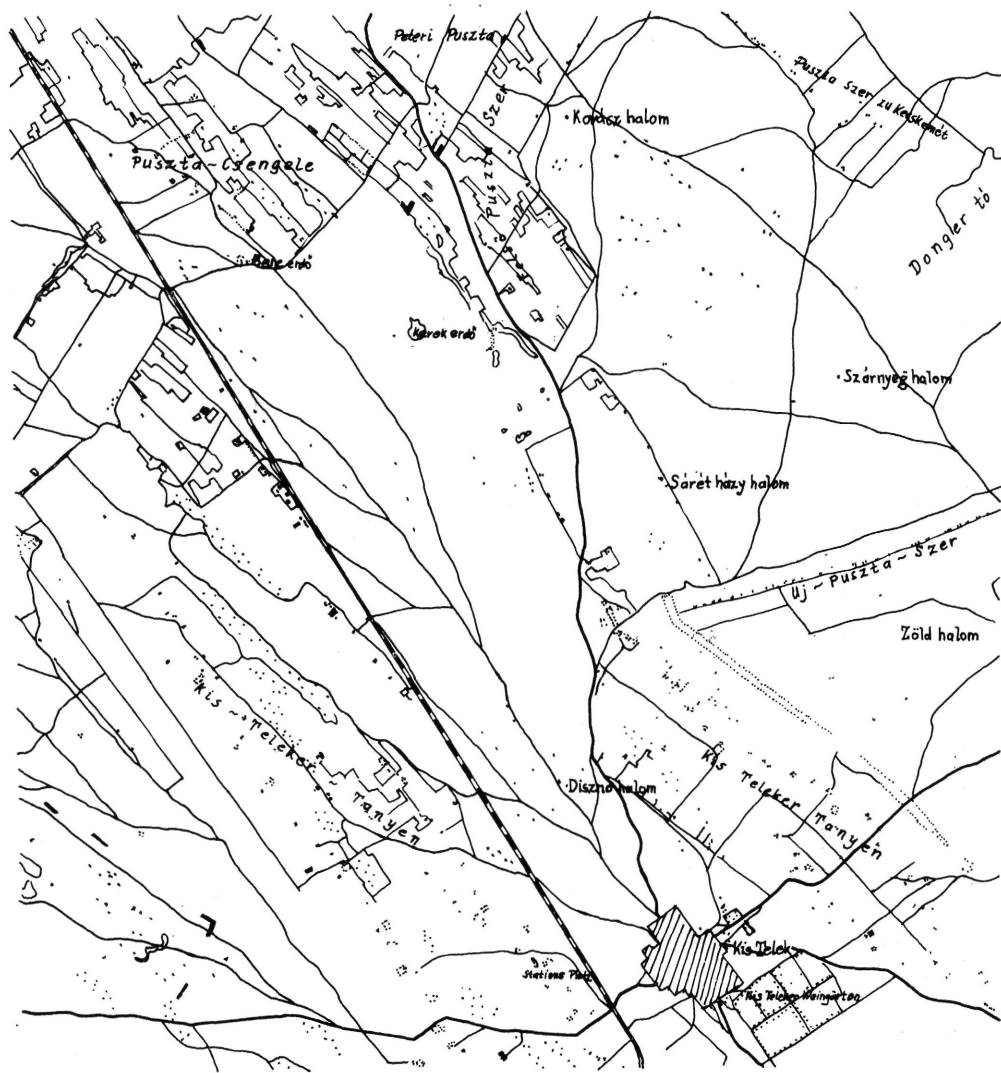
¹⁸ CsML, Szeged v. úriszéke, Kisteleki ir. 1780—1832. 25. (1818).

¹⁹ Az 1828. évi összeírásban (CsML, Szentes, Ö 485.) Emericus Vigh és Mathias Minda neve mellett szerepel: „Colonus absque Domo” (ház nélküli jobbágy). Mindketten fél telkesek.

²⁰ CsML, Kistelek telepítésére vonatkozó ir. 1775—1848. 33. (1848).

²¹ PALUGYAY IMRE 1855. 462—464.

²² Csongrád megye, Kistelek nagyközség, 1879. Nyomta a m. kir. államnyomda Budapesten, 1883. Kistelek Nagyközség Tanácsa tulajdona.

30. kép. Kistelek és környéke (Felső-Pusztaszer, Új Pusztaszer) a II. katonai adatfelvételen (1861—63).

Az 1857. évi összeírás kisteleki lapjain számos háznál az a megjegyzés olvasható: „unbewohnt, sih haus numero...” (lakatlan ház, utalás egy másik házsámra).²³ Az összeírás időpontja október 31-e volt. Úgy véljük, ezek a megjegyzések olyan tanyákra utalnak, amelyek tulajdonosai késő ősszel már a megjelölt számú falubeli házukban éltek. Kisteleken 1857 őszén 52 lakatlan házat (tanyát) vettek számba.

Az 1880. évi népszámláláskor Kisteleken 708 házban 4803 lakos élt.²⁴ A tanyák

²³ CsML, Szentés IV. B. 151.

²⁴ Az 1880. évi népszámlálás. Bp. 1882.

31. kép. Kerítetlen tanya szikes vízállás szélén. Kistelek, Tanya 63. Szerző felvétele 1975-ben, MFM: 20 130.

számának ismeretében, egy lakóháza 5-6 főnyi családot számolva a község tanyai népessége 950—1100 főre, a lakosság 20—23%-ára tehető.

Az 1880-as évek elején a tanyaföldek a puszták fölösztása révén növekedtek. A közlegelő elkülönítése miatt 1854-ben pör indult Szeged városa és Kistelek között. Hosszú pörösködés után 1878-ban a királyi kúria utasította a várost, mint volt földesúrt a közlegelői járandóságok kimérésére.²⁵ A volt telkesgazdák és ivadékaik egykori telekállományuk, azaz 1848 utáni örökföldjük arányában kapták meg járandóságukat, s egész telek után 24 hold vagy *lanc* (1200 négyszögöl) földet mértek ki. A fél- és negyedtelkeseknek — ők voltak többségben! — 12, illetve 6 *lanc* járandó jutott, s ha ez osztódott is az örökösök között, egynek-egynek akkora járandó esett, amire nem volt érdemes tanyát építeni. A *Bene-erdő* tájékán kimért futóhomokos *járandókat* sokan arra sem tartották érdemesnek, hogy fölshántásuk és potom áron — a visszaemlékezők szerint néhány liter borért — elkótyavetyélték. A könnyelműen elfecsérelt járandókat Deutsch vegyeskereskedő vásárolta meg és 100 holdat meghaladó birtokán szőlőtelepet, majorságot létesített.

A közlegelői járandóságok adásvétele azt eredményezte, hogy azokból nem csupán tősgyökeres gazdacsaládok, hanem törekvő kispasztorok is részesültek. Így a tanyát építő népesség a század végétől új réteggel: a pusztán megtelepedni igyekvő szorgalmas kispasztorokkal frissül fel. A zsellér-járandók olyan kis területűek, mindössze 3 hold terjedelműek voltak, hogy azokon tanyák nem épülhettek. Legnagyobb

²⁵ VICSAY LAJOS: Kistelek története. Kistelek, 1929. 107.

32. kép. Kerítetlen tanya az út felől. Kistelek, Tanya 479. Szerző felvétele 1976-ban, MFM: 29 948

részen szőlőt telepítettek, amivel jól hasznosították a különben gyenge szemtermést hozó homoktalajt. Ugyancsak szőlővel telepítették be a község által haszonbérbe adott, ún. *koronás földeket*. Ezeken az 1-2 holdas szőlőföldeken sem épültek lakótanyák, csupán *szőlőgunyhók*.

A tanyán élő népesség szaporodása folytán a községi képviselőtestület 1885-ben szükségesnek tartotta külterületi iskola építését. Az elhatározás 1900-ban valósult meg, amikor *Feketehalom* és *Perczel* határrészen nyílt egy-egy tanyai iskola.

A külterületi népesség pontos számát először 1910-ből ismerjük: ekkor 2293 fő, a község lakosságának 30,7%-a élt a határban.²⁶ Századunkban, az 1945. évi földosztásig a tanyák számának növekedését két körülmény alakította:

1. a gazdabirtokok további aprózódása, amely után az örökrészen új tanyák épültek,

2. a község a közlegelő egy-egy részét haszonbérbe adta.

Itt az utóbbiról szólunk. A közlegelő kiosztása — akárcsak Szeged határában — nyilvános árverésen történt. 1903-ban a község a mai *Feketehalom dűlő*ben 200 holdat adott haszonbérbe 5-5 *lanc* (magyar hold) területű darabokban,²⁷ 1925-ben a *Baromjárás dűlő*ben pedig 300 holdat előbb 6 évre, majd az újabb árverésen 25 évre. Többnyire más házában lakó szegényparasztok, tanyai kisparasztok leszármazottai béreltek *járásföldet* és építettek az 5 holdon kis, nádtetős tanyaházat, istállót, ólat. Az első

²⁶ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása M. Stat. Közl. Új sor. 42. Bp. 1912.

²⁷ CsML, Kisteleki Képv. test. jkv. 1903. szept. 11. 39. sz.

osztáskor környékbeli kisgazdák is „fogtak bér földet”, hogy örökföldjüket kiegészítsék, de 25 éves hosszúbérletre már kevésbé vállalkoztak. A feltört gyepterület a megtelepülők szerint igen jól termett, egy hold 14—16 mázsa rozstermést is hozott — persze csak jó esztendőben és kezdetben, amíg a barom által hosszú időn át *ganézott* homokföld ki nem merült.

Az 1930. évi népszámlálás idején a község külterületén, határrészenként az alábbi népesség élt:²⁸

Bogárzói tanyák	262 fő
Csengelével határos tanyák	97 fő
Feketehalmi tanyák	258 fő
Majsai úti tanyák	136 fő
Öreghegy	441 fő
Perczeli úti tanyák	383 fő
Újhegy	220 fő
Vasút melletti tanyák	469 fő
	2266 fő

Tanyán élt 1930-ban a jelenlevő népesség 26%-a. 1910 óta a tanyai lakosság száma alig, aránya viszont 4,7%-kal csökkent. Utóbbi az magyarázza, hogy közben a község lakossága 1212 fővel szaporodott. Új tanyák épültek az 1920-as években is — elsősorban a felosztott közlegelőn —, de ezáltal a tanyán élők száma nem nőtt, mivel az építkezők korábban is tanyán éltek: más házában vagy a szülőkkel együtt. A nagy tanyai gyermekszaporulat „ellentétele” két fejlemény volt:

1. az idős gazdaházaspárok egy része (akkor még!) „hazaköltözött” falusi házába. Szemléletesen tükrözi ezt az 1930. évi külterületi lakosság életkor szerinti megoszlása:

0—16	6—11	12—14	15—19	20—39	40—59	60 feletti
321	317	80	266	728	404	150

2. a családos kisparaszt-ivadékok részben a községben telepedtek le, ahol a század elejétől a képviselőtestület többször parcellázott házhelyeket.

1926-ban a község belterületén 1342, külterületén 448 lakóház volt,²⁹ tehát a lakóházak 25,2%-a esett a külterületre, ami megfelel a tanyai lakosság számarányának. A gazdabirtokok osztódása és az örökösök építkezése következtében néhol egészen „összesűrűsödtek” a tanyák, amit a helyi szóhasználat sajátos módon tükröz: az egymáshoz közeli, rokonok lakta tanyákat — a családnév után — *Krizsán-falunak*, *Németh-falunak*, *Birgés-sornak* nevezik.

Az 1945. évi földosztáskor a községi haszonbéres földek a bérlők tulajdonába kerültek. Ezeket — a szőlőbérleteket kivéve — a 20—30-as években valamennyi bérlő építtette. A kisajátított és megváltott földeken újonnan földhöz juttatott parasztok viszont új tanyákat is építettek, így a külterületi házak száma 1949-ben már 645

²⁸ Az 1930. évi népszámlálás I. M. Stat. Közl. Új sor 83. Bp. 1932. 333. — A népszámlálás a község külterületi népességéhez számítja a közigazgatásilag Kistelekhez csatolt Felsőpusztaszer lakosságát. Mivel azonban Felsőpusztaszer Kecskemét város pusztája volt, és így nem szerves része Kistelek határának, településtörténetét külön tárgyaljuk.

²⁹ VICSAY LAJOS 1929. 188.

33. kép. Szegényparaszt szoba-konyhás tanyája. Kistelek, Tanya 391.
Szerző felvétele 1975-ben.

volt. A község tanyai népessége az 1949. évi népszámláláskor volt legnagyobb (2514 fő, 27,8%), azóta lassú ütemben egyre csökken.³⁰

Összegezve a kisteleki határ benépesedésének fő jellemzőit, megállapítható, hogy a letelepült jobbágyok a Szeged város határából kiszakított, egy tagban kimért földeken röviddel a megtelepedés után szállásos gazdálkodást fejlesztettek ki. A telepítéstől a jobbágyfelszabadításig a telki állománnyal bíró jobbágyok száma alig változott, hiszen 1784-ben 162, 1801—ben 144 jobbágyot írtak össze, 1848-ban pedig 150 telkesjobbágyból lett földes gazda.³¹ Összetételük a település első fél évszázadában az elvándorlás—elszegényedés és beköltözés folytán többet módosult, de tény, hogy 1776-tól egy évszázadon át csak jobbágyok, illetve földes gazdák, s helybeli kereskedők (Deutsch Bernát és Reichlinger Antal) építettek tanyákat, így 1880 tájára egy törzsökös, módos parasztréteg telepedett meg a község határában.

Az 1880-as években, amikor a község — több alföldi mezővároshoz hasonlóan — a közlegelői járandóságokat kiosztotta, ebből nagyrészt szintén a gazdaréteg részesült, tehát vagyona és a tanyai jószágartás, árutermelés alapjául szolgáló földterülete növekedett. Sokan azonban legelői járandóságukat eladták, s így módon újabb családokkal frissült föl a tanyai lakosság. A 20. század elejétől több ízben par-

³⁰ KSH 1949. évi népszámlálás 11. Bp. 1951. 84. — A legutóbbi évtizedek tanyai népességét, települési fejleményeit vizsgálom: JUHÁSZ ANTAL: 1976. 340—345.

³¹ CsML, A kisteleki lakosok 1783/84. évi összeírása, CsML, Szentés, Kis-Telek helységi lakosok összeírása, 1801. Ó. 169., VICSAY LAJOS 1929. 98.

cellázott haszonbéres földeken vállalkozó szegény- és kisparasztok telepedtek meg. Végül is a kisteleki határ nagyobbik részét a telepítés óta jószágtartó és földet művelő, szőlőt telepítő birtokos parasztcsaládok ülték meg, aminek a gazdasági, társadalmi következményei a községben korunkig érezhetőek.

5. Tápé és tanyái

A község települési képét és réti tanyáinak kialakulását a tápéi monográfia részletesen bemutatta, így elegendőnek véljük a korábbi közlést összefoglalni,¹ kiegészítve az 1882. évi kataszteri térkép adataival és néhány eredménnyel.

1776-ban a falu két elkülönülő településmagra tagolódott: a Tisza mentén fekvő falurészre, ahol a templom is épült és ettől délnyugatra egy kisebb települési egységre, melynek *Tigr Hát* a neve. Az Árpád-kori templom gótikus szentélyét ma is magába foglaló templom jelzi, hogy a település helye a 13. század vége óta lényegében nem változott. Balla Antal térképe² a jobbágytelkekhez tartozó, Maros mentén kijelölt kasszálókön 13—14 körülhatárolt területet jelöl, melyeket az egykorú jegyzőkönyv szénasakolnak nevez. Egy-egy akol 100—200 négyszögöltre tehető.

A falu két 19. századi települési képéről egy 1847. évi kéziratot térkép tájékoztat,³ mely szerint a 38 holdas belterületet a Szeged város tulajdonában levő legelő vette körül. Emiatt új házhelyeket csak akkor tudtak parcellázni, amikor a Város eladta a „libalegelőt” a községnek. 1847-ig az északi, utóbb *Fölvégen* nevezett falurész egybeépült *Tigérháttal*. A készülő Tisza-töltés és a folyómeder között is háztelkek sora ismerhető fel, ahol a folyó áradása közvetlenül veszélyeztette a lakókat.

A különböző térképek és a mai falukép összevetéséből, valamint a visszaemlékezésekből kiderült, hogy a 1879. évi nagy tiszai árvíz után a házakat sorra a régi helyükön építették újra, így a régi utcákat azonosítani lehetett a víz utáni és a mai faluképpel. A régi faluban három magas fekvésű hát rajzolódott ki: 1. a templom mellett a mai Móra Ferenc tér környéke, 2. *Tigérhát* (a mai Juhász Gyula és Nyilasy utca tájéka) és 3. *Fölvégen* a Luknak nevezett zsákutca környéke. Az emlékezések szerint több, parton épült *oszlopos ház* átvészelte az 1879-es árvizet és közülük négy 1970-ben még állott.

Az 1882. és 1894. térkép azt tanúsítja, hogy az időközben megépített árvízvédelmi töltés és a Tisza között mindössze 6 épület maradt és ezek egyike a nagy múltú tiszai rév melletti *révház*. Az árvíz pusztításán kívül ebben szerepet játszott az is, hogy a folyó egyre alámosta ezt a partszakaszt. Az itt élő emberek egészen az 1920-as évek végéig a folyómenti nép századokkal ezelőtti életét éltek: ha jött az áradás, kirakodtak a házból valamelyik falubeli rokonukhoz, amikor a Tisza visszahúzódott medrébe, *csömpölyegsárral* megjavították házukat és visszahurcolkodtak.

A régi falutól északra, az egykori *Epres kert* helyén *Újszállítás* területét 1912-ben parcellázták. Itt épültek az ún. *munkásházak*. A század elején végre lezárult a Szeged városa és a község között évtizedek óta húzódó ügy: a község megvásárolta a *libalegelőt*,⁴ majd 1920-ban felparcellázta házhelyeknek. A 20-as években a helyi Legelőtetési Társulat adta át portáknak a Szeged felé elterülő *nyomás* egy részét, ahol a

¹ JUHÁSZ ANTAL 1971, GIDAY KÁLMÁN: A Tápéirét feltörése. ANDRÁSFALVY BERTALAN: 1971. 331—332.

² „Delineatio Terreni Possessionis Tápé...” Antonius Balla, 1776. MFM. Tört. Gyűjt.

³ „Tekintetes Nemes Nemes Csongrád megyében kebelezett Tápé Helysége Legelőjének Térképe 1847.” Készítette Halácsy Miklós mérnök, MFM Tört. Gyűjt.

⁴ A tápéi libalegelő. Szegedi Híradó, 1900. I. 27. 3.

Töröktelep bontakozott ki. 1945 után Szeged felé (*Bencfahát* határrészen) csztottak újabb házhelyeket, így a 60-as évek elején a falu teljesen egybeépült Szeged Petőfi-telep városrészével.

A tápéi határ használatát egyfelől a Tisza-szabályozás előtti kiterjedt vízivilág, másfelől a feudális korszak gazdálkodási kötöttségei és — ezzel kapcsolatban — a Szegedtől való függés határozták meg. A falu határának több mint fele a 19. század közepén is vízjárta, legfeljebb nádat és gyékényt termő terület volt, amely a kezdetleges népi önellátás — gyűjtögetés, rekesztő halászat, pákászat — föltételeit teremtette meg és lehetőséget adott *gyékényszedésre*, ami a község háziiparának vált alapjává. 1776-ban a tápaiaknak mindössze 470 hold szántóföldjük volt és 34 jobbágy: 21 féltelkes, 8 negyedtelkes, 5 nyolcadtelkes használatában oszlott meg.⁵ Az úrbéres szántókat három darabban mérték ki: *Völgyköz*, *Székhát* és *Jánoserehát* (vagy *Jánoséri Földek*) határrészen, amelyek többé-kevésbé ármentesek voltak. Itt érvényben volt a forgórendszerű vetéskényszer, amire az 1940-es években a legidősebbek még emlékeztek.⁶ A szántók újraosztásáról nincsenek írott forrásaink, de maga a nyomásos gazdálkodás is kizárta a tanyák keletkezését. Egy-egy szántóföldi nyomásban egyébként a negyedtelkeseknek (1843-ban ők voltak többségben: 39 fő) csak 3 hold földjük volt, amire a nyomáskényszer megszűnte után sem volt érdemes építeni. Különben a volt úrbéres szántóföldek csak 2—3 km-re estek a községtől, ezért sem váltak századunkban tanyás határrésszé.

Tápén a tanyakialakulás feltételei a Tisza—Maros szögben levő *Tápai-réten* teremtődtek meg, a szabályozás és ármentesítés után. Mielőtt erre rátérnénk, szólnunk kell a Maros-menti kaszálók elcseréléséről. Az 1840-es években a Maros szabályozása során a kanyarulatok átvágása miatt a tápéi jobbágyok kaszálói a folyó másik partjára kerültek. A tápéi úrbéresek, akik 1848-ban a kaszálók tényleges birtokosai is lettek, ragaszkodtak megfelelő értékű csereföldekhez. Hosszú alkudozás után 1866-ban megegyezés született a Város és a volt jobbágyok között: a féltelkesek 14, a negyedtelkesek 7, a nyolcadtelkesek 3,5 hold földet kaptak kárpótlásul a Tápai-réten fekvő *Vetyeháton*. A cserekaszálók területét a tápéiak *Pajor*, vagy *Pajorok* néven emlegetik.⁷

1835-ben, még a régi kaszálókön 14 szabályos négyszög alakú szénásakol volt.⁸ A szájhagyomány szerint ezeken a kaszálókön kunyhók is épültek, amiből arra következtethetünk, hogy a jószágokat kinn teletették és a kinnélő cselédek számára kellett fedett építmények. Ezek az aklok és kunyhók voltak 1860 tájáig Tápé határának külterületi építményei.

A *pajori* cserekaszálókön a volt telkesjobbágyok és ivadékaik istállókat építettek. „A tápai gazdáknak itt valamikor cölöpökre épített istállóik, deszkabódéik voltak, sőt magasan álló karámokat is építettek (...) Sokszor csónakon vitték ki a *Pajorokba* a jószágot, ahol tavaszi áradás idején már zöldellő szigetek voltak. A tápai lakosság egyrésze a víz idején ide menekült” — írja Bálint Sándor.⁹ „*Én a Pajorban születtem*

⁵ Forrásunk Balla Antal 1776. évi térképe és ANDRÁSFALVY BERTALAN 1971. 328.

⁶ A fordulós gazdálkodásra vonatkozó visszaemlékezéseket l. Tápé története és néprajza. Szerk.: JUHÁSZ ANTAL. Tápé, 1971. 363. — Az úrbéri szántók osztását mutatja Balla 1776. évi térképe (l. a monográfia mellékleteként), Vedres István 1808. évi térképe és 1858. évi másolata (utóbbi kettő a Somogyi-Könyvtár, Szeged térképtárában).

⁷ A cserekaszálók ügyét legalaposabban ANDRÁSFALVY BERTALAN ismerteti (1971. 331—332.). A *Pajor* kifejezés eredetére nézve l. INCZEI GÉZA: A község belterületének és határának földrajzi nevei. In.: Tápé 868., IFJ. LELE JÓZSEF 1978. 256.

⁸ T. Ns. Csongrád Vármegyében fekvő Tápé helység Urbáriális Kaszálói Térképe, 1835. Halácsy Miklós, MFM.

⁹ BÁLINT SÁNDOR: Tápé. Szeged, 1965. 29.

— mondta Domonkos Györgyné Pósa Rozál (1881) — *ott volt apáméknak istállójuk. Ott éltünk, míg a víz után apám nem építtött a faluban.*” Mások éppen a víz után építettek a Pajorban istállót, hogy ha újból árvíz fenyeget, legyen menedékük. 1882-ben a *pajori szántóföldeken* 33 gazdának volt épülete.¹⁰

A több mint négyezer holdas *Tápai-rét Pajor* és a község kaszálójául használt *Lebő* halom kivételével hosszú pőr után Szeged városa (a volt földesúr) birtokában maradt. A Város a rét lecsapolása után az 1850-es évektől itt is haszonbérleteket parcellázott. Kezdetben az olcsó *árenda* sok környékbeli: módos szegedi polgárt, vásárhelyi és makói gazdát csábított a rétre, akik 50—100 holdat, némelyek több száz holdat béreltek. A helybeliek közül az 1870-es években Szél Antal nagygazda, Hegedűs István jegyző és Lele Ambrus bérelt 50 holdnál nagyobb területet. 1882-ig a réten még csak 13 haszonbérelő épített tanyát. A tanyát birtokló tápai-réti haszonbérlők 1882-ben az alábbiak:

A dűlő neve	A tanya tulajdonosa	Az épületek száma
Malájdok	Kószó János, Tápé	1
Malájdok	Domonkos Ferenc, Tápé	2
Porgányszéli	Terhes Mihály, Tápé	1
Porgányszéli	Szél Antal, Tápé	1
Zsegenye	Nagy Ferenc, Szeged Dugonics u.	1
Bogdány	Bodó Ferenc és Sári Ferenc	1 (családnév alapján szegediek)
Bogdány	Weisz Mór, Szeged	5 (major a Bogdány érpartján)
Holt Tisza	Kószó Antal, Tápé	1
Tápai sík	Zombori András, Szeged	2
Hosszútóhát	Ördög János, Tápé	3 (nagy tanya)
Vetyehát	Molnár Imre, Szeged	1
Vetyehát	Kiss János, Szeged	1
Sírhegy	Marosi Mózes, Szeged és Hegedűs István, Tápé	4

A tanyatulajdonosok közül nyolcan szegediek, heten tápaiak voltak. Az 1871—1881. közötti haszonbérleti szerződésekből tudjuk, hogy Ördög János (a szerződés szerint szeged-palánki polgár!) 370, Szél Antal 221, Molnár Imre szeged-felsővárosi gazda 210, Zombori András szegedi szenátor 200, Hegedűs István tápéi jegyző 105 holdat bérelt. A réti bérföldeket természetesen fokozatosan törték föl, s a 80-as évek elején nagy részüket még kaszálóként hasznosították. De valamennyi tanya feltört szántóföldön állott.

1882-ben a réti földekből 1410 kat. holdat 10 évre, 1614 kat. holdat 5 évre adott bérbe Szeged városa.¹¹ A földszúke egyre több helyi kisparasztot, törpebirtokost

¹⁰ CsML, Hódmezővásárhely, Tápé nagyközség kataszteri térképe, 1882. A térkép alapján 1882-ben az alábbiaknak volt a *Pajorban* istállójuk: a *Fokparti dűlőben* Nagy Mihály, Nagy József, Nyinkó Ferenc, Török Máttyás, Ilia Károly, Nagy Pálné, Sövényházi József, Török István, Öreg Nagy István, Török Józsefné, Török Pál, Fodor Ferenc, Kónya Pál, Révész Pál, Pósa Pál; a Töltés melletti *Hosszútóháton* Terhes Pál, Retek Mihály, Marton Mihály, Hegedűs István, Nagy István, Molnár Ferenc, Révész Mihályné, Tari Antal, Miklós Antal, Nagy Tamás, Molnár Máttyás, Molnár Antalné, Török Jánosné, Török István, Dávid Andrásné, Molnár Sándorné, Török Pál, Révész Mihályné. Összesen 33 *pajoros* gazda épített földjén 1-1 épületet. Egyedül öreg Nagy István *pajorján* volt két épület.

¹¹ CsML, Szeged v. tan. ir. 687/1881.

készített haszonbérletre, hiszen a rét feltörése előtt igen kevés művelhető föld volt a község határában. Szaporodtak a tanyák, a *pajori* örökföldek osztódása folytán pedig az ottani istállók: 1900-ban 110, 1910-ben 150 tanyát és istállót vettek számba. 1930-ban 326 lakos élt a réten.

A Tápai-rét szántóföldi tanyái olyanok, mint a kései tanyafejlődés hasonló jelleű tanyái: állandó lakóhelyei a földet bérlő családoknak akár a faluból, akár a környékről költöztek oda. Szórványok, amelyek a bérleti viszonyt és az életmódot tekintve hasonlóak a szegedi homoki kisbérllők tanyáihoz — azzal a különbséggel, hogy ami ott áldás: a kiadós esőzés, az a réti földön gyakran fakadó vizet okoz, ami elviszi az egész termést. Alkalmos időjárás esetén a nagyjóságot, sok baromfit tartó, a piacozási lehetőségeket (Szeged és Makó közelségét) kihasználó parasztok gyarapodni, *szörözni* is tudtak — különösen azután, hogy 25 éves *hosszúbérletet* parcellázott a Város.

Alig akadt olyan gazda, akinek egyszerre falusi háza és tanyája is lett volna. A 19. század végén Szél Antal és Lele Ambrus nagygazdának ugyan volt 2-2 tanyája, de ők sosem éltek a tanyán, csak a munkát irányítani jártak ki, és tanyásbérest, hónapos legényeket alkalmaztak.

Sajátos fejlemények a tápai-réti istállók. Később nem csupán a *Pajorban*, hanem hasonlóan kis területű bérföldekre is építettek istállót. Úgy mondják, öt holdnál kisebb területre nem volt érdemes tanyát építeni, de istállót a távolabbi földeken megérte, mert azzal, hogy az igásjósággal együtt ott éjszakáztak, szorgos dologidőben értékes napokat takarítottak meg. A tiszai réven való átkelés ugyanis naponta sok időt elvett a mezei munkától.

Egy törpebérllő a réti istálló építését így magyarázta: „*Messze volt a földem, Sírhögyön, a lelei határon. A Maros-töltésön az tizenhat kilométer. Mögfogadtam, hogy én nem szaladgálok egyik tanyáru a másikra, hogy adjanak szállást. Volt két hold hosszúbérletöm mög három hold, amit licitáción egy évre adott bérbé a város. Erre csináltam egy kis istállót.*”

Kisebb istállót kb. 6 m hosszára és 3 m szélesre építettek, hogy egyik oldalán a jászolnál 2 ló, a lovak faránál pedig 3—4 ember elférjen. Az emberek *priccsen* elterített szalmán feküdtek. Nagygazdák béresei egész héten kinn háltak az istállóban. Az 1880—90-es években előfordult, hogy az istállóban főztek, gerendáról függesztett bográcsban. A füst az ajtó nyílásán távozott. Kinn élő öregeknek este afféle találkozóhely volt a réti istálló. A századforduló óta a szabadban, vaslábra vagy szolgafüra helyezett bográcsban főztek. Aratás, kapálás idején a családfő egy-két családtaggal (fiával, menyével) gyakran hétfőtől szombatig kinn hált a réti istállóban. A *Pajorban* több istálló mellé tanya is épült, de oda a tápai gazda sosem költözött ki lakni, inkább *tanyást* fogadott.

A tápai-réti istállók a tanyakialakulás korai szakaszának egy jellegzetes építményét idézik — tartozék jellegű időszakos szálláshelyek, melyek az időszakos állattartó szállás és a megtelepedésre szolgáló tanya között foglalnak helyet.

6. A homokpuszták: Ötömös, Mérges, Pusztaszer benépesedése

A 19. század végén a Duna—Tisza közén még sok ezer hold homokos pusztá terült el, amelyet legfeljebb külterjes állattartásra hasznosítottak, de a puszták legsivárabb, buckás, siványhomokos része arra is alkalmatlan volt, csak a *fönyér*, itt-ott igénytelen cserje-féle élt meg rajta. A század végére, amikor a tanyaföldnek kiosztható területek egyre szűkültek, ért meg az a fölismerés, hogy ezeket a pusztákat a

juh- és marhalegeltetésnél célszerűbben is lehet hasznosítani. Ugyanakkor a Dél-Alföldön — éppúgy, mint országszerte — nőtt a szegényparasztok és az elaprózódott kisparcellákon élő törpebirtokosok száma. Élelmes gazdálkodók, vállalkozó szellemű bankárok fölismerték a parasztság földéhségét, látták, hogy a különböző vagyoni helyzetű parasztyok minden áldozatra hajlandók azért, hogy földhöz jussanak. Erre az időre bebizonyosodott, hogy a homoki szőlők immunisak a filoxerával szemben, s ez fölértékelt a szőlőtelepítésre alkalmas, homokos talajú pusztákat, növelte a telepíteni szándékozó parasztyok vállalkozókedvét. Kutatóterületünkön három olyan homokos pusztát találhatók, amelyeknek a fölosztása a múlt században, illetve a századforduló éveiben történt: Ötömös és Mérges parcellázása hasonló körülmények között, Pusztaszeré eltérő módon zajlott le.

a) Ötömös településtörténete

Ötömös pusztája a hódoltság alatt és utána Szeged városához tartozott, s a Város birtokjogát királyi adománylevél erősítette meg (1731). 1836-ban a Város Újszegedért elcserélte a királyi kamarával. Ezután a pusztát Magyar János kisszállási jószágigazgató és rokona, Skopecz József egri kanonok birtokába került.¹

A 19. század közepén pusztaként tartják nyilván, de határában már szántó-földek, kert és szőlők is vannak:²

szántóföld	198 kat. hold	200 négyszögöl
rét s kert	443 kat. hold	300 négyszögöl
szőlő	2 kat. hold	1200 négyszögöl
legelő	852 kat. hold	1300 négyszögöl
erdő	—	—
nádas	—	1000 négyszögöl
terméketlen	502 kat. hold	800 négyszögöl
összesen:	1999 kat. hold	—

A kétezer holdnyi pusztája egynegyede hasznavehetetlen homokbucka volt, ám egytizedét birtokosa már művelte. A művelés módjáról az 1879. évi kataszteri térkép tájékoztat.³ A fölmérés szerint a határ négy dűlőre tagolódott, melyek közül *Belső Ötömös*, *Spenger* és *Kis Ötömös* Magyar Imre, a *Pap dűlő* a Skopetz-örökösök birtoka volt. *Belső-Ötömösön* a Magyar család tekintélyes, körülkerített majorságot épített ki, amelynek körvonalait már az 1862—63. évi térkép sejtetni engedi Méreteire abból is következtethetünk, hogy az 1857. évi összeírás a majorban — a földbirtokoson kívül — 62 idegen munkást talált.⁴ A majorban 7 épület közelében gondozott park mellett 1 épület, távolabb egy szélmalom is volt. Északnyugat, nyugat és dél felől a majort telepített erdő vette körül, védelmet nyújtva a homokfúvástól.

A határban kizárólag Magyar Imrének voltak szántói és kaszálórétjei, a *Pap dűlőt* birtokosai teljes egészében legelőül használták. A térképen talált bejegyzések

¹ BALINT SÁNDOR 1976. 207.

² PALUGYAY IMRE 1855. 474.

³ CsML, Hódmezővásárhely, Ötömös kisközség kat. térképe, 1879. HvK 20.

⁴ CsML, Szentes, Ötömös községi átnézete, 1857. — Az október 31-én a majorban levő cselédek közül 27 Maria-Theresiopoli (szabadkai), 14 mélykúti, 6-6 jánoshalmi illetve gyóni, 5 tatházi, 4 halasi származású volt.

szerint ez a dűlő utóbb a Skopetz-örökösöktől a szabadkai Csamprak Gigó, az egri Ötömösi János és Magyar Imre tulajdonába került.

A határ népessége 1869-ben 63, 1880-ban 91, 1890-ben 100 személy volt⁵, s minden bizonnyal valamennyien a Magyar család majorjában éltek. 1886-ban a birtokos kezdeményezésére a pusztát közigazgatásilag a kb. 40 km-re fekvő Sándorfalvához csatolták, majd a közelebbi Horgos községhez került. 1895-ben özv. Magyar Imréné 1504 kat. holdnyi földbirtokán 62 holddal több szántó, 7 holddal több szőlő volt, mint 45 évvel ezelőtt és a birtokos a futóhomok megkötése végett 167 kat. hold erdőt telepített.⁶ A Magyar család Bálint Sándor szerint 1897-ben parcellázta fölötömösi birtokát. Megtaláltuk a határ 1905-ben és 1907-ben készült „birtokvázlatát”: előbbi térkép a pusztá parcellázása utáni, de az új tulajdonosok megtelepedése előtti állapotokat tükrözi, utóbbi viszont már föltünteti a tanyákat, tanyaudvarokat, megkülönbözteti a szántók, szőlők, legelő és rét területeit.⁷ Ebből a parcellázás időpontja nem derül ki, de arra következtethetünk, hogy a kiosztás 1905 előtt néhány évvel történhetett. A visszaemlékezők úgy tudják, hogy az első telepesek 1900 körül jöttek az ötömösi pusztára. Egy 1908-ban megjelent újságcikk szerint Ötömös „fogantatása alig tíz évvel ezelőtt történt”.⁸

A parcellázást a szabadkai közigazgatási bank végezte. „A közeli vidékről mindenfelől jöttek szegényebb sorsú polgárok, akik otthon eladták néhány holdnyi földcskéjüket, házukat s elmentek Ötömösre, hogy ott vegyenek 4—5-ször annyi irtatlan erdőt vagy sívó homokot” — írta a korabeli krónikás. Bálint Sándor az egyházi anyakönyvek alapján megállapította, hogy „Ötömösön leginkább Alsótanya szegényparaszt népe telepedett meg.”⁹ Az 1907. évi határtérképen 164 új tulajdonost számoltunk össze, s túlnyomó részük valóban szeged-alsótanyai gyökéretű. Gyakoribb családnevek: Ábrahám, Ácssánta, Bálint, Bata, Dobó, Katona, Király, Kispál, Szűcs, Ördög. Mivel a térkép jelöli a feleség nevét is, kitűnik, hogy több ízben sógorok vásároltak egymás mellett földet.¹⁰

Az új telepeseknek több mint fele 5 hold vagy valamivel kisebb területű homokföldet vásárolt, ami alátámasztja azt a megállapítást, hogy nagyrészt szegényparasztokat csábított a viszonylag olcsó homokpuszta vásárlásának lehetősége, akiknek korábban még kevesebb földjük volt, vagy szüleikkel együtt éltek és gazdálkodtak. Tőkeerős parasztok 30—40—50 holdat is vásároltak pl. Molnár Antal (felesége Szabó G. Piroška) a volt Magyar-major környékén kb. 60 holdat, Katona Mihály (felesége Kószó Anna) két helyen kb. 60 holdat, Hegyesi István (felesége Ördög Terézia) kb. 55 holdat, Vitner Péter (felesége Lukács Ágnes) kb. 50 holdat, Németh Mihály és Kispál György kb. 45-45 holdat. Ha a belterület házhelyeit elhagyjuk, az egy birtokra jutó átlagos földterület kb. 11,5 kat. hold. Sokan mindjárt szőlőt is telepítettek.

1907-ben a határban 132 fölparcellán, a faluban 20 házhelyen állottak épületek. A parcellázás óta még egy évtized sem telt el, ezért kevés a kiépült tanya :

4 épület volt 3 telepes tanyaföldjén

3 épület volt 8 telepes tanyaföldjén

⁵ Az 1930. évi népszámlálás. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 45.

⁶ Özv. Magyar Imréné Sándorfalva község birtokosai között szerepel. A magyar szent korona országainak mezőgazdasági statisztikája, 2. Bp. 1897.

⁷ CsML, Hódmezővásárhely, Ötömös kataszteri birtokvázlata, 1905. Uaz, 1907. HvK 22.

⁸ A vármegye új községe. Szegedi Napló, 1908. 202. 3.

⁹ BÁLINT SÁNDOR 1976. 208.

¹⁰ Az 1907. évi kat. térkép nyomán közzé tettük az ötömösi pusztá telepesének névjegyzékét, föltüntetve a megvásárolt föld becslött területét, helyrajzi számát és a tanya épületeit: JUHÁSZ ANTAL 1986. 128—131. Az újraközléstől itt tekintünk.

2 épület volt 30 telepes tanyaföldjén
1 épület volt 93 telepes tanyaföldjén

Azoknak voltak tanyaházuk mellett gazdasági épületeik, akik 20 holdon vagy nagyobb területen telepedtek meg. Az ötömösi törpebirtokosoknak azonban az első években csak arra telt, hogy előbb *földgunyhót*, vagy kis házat építsenek, ahol meghúzták magukat, és lassacskán — ahogy jószágokat neveltek, szőlejük termőre fordult —, építették ki hosszabb időre maradandó tanyáikat. Akik megmaradtak az ötömösi siványhomokon. Voltak ugyanis, akik másutt próbálták szerencsét. Földjüket a szomszédok tüstént megvásárolták: sok igyekvő törpebirtokos így tudott néhány évtized alatt homoki kisgazdává erősödni.

1900-ban a népesség 544, 1910-ben 851 fő volt, 1930-ra pedig 940-re gyarapodott.¹¹ A gyorsan népesedő település 1908-ban önálló kisközséggé vált, piacteret kapott, az egykorú krónikás különösen pulykapiacát dicséri.¹² A termelési szerkezet változására jellemző, hogy 1935-ben Ötömösön 1215 kat. hold szántóföldet (a községhatár 61,6%-a) és 274 kat. hold szőlőt (13,19%) műveltek, túlnyomórészt tanyás gazdálkodással. Ötömösre több mint három évtizeddel a telepítés után is a törpebirtok maradt a jellemző, a gazdaságok 13%-a 1 hold alatti, 43,7%-a az 1—5 holdas kategóriába tartozott.¹³

1949-ben Ötömösön 204 lakóházban 776 személy élt. közülük a faluban 59 házban 208 ember lakott,¹⁴ ami arra vall, hogy a pusztta kiosztásával egyidejű parcellázással kialakított „falumag” lassan, de fejlődött. A külterületi népesség aránya 1949-ben 73,2% volt.

b) Mérges pusztta benépesedése

Mérges a középkorban *Asszony szállása* néven kun település. Az 1570. évi török adóösszeírás *Asszony szállása* pusztán 11 szállást és 1300 db marhát vett számba,¹⁵ ami arra vall, hogy a pusztán a 16. század második felében továbbélt a középkorban jelentős állattartás és állatteleltető szállások léteztek. 1702-ben a Kunsággal együtt a Német Lovagrend tulajdona lett, 1745-től, a Jász-Kun Kerület megváltásától a kerülethez tartozott, majd Jászberény város birtokába került. Bedekovich Lőrinc 1799-ben így írta le: „*Kis Kun pusztta, melly a' Districtusok neve alatt hivatik, fekszik 2 Mértföldre Halastul, határai ezek: éjszakrúl Füzes, napkeletrül Kigyós, délrül Szegedi Kereset nevű pusztta, napnyugatrul Zsana. A' földje homokos, vagynak azomban meglehetős kaszállói, essős időben álló vizei vagynak, de erdeje nintsen.*”¹⁶

1850-ben Mérgesen 3 házat vettek számba, 10 „lakosztállal”, ahol 35 személy élt.¹⁷ Ezek nagygazdák, (bérlők?) szállásai lehettek, ahol családos béresek gondozták az az istállóban telelő jószágállományt. E szállási épületeket az 1862—63. évi katonai térkép is föltünteti.¹⁸

A 19. század végén a jászberényi közbirtokosságtól Meszes Mátyás és társai bérelték a pusztát, és a visszaemlékezők szerint jószáglegeltetésre használták.¹⁹

¹¹ Az 1930. évi népszámlálás. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 45.

¹² A vármegye új községe. Szegedi Napló, 1908. 202. 3—4.

¹³ Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. M. Stat. Közl. Új sor. 105. Bp. 1938. 322—323.

¹⁴ KSH 1949. évi népszámlálás. 11. Bp. 1951. 84—86.

¹⁵ FENYVESI LÁSZLÓ 1987. 243.

¹⁶ TÓTH JÁNOS 1976. 51.

¹⁷ PALUGYAY IMRE 1854.

¹⁸ *Pusztta Mérgest* a XXXV. 61. sz. térképszelvény ábrázolja.

¹⁹ MFM Néprajzi adattára 38—1967. 6. Szabó Mátyás gyűjtése, 1955.

1902-ben egy vállalkozó szellemű szegedi pénzember, Ormódi Béla vásárolta meg a jászberényiektől és kedvező föltételek mellett azonnal fölparcellázta.²⁰ Egy *lánc* (1200 négyszögöl) földet 90 forintért adott, de a kortársi leírás szerint „...a legszegényebb emberek néhány korona foglaló biztosítása mellett hozzájuthattak a földhöz,”²¹ és az árát részletekben törlesztették. A visszaemlékezés szerint a föld árának negyed-részt kellett kifizetniük, a többire részletfizetési engedményt kaptak. Ormódi 1903-ban 300 magyar holdon szőlőültetvényt telepített, s hogy ehhez munkaerőt biztosítson, az új község kijelölt belterületén 600 négyszögöles házhelyeket osztott és 40 munkáslakást épített.

Az újabb parcellázás hírére ismét megmozdult a táj földéhes parasztsága. Jöttek a szomszédos szegedi földekről, a halasi és dorozsmai határból, de távolabbról, Kistelekről, Sándorfalváról is. „Egyik ember csalta ide a másikat...szegényemberek jöttek, mert mindig azok vándorolnak, akik nincsenek megelégedve a sorsukkal.”²² Ormódi 5—10 magyar hold területű parcellákat osztott, és a kis pénzü szegényparaszatok többnyire egy parcellát vettek, de a nagyobb földhöz jutás vágya ide is vonzotta a tőkeerős, nagy jószágállománnyal rendelkező környékbeli gazdákat.

A parcellázás évében a 4237 kat. hold kiterjedésű Pusztamérges legnagyobb birtokosa még maga a vállalkozó Ormódi Béla volt. A földvásárlók közül Meszes Mátyás korábbi nagybérlő a kparcellázott falumagtól északkeletre, egy tagban kb. 500 holdat birtokolt. Kiterjedt majorja bizonyára már akkor fölépült, amikor még bérlője volt a pusztának.

Dobó István szeged-királyhalmi nagygazda 360 *lánc* földet vásárolt Mérges pusztán. Ő maga nem költözött át mérgesi tanyájára, hanem fogadott gazdálkodóval irányította a munkát. Földjén 10 komenciós béres dolgozott, 40 ökörrrel. Miután Miklós nevű fia 1910-ben megnősült, ő vezette a gazdaságot a mérgesi tanyán. Dobó gazda híres lótenyésztő volt, lovakat „futtatott”, ezért a környéken *Futó* Dobónak emlegették. (Adatközlő Dobó Miklós, sz. 1885. gyűjtés 1970-ben).

Pusztamérges 1902-ben készült kataszteri térképe a határban, É-ről D felé haladva — Ormódi Bélán kívül — az alábbi birtokosokat tünteti föl:²³

Nagy János István Dorozsmáról, Gyuris Antal Dorozsmáról, Dobó István Szegedről, Wolford (Sátán) Antal szegedi, Pap Ferenc, Vig József, Berta Imre és György, Darázs Ferenc, Bari Pál, Mészáros József, Lőrík (Kripány) István, Csuka István, Tanács György és Ördög Illés (szegediek), Csóti Pál és Mátyás, Lajka Ferenc „Szegedi tanya 203.”, Mucsi András, Ördög Pál, Szűcs István kisteleki, Tóth János Dorozsmáról, Répás (Kocsonyás) József, Kalmár József, *Meszes Mátyás* (birtoka a felparcellázott belterületől ÉK-re, a VIII., XXIV., XXVI. dűlőben terül el, az 1521. helyrajzi számon majorság látható, négy épülettel: az egyik alaprajzából ítélve úri lakás, ettől kb. 100 m-re cselédház és gazdasági épületek voltak), Ördög János és Illés, Császár Ferenc, István és Pál, Babarcsi János, Csonka Ferenc, Balla Imre és András, Kocsis Imre, Lovászi Ádám (2 parcellát bírt), Rutai (Galuska) Imre (2 parcellát bírt), Kis (Kos) József Szegedről, Módra István, Budai Pál, Sziládi István (halasi, 2 parcellát bírt), Farkas János, Halasi tanya 744., Brinkus Mihály, Monos-

²⁰ Ormódi Béla az 1890-es években a horgosi Kárász család 3000 holdas királyhalmi pusztáját vásárolta meg, holdanként 30 forintért és rögtön fölparcellázta holdját 60 forintért. Merész vállalkozása sikerült. Föltehetően ez adott ösztönzést neki Mérges megvételére és hasonló kiosztására. Tevékenységéről BÁLINT SÁNDOR 1976. 574—575.

²¹ GRÜNER FÜLÖP: Pusztamérges község története. Bp. é. n. 5. Az írás a községgé alakulás 25 éves jubileumán, 1933-ban elmondott ünnepi beszéd szövege, de tele használható adatokkal.

²² Veszeloovszki Ferenc, sz. 1898. Dorozsma. MFM-NA 38—1967. 4.

²³ A birtokosokra, tanyákra, falusi házakra vonatkozó adatok forrása Pusztamérges kataszteri térképe, felvette Kanizsai Gyula kat. főmérnök 1902-ben: CsML, Hódmezővásárhely, HvK 23.

34. kup. Nagygazda tanya, Pusztamérges II. ker. 61. A nagy istállót az 1950-es években elbontották. Szerző felvétele 1971-ben, MFM: 20003.

tori József, Kovács Imre, Soós István, Körösi István, Zeleji Antal, Csipkó József, Molnár Antal, Lévai János, Bugnicz Péter, Szélpál Miklós, Sándor József és neje Szegszárdi Júlia.

A kimért belterületől K-e, a XXIX. dűlőben: Kazi Antal, Daka Antal, Császár János, Szegei Péter, Kovács György, Virág Péter, Ormódi Béla nevén 2 parcella, Kovács Imre, Szűcs Pál, Hija (? nem Héja?) Pál, Hija Mátyás, Fábíán Antal, Ormódi Béla, Szabó Galiba András, Király Ferenc; a dűlőút másik oldalán, a XXVIII. dűlőben: Lajtós Balázs, Turi Ádám, Daka Antal, Daka Mihály, Veszelszky Ferenc, Király István, Horváth (Bagó) Károly, Pesti Antal, Erdélyi Ferenc, Gombos József, Móra János, Szűcs József — Ormódi Béla —, Pap Antal.

A XXVII. dűlőben: Ábrahám Imre, Ábrahám Antal, Ábrahám Mihály, Szalma György, Ábrahám János, Rác István, Gál Lajos, Szélpál József, Horváth János, Buvári Ferenc, Buvári József, Hódi János, Ormódi Béla (tíz parcellán), Pap Mihály, Fehér Péter, Török József, Joó Mihály.

A XXX. dűlőben: Bugnicz János, Sándor István, Sándor Antal, Rác István, Magyar Lajos, Szabó Ferenc, Boros József (fél parcellát bírt), Molnár Mihály (fél parcella), Ormódi Béla (hat parcella), Kis Sándor, Rigó Anna, Puskás István,

A XXXI. dűlőben: Soós János, Magyar János, Kispál Péter, Bagány József, Csipak Antal, Krajkó János, Szabó Mihály, Kiri Mátyás, Katona János, Szécsi Anna, Miklovics Pál, Ormódi (négy parcella), Dakó Mihály, Böröcsök József, Ismét Ormódi birtokteste és rajta 3 épület, a szegedi határszélen.

XXXII. dűlőben: Kispál Péter, Lantos Eszter, Pap Antal, Lantos Farkas, Tanács István, Hajdu Sebők Júlia, Ismét Ormódi, Erdődi József, Belső Átokháza 48.

XXXIII. dűlőben: Szabó Galiba István és neje, Szundi Erzsébet, Halas tanya 742., a többi parcella még Ormódi Béla nevén.

35. kép. Nagygazda tanya verandás lakóháza, napsugárdíszes oromzattal, Pusztamérgecs II. ker. 61. Szerző felvétele 1971-ben.

Említsük meg az átlagosnál több földet birtokló parasztagazdákat: Mucsi András kb. 200, Wolford *Sátán* Antal szeged—alsótanyai nagygazda kb. 150, Kalmár József és Sándor József kb. 100-100 hold földet vásároltak Mérgesen. A szegedi Tanács György és Ördög Illés kb. 60 holdon, Pap Ferenc kb. 50 holdon telepedett meg. Úgy tudjuk, hogy Pap Ferenc az alsótanyai *Tüsöksorról* kerekedett föl és a mérgesi homokon először *födgunyhót* épített. Pap Antal, Sándor Antal és Szabó Ferenc kb. 40-40 holdat, Kispál Péter 30 holdat vett. A többi, 1902-ből ismert telepes 1-2 parcellán kezdte a gazdálkodást. A kiosztás évében 20 gazdának volt tanyája, többnyire az említett birtokosoknak.

Már 1902-ben megindult a falu benépesülése is. Szabályos, téglalap alakú falumagot hasítottak ki, ahol hosszában két utca és két faluszéli házsor, keresztben két utca telkeit árulták. 1902-ben a faluban 22 ház épült fel.

Az 1903-ban telepített ún. „nagytelep” után 1906-ban létesült a 130 holdas Grüner-féle Hungária szőlőtelep, 1908-ban a Kiss Ferenc-féle szőlőtelep, amelyeket az Ormódi által ültetett „nagytelep”-hez hasonlóan a faluban letelepült *szakmányos* munkások műveltek. A parcellázás és az úri birtokosok létesítette szőlőtelepek vonzását mutatja, hogy míg 1900-ban Mérges pusztán 184 ember élt, addig 1910-ben Pusztamérgesen, azonos területen 2012 személyt írtak össze.²⁴ A benépesedési folyamat — mint látható — nem a semmiből indult, hiszen a századfordulón néhány bérlő nagygazdának állattartó tanyája volt a pusztán, ahol számos cseléd élt — ám a parcellázás után nyolc évvel több mint kétezer ember népesítette be a korábban kietlen, néhol buckás, néhol erdősített homokpusztát. A lakosság 70,2%-a tanyán, 29,8%-a a faluban élt (1910). Pusztamérgesen a falusi lakosság aránya a vele egy időben léte-

²⁴ Az 1930. évi népszámlálás. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 45.

sült pusztai településközségekenél magasabb, ami az Ormódi-féle telepítés egyik céljával, szőlőművelő *szakmányosok* faluba telepítésével magyarázható.

Mérges 1908-ban alakult önálló községgé, addig Kiskunmajsához tartozott. 1926-ban a kiépült szeged—alsótanyai gazdasági kisvasút egyik szárnyvonalának végállomása lett, ami tanyai termelőinek megkönnyítette a városi piac elérését.

Érdeemes a két szomszédos homoki község gazdaságainak termelési szerkezetét összevetnünk.

Művelési ágak 1935-ben²⁵

	Öttömös	Pusztamérges
szántóföld	1215 kat. hold	2288 kat. hold
kert	8 kat. hold	54 kat. hold
rét	183 kat. hold	405 kat. hold
szőlő	274 kat. hold	724 kat. hold
legelő	88 kat. hold	409 kat. hold
erdő	82 kat. hold	105 kat. hold
nádas	6 kat. hold	34 kat. hold
földadó alá nem eső	114 kat. hold	218 kat. hold
	1970 kat. hold	4237 kat. hold

Öttömösön a községhatár 61,6%-a, Pusztamérgesen 54%-a volt szántóföld, a legelő és a szőlő aránya viszont Pusztamérgesen volt nagyobb. Ennek az a magyarázata, hogy Pusztamérgesen több volt a nagygazdaság és az úri birtokosok — mint láttuk — több nagy szőlőtelepet létesítettek. Öttömösön nem voltak ilyen szőlőtelepek, ám tanyás gazdaságaiban jelentős volt a szőlőtermesztés: egy gazdaságra több mint 1 kat. hold szőlő jutott. A rét és a legelő aránya Mérgesen megközelítette a 10-10%-ot, ami arra mutat, hogy a belterjes szőlőkultúra mellett számottevő állattenyésztést is folytattak — ha nem is mindig ugyanazon gazdaságban.

A birtokszerkezet 1935-ben²⁶

Birtokkategória	Öttömös		Pusztamérges	
	a gazdaságok száma	területe	a gazdaságok száma	területe
1 kat. hold alatti szántó nélküli szántóföldes	21	11 k. h.	87	38 k. h.
1—5 kat. hold	11	7 k. h.	24	13 k. h.
5—10 kat. hold	112	310 k. h.	154	560 k. h.
10—20 kat. hold	60	422 k. h.	99	703 k. h.
20—50 kat. hold	29	423 k. h.	69	957 k. h.
50—100 kat. hold	19	560 k. h.	23	663 k. h.
100—200 kat. hold	4	237 k. h.	8	548 k. h.
200—500 kat. hold	—	—	3	409 k. h.
500— kat. hold	—	—	1	342 k. h.
	256	1970 k. h.	468	4233 k. h.

²⁵ Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. M. Stat. Közl. Új sor. 99. Bp. 1935. 163.

²⁶ Idézett mű, M. Stat. Közl. Új sor. 105. Bp. 1938. 322—323.

A gazdaságok több mint fele mindkét tanyaközségben 5 kat. hold alatti törpebirtok volt. Az alacsony aranykorona értékű homokföldeken pedig a törpebirtokosok jelentős része képtelen volt rentábilis gazdálkodásra, s csak napszámba járással, részben munkavállalással tudta családját, alacsony életszinten fenntartani. Számos szegényparaszt család alól kicsúszott a föld. A 10 holdon felüli kisparaszt gazdaságok száma Pusztamérgesen több és arányuk is valamivel magasabb, mint Öttömösön. 100 holdon felüli nagygazdák — a Dobó, Mucsi, Wolford *Sátán* család tagjai — csak Pusztamérgesen éltek.

1949-ben Pusztamérges 2198 főnyi lakosságából 670 személy (30,7%) élt a faluban, 1528 (69,3%) külterületen,²⁷ így a község a maga nagyságrendjében számottevő falumaggal rendelkező tanyás településnek mondható.

*

A két szomszédos homokpuszta parcellázása jelentős népmozgást eredményezett, amely bizonyos mértékig „leveztette” a környékbeli parasztok földéhségét. Honfoglalók vagy inkább menekülők voltak-e a századforduló táján lezajló belső vándorlás részesei? — teszi föl a kérdést FÜR LAJOS, s megállapítja, ezt ma is nehéz eldönteni.²⁸ Igazat kell adnunk neki, mert tapasztaljuk, hogy a Duna—Tisza közti futóhomok meghódítóit a „Vadnyugat” farmer-nemzedékeihez hasonlító kortársi párhuzam ma is vissza-visszatér. Több emberi sorsot megismerve közelebb juthatunk a kérdés eldöntéséhez.

A telepesek nagy része valóban menekülő volt: a szegényparaszt a földszerzés, a törpebirtokos a nagyobb föld, a kisgazdai lét reményében hagyta oda korábbi lakhelyét, menekült szűkös léte vagy kiszolgáltatott helyzete kötöttségeitől. Amire vállalkoztak, merészség volt, de a századfordulón már nem számított úttörésnek, hiszen a szegedi puszta homokos járásföldjein 1852 óta több ezer parasztcsalád igyekezett hasonló körülmények között megvetni a lábát. Tudták tehát, mire vállalkoztak, és tanultak is elődeiktől. A homok megkötése kitartó szorgalmat, a kialakított speciális munkaeszközökkel (*hőgyhúzó*, *bakity*, szalmahenger) való fáradozást, a föld árának törlesztése beosztó takarékoskosságot követelt. Akik erre képesek voltak, azok többnyire gyökeret vertek a homokpusztákon. A kérdésre úgy válaszolhatunk, hogy *a telepesek zöme menekülő is volt, és honfoglaló is*: részese egy nagy települési, népesedési folyamatnak, amelynek már az utolsó hullámaival került új lakóhelyére.

c) Felső-Pusztaszer benépesedése

E néven a 19. századi források azt a községet említik, amelynek a területe 1828-tól Kecskemét város birtoka volt. Kistelek, Sövényháza, Tömörkény és Pálmonostora határolták, területe 7536 kat. holdra rúgott (Palugyay, 1855). Birtoklástörténetéről és használatáról itt elég annyit megjegyeznünk, hogy ismereteink szerint 1642-től Kecskemét városa bérelte az 1596. évi török hadjárat idején elpusztult Szeret és környékét.²⁹ Ismert, hogy a kecskemétiak a 17—18. században jószáglegeltetésre a város-tól távol számos nagy kiterjedésű pusztát béreltek.³⁰ A török után a Neoaquistica Comissio nem ismerte el sem az adománylevéllel rendelkező nemesek, sem a területet

²⁷ KSH 1949. évi népszámlálás. Bp.

²⁸ FÜR LAJOS 1980. 244—245.

²⁹ PITY ISTVÁN: Pusztaszer. In.: CSÍKVÁRI ANTAL 1938. 63.

³⁰ HORNYIK JÁNOS: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. Kecskemét, 1927. A 18. század elején Kecskemét 23 kun pusztát és 11 megyei pusztát bérelt.

ténylegesen használó Kecskemét város tulajdonjogát, így Szer egész környéke (1642: „Pusztá Zer”) a királyi kamarára szállt. 1728-ban a szeri pusztá gróf Erdődy György birtokába került, de a kecskemétiiek haszonbéri szerződését még a birtokpercek alatt, 1701-ben nádori engedéllyel meghosszabbították.

Az árendált pusztán kecskeméti nemesek és civisek gulyái és „méneses lovai” legeltek. Az 1756. évi összeírás szerint 5150 szarvasmarhát és 1812 lovat tartottak a pusztán,³¹ de fennmaradt az 1750-ben és 1755-ben Pusztaszeren legeltető kecskeméti gazdák névsora és jószágállományának összeírása is.³²

1764-ben az eladósodott Erdődy Kristóf gróf 20 ezer forintért tíz esztendőre zálogba adta Kecskemét városának a korábban „árendában bírt” pusztát. 1772-ben az elzálogosítást további 25 évre meghosszabbították, így a pusztá tartósan a kecskemétiiek használatába került.

1803-ban a mindszent—algyői uradalom — s a hozzátartozó Pusztaszer — új birtokosa Zichy Leopoldina és fia, Pallavicini Eduard őrgróf lett, akikkel szemben Kecskemét ragaszkodott az évtizedek óta zálogban bírt pusztarész birtokjogához. A Pallavicini család és Kecskemét városa között végül is 1827. december 26-án meg egyezés született arról, hogy Pusztaszer felső része Kecskemét birtokába kerül.³³ Benépesedését azért tárgyaljuk, mivel e terület beekelődött Kistelek és az uradalom közé, és bár hosszú időn át Kecskemét birtoka volt, földrajzilag és népessége kapcsolatait tekintve erős szálak fűzték a szegedi tájhoz is.

Az I. katonai adatfelvétel területünket buckás legelőnek mutatja, melyen a *Kovátshalmon*, a *Vesszőshalmon* és két tón kívül mindössze 4 gémeskutat tüntet föl.³⁴ A II. katonai adatfelvétel (1861—66) idejéig a pusztá használatában fontos változás következett be. Az időközben eltelt nyolc évtizedről Ludovicus Nagy, Palugyay és az 1857. évi összeírás adatai tájékoztatnak.

Ludovicus Nagy történeti-statisztikai műve „Pusztá Zeér” területén 23 házat és 147 lakost tüntet föl.³⁵ Bizonyos, hogy adata egész Pusztaszerre vonatkozik, így vizsgált területünk népesedéséhez nem nyújt pontos támpontot. Palugyay — az 1850-es országos összeírás nyomán — már a Kecskemét birtokát képező Felső Pusztaszer demográfiai és határhasználati mutatóit rögzíti.³⁶

A határ művelési ágai, 1850

szántóföld	1523 kat. hold	490 n.öl
rét s kert	248 kat. hold	300 n.öl
szőlő	—	—
legelő	4680 kat. hold	1480 n.öl
erdő	—	—
nádas	—	—
termékeny	6452 kat. hold	670 n.öl
terméketlen	1083 kat. hold	930 n.öl
összesen:	7536 kat. hold	—

³¹ PITY ISTVÁN: Pusztaszer. In.: CSÍKVÁRI ANTAL 1938. 63.

³² BML, Kecskemét város levéltára 152 3a. Pusztaszerre vonatkozó iratok: Pusztaszeren legeltető gazdák nevei és ménesei (1750), Legeltetés Pusztaszeren (1755). Utóbbi szerint 2 nemes és 7 civis 4941 szarvasmarhá és 527 ló legeltetéséért fizetett árendát.

³³ BML, Kecskemét város levéltára 1523 a. Bizonyoságlevél a Pallavicini család és Kecskemét Városa közötti a Pusztá-zeri Pusztára vonatkozó 1827. december 26-án történt megegyezésről.

³⁴ I. katonai adatfelvétel: Coll. XVIII. Sectio 28.

³⁵ NAGY, LUDOVICO 1828. I. 14.

³⁶ PALUGYAY IMRE 1855. 473—474.

Mikor törtek föl a határban több mint másfélezer hold földet? — Kecskeméten az 1848. február 11-iki tanácsülés tárgyalta 104 gazda folyamodványát, melyben — előző évi előterjesztésüket megújítva — a pusztaszeri közlegelő felosztását kérték. Kérésüket azzal okolták meg, hogy az ebből származó pénzzel a város részletekben leróhatná adósságait — a pusztaszeri közlegelőt úgy is „néhány felesleg részleget tartó gazdák bitangolják, kik a csekély szájpénzt nem fizetik s a közszolgálatokat sem tellyesítik...”³⁷ Az indokolásból kitetszik a folyamodók irigysége a közlegelőre sok jószágot kiváltó módos gazdák iránt. A tanács elutasította a kérést, s utalt arra, hogy a közterhek enyhítése végett „már a pusztaszeri közlegelőnek jobb része a házi adó fogyasztására haszonbérbe adatott.”

A folyamodók azonban nem hagyták annyiban és a márciusi tanácsülésen kérésüket megismételték. Előtte népgyűlést tartottak, ahol a többség a pusztta tanyaföldekre való kiosztása mellett szólt és úgy határozott, hogy a pusztta használatáról minden házzal bíró lakost meg kell hallgatni.³⁸ Az alföldi nagy mezőváros több évszázada működő, demokratikus fóruma tehát megmozdult a pusztta tanyaföldekre történő felosztása érdekében, ami önmagában gazdaságpolitikai jelentőségű esemény. Mutatja, hogy a kecskemétiak előnyösebbnek tartották a tanyás gazdálkodást annál, mint ha a pusztán néhány tucat civis pár ezer szarvasmarhája és lova legel — ahogyan az két évszázadon át történt.

Az első felső-pusztaszeri parcellázás időpontját még nem ismerjük, de egy utalás nyomán és közvetett forrásainkból arra következtetünk, hogy a közlegelő kiosztása az 1840-es években — valószínűleg 1847-ben — kezdődött. Következtetésünk támpontjai:

1. Az 1848. február 11-iki tanácsülés jegyzőkönyve arra utal, hogy a pusztaszeri közlegelő „jobb részét” már haszonbérbe adta a város.

2. Palugyay az 1850. évi összeírás alapján Felső-Pusztaszer határában 1523 kat. hold szántóföldet és 40 házban 229 honos lakost mutat ki, ami föltételezi, hogy a pusztta felosztása már elkezdődött.

3. Az 1853-ból fennmaradt, mai ismereteink szerint legkorábbi haszonbéri szerződések a „Pusztaszeri pusztának újabb árverésen haszonbérbe adott” részeire vonatkoznak. 1853-ban Kecskemét városa hat évre adta bérbe a felső-pusztaszeri legelőből kihalított földeket, s ha ilyen föltétellel parcellázott korábban is — ami valószínű —, úgy a kiosztás 1847-re tehető.

Későbbi forrásaink szerint a város először 50 db, átlagosan 50 kat. holdas földdarabot, összesen 2331 holdat hasított ki felső-pusztaszeri pusztájából a tömörkényi, Péteri-pusztai, kisteleki határszélen, valamint Alsó-Pusztaszer, Tömörkény és Felső-Pusztaszer határának érintkezésénél, *Vesszőshalom* mellett.³⁹ Ezeket a források „régebben kiosztott” vagy „legrégebbs kiosztású” földeknek jelölik. Sajátos, hogy a város pusztájának határa mentén mérette ki a kiosztandó földeket. Hasonlóan cselekedett Szeged városa is, ezáltal igyekezvén meggátolni a szomszéd települések pásztorainak átteleltetéseit.

A földek haszonbérbe adása nyilvános árverésen történt, ahol a legtöbbet ígérő jutott a bérléhez. Az 1853. évi haszonbéri szerződés szerint a város lehetővé tette, hogy bérlői építkezzenek, de a bérleti idő leteltével az épületekért kártérítést nem követelhettek. Tilos volt a bérföldet vidéki embernek alhaszonbérbe adni és a pusztaszeri közlegelőre *szájbér* és pásztorbér fizetése nélkül jószágokat kihajtani.⁴⁰

³⁷ BML, Kecskemét v. tan. jkv. 1848. 384.

³⁸ BML, Kecskemét v. tan. jkv. 1848. 956.

³⁹ BML, Kecskemét v. levéltára, IV. 1619/e. Felső Pusztaszer haszonbérbe kiosztása, másolta július 16/881, László, Károly v. t. mérnök; Pusztaszer térképe, 1901. július hó, készítette Kerekes Ferenc th. főmérnök.

⁴⁰ Az 1853-ban kötött haszonbéri szerződést az Adattárban közlöm.

Az 1853-ban elárverezett régi kiosztású földek közül 25 db földrészlet haszonbérlijét ismerjük.⁴¹ Egy holdat 5—8 forint évi haszonbérért árendáltak. A bérleti idő lejártával ezeket a földeket négy évre — 1859 Szent Mihály napjától 1863 Szent Mihály napjáig —, utána pedig hat esztendőre adta haszonbérbe a város. E földek újabb bérbeadásáról valamennyi haszonbéri szerződés nem áll rendelkezésünkre, de a szerződések nagyobb részének ismeretében megállapítható, hogy a bérlők nagyrésze megtartotta bérletét. Csaknem teljes áttekintésünk van a legrégebb kiosztású szántóföldek 1881—1887 közötti haszonbérlijéről.⁴²

A bérelt föld száma	A haszonbérliő neve	lakása	A föld területe
1., 28.	Sz. Tóth János	F. Pusztaszer	120 k. h.
4.	Bóbis Gergely	F. Pusztaszer	53 k. h.
5—6., 30.			
36.	Szalai Pál	Kecskemét	174 k. h.
7.	Olajos János	F. Pusztaszer	50 k. h.
8—9.	Pleskó Lőrinc	Kecskemét	?
11.	Olajos Ferenc	F. Pusztaszer	49 k. h.
12.	Orbán Antal		
13.	G. Marton Antal	Kecskemét	51 k. h.
15.	Borka Antal, Vágó Ferenc	F. Pusztaszer	55 k. h.
16—17.	Goldberger Gábor	Kecskemét	62 k. h.
18.	Borka Antal	F. Pusztaszer	
19—20.	Kalics László		54 k. h.
21.	Szelei János	Kecskemét	
22.	Beke Mihály		
24.	Kiss Imre	F. Pusztaszer	50 k. h.
25.	Karácsonyi Zsigmond	Kecskemét	38. k. h.
26.	Dékány Istvánné		
31.	Beke István	F. Pusztaszer	50 k. h.
32.	Harkai Kiss László	Kecskemét	47 k. h.
33., 50.	Gyurkó István	F. Pusztaszer	
34.	Tormási László	Kecskemét	57 k. h.
35., 40—41.	B. Tóth László		
37.	Hatvani Gábor		56 k. h.
38.	D. Nagy Gergelyné		52 k. h.
39.	Dakó Lajos		
42.	Kálmán Lajosné	Kecskemét	
43—44.	Sándor János	Kecskemét	
45/a	Kecskés Lajos	F. Pusztaszer	
45/b	Kéri János	Szeged	8 k. h.
48—49.	Hatvani András	F. Pusztaszer	65 k. h.

⁴¹ 1853—1859 között, a fennmaradt szerződések alapján, haszonbérliők voltak — a parcellázott földrészletek sorrendjében (csak az 50 holdtól eltérő bérföldeket jelölöm): Sutus Sándor (63 k.h.), Madari Pál, Kalics János, Bodor István (100 k. h.), Tasi József, Csendes Imre és Sándor, Csizmadia Nagy László, Csizmadia Nagy Sándor, id. Orbán Sándor, ifj. Orbán Sándor, Pajudk Ferenc, Vágó Ferenc, Dubecz József (57 k.h.), Hardi Szabó Mihály, Dugár László, Csorba Imre, Mocza György, Tormásy László Vojtik János, Csonti Szabó Ferenc, ifj. Bulai József, Héjjas István, Beke Péter, Harkai László.

⁴² Valamennyi felső-pusztaszeri haszonbéri szerződés forráshelye: BML.

Látható, hogy a 2331 kat. hold legfeljebb 30—35 család kezén oszlott meg, mivel többen 100—150 holdat is béreltek és néhány családból (Beke, Hatvani, Olajos) ketten — apa és fia, vagy testvérek — is béreltek földet.

1850 őszi 1523 holdat törtek föl a pusztán, az első kiosztású földek 65,3%-át, ami azt mutatja, hogy a szántóföldi művelés a felső-pusztaszeri bérföldekre jelentős ágazattá vált. Az egykorú kéziratos térkép 8 parcellán pár száz négyszögöles kertet is föltüntet,⁴³ amelyekben minden bizonytalannal dohánytermeléssel foglalkoztak. Ezt valószínűsíti, hogy Palugyay Felső-Pusztaszert „puszta kertészség”-nek jelöli.

A kibontakozó tanyásodásról a két országos összeírás nyújt kiváló támpontot:⁴⁴

	1850	1857
házak száma	40	84
családok száma	40	86
jelenlevő honos lakosság	229 fő	461 fő

Palugyay azt is megjelöli, hogy a határnak 57 földbirtokosa volt és „40 házban egyedül zsellérek laknak, kik egyébként semmi földdel nem bírnak”. 1857-ben a Felső-Pusztaszerezen élő családfők foglalkozása az alábbi képet mutatja:

földbirtokos	5 személy
ház- és járadékirtokos	3 személy
iparúzó	1 személy
mezőgazdasági segédmunkás	1 személy
másféle szolga	3 személy
napszámos	69 személy
	82 személy

1850-ben kizárólag a haszonbérzők által fogadott béreseket, napszámosokat, kertészek laktak családjukkal a bérföldeken épült tanyákon. 1857-ben is ők adták a kinn élő lakosság túlnyomó többségét, de már 5 földbirtokos (valójában haszonbérző) és 3 ház- és járadékirtokos is kinn lakott pusztaszeri tanyáján. Rajtuk kívül 225 idegen származású személyt is számba vettek; közülük 194 kecskeméti, 9 félegyházi, 7 mindszenti, 6 csongrádi, 2 kisteleki illetőségű volt. Valamennyiüket 20 tanyán írták össze, ahol honos lakosok nem is tartózkodtak. Ismert, hogy az 1857. évi összeírás az október 31-iki demográfiai helyzetképet törekedett rögzíteni. E nagy számú, idegen származású személy foglalkozásának megállapítása még adatföltöltést igényel, de aligha tévedünk, ha úgy tartjuk, hogy ők a tanyán nagyobb jószágállományt tartó gazdák fogadott béresei, kisrészben felnőtt legényfiak lehettek, akik valószínűleg csak ősztől kora tavaszig tartózkodtak a telelő jószágok gondozása végett a pusztaszeri tanyákon. Ezért nem tekintették őket az összeírók „honos” vagyis állandóan ottélő lakosnak. Az a tény, hogy az idegenek túlnyomó többsége (83%-a) kecskeméti volt, egyben azt is mutatja, hogy a felső-pusztaszeri tanyakialakulás és a tanyás gazdálkodás kezdeti döntően a kecskeméti nevéhez fűződik.

⁴³ BML, Térkép a „legrégibb osztás”-ról, az eredetiről másolta Rihocsek Gusztáv, Kecskeméten, 1887. július 23.

⁴⁴ Az 1850. évi összeírásra: PALUGYAY IMRE 1855. 473—474., az 1857. évi összeírás adatai: CsML, Szentes, Összeírások, Felső-Pusztaszer község, 1857.

1850-ben 42 nős férfi, 41 férjes nő, 151 nőtlen férfi és hajadon, 1857-ben 83 nős férfi, 81 férjezett nő, 292 nőtlen férfi, illetve hajadon és 12 özvegy lakott a felső-pusztaszeri tanyákon — tehát a béresek, kertészek és napszámosok családotól ott éltek. A kecskeméti gazdák fokozatosan költöztek ki bérföldjükre, 1881-ben a régi kiosztású földek haszonbérleti közül tizenegyen Pusztaszeren laktak. Lehetséges, hogy többen is, ám nem minden haszonbéri szerződésen tüntették fel a bérlő lakóhelyét, néhány szerződés pedig nem került elő.

A 19. század közepén kiosztott felső-pusztaszeri földek megülése hasonló folyamatot tár elénk, mint a Kecskemét határában a 18. században lezajlott tanyafejlődés, hiszen előbb ott is kertész családok laktak a gazdák tanyáin és a kisebb gazdák kezdtek kiköltözni határbeli földjükre.⁴⁵

Kecskemét városa még két alkalommal parcellázott újabb haszonbéres földeket Felső-Pusztaszeren: 1866-ban 28 parcellában 1196 kat. holdat és 1874-ben 51 darabban 2106 kat. holdat. Előbbieket a források „újabb kiosztású”, utóbbiakat „legújabb kiosztású” haszonbéres földeknek jelölik. Mindkét alkalommal hat évre adta bérbe a járásföldeket.

Az 1860-as években megkötött haszonbéri szerződések a korábbiaknál kimunkáltabb bérleti feltételeket tartalmaznak, ami arra vall, hogy a városi tanács átgondolt bérletpolitikát alakított ki. A bérlők kötelezései: a bérföld után minden adót, közterhet a város a haszonbérletre hárított. Kötelesek voltak a bérföldnek a közlegelővel érintkező határán fél öl széles és ugyanolyan mély árkot ásni és az árokpartot a városi faiskolából beszerezhető élőfával beültetni, s minden esztendőben két kocsi gazt vagy töreket saját igájukon, a pusztabíró által kijelölt helyre vinni és ott elteríteni. Utóbbi a futóhomok megkötését célozta. Ezenkívül kötelesek voltak a haszonbérlet megszűntével épületeiket elbontani és elhordani, a haszonbérré ingatlanukat vagy megfelelő értékű takarékbetétüket betábláztatni és az utolsó bérleti évben aratás után az új bérlőnek a szántást megengedni. A haszonbéri idő Szent Mihály naptól (szeptember 29.) Szent Mihályig tartott. Megjegyezzük, hogy épületek elbontására alig került sor, mivel az új bérlő a régivel a tanyai épületek árában rendszerint megévezett, így a városra semmi kötelezettség nem hárult.

A városi tanács megengedte a bérlőknek, hogy a bérföldön augusztus 1., tehát a gabonahordás után őszen és télen birkát legeltessenek, és a kecskeméti bérlők kiadhatták jószágait a pusztaszeri közlegelőre, ugyanolyan feltételek mellett, mint más helybeli lakosok. A nem kecskeméti lakóhelyű bérlőket viszont kizárta a közlegelő használatából, számukra csak a bérföld műveléséhez szükséges igásállat tartását engedélyezte. Ezzel Kecskemét nehezítette vidéki haszonbérlet Felső-Pusztaszerre áramlását — ellentétben Szeged városával, amely ugyanebben az időben, közlegelői bérbeadása során nyitott bérletpolitikát folytatott.⁴⁶ Tiltotta Kecskemét városa — előzetes bejelentés jóváhagyás nélkül — a haszonbérletek albérletbe adását.

1866-ban is zömmel 50 holdas földeket parcelláztak, amiktől a kimérés körülményei szerint tértek el. A legkisebb kimért földterület 20 kat. hold, a legnagyobb 96 kat. hold volt. Több parcellát béreltek: Horváth Döme 146, Dékány István és Tasi József 75—75, Szalontay József és Pleskó Lőrinc 65—65 holdat. A régebbi kiosztású földek bérlői közül az újabb parcellázáson is földbérletet szerzett Beke István, Dékány István, Pleskó Lőrinc és Szelei János.

1874 őszen a határ középső részén elterülő közlegelő parcellázására került sor, az előbbi feltételek mellett. A földek haszonbére a nyolc évvel korábbihoz viszonyítva

⁴⁵ PAPP LÁSZLÓ 1936.

⁴⁶ JUHÁSZ ANTAL 1980.

36. kép. A pusztá kiosztása árverésen, Felső-Pusztaszer, 1906. Néprajzi Múzeum fotótára: 7584.

lényegesen emelkedett, mégis többen béreltek nagyobb területet: Bagi Lajos 256 holdat (6 földparcellát!), ifj. Sz. Tóth János 217, Valk József 149, Bodor József, Karácsonyi Zsigmond, Király István, Muraközi József és Tasi József 100—100 holdat. Ezen a „legújabb” legelőosztáson a régebbi haszonbérlok közül 6 család, az 1866. évi bérlok közül 4 család szerzett bér földet. Dékány István pusztabíró, illetve utódai és Szelei János mind a három legelőparcellázáson bér földhöz jutottak.

Látható, hogy a módos, tőkével rendelkező kecskeméti földbirtokosok, gazdák, kereskedők a pusztaszeri közlegelő kiosztásakor jelentős földbérleteket tudtak szerezni. Az a körülmény, hogy a város 50 holdas pusztarészeket parcellázott, eleve meghatározta, hogy az árverésen a módos emberek juthattak szóhoz. Abból, hogy több haszonbérlo az újabb legelőárveréseken is licitált, arra következtetünk, hogy volt tőkéjük és a bér föld használata számukra jövedelmezőnek bizonyult. 1853-tól, a krími háború után jó értékesítési lehetősége volt a magyar búzának, ami jövedelmezőbbé tette a gabonatermelést. A frissen feltört legelők — a kor termésátlagait figyelembe véve — jó terméshozamot adtak, ezen kívül egy-egy 50 holdas bérlogazdaság számos szarvasmarhát, juhot tartott és több haszonbérlo fogadott kertészekkel dohányt termesztett. Az 50-es évek gabonakonjunktúráját visszaesés követte, de a homokföldek rozstermesének fölöslegét a gazdák továbbra is értékesíteni tudták. Ezek a körülmények vetették meg a felső-pusztaszeri földbérleteken a jövedelmező tanyás gazdálkodás alapjait.

Ugyanakkor az tapasztalható, hogy a hat évi haszonbérleti idő leteltével számos parcellának új bérloje lett. A földárveréseknek velejárója, hogy a többet ígérő lesz a föld használati joga, így a bérlok cserélődésében — legalább részben — a vállalkozókedv jelét kell látni. Másfelől azt is jelzi, hogy több haszonbérlo nem kívánta meghosszabbítani földbérletét, vagy nem tudott lépést tartani a növekvő haszonbérékkel.

Az 1880-as évek közepétől Kecskemét 12 évre adta bérbe pusztaszeri földbirtokát. A hosszabb bérleti idő elősegíthette, hogy a bérlok költségesebb épületeket emeljenek, tanyáikra telepedjenek. Az 1880. évi népszámlálás a határban 143 házat, vagyis tanyát regisztrált.⁴⁷ Figyelembe véve, hogy a város 1875-ig 129 földrészletet — mintegy 5633 kat. holdat — adott haszonbérbe, és több gazda 2-3 parcellát is bérelt, jogosnak látszik az a következtetés, hogy több bér földön két vagy három tanya is épült. Részint úgy, hogy a nagyobb bérlok alhaszonbérloknak, vagy „feles szántók”-nak adták ki a földeket — akinek a számára külön tanya épült —, részint úgy, hogy a módos gazdák fiuknak (fiaiknak) is építtettek tanyát.

Feles szántók alkalmazásáról egy 1875. évi adat tájékoztat: „A pusztaszeri bérlok feles szántói igavonó lábas jószágait kétszeres szájbér előleges befizetése mellett a közlegelőre kihajthatják, mindazon által, nehogy a pusztá idegen jószágokkal elárasztassék, ezen igavonó jószág csak a haszonbéres föld műveléséhez megkívánható számban, és pedig 50 hold után 6, 100 hold után 12 db, s ennek megfelelő arányban verhető ki.”⁴⁸ Ugyanakkor a tanácsi közgyűlés fenntartotta azt a határozatot, mely szerint „pusztaszeri vidéki dohányos kertészek csak két darab lovat és egy darab fejőstehenet hajthatnak ki” a közlegelőre azzal a feltétellel, hogy szintén kétszeres szájbért fizetnek.

A nagymezőváros azzal, hogy közlegelőin a vidékiektől kétszeres szájbért követelt, a maga lakosainak kedvezni igyekezett. Mégis maguk a módos kecskeméti gazdák alkalmaztak vidéki zselléreket, szegényparasztokat feles szántónak, kertésznek, s ezzel lehetővé tették a kecskeméti földre történő beszivárgásukat.

⁴⁷ A magyar korona országainak 1880. évi népszámlálása. Bp. 1882.

⁴⁸ BML, Kecskemét v. tan. jkv. 1875. 235.

A felső-pusztaszeri földek haszonbérleti ideje

Régi kiosztás	Újabb kiosztás	Legújabb kiosztás
?—1853	—	—
1853—1859	—	—
1859—1863	—	—
1863—1869	1866—1872	—
1869—1875	1872—1878	1874—1880
1875—1881	1878—1884	1880—1886
1881—1887	1884—1896	1886—1898
1887—1899	1896—1908	1898—1910
1899—1911		

A régebbi kiosztású földek haszonbérelőinek 1904. évi kimutatásából tudjuk, hogy az 1853—59 közötti bérlok leszármazottai közül 13 családfő, illetve család tartotta meg haszonbéres földjét.

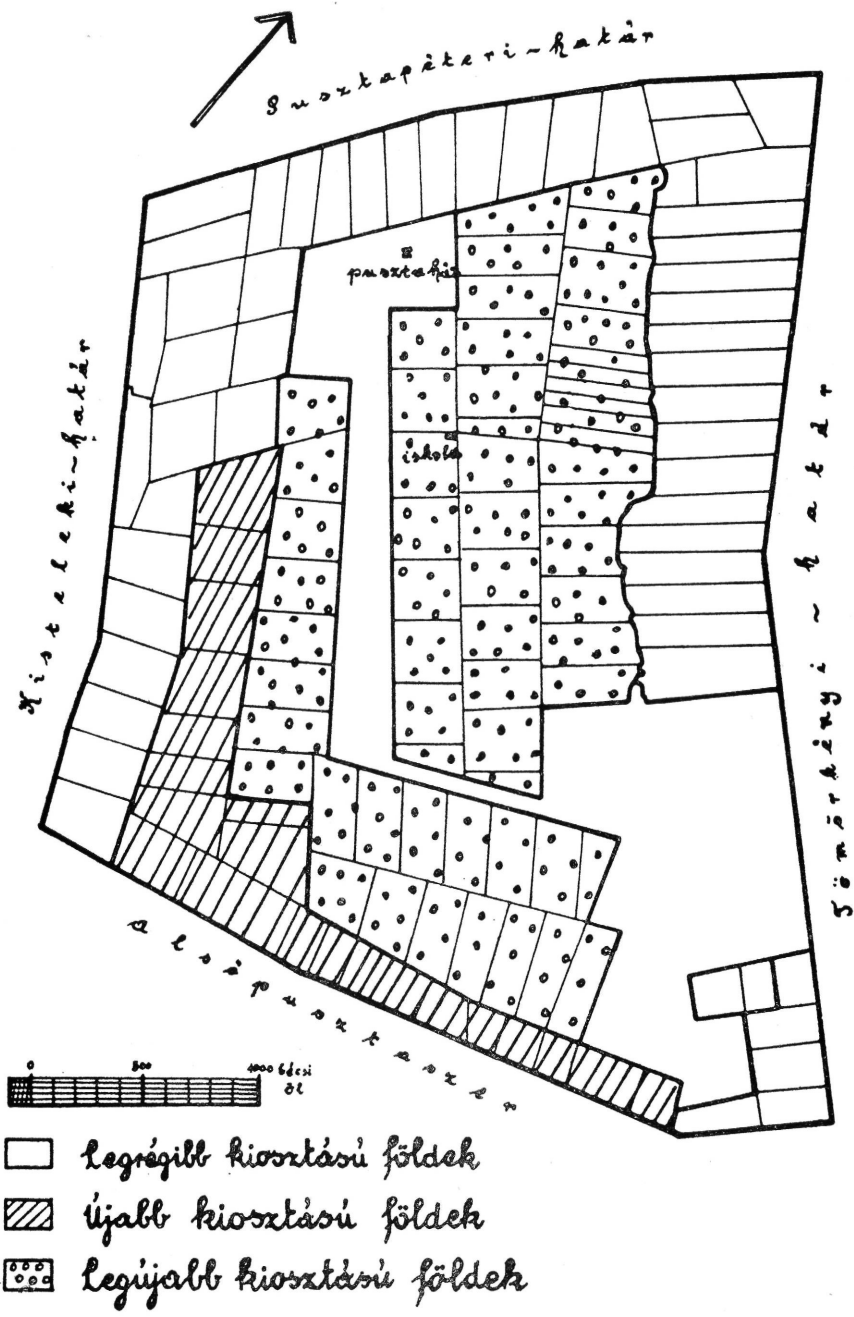
Az újabb kiosztású földek 1896. szept. 29—1908. szept. 29. közötti haszonbérelői⁴⁹

A föld száma	A bérlő neve és lakása	A bérföld területe kat. hold	n.öl	Haszonbér holdanként
1.	Farkas László, 1 tized*			
2.	F. Hegedüs János, Pusztaszer	40	—	20 K
3.	Szivós János, Pusztaszer	20	—	20 K
4.	Szivós János, Pusztaszer	20	—	12 K
5.	Szivós János, Pusztaszer	17	1200	20 K
6/a	Szivós János, Pusztaszer	25	—	18 K
6/b	F. Hegedüs János, Pusztaszer	50	—	12 K
7.	Kalics Márton, Pusztaszer	47	—	9 K
8.	Beke István, 7. tized 21.	80	—	16 K
9.	ifj. Dékány István, 7. tized	50	1000	14 K
10.	ifj. Dékány István, 7. t.	50	—	18 K
11.	Hévízi Gábor, 7. tiz. 21.	40	—	18 K
12.	ifj. Orbán Antal, Pusztaszer	40	—	14 K
13.	Mócza Menyhért, Pusztaszer	60	—	21 K
14.	Kálmán József, 6. tiz. 80.	60	—	25 K
15.	Gömöry Gábor, Pusztaszer	50	—	18 K
16.	ifj. Beke István, Pusztaszer	96	—	16 K
24.	F. Hegedüs János, Pusztaszer	25	—	20 K
25.	Gyöngyösi Sándor, 8. tized	66	—	17 K
26.	Pizsman Lajos, Pusztaszer és Mogyoró József	44	940	14 K
27.	özv. Bite Gergelyné, Pusztaszer	43	1375	12 K
28/b	Orbán Sándor, Pusztaszer	32	800	11,60 K
28/a	id. Orbán Antal, Pusztaszer	32	800	11,60 K
29.	Olajos Illés, Pusztaszer	50	—	14 K
30.	Mucsi Lajos, Pusztaszer	20	—	20,60 K
31.	Kalics Mihály, Pusztaszer	20	—	23 K
32.	D. Nagy Gergely, Pusztaszer	20	—	20 K
33.	D. Nagy Gergely, Pusztaszer	20	—	20 K
34.	D. Nagy Gergely, Pusztaszer	25	—	20 K
35.	D. Nagy Gergely, Pusztaszer	25	—	20 K

1196 k. h. 115 n.öl

* A tized városi lakóközteret jelent. A várost tizedekre osztották.

⁴⁹ BML, Kecskemét v. polgármesteri ir. 476 d. 1944/29. 036.

37. kép. Felső-Pusztaszer haszonbérbe adása 1901. évi térkép nyomán. Rajzolta Pál László.

E földek első (1866. évi) bérlői közül 4 személy, illetőleg közvetlen leszármazottja volt haszonbérlő ugyanott 30 év múlva: Beke István, Dékány István fia, Gyöngyösi Sándor és Kalics Mihály. A haszonbér holdankénti átlaga 16 korona 56 krajcár volt.

A legújabb kiosztású földek 1898—1910 közötti bérlői

A föld száma	A bérlő neve és lakása	A bérföld területe kat. hold	n.öl	Haszonbér holdanként
1.	F. Hegedüs Mihály, Pusztaszer	50	—	20 K
2.	Szabó Balázs, Pusztaszer	50	—	12,40 K
3.	Tajcsik Ferenc, Pusztaszer	50	—	10,40 K
4.	Gyurász Sándor, Pusztaszer	50	—	12 K
5.	Kálmán Imre, Pusztaszer	50	—	10 K
6.	Kálmán Mihály, 6. tiz. 80.	50	—	13 K
7.	ifj. Hatvani Mihály, Pusztaszer	50	—	21 K
8.	Dubecz Mihályné, Pusztaszer	25	787	23 K
9.	Dubecz Mihályné, Pusztaszer	21	204	21 K
10.	Madari Gergely, Pusztaszer	50	—	17 K
11.	Darányi Károly, 2. tized	50	—	14 K
12.	Kálmán Mihály, 6 tized 80	49	1147	20,20 K
13.	ifj. Kálmán Mihály, Pusztaszer	49	931	22 K
14.	F. Hegedüs Mihály, Pusztaszer	50	—	21,80 K
15.	Szalontay Mihály, Pusztaszer	50	—	18,40 K
16.	ifj. Kálmán Mihály, Pusztaszer	17	1193	22 K
17.	Szabó Balázs, Pusztaszer	50	—	18,40 K
18.	Karácsonyi Zsigmondné, 5. tiz.	50	—	18 K
19.	Vajda Istvánné, 4. tized 81.	50	—	14 K
20.	Karácsonyi Zsigmondné, 5. tiz.	50	—	14 K
21.	Faragó Istvánné, 1. tiz. 188.	50	—	14 K
22.	D. Nagy Gergelyné, Pusztaszer	50	—	17,60 K
23.	F. Hegedüs Mihály, Pusztaszer	50	—	9 K
24.	F. Hegedüs Mihály, Pusztaszer	50	—	11 K
25.	Gyöngyösi József, Pusztaszer	49	476	20 K
26.	id. Hatvani Mihály, Pusztaszer	50	—	17,40 K
27.	id. Hatvani Mihály, Pusztaszer	45	1430	20 K
32.	Tóth Dömötör, Pusztaszer	50	—	18,80 K
33.	Dékány Péterné, Pusztaszer	49	829	14 K
34.	F. Hegedüs János, Pusztaszer	50	—	16 K
35.	Csertő Gábor, 7. tized	50	—	12 K
36.	ifj Csertő Gábor, Pusztaszer	50	—	21 K
37.	Beke István, Pusztaszer	45	—	24,60 K
38.	Hatvani László, Pusztaszer	50	—	25,80 K
39.	Fábrik György, Pusztaszer	30	—	26 K
40.	Bóka Zsigmond, 5. tized	50	—	12 K
41.	Z. Kovács József, Pusztaszer	28	166	22 K
42.	Bóka Zsigmond, 5. tized	46	438	12,40 K
43.	Bóka Zsigmond, 5. tized	50	—	23,20 K
44.	Bóka Zsigmond, 5. tized	50	—	18,60 K
45.	Dékány Istvánné, Pusztaszer	50	—	13 K
46.	Bóka Zsigmond, 5. tized	50	—	15 K
47/a	Kódmány György, Pusztaszer	25	—	11 K
47/b	Bélteki József, Pusztaszer	25	—	11 K
48.	Hatvani Gábor, Pusztaszer	25	—	20,4 K
49.	Kalics József, Pusztaszer	21	1230	20 K
50.	H. Kiss János, Pusztaszer	51	800	11 K

2106 k. h. 31 n.öl

Több parcellát béreltek a következők: Bóka Zsigmond — öt parcellában összesen 246 holdat, F. Hegedüs Mihály 200, Karácsonyi Zsigmondné és Szabó Balázs

100—100, id. Hatvani Mihály 95, ifj. Kálmán Mihály 66 holdat. Közülük Bóka és Karácsonyi Zsigmondné Kecskeméten lakott, a többiek Felső-Pusztaszeren. Jellemző, hogy apa és fia — Kálmán Mihály és ifj. Kálmán M., Csertő Gábor és ifj. Csertő G. — egymás mellett bérelt 50—50 holdat. Az apa mindkét családban Kecskeméten, a fia a pusztaszeri tanyán lakott. A fent felsoroltak közül az újabb kiosztású földeken is volt bérlete 1896—1908 között F. Hegedüs Jánosnak, Beke Istvánnak, D. Nagy Gergelynek, a Dékány, Gyöngyösi, Kalics és Kálmán családnak. Tíz-tizenkét család tehát 100 kat. hold körüli, illetőleg azt meghaladó nagyságú bérleten gazdálkodott.⁵⁰

Ha a legújabb kiosztású földek első és 1898—1910 közötti bérlőinek névjegyzékét összevetjük, azt találjuk, hogy mindössze 5 családfő (vagy leszármazottja) bérelt földet ugyanott 24 évvel a pusztaszeri kiosztása után. Ezt — úgy véljük — elsősorban az magyarázza, hogy a módos bérlők feles szántókat alkalmaztak, alhaszonbérbe adták pusztaszeri földjüket, és legfeljebb a mezei munkát s a jószág tartást ellenőrizni fordultak meg a pusztán. Kevesen telepedtek pusztaszeri tanyájukra. A század vége felé költözött egyre több kecskeméti bérlő Felső-Pusztaszerre. 1901-ben az újabb kiosztású földek 21 haszonbérelője közül 15, a legújabban kiosztott földek 34 bérlője közül 27 — a bérlők 76%-a már Pusztaszeren lakott, s csupán egynegyede az anyavárosban. Többen Kistelek határában saját földtulajdont is bírtak.

A bérföld használatát elsősorban a talajviszonyok határozták meg. Mindenesetre jellemző, hogy a földek túlnyomó többségét szántóként szemtermelésre hasznosították. Azoknál, akik az állattartásra gondot fordítottak, jelentős a rét és a legelő aránya, de szőlője kevés nagybérelőnek volt. Belterjes növénykultúra csak a dohánykertészeket alkalmazó nagygazdák tanyái üzemébe épült be.

A bérföldek eladása és a községesítés tervei

Az 1900-as évek elején Kecskemét áttért a pusztaszeri örök áron történő értékesítésére. A legrégebbi kiosztású földeket 1899. szeptember 29-től már azzal a feltétellel adták haszonbérbe, hogy hat év után a város jogosult a földhaszonbérletet fölmondani. Először 1903 októberében és novemberében adott el a város 92, majd 105 hold addig homokos *baromjárás*t szőlőültetésre. Az 1903. október 15-én elárverezett 92 hold 13 birtokos tulajdonába került 2—8 holdas részletekben. Egyedül ifj. Hatvani Mihály 23 és fél holdat vásárolt, s 5 szőlőföldet pusztaszeri, 7-et kisteleki, 1-et kömpöci lakos vásárolt meg.

November 18-án 105 hold homokföldön 19 birtokos osztozott. 4-5 holdas parcellákat árvereztek, de ifj. Hatvani Mihály 12 holdat, a pusztaszeri Kálmán József és a kisteleki Gyugel Károly 10-10 holdat vásárolt. 11 kisteleki, 5 pusztaszeri, 2 mindszenti, 1 sóvényházi részbirtokosa lett az eladott földeknek.⁵¹ A szőlőtelepítésre alkalmas homokos járásföldek eladása 1905-ben folytatódott, de erre itt nem térhetünk ki. Továbbra is sok kisteleki lakos vásárolt szőlőföldet. Felső-Pusztaszer határában ezután kezdődött a szőlőtelepítés felfutása.⁵²

A felső-pusztaszeri földek eladását a városi közgyűlés 1900-ban rendelte el,

⁵⁰ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet. Gazdacimtár. Bp. 1897. 180—181. A 100 hold.

⁵¹ BML, Kecskemét v. polgármesteri ir. 476. d. Árverési jegyzőkönyvek. Az árverésen bánatpénzt kellett letétbe helyezni, amit a vevő nyolc napon belül tartozott kiegészíteni a vételár egytized részéig. Ugyanaddig kellett befizetniük a városi pénztárba a vételár 9/10-e 6%-os kamatának fél évi részletét. A vételár 9/10. részét 20 részletben, évente törlesztették.

⁵² A századfordulón történt Szeged környékén Mérges és Ötömös pusztaszeri kiosztása, ahol a futóhomok megkötése részben a szőlőtelepítésekkel kezdődött. Vö.: FÜR LAJOS 1980. 243.

egyben utasította a tanácsot, hogy „a községesítés munkálatait indítsa meg.”⁵³ A legrégebb kiosztású földek eladásának előkészítése céljából a városi tanács 1904 szeptemberében Kada Elek polgármester elnökletével hat tagú bizottságot küldött Pusztaszerre, a haszonbéres földek becsértékének megállapítására. A 2355 holdnyi terület összes becsértéke 1 448 847 koronára rúgott. A legalacsonyabb holdankénti becsérték 360, a legmagasabb 840 korona, az átlag 615,11 korona volt. „Ez a terület a pusztá legnagyobb és legjobb része — állapította meg a bizottság —, ezért ha eladná, a közpénztár aránylag keveset nyerne, mivel értéke föltétlenül emelkedő.” Arra a következtetésre jutottak, hogy a szőlőnek való földeket kisparcellákban adják el, az erre nem alkalmas földeket pedig „vidékiek bebocsájtásával” (!) árverésen adják haszonbérbe. A bérbeadás módjára Szeged városától vették a példát, amely a Pusztaszerrel határos Csöngölén a földeket 25 évre, holdanként átlag 35 koronáért adta bérbe.⁵⁴

A pénzügyi szakbizottság elnöke javasolta, hogy a legrégebb kiosztású földekből a szőlőültetésre alkalmas homokföldeket kis részletekben, a Pallavicini uradalom birtokhatárán levő jó minőségű szántóföldeket nagyobb részletekben adják el — a többi nyilvános árverésen adják haszonbérbe, ha megfelelő bért ajánlanak. A bizottság az 1910-ben lejáró bérletek területén házhelyosztásra alkalmas területet is talált.⁵⁵

A felső-pusztaszeri haszonbérlők (ifj. Dékány István és társai) előadták, hogy az általuk bérelt földeket „becsérték szerint nem tarthatják meg, mint leendő örökföldet”, mert a magas kamatot fizetni nem képesek, s így „idegenek” vennék meg a földeket. Hajlandóságot mutattak arra, hogy a 3,5%-os kamatot haszonbérül megadják — ha a földeket 25 évre bérbe vehetik (mint Szeged város bérlői). A bizottság a folyamodványt elutasította és az előbb tárgyalt javaslatot hagyta jóvá.⁵⁶

Ekkor vetette meg a lábát Felső-Pusztaszeren több kisteleki birtokos: Szalai János nagygazda 97 holdat, Tóth Tamás 52 holdat, Domonics Sándor és Tóth István 51-51 holdat Sinka Antal 49 holdat, Deutsch Sándor kereskedő 112 holdat vásárolt. Szeged-Felsőtanyáról a Kordás család 3 tagja vásárolt földet.⁵⁷ Visszaemlékezés szerint több kecskeméti gazda azért nem vette meg korábban bérelt pusztaszeri földjét, mert másutt is volt földje és nem akart városától ilyen távol letelepedni.

1908-ban a sövényházi határszélén, a *Sáregyházi halomtól* DK-re árvereztek újból örökföldet. A földeladások 1920-ban, 1923-ban és 1929-ben folytatódtak, s a földek nagyobb részét azok a haszonbérlők vették meg, akik hosszabb ideje ott laktak. A község történetének két háború közötti krónikása szerint a lakosságnak 60%-a kecskeméti.⁵⁸ A többiek kutatásaink szerint Kistelekről, Szeged-Felsőtanyáról, (főleg a gajonyai, balástyai kapitányságból) és Tömörkény határából telepedtek át. Szegedi származású a Borbola, Gajdacs, Gémes, Kertész család. Kertész Lőrinc Felső-Gajonyáról, 1910-ben telepedett Felső-Pusztaszerre. Heten voltak testvérek (2 fiú és 5 lány), apai jussa mindössze 5 *lanc* vagyis magyar hold, anyai jussa 7 *lanc* föld volt, azok is széttagolva feküdtek. Örökségét eladta és az árán a pusztaszeri határban 22 kat. holdat vásárolt. A 20-as években, amikor a Kisteleken jussolt házat eladta, még 10 hold barna homokföldet tudott venni (Kertész Sándor, sz. 1897.).

A pusztaszeriek a vidékről jötteket *tarisznnyásoknak* nevezték, mert „*tarisznnyával*

⁵³ BML, Kecskemét v. kgy. jkv. 1903. 643—644. L: 259/1900 kgy. sz. határozat.

⁵⁴ BML, Kecskemét v. polgármesteri ir. 476. d. 1944/29036., a 19 295/904 sz. jelentéshez.

⁵⁵ BML, Kecskemét v. polgármesteri ir. 476. d. 1904/19 463.

⁵⁶ BML, Kecskemét v. kgy. jkv. 1905. 225—232., 3376/1905 sz. alatt.

⁵⁷ BML, Kecskemét v. levéltára, T. 102. Pusztaszer legrégebbi osztásának telekkönyvi térképe (2 térképszelvény).

⁵⁸ PITY ISTVÁN: Pusztaszer. In.: CSÍKVÁRI ANTAL 1938. 63.

hozták a pénzt, amiben volt is igaz.” A szegedi határban vagy másutt, több darabban fekvő örökföld árával a zsebükben ráigértek a helybeliekre, és még így is több földet tudtak vásárolni, mint amennyit régi otthonukban eladtak.

Az 1920-as években három sövényházi parasztember: Kecskeméti Gáspár, Kósa János és Zsótér Antal is megvetette lábát Felső-Pusztaszeren: azt a 49 kat. hold 1120 négyyszögöles 45 számú földet vették meg, amelyet 1910-ben Dékány Istvánné né bérelt. Ez azért föltűnő, mert az uradalmi földön kevesen tudtak úgy megerősödni, hogy másutt önálló gazdaságot létesítsenek. A három sövényházi paraszt a Pallaviciniek által telepített *Kutyanyakon*, az uraságtól kapott haszonbéres földön gazdálkodott és feles műveléssel is foglalkozott. Nekik sikerült örökföldes parasztgazdaságot teremteni.

A pusztaszeri tanyák népessége 1857 és 1881 között több mint kétszerezésére gyarapodott, s 1881-ben meghaladta az ezer lelket (1003). 1890-ben 183 házban 1128 lakost írtak össze,⁵⁹ tehát egy tanyai családra átlag 6,2 személy jutott, ami igen magas mutatószám. Összetevői még vizsgálódást igényelnek, de valószínű, hogy ezt a „háztartási koefficient” a gazdatanyákon foglalkoztatott cselédek nagy népszaporulata és a viszonylag kedvező megélhetési, gyarapodási feltételek motiválták.

A tanyás gazdálkodás jellegére következtetni lehet az 1911. évi földkataszterből:⁶⁰

szántóföld	4897 kat. hold	1182 n. öl
kert	2 kat. hold	442 n. öl
rét	606 kat. hold	16 n. öl
szőlő	94 kat. hold	828 n. öl.
legelő	1066 kat. hold	546 n. öl
erdő	66 kat. hold	852 n. öl
nádas	6 kat. hold	1383 n. öl
földadó alá nem eső	843 kat. hold	641 n. öl
	7583 kat. hold	1092 n. öl

Látható, hogy a pusztza feltörése igen előrehaladt, szinte minden művelésre alkalmas földet fölshántottak. Jellemző, hogy 1935-ben valamivel kevesebb szántóföldet (4802 holdat) vettek számba mint 1911-ben. Tekintélyes volt a legelőterület, ami serkentette a gazdák marha- és juhtartását. A Pusztaszerre áttelepült szegediek itt több jószágot tartottak, mint régi tanyáikon. A szőlővel beültetett terület viszont 3—6 évvel a homoki szőlőföldek parcellázása után is kevés (94 hold) és 1935-ben is mindössze 136 hold volt,⁶¹ ami (ha a statisztika fedí a valóságot) arra vall, hogy a pusztaszeriek fontosabbnak tartották a jószágartást a szőlőművelésnél. Többen foglalkoztak viszont dohánytermesztéssel, s a nagygazdák erre kertészeket alkalmaztak.

A pusztza népessége közigazgatási szempontból 1881-től 1934-ig Kistelekhez tartozott, az egyházi szolgáltatásokat előbb a *csanyi* (csanyteleki), az 1920-as évek végétől a kisteleki római katolikus plébánia látta el. Csanytelekre, kivált télen, nagyon nehéz volt a vízjárta földúton bekocsizni, ezért 1929 táján az árpádhalmi iskolához összehívták a módosabb gazdákat, akik úgy szavaztak, hogy inkább a kisteleki

⁵⁹ VICSAY LAJOS 1929. 231.

⁶⁰ VICSAY LAJOS 1929. 231.

⁶¹ Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. M. Stat. Közl. Új sor. 99. Bp. 193.

plébániához tartozzanak, úgy is oda járnak ügyes-bajos dolgaikat intézni, piacozni. Kistelek monográfusa az 1920-as években így jellemezte Felső-Pusztaszert: „Igazi puszta. Napi járóföldre emberlakta falvaktól, vasúttól, templomtól, műveltségétől. Ez a magára utaltság meglátszik lakosságán is, magabazárkózott, pusztaimádó magyar, ki féltékenyen őrzi anyavárosának, Kecskemétnek sajátságait.”⁶² A jellemzés romantikus szemlélettel íródott, de megállapításai — legalábbis a kecskeméti származású törzslakosságra nézve — valóságok. Egy másik szerző szerint „...nagyobb ünnepekre ma is (az 1930-as években; J. A.) hazajárnak Kecskemétre, sőt az idősebb emberek még ma is Kecskeméten temetetik el magukat.”⁶³ Tegyük hozzá, tudunk olyan kecskeméti származású gazdáról, aki 1895 táján már Kisteleken vett házat és öreg napjaira oda tért meg pihenni. Igaz, Kecskeméten élő rokonait évente ő is meglátogatta. Ha Kecskemétre mentek, úgy emlegette: „*Mönyünk haza.*” (Hatvani András, 1825—1903. Unokájának közlése, 1982.)

A Hatvani-család pusztaszteri gyökérverését érdemes röviden áttekintenünk: Hatvani András 1866-ban 65 holdat, az újabb legelőosztáson, 1878-tól 96 holdat árendált. Mind a két bérföldre tanyát épített. Ezenkívül a közeli Pálos pusztán (ma Csolyospálos, Bács-Kiskun m.) 60 hold földet vásárolt. Pálosi földjén tanyát is épített, nagyobbik részét föltörte, szántotta-vetette, de a tanyába lakót fogadott. Három fiút és két lányt nevelt föl. 1884-ben két fia egyszerre házasodott és két esztendeig apjával együtt gazdálkodott. Amikor 1886-ban külön kenyérre mentek, mind a három nős fiú 32—32 hold haszonbéres földet kapott. Az egyik fiú jussföldjén tanya is állott, bátyjai azután építettek. Miután a pálos-pusztai földre fiai nem tartottak igényt, Hatvani András azt eladta és az árán 1895 táján Kisteleken házat vásárolt. Ez figyelemre méltó körülmény, mivel az anyavárostól való elszakadást jelzi. Egyik fia Hatvani László (1860—1950) 1894-ben az árendás földjével szomszédos Bagiföldből 50 holdat vásárolt meg. A vásárláskor 800 korona kaúciót kellett letenni, amihez nem volt együtt a pénzüik. Felesége „hazament” Kecskemétre és a nővérétől kért kölcsön. Az 1910. évi árverésen még 50 hold örökföldet vett át egy korábbi bérlőtől. Élete hajlatán, 80 éves korában a község formálódó belterületén építtetett két szoba—konyha—kamra—verandás, fordított házat. Gyermekeit az 1880—90-es években Kecskeméten keresztelték, de a harmadik pusztaszteri nemzedék sarjait már Kistelekre vitték kereszteltetni, és a 20-as években ott is esküdtek.

Az egész határ felosztását ábrázoló kéziratok térképek a *Kovácsshalom* melletti pusztaházat, a *pusztabíró* földjét, közelében a csárdát, a bogárn- és kovácsműhelyet tüntetik föl. A pusztabíró képviselte a tanyaiak között a hatóságot, aki a hivatalos ügyek ellátásáért tekintélyes illetményföldet kapott.

1925-ben a határban három tanyai iskola állott.⁶⁴ Az árpádalmi iskola 1911-ben, a visszaemlékezések szerint úgy épült meg, hogy a volt csárdát felújították, tanítói lakássá alakították, és hozzá toldották a terméskő alapra épült, tágas tantermet.⁶⁵ Azelőtt — sajnos nem tudjuk, mikortól fogva — a pusztabíró házában folyt a tanítás. A *szárnyékhalmi* és a mai belterületen álló elemi népiskola építésére a város a

⁶² VICSAY LAJOS 1929. 229.

⁶³ PITY ISTVÁN: Pusztaszert. In.: CSÍKVÁRI ANTAL 1938. 64.

⁶⁴ BML, Kecskemét v. levéltára, Felső-Pusztaszert átnézeti térképe. Kecskemét, 1925. április 4. Kerekes Ferenc műszaki főtanácsos.

⁶⁵ A visszaemlékezésekből arra lehet következtetni, hogy a csárdát teljesen nem bontották el, hanem falai — legalább részben — beépültek az árpádalmi elemi népiskola épületének abba a részébe, ahol a tanítói lakás volt. Írott forrás erről nem maradt fenn. A Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága 1981—82-ben ezt az iskolaépületet telepítette át az ópusztaszteri Nemzeti Történeti Emlékparkba.

legújabb haszonbéres földek osztásakor külön-külön 2 hold 400 négyszögölnyi földet hasított ki.

Spontán szerveződő falumag 1934, Pusztaszer önálló községgé nyilvánítása előtt nem keletkezett. Az 1920-as évek második felében Kecskemét a Tömörkény felé eső határreszen, Madari Gergely gazda földjén agrárproletár családok számára 400 négyszögöles házhelyeket parcellázott. Így épült ki a ma is meglévő *Munkástelep*, amit az első években *Mákfalunak* emlegettek, mivel nincstelen lakói sok mákot termeltek. Más elnevezése *Brungó*.

Felsőpusztaszer népessége 1926-ban 1691, 1930-ban 1857, 1941-ben 2175 fő volt,⁶⁶ tehát századunk második negyedében egyenletesen növekedett, ami azzal magyarázható, hogy a 19. századi és század eleji telepések utódai ittmaradtak, családot alapítottak, tanyát vertek a fölöstött pusztán, mivel életheletőséget találtak rajta. Közben természetesen az elődöktől haszonbérelt, majd megvásárolt 50, olykor 100 holdas pusztarészek egyre aprózódtak. 1934-ben, az önálló községgé válás évében Pusztaszeren már 496 tanya volt. 1949-ben valamivel nagyobb területen 594 lakóházban 2470 személyt írtak össze: közülük a csöpp faluközpontban 18 lakóházban 61, a Munkástelepen 59 házban 233 személy élt,⁶⁷ — tehát a ténylegesen külterületen élt 2409 fő, a lakosság 97%-a.

Felsőpusztaszer benépesedését Kecskemét birtokpolitikája határozta meg. A város a pusztából előbb haszonbéres földeket parcellázott, akárcsak Szeged városa, de Kecskemét nem osztott 50 kat. holdnál kisebb pusztarészeket, így itt a parcellázás során csak módos gazdák, civisek, kereskedők, vállalkozó kisbirtokosok jutottak földhöz, akik a feltört homokföldön hamarosan tanyákat építettek, de maguk nem költöztek oda, hanem béreseikkel és hónapszámosokkal műveltették a földet. A 19. század utolsó évtizedeiben már több kecskeméti gazda pusztaszeri földjén élt és maga gazdálkodott. 1903-tól Kecskemét városa szőlőültetésre 4—5 holdas homokföldeket, 1905-től szántóművelésre nagyobb földdarabokat is örökáron elárverezett. Az előbbi árverésen környékbeli kisparasztok, az utóbbiakon kisteleki, szegedi földi gazdák is számos parcellát vásároltak, így új elemekkel gyarapodott a felsőpusztaszeri tanyák eredeti, kecskeméti származású törzslakossága. A részben feltört, részben még töretlen földek adásvétele útján törekvő környékbeli (tömörkényi, sövényházi) kisparasztok is részt vettek a határ benépesítésében.

A 19. század második felében Felsőpusztaszerre a nagy birtoktesteken gazda- és nagygazdatanyák voltak jellemzőek. Századunk első évtizedeiben a nagygazda-birtokok elaprózódtak vagy eladogatták azokat és 20—30 kat. hold körül „csomósodott” az átlagos birtoknagyság.

Sajátos fejleménye a község településtörténetének a *Munkástelep*, ahol 20—25 év alatt 59 szegényparaszt család épített magának otthont. Ezek a családok nagygazdáknál, úri birtokosoknál keresték betevő falatjukat. Jellemző, hogy 1934-től, majd nagyobb lendülettel 1950 és 1960 után nem a Munkástelep épült a falu központjává. Ennek vizsgálata azonban túlmutat földolgozásunk időhatárán.

⁶⁶ Források: VICSAY LAJOS 1929. 231., M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 333.

⁶⁷ KSH 1949. évi népszámlálás 11. Bp. 1951.

7. Az uradalmi birtok településtörténete

A török hódoltság után Csongrád megye, Szeged földjeit és a sokáig vitatott birtokjogú kun pusztákat kivéve, a királyi kamara tulajdonába került. A Szegedtől északra fekvő Tisza jobb parti terület előbb a Károlyiak, 1728-ban pedig gróf Erdődy György, királyi kamarai elnök tulajdona lett. Az 1733. évi adománylevelél két falut (possessio Mindszent és Algyő) és hat pusztát — *Temerkén* (Tömörkény), Pusztaszer, Sövényháza, Sörkéd, Dócz, Fark alias Kovácsd (Kovácsd) prédiium — sorol fel, melyek határa közel százezer holdra rúgott.¹ Az uradalom területéből — mint a bevezetőben indokoltuk — vizsgálatunk a tiszántúli Mindszent községre és a folyón inneni Tömörkény pusztára nem terjed ki.

Amikor Erdődy Györgyöt a hatalmas uradalom birtokába beiktatták, annak jelentős része haszonbérlet volt. Sövényháza, Dóc és Serkéd pusztákat Szeged városa vette bérbé a kamarától, Pusztaszer kecskeméti nemesek és civisek bérelték, Ányás pusztán pedig 1722-ig Tömösváry János szegedi főbíró, majd Andrássy Zsigmond alispán volt a birtokos. Látható, a városok és a mezővárosi polgárok a 18. század elején — birtokaik elhúzódó pörei miatt is — minden alkalmat megragadtak bérelt vagy zálogos puszták szerzésére, ahol általában állataikat legeltették és telelőn tartották. Am itt a puszták másféle hasznosítására is akadt példa. Szeged városa ugyanis lehetővé tette, hogy a bérelt pusztákon dohánykertészek telepedjenek meg. A dohánytermelés az allodiális földeknek intenzív, korábban nem alkalmazott használatát jelentette, és számottevő migrációt indított el a termelésre alkalmas uradalmi pusztákra. Mielőtt a kertészségek kialakulására térnénk, bemutatunk egy 1779. évi tanúvallomást, mely a puszták két, különböző hasznosítására példát nyújt. Johannes Kún Szabó, alis Kakuk, kb. 79 éves ányási lakos vallomását a pusztaszeri határperben rögzítették.²

„... Ezen Tanú már 50 esztendőktől fogva Ányáson Pusztaszer és Tömörkény Pusztáknak szomszédságában lakván, és az idő alatt 42 esztendőig néhai Andrászi Sigmond úrnak ispánnya lévén, innen tudgya, hogy Pusztaszeri és Tömörkényi pusztákat választó határoknak tartottak a Barátok Fokán sokkal alább a Kis Tisza mentiben az Kapa Fok, hol is *Kecskeméti Lakosok a Tanú láttára sokszor nádat vágtak és sertéseiket ott szabadon legeltették; Két Gyékényes Ér, vagy is Káté Szeg, a holott is Kecskeméti lakos néhai Kalocsa Istváynak szénáját öszve rakva látta és marhát ott telelni s legelni tapasztalta...*” (kiemelés J. A.).

Az 1729 óta Ányáson lakó tanú tehát látta, hogy a kecskemétiak a szeri pusztán, a Kis-Tisza mentén szarvasmarhákat, sertéseket legeltettek és a marhák teletetésére szénát is tároltak. Vallomásában fölemlítette még a „*Baksi dohányos Pap Jánosnak kertiyiben lévő határt, mellynek fölállításakor*” ő maga is jelen volt. Bár nem tudhatjuk, hogy a tanú a dohányos kertjét melyik évben látta, a vallomást a dohánykertek korai említései között tartjuk számon.

1775-ben Erdődy Kristóf az egész uradalmat elzálogosította egy itáliai bankháznak, a „genuai társaság”-nak. A bankház nem járt jól a birtokkal, mert az eladósodott Erdődyek más hitelezőivel pörökbe keveredett, majd a napóleoni háborúk alatt az uradalom állami zárlat alá került. Végül a „genuai urak” egyikének, Pallavicini János Károlynak özvegye, gróf Zichy Leopoldína vette meg a birtokot 1803-ban. Kecskemét polgárai nem mondtak le a szeri pusztá zálogként használt felső részéről,

¹ A terület birtoklástörténetére vonatkozó adatok forrása. HORNYIK JÁNOS 1865. 228—231.

² A tanúvallomást idézi Hornyik János 1865. 241—242.

s az új birtokos jobbnak látta velük a megegyezést: így Felső-Pusztaszer 1827-ben Kecskemét tulajdona lett.

Az uradalomból Pallavicini Eduard 1835-ben el nem idegeníthető hitbizományt létesített, mely 1870-ben Sövényháza néven önálló községgé szerveződött.³ Területe az 1880-as években 66 000 holdat, a századfordulóra pedig az ún. „eszmei község” 55 718 kat. holdat foglalt magában.⁴

a) Dohánykertészségek

A kincstári, majd uradalmi földeken létrejött kertésztelepekről Reizner János és Takács Lajos tárt föl gazdag levéltári forrásanyagot.⁵ Kutatásaikból ismert a kertészségek kialakulása, népességének származása és sorsa. Eredményeiket három kertészösszeírás, az I. katonai adatfelvétel és az 1786. évi kataszteri felmérés elemzésével egészítjük ki.

A kertészségek kialakulásának feltételeit — főleg Takács Lajos nyomán — az alábbiakban összegezzük:

1. A tájon nagy kiterjedésű szabad földek terültek el, amelyek benépesítésére sem a magánföldesurak, sem a zálogbirtokosok és bérlők évtizedekig nem törekedtek. Pedig e földeken a 15—16. században több falu élt, és épp e faluk léte bizonyította, hogy ezek a földek megtelepedésre alkalmasak.

2. A 18. században igen megszorodott a mezővárosi zsellérség.

3. Az 1730—40-es években a dohány iránti kereslet országszerte megélnkült, és éppen Szeged városának a tiszai víziút révén kedvező szállítási lehetőségei voltak.

4. Végül szerepet játszott az is, hogy az uradalom több pusztáját éveken át Szeged haszonbérelte.

A dohánykertészek számottevő része Szegedről települt és többségük városi házáat is megtartotta. Az 1758. évi összeírásban 49 sövényházi kertész közül 40-nél olvasható ez a megjegyzés: „*Domicilium habet Szögedini.*”⁶ Az 1763—64. évi összeírás szerint Sövényháza pusztán 2 zsellér kivételével mindegyik — 34 kertész — Szegedre adózott, a dóciak pedig valamennyien (17 fő) Szegeden fizették a házadót.⁷

1767—68-ban az egyes kertésztelepekről az alábbiak adóztak Szegedre.⁸

Ellés (Csongrád mellett)	1 kertész
Dócz	15 kertész
Serkéd	12 kertész
Serkéd-Rákos	3 kertész
Serkéd-Temető	8 kertész
Sövényháza	18 kertész
Szaporhegy	1 kertész
Fark	1 kertész
Kenderes	5 kertész
	64 kertész

³ Reizner János 1895. 329. — Az uradalom birtokterülete 1900 óta Sövényháza néven szerepel a népességi összeírások adatsoraiban.

⁴ M. Stat. Közl. Új sor. I. Bp. 1902.

⁵ REIZNER JÁNOS 1895., TAKÁCS LAJOS 1964. 43—94.

⁶ TAKÁCS LAJOS 1964. 57.

⁷ CsML, Szentés, Kigyújtott összeírások 283. — Megjegyzés a sövényháziaknál: „*Sequuntur Nomina eorum, qui tum a capite, tum vero a facultatibus Szegedinum contribuunt.*”

⁸ CsML, Szentés, Kigyújtott összeírások 227.

1775—76-ban a vizsgált területen levő Tisza jobb parti kertésztelepeken az alábbi dohánytermelőket vették számba:⁹

A kertészség neve	Hospites	Zsellér	Szegedi adófiz.	Bíró	Összesen
Baks	31	1	—	1	33
Annyás (sic!)	33	—	3	—	36
Dócz vizen innen	3	—	2	—	5
Dócz vizen túl	10	1	34	—	45
Percsora	—	—	3	—	3
Kútörés	—	—	5	—	5
Serkéd, Hat Rongyos	58	—	5	1	64
Sövényháza, Szaporhegy	10	—	24	1	35
Fark	—	—	2	—	2
Kovázd	3	—	—	—	3
Kenderes	2	—	1	—	3
	150	2	79	3	234

A három, időben közeli kertész-összeírás névanyagát összevetve kiderül, hogy az 1763—64-ben Szegedre adózó 103 kertész közül négy évvel később 31, tizenkét év múlva mindössze 14 lakott korábbi telephelyén, de az eltávozottak helyére újak érkeztek, részben szintén a Városból. Ismert, hogy az uradalom általában rövid lejáratra szerződött a kertészekkel: 1828-ban az ányásiakkal egy éves, a dóciakkal és a hantháziakkal 10, Homok kertészség telepeseivel pedig 15 éves szerződése volt.¹⁰

Tegyük hozzá: a kertészek rossz haszonbérfizetők voltak. Azok, akiknek a számításai nem váltak be, szerződésük lejártával más kereset után néztek. Takács Lajos szerint vándorlásukhoz hozzájárult, hogy szabadon gazdálkodtak, vagyis a dohányföld kimerülése után új földet törtek föl, amihez esetleg újabb ármentes háttságot kellett fölkeresniük. Az elvándorlás tényének megállapítása mellett hangsúlyozzuk, hogy a kertésztelepek népessége a 18. században és a 19. század első felében nem csökkent, sőt növekedett.

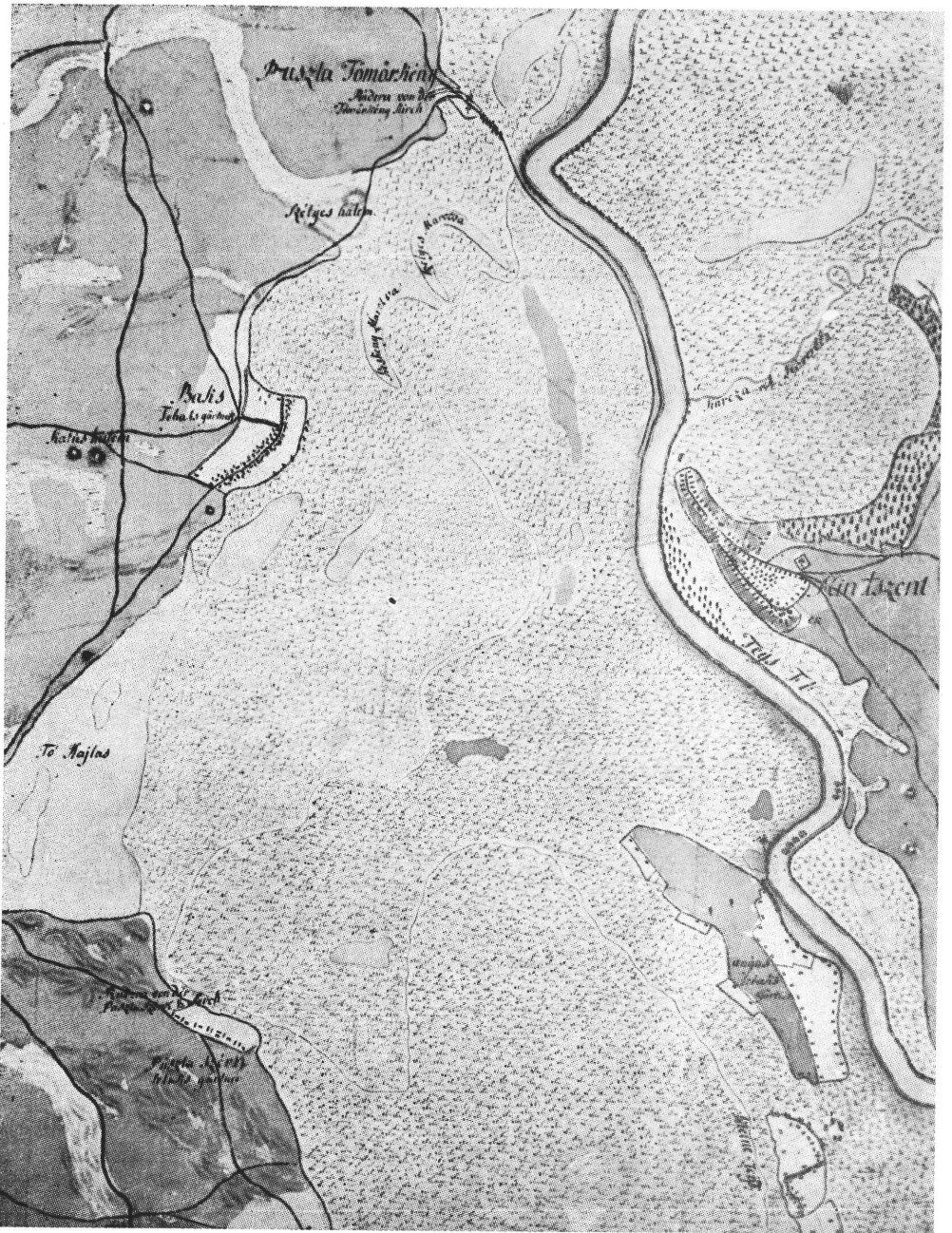
Az I. katonai adatfelvétel jól mutatja azokat a nyerstáji, természeti viszonyokat, amelyek között a kertészek megtelepedtek. Északról dél felé haladva, *Baks Tobaks Gärtners* a Tisza-melléki vízállásos rétság peremén települt, a Csongrádra vezető út mentén (38. kép). A térkép egy utcás településnek mutatja, 35—40 házzal, és úgy találjuk, a lakóházak mellett gazdasági épületeket is föltüntet.¹¹ Az úttól távolabbi szántóföldeken 7 épület található. Az I. katonai felvételt más térképekkel egybevetve úgy látjuk, hogy a kertészet a később kiépült baksi major helyén volt, a *Keskeny* és *Széles Morotvának* nevezett egykori folyóágaktól Ny—Dny-ra. Boros Frigyes 1858. évi kéziratos térképe ugyanezen a helyen két hosszú házsort ábrázol „Pr. Baks” jelöléssel,¹² ami egybevág a kertészet 18. század végi képével.

⁹ CsML, Szentes, Kigyűjtött összeírások 317.

¹⁰ BARTA LÁSZLÓ 1981. 38—40., 43.

¹¹ A dohánykertészségeket az I. katonai felvétel következő lapjai ábrázolják: Coll. XVIII. Sectio 28, 29, 30. és Coll. XIX. Sectio 29.

¹² CsML, Szentes, T 57.

38. kép. Baks, Puszta Szer, Ányás kertészség az I. katonai térképfelvételen, 1784. A térkép jelöli a Tisza-menti áradmányos rétséget, az utakat, a templom-romokat és az egyes kertészházakat.

Bakstól délre, a pusztaszeri monostor romjai mellett, délkeleti irányban terült el „*Pusztaszérk*” (Pusztaszer) kertészség. Szántó földje a baksinak kb. egyharmada volt, és az út mentén 15 épület állott. (38. kép) Bizonyos, hogy a középkori, a török alatt elpusztult Szer mezővároska helyén feküdt.

A Tisza közelében két különálló, hosszú domborlaton települt *Anyas* (Anias) kertészség. Az északabbi, a folyó partján fekvő hátság szántó földjein 40 épület számolható meg, szomszédságában egy nagyobb területű kaszálón (vagy legelőn?) pedig 6 épület (38. kép). Utóbbiak rendeltetését nem ismerjük. Föltehető, hogy a kertészek vagy más bérlők állattartást szolgáló építményei lehettek. Ettől D-re, a Kis-Tisza („*Kleine Teiss*”) mellett, vizes réttel körülvett, kifli alakú hátságon feküdt a kertészség másik része. Ez utóbbi szárazulat jól kivehetően két részre különült. Északi nyúlványán egy kápolnát és környékén 22 épületet tüntetett föl a térképrajzoló. Az épületek nagy része házsorba rendeződött. Ismert, hogy Anyáson az egyik bérlő, Andrászi Zsigmond Csongrád megyei alispán majort építtetett. Valószínű, hogy kartográfiai forrásunk az ányási kápolna körül e major épületeit ábrázolja. A hátság nagyobbik részén — melyet a térkép „*Anias Gärtner*” néven jelöl — a dohánykertészek szántó földjei terültek el, amelyeken 19 szétszórt fekvésű épület számolható meg. Boros Frigyes térképe és annál kb. egy évtizeddel későbbi II. katonai felvétel szelvénye az északi hátságot *Külső Anyás*, a tőle délre fekvőt *Belső Anyás* néven ismeri.¹³ A két árvízmentes kiemelkedésen 49 kertésházat vehettünk számba.

Pusztaszertől délre terült el „*Sas Üllés*”, ettől keletre „*Kő Töres*” kertészség. Sasüllés 1778-ban, Kőtörés 1772-ben bukkan föl a kertészösszeírásokban. Előbbin a nagy területű szántó földekhez képest mindössze 13, utóbbin 7 épület rögzíthető. E két kertészteleptől délre mindenfelől víz vette körül Dócz kertészséget, amely az összeírásokban „*Dócz trans aquam*” nevezetű teleppel azonosítható. Térképünk itt 30 épületet jelöl, és szembetűnő, hogy a szántóktól eltérő színezésű, körülpontozott, jelekkel tagolt kis térségeket is föltüntet. (39. kép). E térképjelek magyarázatára az I. katonai felvételt tárgyaló szakirodalomban nem találunk támpontot.¹⁴

Előbbiektől délre, a szegedi út mellett jelöli a katonai térkép a *Homoki Csárda* kertészséget, amely a korábbi összeírásokban *Serkéd*, *Serkéd-Rákos* és *Hatrongyos* néven szerepel. Térképünk ezen a telepen 42 épületet tüntet föl, délebbre, vízállással elkülönített, megnevezetlen (?) szántóterületen pedig még 32 épületet (39. kép). Ezek az uradalmi birtok legnagyobb, összefüggően dohánytermesztésre hasznosított szántó földjei. Művelésükben a kedvező természeti föltételeken kívül bizonyára szerepet játszott a Szegedhez való közelség, az a körülmény, hogy a szegedi út mellett terültek el, ami előnyös volt a kertésznek vállalkozó szegedi zsellérek számára. E kertészségtől a Tisza felé, két kisebb szántóterületen a térkép 6 illetve 4 épületet jelöl (39. kép). Jól megállapítható környezetük (tó, vízállásos rét) alapján és a megjelölt házakat figyelembe véve a két szántó földet a *Szokonyi* és *Serkédi sziget*ben levő kertészettel azonosítjuk, melyek Algyő 1786. évi földadókönyvében szerepelnek.¹⁵

A Fehértó északi oldalán fekvő szántó földeket térképünk „*Szegediner Gärtners*” néven jelöli. Ezt a területet ismert forrásaink sem előbb, sem utóbb nem tüntetik fel

¹³ Anyást a II. katonai felvétel (1861—1866) Section 59., Colonne XXXVII. jelzetű térképszelvénye ábrázolja.

¹⁴ EPERJESSY KÁLMÁN: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. Föld és Ember, 1928., BORBÉLY ANDOR—NAGY JÚLIA: Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. Térképészeti Közlöny, Bp. 1932. II. 1—2. Hasonló jelölések több szeged-felsővárosi és néhány algyői szállítás mellett is találhatóak. Megkíséreltük feloldani e térképjeleket, de erre más összefüggésben térünk vissza.

¹⁵ CsML, A Pallaviciniek mindszent-algyői uradalmának iratai 1786—1944. Algyő uradalmi földadókönyve, 1786.

39. kép. Sas Ülés, Kő Törés, Ányás, Dócz, Homoki Csárda kertészség és az algyői szállások egy része az I. katonai térképfelvételen, 1784. A nagy kiterjedésű Homoki Csárda kertésztelepen az utak is kirajzolódnak.

dohánykertészetnek, az 1860-as években a térség már szőlőtelepítés („Algyő szőlő”)¹⁶ az 1879. évi nagy tiszai árvíz után pedig Pallavicini Sándor itt parcellázott házhelyeket (l. Sándorfalva telepítése).

Algyő és Tápé között három kisebb ármentes háton telepedtek meg a kovázdi, farki és kenderesi kertészek. *Kovázdon* és *Kenderesen* 1784-ben 3—3 dohánykertész élt, mint 1775-ben is.

Összegezve az I. katonai felvétel tanulságait, megállapítható, hogy az uradalom területén létesített kertésztelepek részben a több kilométer széles tiszai ártér peremén feküdtek, mint Baks, Pusztaszer, Sas Úllés, Homoki Csárda, Kötörés — részben az ártérből kiemelkedő szigetszerű hátságon, mint Anyás, Dócz, Szokony, Serkéd, Kovazd, Fark és Kenderes. Ezek a folyómenti hátságok néhol az Árpád-kor óta,¹⁷ néhol már régebben emberi telephelyek voltak,¹⁸ és 18. századi megszállásukhoz az is hozzájárult, hogy homoktalajuk a dohánytermesztésre kitűnően megfelelt.

A kertészségek népességéről Algyő 1786. évi kataszteri fölmérése nyújt új ismereteket.¹⁹

A határ szakaszának és a kertészetnek a neve	A kertészházak száma
<i>Berki Föld</i>	7 kertészház
<i>Farki Föld</i>	3 kertészház
<i>Farki Szőlők</i>	3 kertészház
<i>Alsó Posványok</i>	
Kovazd és Fark Telek	4 kertészház
<i>Felső Posványok</i>	
Szokonyi kertészek	6 kertészház
Serkédi Szigetben levő kertészek	3 kertészház
<i>Sövényház és Eperjeshát</i>	
Sövényházi kertészek	31 kertészház
<i>Kintelen</i> nevű uraság földjén	3 kertészház
<i>Bánom</i> nevű uraság földjén	5 kertészház
<i>Förtő</i> melletti kertészek	3 kertészház
<i>Akasztófa dűlő</i>	6 kertészház
<i>Szoporhegy</i>	
Romafü-i kertészek	7 kertészház
Hotta Földe-i kertészek	4 kertészház
Szoporhegyi kertészek	5 kertészház
<i>Serkédi Temető</i>	
Serkédi temetői kertészek	21 kertészház
Rákoson levő kertészek	14 kertészház
<i>Sveiczter Járás</i>	
Romafü-i kertészek	5 kertészház
<i>Csiba Föld</i>	11 kertészház
<i>Serkédi Járás</i>	3 kertészház
<i>Serkédi Homok</i>	43 kertészház
<i>Külső Dócz</i>	27 kertészház
<i>Belső Dócz</i>	83 kertészház
	297 kertészház

¹⁶ II. katonai felvétel: Section 60, Colonne XXXVII.

¹⁷ Vö.: TROGMAYER OTTÓ—ZOMBORI ISTVÁN: 1980. 10—31., 65—69.

¹⁸ TROGMAYER OTTÓ: Der Schatzfund von Baks-Levelény. MFMÉ. 1966—67. 1. Szeged, 1968. 15—29.

¹⁹ Valószínű, hogy Algyő részletes határfelmérése a II. József-kori országos kataszteri felmérés keretében történt. Utóbbira irodalom: FÖRDŐS LÁSZLÓ: A II. József-féle kataszteri földmérés Magyarországon. Föld és Ember, 1930., DÁVID ZOLTÁN: Magyarország első kataszteri felmérése (1786—89). Tört. Stat. Bp. 1960. 33—58. — Mindenesetre Algyő 1786. évi földadókönyve páratlan és még nem használt forrás az uradalom és a község 18. századi mezőgazdaságának és települési viszonyainak megismeréséhez.

A táblázatban kimutatott kertészházak mind sorszámmal voltak jelölve, ám a kataszteri felmérés készítői jegyzékbe vettek még 22 „numerus” nélküli dohánykertészt, akik közül többen a földjén már ház is állott. A szám nélküli kertészeket, illetve kertészházakat két megfontolásból nem szerepeltetjük az összegezésben: egyrészt a könnyebb áttekinthetőség végett, lényegesebb azonban az a körülmény, hogy forrásunk szerint a „Helységnek foglalatyán” kívül „*vagynak Szállások, Kortsmák és Kertészházok, 334 a Populáris Conscriptio szerint...*” A határbeli szállások és kocsmák számát figyelembe véve a kertészházak fenti kimutatása jobban közelít az egykorú népességi összeírás számadatához.

Számos kertésznek több tagban volt a dohányföldje, különösen a nagyobb kertészetekben: Sövényházán, Serkédén, Dócon. Egy-egy kertész legalább 1,5—2 hold, de többnyire 3,5—4 kat. hold dohányföldet bérelt, bár 1786-ban a három kovászdí dohánykertész 1 holdon alóli földet használt. A kis kovászdí hátságon a Tisza áradásai bizonyára nem tették lehetővé nagyobb terület tartós művelését. 1 holdra az összeírók 20 000 dohánypalántát számítottak.

Sok kertész 1-2 holdnyi szántót, kisebb területű kaszálót is bérelt, rendszerint a dohányföld szomszédságában, — ahol a talajadottságok lehetővé tették.

A *Serkédi sziget*ben élő 4 dohánykertész — Szabó Ferenc, Tóth János, Bardos József és Vér Pál — viszont 1786-ban 58 és $\frac{1}{2}$ hold kaszálót bérelt, amelyen 468 mázsza szénatermést állapítottak meg az összeírók. A béreleményből jelentős jószág-tartásra lehet következtetni. A házat gyakran nem a dohányföldön, hanem a rajta kívüli szántón építették. Az épületre számosan csak 40—50 négyszögölt hagytak ki, mások 200—300 négyszögölt is kivontak a művelés alól a háztelkek számára.

A kertészek egy része nádtetős, szellős pajtát is épített, ahol a felfűzött dohányleveleket szárították. Érdekes, hogy a tóval körülvett *Belső Dócon* csaknem minden dohánykertésznek volt pajtája, a második legnépesebb kertészségben, a *Serkédi Homok*on viszont csak egynek, *Sövényházán* pedig egynek sem. Pontos magyarázatát nem tudjuk. Valószínű, hogy a hosszabb helybenlakásra berendezkedő és az átlagosnál többet termelő dohánykertészek készítettek állandó pajtákat, így azok a tartós letelepülés, törzsökös kertésszé válás fokmérői is lehetnek.

Belső Dócon sok kertésznek 40—70 négyszögölnyi palántása, hasonló vagy valamivel nagyobb kertje is volt, de ez nem általános. A palántást és a házi kertet kivonták az adóalapul szolgáló földek összterületéből.

A kertészek származására egy megjegyzésből következtethetünk: a kataszteri felmérés szerint *Külső Dócon* a szegedi kertészek 142 719 négyszögöl, az „all-gyeövi” kertészek 83 741 négyszögöl szántóföldet használtak. Tekintve, hogy e kertészségben 27 házas kertész és házszám nélküli földön még 12 kertész dolgozott, egy kertészre átlag 3,6 kat. hold szántó jutott.

Az időben egymáshoz közeli források nem egyöntetűen nevezik meg a kertészségeket. Az I. katonai felvételen *Homoki Csárda* néven jelölt, 42 házzal megült kertészet pl. az igen alapos kataszteri felmérésben e néven nem szerepel, viszont benne van *Serkédi Homok* kertészet, ahol 43 házat írtak össze. A kertészházak száma és a kertészet fekvése alapján a kétféleképp megnevezett terület szerintünk azonosítható. A Fehértó-széli, szegediekkel benépesült kertészséget („Szegediner Gärtners”) pedig a kataszteri felvételen említett *Csiba-földi* kertészzel azonosíthatjuk. Elképzelhető, hogy az adatfölvételek készítői — írott forrás híján — bemondás után jelöltek egyes területeket, és mivel egy-egy határrészt lakóik két vagy több néven is emlegettek (erre számos példát tudunk, pl. *Gyevi puszta* — *Homokpuszta*), így kerülhettek a felvételekbe különböző megnevezések. Ezért azután abból, ha egy kertésztelep neve

a forrásokból eltűnik, nem lehet messzemenő következtetést levonni.²⁰ A változásokat csak a kertészek nevét tartalmazó összeírások ismeretében lehet pontosan megállapítani. Ilyenek a Takács Lajostól használt kertészösszeírások és ilyenek az 1786. évi kat. felmérés tételes birtokívei. Érdemes volna ezek és még további összeírások — pl. az 1828. évi Regnicolaris Conscriptio — névanyagát összevetni, de jelen településnéprajzi munkánkban erre nem vállalkozhatunk. Csak egy példát említünk: 1775—76-ban Sövényházán és Szaporhegyen 24 Szegezen adózó dohánykertészt vetek számba,²¹ közülük 11 személy 1786-ban is ugyanott kertészkedett.

Az eddig elemzett forrásokban nem szerepel a 19. század első felében jelentős *Hantház* kertészség. Neve a dóczy kápolna keresztelési anyakönyvében 1794-ben bukkan föl.²² Abban az esztendőben a kápolnában 84 újszülöttet kereszteltek, s közülük 32 Hantházán született. A század fordulójáig kísérvé a bejegyzéseket, évről évre Hantházról vitték a legtöbb újszülöttet kereszteltetni. 1798-ban 97 megkeresztelt közül 33 származott Hantházról. Létezett tehát egy kertészség, melyet a 8—14 évvel korábbi adatfelvételek más néven jelöltek. Boros Frigyes 1858. évi térképe²³ *Pr. Hantháza* néven azon a területen jelöl lakott települést, amelyen az I. katonai felvétel (1784) *Sas Üllés* kertészséget tünteti föl (39., 40. kép). Két forrás Hantháznak Dócczal való azonosságára utal.²⁴ Bizonyosságot nyújt az 1828. évi összeírás, melyben a dohánykertészet így szerepel: „*praedium Külső Dócz seu Hantháza.*”²⁵ Fényes Elek így említi: „Hantház másképp külső Dócz.”²⁶ Bizonyos tehát, hogy az 1790-es évek közepétől a helybeliek a korábban *Külső Dócz*, *Sasüllés* megjelölésű kertészséget (vagy kertészségeket) nevezték *Hantháznak*. 1828-ban a népi név az összeírók följegyzésében is föltűnik. Maga a helynév kutatásaink szerint a gyephant építészeti felhasználásából származott. Kézenfekvőnek látszik, hogy ilyen földrajzi név — amely a házak anyagára utal — nem a település születése idején keletkezhetett, hanem valamivel később, amikor az ottlétőkre jellemzőnek találták, hogy hantból épült kunyhókban, házakban laktak. Úgy véljük, e körülmények magyarázhatják a Hantház helynév későbbi fölbukkanását és elterjedését.

Mint kimutattuk, az uradalom területén 1786-ban — Ányás, Baks és Pusztaszer kertészségeket nem számolva! — 297 kertészház állott, és a kataszteri összeírás még további kertészházakat vett számba, tehát a dohánykertészet a 18. század végén fejlődőben volt. Ha adataink mellé tesszük Reizner megállapítását, mely szerint az uradalomban 1791-ben 254 kertész élt, ²⁷ úgy látjuk, ez is a kertészségek változékonyságát bizonyítja, amire Takács Lajos rámutatott. Ez nincs ellentmondásban azzal, hogy a kertészségeknek jelentős törzsnépessége alakult ki. Meggyökeresedés és mozgás, migráció egy időben tapasztalható a kertészségek életében a 18. század utolján s a 19. század első felében is.

A század végére Ányás vált a legnépesebb dohánykertészetté a Pallavicini uradalomban. Akárcsak Dóczon, itt is kápolna épült, ahol — Vályi Andrástól tudjuk — 1788-tól helybeli káplán végezte az istentiszteletet.²⁸ A fennmaradt keresztelési anya-

²⁰ Vö.: TAKÁCS LAJOS 1964. 61—62.

²¹ CsML, Szentes, Kigyújtott összeírások 317.

²² *Matricula sacelli Docziensis inchoata Anno Domini 1789—1828.* Az ópusztaszeri róm. kath. plébánia tulajdonában. Az anyakönyvet 1789-től vezették, de a szülők lakóhelyét csak 1794 januárjától tüntették fel benne.

²³ CsML, Szentes, Csm. T. 57.

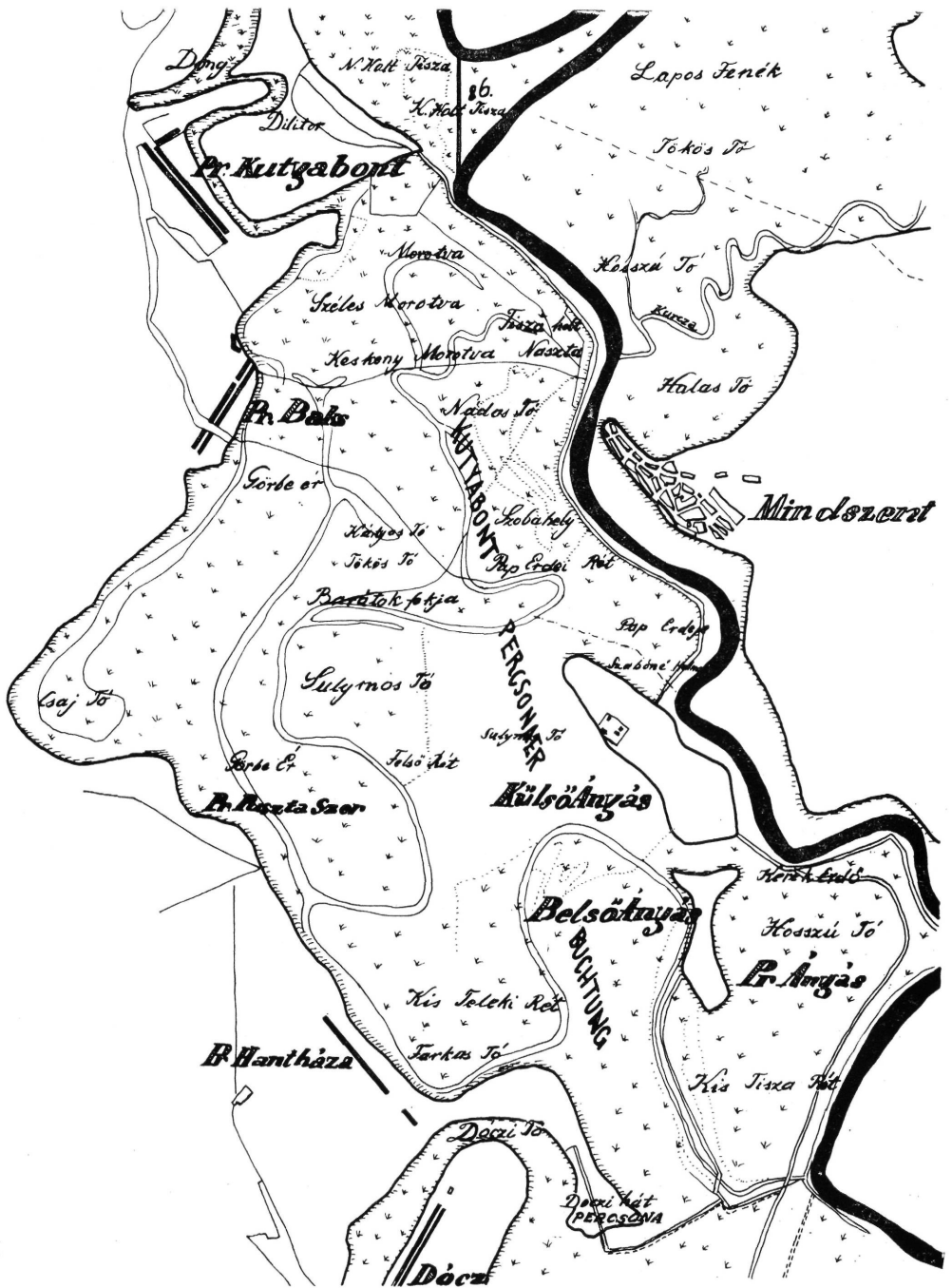
²⁴ Az 1786. évi földadókönyv és SCHÉNER GYÖRGY 1831. évi Csongrád megyét ábrázoló térképe, MFM Tört. Gyűjt.

²⁵ CsML, Szentes, Csongrád vm. adószedőjének iratai 1714—1848. b. Regnocolaris Conscriptio 1828. 68. kötet.

²⁶ FÉNYES ELEK 1839. IV. 173—174.

²⁷ REIZNER JÁNOS 1895. 334.

²⁸ VÁLYI ANDRÁS 1799. 38.

40. kép. Kutyabont, Baks, Kúlső és Belső Ányás, Hantháza, Dóc és környékük Boros Frigyes 1858. évi térképén: Situations Plan des rechtsseetigen Percsona-Szegediner Consortiums in der Csongráder V. Theiss fluss Section, CsML, Szentes. Rajzolta Kratochwill Mátyás.

könyv első bejegyzése 1787. aug. 29-én, a házassági anyakönyvé 1790. szept. 21-én kelt.²⁹ Az anyási kápolnában a lelkész baksi, mindszenti, serkédi fiatalokat is esketett. 1796-ban a Kamarához írt folyamodványban az anyásiak elpanaszolták, hogy kápolnájuk szegényes, egyetlen üvegtelen ablaka van, ezért homályos és télen hideg. Levelelünk így folytatódik: „Az Anyáshoz, melly 690 lelkeket számlál, olly tsekély a kápolnánk, hogy 10 lépésnyire terjed hosszaságra, hatra pedig szélessége, midőn azért a környül lévő más pusztákrul Tiszán innend, Tiszán túlad be tódul a Sokaság, majd fele az ájtatosságot óhajtó Népünknek az egy ablak és ajtón kívül tartózkodik, ha kedvetlen az üdő Sz. Misét, annál is inkább az Isten Igéjét nem halgathatván haza mégyen.”³⁰ Az anyási jobbágyságok segítséget kértek egy tágasabb templom építéséhez, ugyanakkor maguk százezer vályog kiverését vállalták.

A 18. század végén közel 700 lelket számláló Anyás népesebb volt, mint számos dunántúli vagy felvidéki falu, és nem sokkal maradt mögötte Hantház és Homok dohánykertészség lakossága sem. A 19. század első felének települési és demográfiai viszonyait a három ismert történeti-statisztikai kútfő, — Ludovicus Nagy, Fényes Elek és Palugyay Imre munkái alapján mutatjuk be. Igaz, a történeti demográfusok újabban kimutatták Ludovicus Nagy és Fényes Elek statisztikáinak több pontatlanságát,³¹ de hasonló hibahatárai pl. az 1828. évi Regnicolaris Conscriptio adatsorainak is vannak, ezért — településnéprajzi tanulmányt írván — inkább a publikált forrásokat használjuk.³²

A Pallavicini uradalom területén levő dohánykertészségek népessége a 19. század első felében

dohánykertészlet	1827		1839	1850	
	ház	lakos	lakos	ház	lakos
Anyás	121	741	883	135	1016
Baks	55	452	441	79	604
Dongér	59	368	348	61	414
Dócz (Belső)	61	449	610	—	458
Fark	2	12	—	—	—
Hantház v. Külső Dócz	104	597	716	127	844
Homok	93	750	750	109	596
Kenderes	5	31	?	?	
Kolompos	7	38	?	?	
Kovácsd	4	19	?	?	15
Kőtöres	8	57	?	?	44
Percsora	8	46	?	?	23
Pusztá Zeer (Alsó)	23	147	156	?	204
Síróhegy	62	397	410	67	488
Sövényház	54	354	389	45	332
Szentgyörgy	9	54	?	21	153

²⁹ Liber Baptisatorum ab anno 1787, Liber Copulatorum ab anno 1790. Anyás. Mindkettő az ópusztaszeri róm. kath. plébánia tulajdonában.

³⁰ Historia Domus Parochialis Anyasiensis. Ópusztaszer, róm. kath. plébánia. — Az 1840-ig latinul írt plébániatörténetben ez a kérelem az első magyar nyelvű bejegyzés.

³¹ Vö.: PÁPAI BÉLA: Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711—1867). In.: Magyarország történeti demográfiája. Szerk.: Kovacsics József Bp. 1957. 198., Mészárosné Bakos Ildikó—Fejesné Erdész Ágnes: Szeged és környékének demográfiai viszonyai a XIX. század közepén. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Diákkörének Kiadványai 1973. Szeged, 1973. 17—29.

³² LUDOVICUS NAGY 1828. 139—143, FÉNYES ELEK 1839. IV. 173—174., PALUGYAY IMRE 1855. — Összehasonlítottuk Ludovicus Nagy művének Csongrád megyei puszták népességére vonatkozó adatait az 1828. évi országos összeírás adataival és legtöbb lakott helynél mindössze 1—5%-os eltérést tapasztaltunk. A különbség egyedül Hantháza népességénél 8—9%-os.

Milyen következtetések adódnak e népességi statisztikából?

1. Ha az 1827. évi adatokat az 1786. évi kataszteri felméréssel egybevetjük, szembetűnő, hogy több, kertészekkel megült határrészen 1827-ben már nem vettek számba kertészházakat. Ilyen volt *Szoporhegy*, a *Serkédi Temető*, *Rákos*, *Rómafű*, *Akasztófa*, *Csiba föld*. E határrészeken korábban 5-6, legfeljebb 15-20 kertész települt meg, így az a tendencia tajzolódik ki, hogy a kis kertészetek megszűntek, a nagyobbak népessége viszont gyarapodott. Kézenfekvőnek látszik, hogy ahol több volt a művelhető szántóföld, így több kertészcsalád telepedett meg, ott a telep életképesebbnek bizonyult. Harminc-negyven vagy több család együttese *Dóczon*, *Hantházán* stb. nagyobb vagyonbiztonságot, védelmet is jelentett, mint ott, ahol csak 5-10 család élt egymás közelében, s több kilométernyi távol volt a legközelebbi lakott hely. Tudunk arra is példát, hogy a szomszédos pusztákat — melyeken dohánykertészek is éltek — közigazgatásilag együvé csatolták: 1850-ben *Sasülés*, *Kőtörés* és *Percsora* a náluk népesebb *Hantházával* alkotott egy községet. Arra azonban, hogy a kis területű és népességű dohánykertészetek 1850 előtt megszűntek-e, vagy „beolvadtak” egy közeli nagyobb kertészetbe, forrásaink nem nyújtanak egyértelmű tájékozódást.

2. 1827-ben az uradalmi dohánykertészségekben 675 házban 4512 lakos élt, ami az 1786. évi kataszteri felmérés kimutatásával egybevetve a kertészetek fejlődéséről bizonykodik. Különösen *Külső Dócz* vagy *Hantház* és *Homok* (1786-ban *Serkédi Homok*) kertészség gyarapodott erőteljesen 1786 óta.

3. A század közepéig új házak épültek, nőtt a lélekszám *Ányás*, *Baks*, *Hantház*, *Pusztá Szer* kertészetben, *Dóczon*, *Homokon* és *Sövényházán* viszont retardációt mutattak a statisztikai adatok. *Dócz* (*Belső Dócz*) 1786-ban — *Ányás* nélkül — a legnépesebb uradalmi dohánykertészetnek mutatkozott, 83 kertészházzal. Ezután csökkenés, növekedés, majd ismét népességcsökkenés mutatható ki. E változások valószínű oka a település földrajzi környezete: a kertészséget minden oldalról a Tiszából táplálkozó *Dóczy-tó* vette körül, ami a folyó hosszan tartó áradása idején jókora területeket elborított és határt szabott a földek művelésének.

4. A 19. századi statisztikákban két új kertészség: *Dongér* és *Síróhegy* neve bukkan föl. *Dongér* 1827-ben már közepes nagyságrendű kertészközség 59 házzal és 368 lakossal. A század közepéig települési képe nem fejlődött, de népessége gyarapodott. Az azonos nevű, *Tiszába* torkolló ér mentén feküdt. Föltünteteti *Schéner György* 1831. évi és *Bainville József* 1851. évi megyetérképe, de az a különös, hogy *Boros Frigyes* 1858-ban ugyanezen a helyen *Kutyabont* néven jelölt lakott települést.³³ (40. kép) *Kutyabont*nak a *Dongér* melletti és *Bakshoz* viszonyított fekvése egyértelművé teszi, hogy *Dongér* kertészséggel azonosítható. Bizonyos, hogy *Boros Frigyes* a kertésztelep népi elnevezését rögzítette térképén. *Inczeffi Géza* a helynevet a sovány, szabadon nevelt sertés *kutyabonti* fajta megnevezésével hozta kapcsolatba.³⁴ A *Kutyabont* nevű dohánykertésztelepre idős tanyaiak még az 1970-es években, 120 évvel pusztulása után is emlékeztek.

Síróhegy hasonló nagyságú kertészség volt a *Pallavicini* és a *Károlyi* uradalom birtokhatárán. *Inczeffi* már 1803-ból igazolja a *síróhegyi* kertészkedést. Úgy véli, hogy a jobbágyok a dézmszolgáltatási kötelezettséggel kiosztott vízjárta földeket nevezték így, amelyek áradáskor sem megélhetésüket, sem a dézsmát nem biztosították.³⁵ Névmagyarozatának ellentmond az alföldi parasztember névadási szokása és dohánytermesztési gyakorlata: 1. – hegy, – högy megnevezéssel a magas, partos

³³ CsML, Szentes, Csm. T. 57.

³⁴ INCZEFFI GÉZA 1958. 117.

³⁵ INCZEFFI GÉZA 1958. 136–137.

fekvésű földeket illették és 2. ugyanilyen, többnyire homokos talajú területet választottak dohányföldnek.

A 19. század közepére az uradalmi dohánykertészségek népessége meghaladta az ötezer főt. Alig egy századdal az első megtelepedés után kb. 800 család élt a török alatt elnéptelenedett ármentes hátságain.

Palugyay leírásából idézzük a nagyobb kertészségek 1850. évi állatlétszámát:

	Ló	Ökör és bika	Tehén	Családfőek száma
Ányás	334	105	327	140
Baks	456	136	525	112
Hantház	347	242	247	107
Homok	329	185	204	117
Sövényháza	176	111	132	82

Különösen a lóállomány volt számottevő: 1 családra Baks kertészségben 4 (!), Hantházán 3,1, Homokon 2,8, Ányáson 2,4, Sövényházán 2,1 ló jutott. De jelentős a dohánykertészek szarvasmarhatartása is: Bakson az egy családra jutó átlag 5 tehén volt, ami kiugrónak számít. A Szeged városától és a községektől távolabbi kertészetekben (Baks, Ányás) nagyobb volt az egy családra eső állatlétszám, mint a város- és faluközei kertészségekben (Sövényháza, Homok).

Érdeemes a dohánykertészek állattartását összevetni Algyő és Tápé úrbéres községek népének jószágartásával:

	Ló	Ökör és bika	Tehén	Családfő
Algyő	478	493	498	393
Tápé	187	413	254	584

A kertészségekben jóval magasabb az egy családra jutó állatállomány, mint a jobbágyközségekben — pedig a dohánykertészek társadalmi helyzetük szerint zsellérek voltak. A dohánytermelés jövedelmező volta mellett itt találjuk a másik fontos összetevőjét annak, miért szerződtek városi és falusi zsellérek az uradalmi földre kertészeknek.

A dohánykertészetekben házatlan zsellérek is éltek. 1828-ban a Pallavicini uradalom területén levő 14 kertészségben 621 házas zsellér mellett 99 házatlan zsellér lakott.³⁶ Valamennyien családosok voltak, és lakók valamely kertész házában, akinél felesként vagy béresként dolgoztak. Mindez egybevág Takács Lajos kutatási eredményeivel, aki forrásai nyomán megállapította, hogy „a jobbágyfelszabadítás időpontjára... a kertészeknek jobbágyi kategóriák szerint tagolt rétegeit találhatjuk meg, egy miniatűr jobbágy világot.”³⁷

Palugyay 1850-ből két kertészségben: Homokon, Sövényházán megkülönböztet *kertészházakat* és *zsellérházakat*,³⁸ másutt kizárólag zsellérházakat említ, néhány urasági és községi épületen kívül. A megkülönböztetés alapját nem ismerjük, de úgy véljük, ez is a házzal bíró kertészek közötti valamiféle differenciálódást jelez.

A népesebb dohánykertészségekben (Ányás, Baks, Hantház, Homok, Sövényház) községháza, Ányáson és Dongéren 1850-ig iskola is épült. Bakson a községháza

³⁶ CsML, Szentés, Csongrád vm. adószedőjének iratai 1714—1848. b. Regnicolaris Conscriptio 1828. 66—70. kötet.

³⁷ TAKÁCS LAJOS 1964. 73.

³⁸ PALUGYAY IMRE 1855. 465., 470.

épületében, Homok és Sövényház kertészetben a „jegyzői lak”-ban folyt a tanítás. A nagyobb, legalább 400 lakost számláló kertészségek tehát bizonyos fokú községi közigazgatási és művelődési szerepet is elláttak.

Ilyen települési viszonyok és gazdasági-társadalmi körülmények között élték meg a dohánykertészségek az 1848-as forradalmat. Ismeretes, hogy a 48-as törvények az allodiális földön élő zsellérekől megfélemlítettek. Hantháza, Homok, Sövényháza és Dócz kertészség az 1848. május 3-i megyei közgyűlésre felterjesztette sérelmeit. Ám ezek — mint Takács Lajos megállapítja — csak a földesúri túlkapásokra vonatkoztak, a szerződéses viszonyt alapjaiban nem akarták megváltoztatni.³⁹ A kormány 1849-ben törvénytervezetet készített elő, mely szerint a dohánytermelők a haszonbérlet földek tulajdonosává váltak volna, de a tervezet tárgyalására már nem került sor.

Zsilinszky Mihálytól tudjuk, hogy 1849 után a szabadságharcban szolgáló dohánykertészek jogot formáltak ahhoz a földhöz, amelyen haszonbérletként laktak.⁴⁰ Pallavicini Alfonz értesült követeléseikről és ezután határozta el a kertészségek felszólítását. A végrehajtást Palásty József uradalmi inspektorra bízta. Zsilinszky akkor ragadta meg a lényegét, amikor rámutatott: Pallavicini őgróf a kertésztelepeket „...részt az elárusítás nehézségei miatt, részint pedig azon feszült viszony miatt, mely a dohányos kertészek és az uradalmi tisztek között kifejlődött,” szüntette meg, 1851-ben bevezették a dohányértékesítés állami monopóliumát. Kétségtelen, ez a rendelkezés az olyan nagy dohánytermelőknek és -szállítóknak, mint a Pallavicini uradalom, nehézségeket okozhatott, de egyedül az állami dohánymonopólium nem indokolhatta a kertészségek teljes felszámolását. A kertész-zsellérek elégedetlensége az egyre nehezedő szerződési feltételek miatt, és a szolgáltatások elmulasztása éppúgy hozzájárult az őgróf döntéséhez. Utalnunk kell arra, hogy az uradalom a szerződésben megállapított határidő lejártával a haszonbérletet joggal fölmondhatta. Ám erre korábbi példát nem ismerünk, és — ami a legfontosabb — a Pallavicini uradalom egyszerre szüntette meg valamennyi szerződéses dohánykertészetét.

A kertészségek felszólítását Zsilinszky így ismerteti: „Palásthy szigorúan behajtván a bérhátralékot, kihirdette, hogy a dohánytermés beszállítása után, 1852. év január elején, tehát a legkeményebb télvíz idején minden kertész hagyja el a telepet, különben leszedeti feje fölül a háztetőt. És úgy is tett, amiként beszélt. A nép ellenszegült, ő katonai karhatalommal űzte el a védekezőket. A szétkergetett nép a „nagyasszony réjtjén” verődött össze és bosszút esküdött Palásthy ellen, akit aztán februárban 30 lovas betyár éjjel megtámadott és meggyilkolt.”⁴¹

A kertészségek szétveretése és Palásthy jószágigazgató meggyilkolása napjainkig elevenen élt a nép emlékezetében. Évekkel Takács Lajos kutatásai után erről magunk is meggyőződünk.⁴²

A népmonda hitelét megerősíteni látszik az algyői plébánia halotti anyakönyvében talált bejegyzés, mely szerint Palásty József jószágigazgató 1851. november 28-án „a rablók által agyon lövetett...”⁴³ Az anyakönyv nyomán megállapítható, hogy

³⁹ TAKÁCS LAJOS 1964. 128.

⁴⁰ ZSILINSZKY MIHÁLY 1900. 434.

⁴¹ ZSILINSZKY MIHÁLY 1900. 435.

⁴² A történeti mondát közlöm: Sándorfalva története és népélete. Sándorfalva Nagyközség Tanácsa, 1978. 450. A kertésztelepek felszámolását és Palásty jószágigazgató meggyilkolását TÖMÖRKÉNY ISTVÁN is megírta (Hányódó kincsek. In.: Homokos világ. Bp. 1910. 79—86.) Az eseményt szintén a néphagyomány alapján írta meg CZIROK SÁNDOR: A Palásti-eset. Somogyi-könyvtári műhely, 1974. 3. 356—357. Legutóbb ZOMBORI ISTVÁN dolgozta fel. In.: TROGMAYER OTTÓ—ZOMBORI ISTVÁN 1980. 120—123.

⁴³ Sándorfalvi róm. kath. plébánia irattára, Holtak anyakönyve 1812—1871.

a kertészek elűzése már 1851 őszén megkezdődött. Nem tudni pontosan, mennyi kertésztelepet számolt fel maga Palásty jószágigazgató. Zsilinszky azt írja, hogy Palásty halála után pusztult el az ányási és a hantházi, majd egy évvel később több más kertészség. Eszerint a kertésztelepek teljes szétkergetése nem a jószágigazgató nevéhez fűződik.

Az elűzött dohánykertészek egy csoportja a Bánságba vándorolt. Reizner szerint a Torontál vármegyei Magyarszentmihály község egész lakossága szegedi kertészek közül verbuválódott, de sokan részt vettek Lukátsfalva telepítésében is.⁴⁴ Mások a közeli kömpöci pusztán, az egri káptalan birtokán telepedtek meg. A hagyomány szerint az ányásiak harangjukat először egy kútba rejtették, majd éjjel, titokban vitték el Kömpöcre, ahol fölállították.⁴⁵

Bizonyára sokan húzódtak meg a szomszéd községekben — Algyőn, Mindszenten — és a szegedi tanyákon élő rokonaiknál, ismerőseiknél. Többben az uradalom majorjaiba szegődtek béresnek, némelyek pedig új típusú szerződéses munkásként mint feles kertészek tűntek föl. Dóczról írja Pesthy Helyesnévtára: „1851 előtt kertész telepítvény, jó dohányárul nevezetes, most haszonbérelő feles kertészeink lakóhelye.”⁴⁶

A szerződéses telepekről szétszóródott dohánykertészek további sorsát végigkísérni külön tanulmány föladata lenne. Több mint ötezer emberről, nyolcszáznál több családról volt szó. Utánuk összedőlt házak, parlag földek maradtak. Az uradalom a földeket leginkább legelőnek vagy kaszálónak használta, kis részben haszonbérbe adta. Az elpusztult kertészségek helyén pár év múlva új élet sarjadt, de ez már az uradalmi birtok településtörténetének más lapjaira tartozik. Fontos leszögeznünk, hogy a Pallavicini uradalom a kertészközségek szétverésével a Szeged környéki paraszt-polgári fejlődés egyik ígéretes lehetőségének kibontakozását akadályozta meg.

b) Algyői szállások

A 11. század óta kontinuusnak tekintett Győ népessége a 18. század közepén kicserélődött. A *gyeviek* ugyanis áttértek a kálvini hitre és emiatt megromlott a viszony köztük és az uradalom alkalmazottai között. Az uradalmi tisztek előbb a református lelkészt és a tanítót, majd az új hitéhez ragaszkodó lakosságot űzték el a faluból. 1751-ben 36 család „ingóságait összeszedve lápokra szállott s Vásárhelyre evezett át,”⁴⁷ ahol a földesúr, a Károlyi család nem üldözte a reformáció híveit. Ezután új népesség telepedett a faluba. Különös, az eddigi történeti munkák föl sem vetették az új telepések származását és azt, hogy a korábbi lakosság teljesen áttelepült-e.⁴⁸ Csak Kruzslicz István mutatta ki legújabbban a feudális kori összeírásokból újabb és újabb családnevek fölbukkanását, de a betelepülők származására nem tért ki.^{48/a}

A II. József kori népszámlálás idején Algyő területén 443 házban 470 család és 2345 főnyi népesség élt.⁴⁹ A község összeírásában szerepelt Dócz, Fark, Serked,

⁴⁴ REIZNER JÁNOS: Szeged és Délmagyarország. Szeged, 1895. 53.

⁴⁵ BÁLINT SÁNDOR 1976. 188.

⁴⁶ PESTHY FRIGYES 1864. 53.

⁴⁷ SZEREMLEI SAMU: Hód-Mező-Vásárhely története. 1901. III. 293. Az algyőiek áttelepülésének okairól I. CSÍKVÁRI ANTAL 1938. II. 32.

⁴⁸ Nem foglalkozik ezzel ZSILINSZKY MIHÁLY vármegye-története, a *Csikvári* szerkesztette vármegye-zsziográfia és nem utal rá BÁLINT SÁNDOR sem (1976. 143—144.).

^{48/a} KRUSZLICZ ISTVÁN: A török kiűzésétől az 1848. évi polgári forradalomig. In: Algyő és népe. Szerk.; Hegyi András. Szeged, 1987. 97—100.

Sövényháza prédiom lakossága is, míg Ányás és Pusztaszer prédiom népességét az uradalom másik (tiszántúli) községénél, Mindszentnél írták össze.

Algyő 18. századi határhasználatáról az úrbéri kérdőpontokra adott 1770. évi válaszokból és az 1786. évi földkönyvből tájékozódunk.

Az új telepések a földesúrral kezdetűl fogva kontraktusra léptek; a robotot megváltották, a kilencedet kezdetben a termésből rótták le, majd áttértek a pénzfizetésre. A váci káptalannak járó egyházi tizedet is pénzzel váltották meg.

A szántóföldekről megjegyzik: „*Calcuturákra it az földek fell osztva nincsenek mivel azon kívül is kevés a mit birunk, s ugyan azért meg sem pihentettyük, mindétigh szánttyuk.*”⁵⁰ A jobbágyoknak ez a vallomása a határhasználat lényeges sajátosságáról bizonykodik: a határ tehát nem volt nyomásokra osztva, hanem a jobbágyok telki illetőségüket egy tagban kapták meg. Tegyük hozzá: ezt állapították meg Algyőn az 1828. évi összeírás biztosai is.⁵¹

A jobbágyoknak a farki és a sövényházi pusztán is voltak szántóföldeik, és utóbbiakat a megváltott földesúri járadék összegéhez való hozzájárulás arányában fölosztották egymás között. Panaszolták, hogy a szántóföldeket „gyakor árviz” járja, ami arra készítette őket, amikor lehetséges, minden földet fölészantsanak és abban termeljenek. Erre vall a következő válasz is (az 5. pontra): „...*a mi keves Gyep földünk volt is, azt Vetés alá fell szantottuk.*”

Az 1786. évi földkönyv e vonatkozásban — első olvasatra úgy látszik (!) — eltérő adatokat szolgáltat. Az adatfelvétel készítői följegyzést készítettek minden egyes, szántóföldeket és kaszálókat magába foglaló határrész („szakasz”) használatáról. E földeken két határhasználati forma ragadható meg: 1. a *Farki Földekről* (V. szakasz): „*e szántóföldek oly tulajdonságúak, mivel az árviztul Gyakran elborítottanak, azért minden második Esztendőben ugarnak kell hagyni.*”⁵² Ugyanezt írják Szénaság és Sövényház határrészről.

2. *Akasztófa Düllő* (X. szakasz) használata: „*Ezen következő szántó földek oly tulajdonságúak, hogy két Esztendőben bé vetetnek, és Harmadikban ugarnak kell hagyni.*” A földkönyv szerint ugyanígy éltek Szoporhegy szántóföldeit, a búza—zab—ugar vetéscorgó alkalmazásával.

A két leírás — úgy tűnik — ellentmond egymásnak, mivel a jobbágyok 1770-ben azt vallották, hogy úrbéres földjeiket nem pihentetik, hanem mindig szántják — az 1786. évi földkönyv pedig ugarhagyásról tanúskodik. Melyik forrásnak higgyünk? Az alábbi lehetőségekkel kell számolnunk:

1. 1786-ban a „jobbágy fundusokra nézve” 983 hold szántót, 2505 hold rétét és 35 hold szőlőt vettek számba. Tudjuk, hogy a jobbágyok 39 teleknek megfelelő földet használtak, és az is ismert, hogy a földeket az úrbérrendezéskor harmadosztályúnak minősítették, így egész jobbágytelekhez 38 hold szántónak kellett tartoznia.⁵³ A földkönyv szerint *a jobbágyok a megszabottnál kevesebb szántóföldet bírtak*, és miután a Tisza földjeiket gyakran elöntötte, szükségük lehetett minden művelhető földterület szántás-vetésére.

2. Az algyői határhasználatra is alkalmazható Vedres István idézett megállapí-

⁴⁹ DANYI DEZSŐ—DÁVID ZOLTÁN 1960. 24—25.

⁵⁰ OL, HTL 85 C. 3002. 2—14. Algyő, 1770. szept. 4. Az anyag kijegyzését és feldolgozásra való átengedését Novák Lászlónak köszönöm.

⁵¹ CsML, Szentes, Ó 484. Vö.: BARTA LÁSZLÓ 1981. 27.

⁵² CsML, A Pallaviciniek mindszent—algyői uradalmának iratai. 1786—1944. Algyő uradalmi földadókönyve, 1786. A továbbiakban az 1786. évi adatokat innen merítjük, hivatkozás nélkül.

⁵³ VÁLYI ANDRÁS 1799, FÉNYES ELEK 1839.

tása: ahol a jobbágyok földjei egy darabban vannak kiadva, ott „ugarok nem igen találtak.”⁵⁴

3. Az 1786. évi adatfelvétel adómegállapítás céljából készült. A jobbágyoknak nyilvánvalóan az volt az érdekük, hogy az összeírók kevesebb adót állapítsanak meg. Márpedig a pozsonyi mérőben megállapított termést (mint adóalapot) a szántóföldek kétévenkénti ugarja felére, a háromévenként beiktatott ugar harmadára csökkentette... Elképzelhető, hogy az ugart az adóalapul szolgáló termés kiszámításánál azért iktatták be, hogy a Tisza áradásai által okozott terméskiesést figyelembe vegyék, illetve kiegyenlítsék. Erre enged következtetni, hogy *Akasztófa* dűlön — ahol egyébként búza—zab—ugar vetésforgót jelöltek — Biacsi István földjénél az alábbi megjegyzés található: „Ezen megírt két földek oly tulajdonságú, hogy *Laposság* miatt minden 2-ik Eszt. ugarnak kell hagyni.” Ha jól ismerjük a Szeged környéki paraszti földhasználatot, a mély fekvés miatt a víz, *fakadó víz* „vette el” a földeket újra és újra — s nem periodikus pihentetésről volt szó. Ilyen alapon írtuk fentebb, hogy a földadókönyv első olvasásra látszik ellentmondani a 16 évvel korábbi jobbágyparaszti vallomásoknak. (Ha a leírás hátterét fölfejtjük, az ellentmondás föloldható.)

A legdőntőbb számba vehető körülmény az, hogy Algyón a 18. század végén a szántók nem voltak nyomásokra osztva. Arra hajlunk tehát, hogy a határhasználatot illetően a jobbágyok 1770. évi vallomását tekintsük mérvadónak.

Fontos körülmény, hogy a földadókönyv külön kimutatja az urasági és a jobbágyi földek területét, a részletezésben határrészenként jelöli, melyik földnek ki a birtokosa. Eszerint a földesúri földeket és az úrbéres jobbágytelkeket elkülönítették egymástól.

Az algyői jobbágyok szállási épületei 1786-ban

A jobbágy neve	Mely határrészen	Művelési ág	Megjegyzés
Zombori Szabó Gergely	Szénaság	szántóföld	
Zombori Szabó Tamás	Szénaság	szántóföld	
Buss András	Farki Föld	kaszáló	épületek
Süly Tamás	Farki Föld	kaszáló	
Török Mihály	Farki Föld	kaszáló	
Vidács János	Farki Föld	szántóföld	épületek
Bakos Mátyás	Farki Föld	szántó és kaszáló	
Lelle Mihály	Sövényház és Eperjeshát	szántó és ksz.	épületek
Süly Márton	Sövényház és Eperjeshát	szántó és ksz.	épületek
Kiss Jánosné	Sövényház és Eperjeshát	székes föld	
Czirok János	Sövényház és Eperjeshát	szántó	épületek
Parochiához való föld	Sövényház és Eperjeshát	szántó, ksz.	épületek
Biacsi István	Akasztófa dűlő	szántó	
Varga András	Akasztófa dűlő	szántó	épületek
Varga József	Akasztófa dűlő	szántó	
Vidács János	Akasztófa dűlő	szántó	
Molnár Tóth János	Akasztófa dűlő	kaszáló, szá.	
Molnár Tóth Mihály	Akasztófa dűlő	kaszáló, szá.	
Süly Zakar	Akasztófa dűlő	szántó és ksz.	

⁵⁴ VEDRES ISTVÁN: Etska rövid rajzolatya, 1817. 17—18.

A jobbágy neve	Mely határrészen	Művelési ág	Megjegyzés
Szabó András	Akasztófa dűlő	szántó	
Baranyi Szabó György	Akasztófa dűlő	kaszáló, szá.	
Bozóki András	Szoporhegy	szántó, ksz.	
Bozóki Mihály	Szoporhegy	szántó, ksz.	
Zombori Szabó Mihály	Szoporhegy	szántó	
ifj. Oláh János	Szoporhegy	szántó	
öreg Kovács István	Szoporhegy	szántó	
Zombori Szabó Miklós	Szoporhegy	szántó	
Györfy János	Szoporhegy	szántó	
ifj. Kovács István	Szoporhegy	szántó	
Gonda György	Szoporhegy	szántó	
Gonda Pál	Szoporhegy	szántó	
Tóth János	Szoporhegy	szántó	épületek
öreg Csikos Mihály	Szoporhegy	szántó	épületek
Varga Jakab	Szoporhegy	szántó	épületek
Lakatos János	Szoporhegy	széklőd	
Zombori Szabó Gergely	Szoporhegy	kaszáló	
Zombori Szabó Tamás	Szoporhegy	szántó	

Három jobbágnak — Zombori Szabó Gergelynek, Zombori Szabó Tamásnak és Vidács Jánosnak — két határrészen is volt szállási épülete. 1828-ban Bozóki Mihály $1\frac{1}{4}$ telkes jobbágy 8 ökröt, Czirik János 1 telkes jobbágy 4 ökröt, Bakos Mátyás, Biacs István, a Vidács és a Gonda család tagjai 2—6 ökröt és 20—40 juhot tartottak.

Milyen építményeket jelöltek az adatfelvétel készítői a „szállási épület(ek)” kifejezéssel? Először a szállás jelentéstartalmát kell rögzítenünk. Zachar Bali János „Szántóföldje és Szállás kerülete Tészen 26221 $1/6$ □ ölleket,” vagyis itt a szállás földterületet, pontosabban valami módon megszállt földet jelent — akárcsak a szege di határra vonatkozó forrásokban.

A földadókönyvben az esetek túlnyomó többségében csak a „szállási épület” vagy épületek megjelölés szerepel, három kivétel ad támpontot az építmények jellegéhez. Süli Tamás jobbágy *farki* földjének a végében kaszáló van, „melyből az Szálláson lévő akoly és Szénás kertye 600 □ öllek az udvarnak adjústatiojára az summából kihagyatnak.” (kiemelés J. A.) A községi parókiához tartozó föld *Sövényház és Eperjeshát* határrészen 83738 négyszögöl, s „ezekből szállási Épületek Akoly helye 511 $4/6$ □ öl.” Ugyanott Süli Zakar jobbágy úrbéres szántóföldjén „szállási épület”, mellette a kaszálóján „Szalmás Akoly” volt.

Az aklok és a szénás, szalmás kertek — mint láttuk — a Dél-Alföldön több helyen a szállásföldek első építményei.⁵⁵ Az eddigi forrásokból ismert képbe beleillik tehát, hogy az algyői jobbágyok többnyire egy tagban levő, fordulókényszerzől mentes földjeiken aklokat, szénás, szalmás kerteket határoltak körül, és valószínű, hogy a megnevezetlen szállási épületek is legalább részben ilyenek lehettek. A szállási épületekre az adóalapról kivont terület némelyeknél 100 négyszögöl, másoknál 4—500, Zombori Szabó Miklós jobbágy szállásföldjén pedig 900 négyszögöl. Ennek a megállapítása úgy történt, hogy az építmény körülötti, művelésre nem használt térséget is hozzászámították.⁵⁶ Az aklok jellegére nézve a leírás nem ad támpontot.

Tíz szállásföldön több építmény állott. Az ilyen szállási épületcsoportok kide-

⁵⁵ SZABADFALVY JÓZSEF: Akol. In.: Magyar Néprajzi Lexikon. I. Bp. 1977. 56.

⁵⁶ Például egy szőlőbeli kunyhó helyéül (H. 4 öl, Sz.: 4 öl) 16 négyszögölt hagyták ki a dézsmalapról. Kézenfekvő, hogy maga a szőlőkunyhó nem lehetett ekkora alapterületű.

rítéséhez is találtunk fogódzót. *Farki Föld* határrészen Szűcs Dávid dohánykertésznek 140/65 hold dohányföld mellett kaszálója volt, „melyből Istálló és Akoly kihagyatnak 80 □ öllek.” Mellette Berta Mátyás kertész lakott két és fél hold dohányföldön, és a körülötte levő több mint hétholdas kaszálón „Istálló és Akoly” volt. A dohányföldön lakó két farki kertész tehát a szomszédos bérelt kaszálón istállót és aklot épített jószágai számára. Ha a 6—7 hold kaszálót bérlő kertészek istállót építettek, valószínűsíthető, hogy azok a két-háromszor annyi kaszálóval rendelkező telkesjobbágyok is építettek istállót, akiknek a községtől távolabb voltak a földjeik. Igaz ugyan, hogy a kertészek a határbeli dohányföldön, a jobbágyok pedig a községben laktak.

Az algyőiek 1770-ben panaszkodtak amiatt, hogy határuknak „az midőn viz járja, nincs elég legelő Mezeje”, és a vízjárta földön mindössze 150 fejőstehenet, 700 fejősjuhot, 20 igáslovat legeltethetnek.⁵⁷ Ez a körülmény növelte a szállásföldi állattartó építmények szerepét. Több jószág legeltetésére volt alkalmas a *serkédi* puszta, ahol 1770-ben 319 ökör, 500 tehénféle, 167 ló és 1161 juh legelt. A kertészek lovat és legfeljebb 1 fejőstehenet tartottak, az ökör- és juhtenyésztés pedig a jobbágygazdaságokban folyt.

SZENTI TIBOR forráskutatásaiból ismert, hogy a 18. század második felében 151 hódmezővásárhelyi szálláson 121 akol és 152 istálló volt.⁵⁸ A vásárhelyi és az algyői határhasználatban és a jobbágyok helyzetében több hasonlóság fedezhető fel, így annyi — úgy véljük — joggal föltehető, hogy ahol 1786-ban Algyőn több szállási épületet vettek számba, azok nagyobb része istálló lehetett.

Szántóföldön 27, kaszálón 7, „haszontalan székes földön” 2 szállási épület, illetve épületcsoport állott, de mivel a jobbágyok szántói és kaszálói rendszerint egymás mellett helyezkedtek el, szerintünk nem föltétlenül meghatározó, hogy az épületek szántón vagy kaszálón voltak. A fontos inkább az a következtetés, hogy az algyői jobbágyok úrbéres földön levő szállási épületei a takarmány (széna, szalma) tárolását és a jószágok (főleg szarvasmarha és juh) tartását szolgálták. Az algyői szállásokat az I. katonai felvétel is föltünteti „Sallasen nach All-Gyeö gehörig”, illetve „Korhányi szal” megjelöléssel.

1786-ban a község belterületén 127 ház volt, „udvarokkal, házi kertekkel, két temetővel, egy szárazmalommal, káposztaföldekkel és Liba Legelővel, ezen kévél vagynak Szállások, Kortsmák és Kertész házok, 334 a Populáris Conscriptio szerint”. Mint az előző fejezetben ismertettük, a dohánykertészetekben 297 házat vettünk számba, volt emellett 5 kocsmá, így a népességi összeírás 32 szállásról ad számot, ami a földkönyv alapján végzett számításunkkal majdnem egyezik. A községben 80 jobbágyot írtak össze,⁵⁹ közülük tehát 34 (42,5%) épített határbeli földjén szénázató aklot vagy más építményt. Algyő határában az 1780-as években ugyanolyan arányban bontakoztak ki szénázató, néhol talán istállós tartást is biztosító szállások az úrbéres földeken, mint a kisteleki jobbágyok határbeli földjein. A hasonlóság nem lehet véletlen és bizonyára összefügg a földhasználatnak az eltérő természeti föltételek között is hasonló módjával.⁶⁰

⁵⁷ OL, HTL 85 C. 3002. 2—14.

⁵⁸ SZENTI TIBOR 1979/a. 74—84.

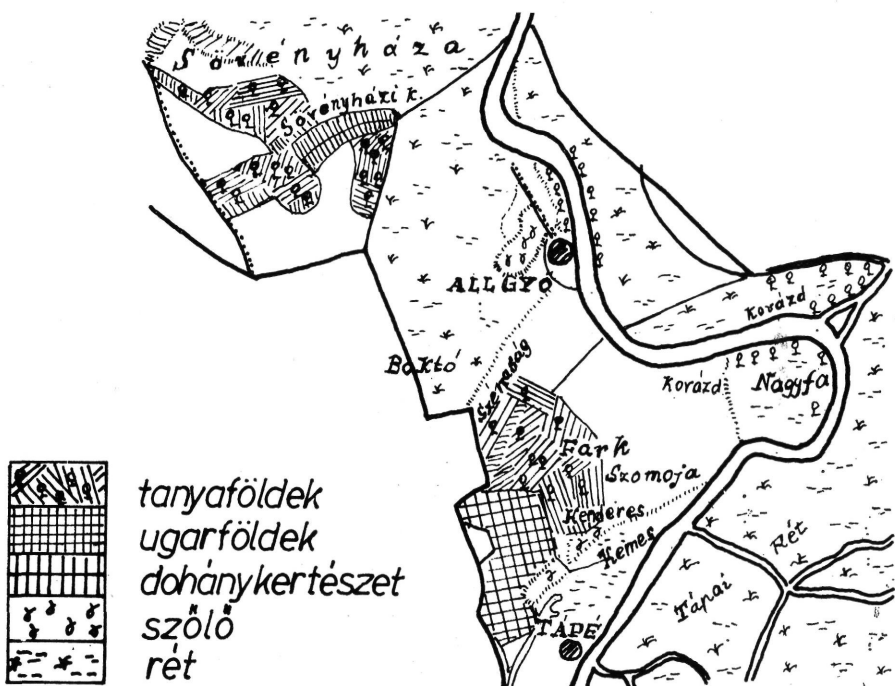
⁵⁹ DANYI DEZSŐ—DÁVID ZOLTÁN 1960. 24—25.

⁶⁰ A hódoltsági területen, WELLMANN IMRE szerint a 18. században eljut a fejlődés oda, hogy „előbb a jószág teletetésére, majd szántás-vetés céljára is elszórtan feltűnedező tanyák keletkeznek, körülöttük egy tagban fekvő szántóföldekkel.” (1961. 360.) Amit algyői forrásainkból kimutatunk, azt a korábbi agrártörténeti-településtörténeti szakirodalom már földerítette, de szabadalmas városok és megváltkozott mezővárosok határából. Itt viszont egy jobbágyközség határában látjuk ezt a szállásfejlődést kibontakozni.

Az 1785-től fennmaradt keresztelési anyakönyv 1803-ban jelöli először így a szülők lakóhelyét: „Gyevi szállás.”⁶¹ Az apa foglalkozása hortulanus (dohánykertész). A falubeli lakosok gyermekein kívül számos sövényházi, serkédi, szaporhegyi kertész gyermekét kereszteltek az algyői templomban. Az anyakönyv 1796-ban, majd 1799-ben jelöl Szaporhegyen lakó „plebeus” szülőt akik jobbágyok is lehettek.

A tanya szó 1836-ban bukkan fel az akkor már magyarul vezetett keresztelési anyakönyvben,⁶² és 1837. január 30-ról való az első adat arra, hogy a megkeresztelt (Lakatos József „közlakos” és Lencsés Rózsa gyermeke) *tanyán* született. 1841-ből arról tudunk hogy Zombori István algyői jobbágy Julianna nevű lánya Sövényházán, vagyis nyilvánvaló, ottani tanyáján született. Zombori István 1828-ban fél telkes jobbágy volt.⁶³

Schéner György 1831. évi megyetérképe a községtől délre, *Szénaság* és *Fark* határrészen, valamint északnyugatra, *Sövényházán*, a hasonló nevű kertészség mellett jelöl „tanyaföld”-eket.⁶⁴ E határrészek térképeje ugyanolyan, mint a hódmezővásárhelyi, a kisteleki vagy a szegedi tanyaföldeké, ellentétben a tápéi jobbágyok úrbéres szántóival, amelyeket „ugarföld”-nek jelöl (41. kép).

41. kép. Tápé határának egy része, Algyő, Sövényháza kertészség és a sövényházi tanyaföldek 1831-ben, Schéner György megyetérképe nyomán. MFM.

⁶¹ Az egyházi anyakönyvek a sándorfalvi róm. kath. plébánia tulajdonában. Mikrofilmen: OL, Filmtár A 5192. 6617.

⁶² Az algyői forrásanyagban a tanya első említését az 1786. évi földadókönyvben találtam: „Bezúr Szék nevezetű Uraság Kaszállója (...) Plánum szerint (...) tészen 351 673 ölleket, ezekből Tanya 517 öll, Síván homok 600 öll (...) ki hagyatnak” (1007/59 szám). A hatalmas területű szikes kaszállót öt *arendás* bérelte. A „tanya” (tanyahely?) mibenlétére semmi támpontot nem ad.

⁶³ CsML, Szentés, Ö 484.

⁶⁴ MFM Tört. Gyűjt.

1848. március 1-jétől az uradalom 3 évre haszonbérbe adta az algyői jobbágyoknak azt a majorsági székeslegelőt, „a mely a külső tanyák között, nevezetesen Varga Albert, Tóth György, Lele András, Kováts János, Bozóky Mihály, Kőműves András és a többi ott létező (...) Úrbéres Tanya földek között létezik, tanyai marháiknak egyedüli legeltetésekre...”⁶⁵

A fenti adatokból annyi megállapítható, hogy a 18. század végi algyői szállásokból — amelyek főleg a szénáztató állattartás, de egyben a szántóföldi művelés üze-
mei is voltak — az 1840-es évekre földművelő—állattartó tanyák fejlődtek, amelyek némelyikén a jobbágycsalád állandóan kinn élt.⁶⁶ Amikor 1848-ban a tanyára telepedés feudális kori korlátait másutt feloldották, Algyőn számos jobbágy már hosszabb ideje tanyás gazdálkodást folytatott.⁶⁷

Az algyői tanyák további sorsát Sándorfalva településtörténeténél ismertetjük.

c) Majorok

A major birtokjogi, település-morfológiai, üzemszervezeti szempontból egészen más képződmény mint a tanya. Alapvető eltérés közöttük az, hogy a major nagybirtokon vagy középbirtokon létesült, míg a tanya egy-egy paraszti gazdaság központja. A táj népe ugyan a több száz holdas nagygazdák tanyáit olykor majornak, majorságnak nevezte — pl. „a Kordástanya valóságos major volt” —, de azok valójában tanyának tekintendők és lényegében méreteikben és az épületek számában különböztek a többi paraszttanyától.

Az uradalom majorjait két megfontolásból kiindulva tárgyaljuk: egyfelől legalább rövid áttekintésük nélkül az uradalom településtörténete hiányos lenne, másfelől a majorok és az uradalom peremén levő községek s az uradalmi haszonbéres tanyák lakói között szinte folyamatos népességmozgás zajlott, amely csak a majorok ismeretében érthető.

Reizner szerint a mindszent-ányási uradalomban Zichy Leopoldina, Pallavicini János Károly özvegye vezette be a majorsági gazdálkodást az 1800-as évek elején.⁶⁸ Ám BÉL MÁTYÁS megyeleírása arról tudósít, hogy az Ányást bérlő András Zsigmond alispán már a 18. század elején majort létesített. Bél említi Dóc majort is.⁶⁹ Az I. katonai adatfelvétel 1784-ben készült térképe Ányás dohánykertészség közelében, művelt területen épületcsoportot tüntet föl, amely valószínűleg a majorságot jelölheti.⁷⁰

1850-ből Palugyay három majort említ: a Hantházi majort (népessége 30 fő), Homok majort (34 fő) és a Nagy-Pusztaszer majort (10 fő).⁷¹ Az ányási és a dóci

⁶⁵ CsML, A Pallaviciniek mindszent—algyői uradalmának ir. Dohánytermelőkkel kötött szerződések 61.

⁶⁶ Táborosi András algyői jobbágy és Tóth Rozál gyermeke 1848. június 6-án „Homok”-on született. Kereszteltek anyakönyve: OL, Filmtár A 5192. 6617.

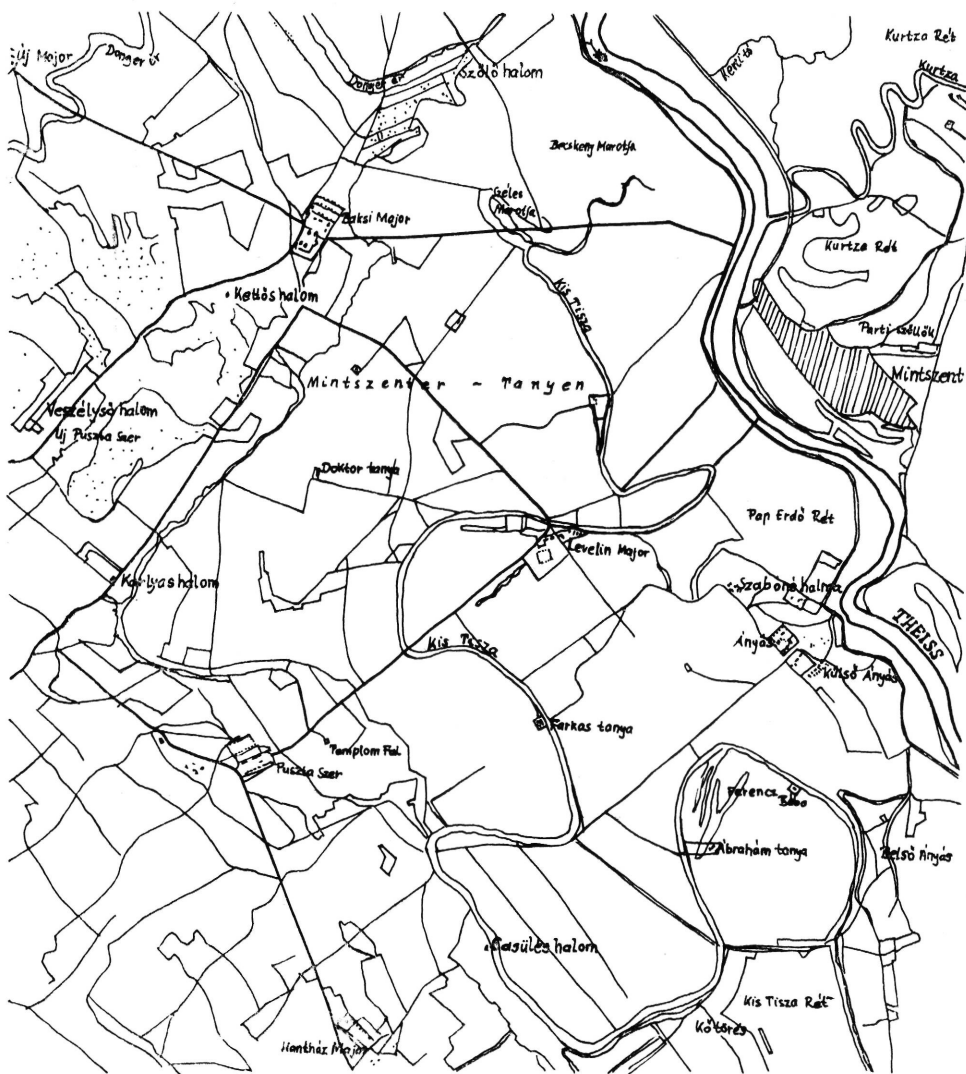
⁶⁷ Az algyői határhasználat és az úrbéres földeken megjelent szállások összefüggésének ilyen részletező boncolgatására jórészt BARTH JÁNOSnak a Sándorfalva-monográfiáról írt recenziója ösztönzött (Sándorfalva története és népelete. Somogyi-könyvtár műhely, 1980/4. 140.). Bárh J. megkérdőjelezte az algyői tanyásodás ott rövidre fogott bemutatását.

⁶⁸ REIZNER JÁNOS 1895. 321—338.

⁶⁹ BÉL MÁTYÁS 1984. 52-53.

⁷⁰ I. katonai felvétel: Coll. XVIII. Sectio 28.

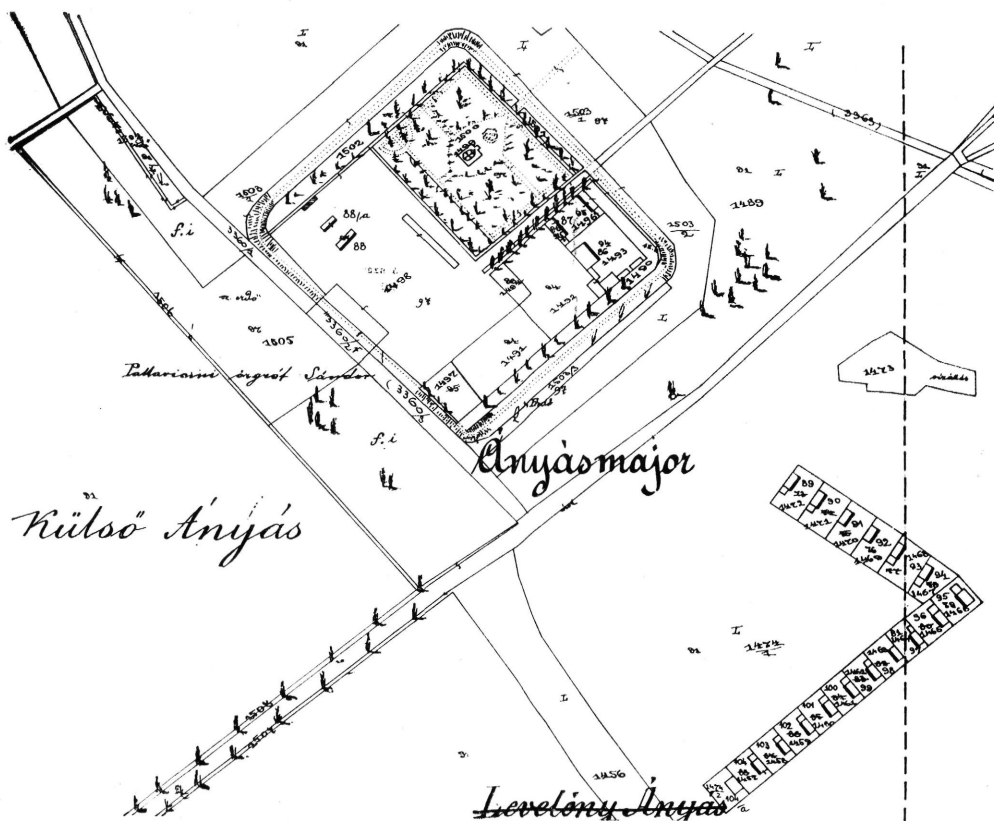
⁷¹ PALUGYAY IMRE 1855. 452. Egy másik forrás: Rovatos kimutatása a Csongrád megye Tiszán inneni Szeged kerületbeli összes népességnek (1850. CsML, Szentes) ugyane majorok népességét többre teszi és említi a Levelényi majort is, amely Palugyaynál „Levelenhát” néven szerepel. Más forrásokkal egybevetve, Palugyay adatát tartjuk valósnak.

42. kép. A Pallavicini uradalom egy része a II. katonai adatfelvételen. A térképszelvény nyomán rajzolta Fári Irén.

major népessége minden bizonnyal az azonos nevű „puszta” népességében foglal-
tatik. Egy 1850. évi egyházi összeírásban szerepel még az Algyőhöz tartozó „Fark
Pusztai major” (35 fő) és a mindszenti plébániához sorolt „Levelénhát major”
(30 fő),⁷² így az uradalomban a 19. század derekán 7 major működött. A kis számú
majori népességből arra következtetünk, hogy a majorsági gazdálkodás még alacsony

⁷² CsML, Szentes, Csongrád megye Népszámlálási Római Kathol. Egyházak szerinti Összeírás
nyomán készült Táblás kimutatása, Szeged, 1850. okt. 27.

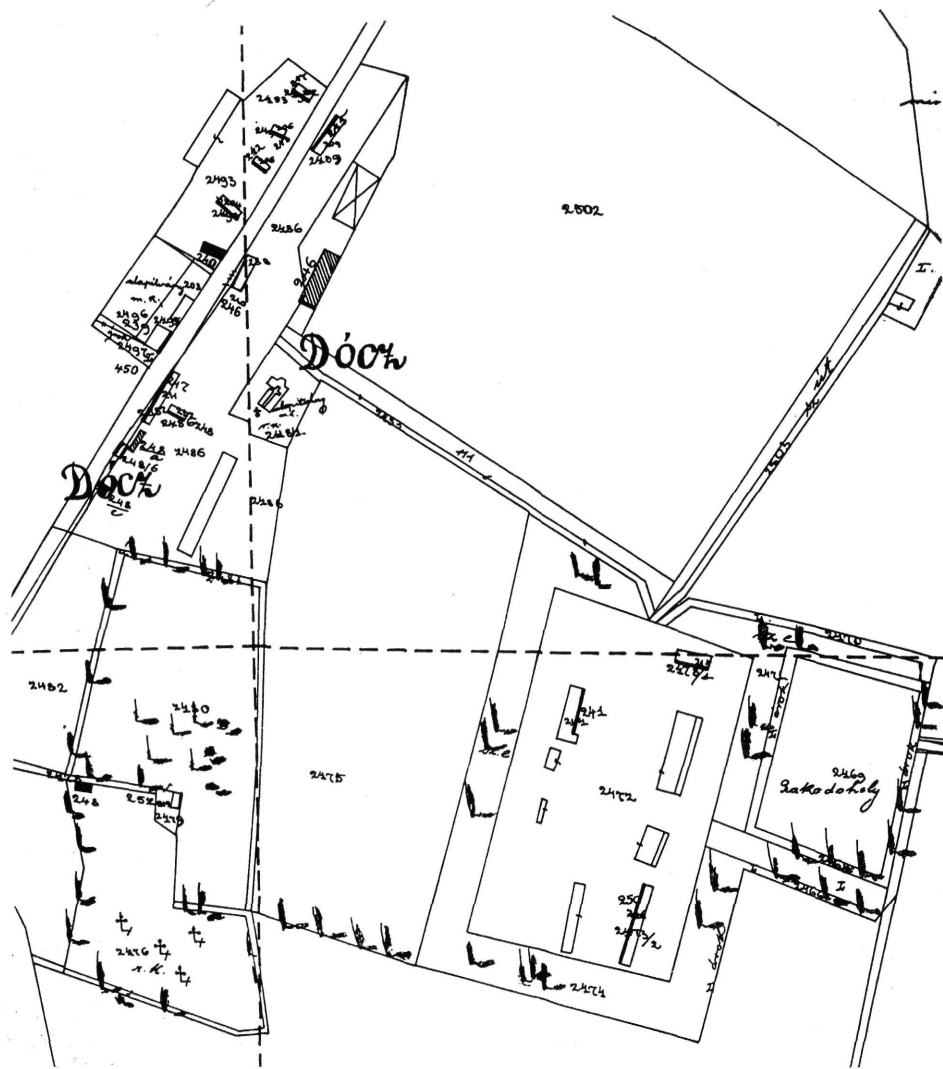
43. kép. Külső Anyás major 1882-ben, a majortól DK-re zsellér- (vagy kertész)házak. Sövényháza kat. térképe 60. szelvényéről (Hvk. 28) a másolatot készítette Rózsa Gábor.

szervezettségű lehetett, valószínűleg azért, mert a majorok nem sokkal korábban létesültek.

Az 1857. évi népességi összeírás „helyégi átnézet”-ében Hantház 51. szám alatt 3 szolgát, 1 napszámost, 5 14 éven felüli férfit és 20 nőt, illetve gyermeket írtak össze, vagyis az épületben 4 család és összesen 29 személy élt. Levelény 101. szám alatt egy 6 főnyi család és 25 idegen, Alsó-Pusztaszer 109. szám alatt 4 helybéli és 26 idegen lakott.⁷³ Mind a három ház majori lakás lehetett. Sövényház község területén — amelyhez Homok, Hantház, Dócz, Kőtörés, Percsora, Anyás, Levelény, Alsó és Új Pusztaszer tartozott — 1857. október 31-én 446 idegen illetőségű személyt írtak össze, akik nagyrészt az uradalom alkalmazásában lévő munkások, zsellérek lehettek. Csupán Alsó Pusztaszeren 10 házban 100 más honosságú (kisteleki, mindsenti, csongrádi stb.) személyt vettek számba.

Az uradalmi majorok múlt századi kiépüléséről kartográfiai forrásaink tájékoztatnak. Az 1860-as évek első felében a Pallavicini uradalom Tiszán inneni területén a következő majorok léteztek (északról dél felé haladva): Tömörkényi major, Újmajor,

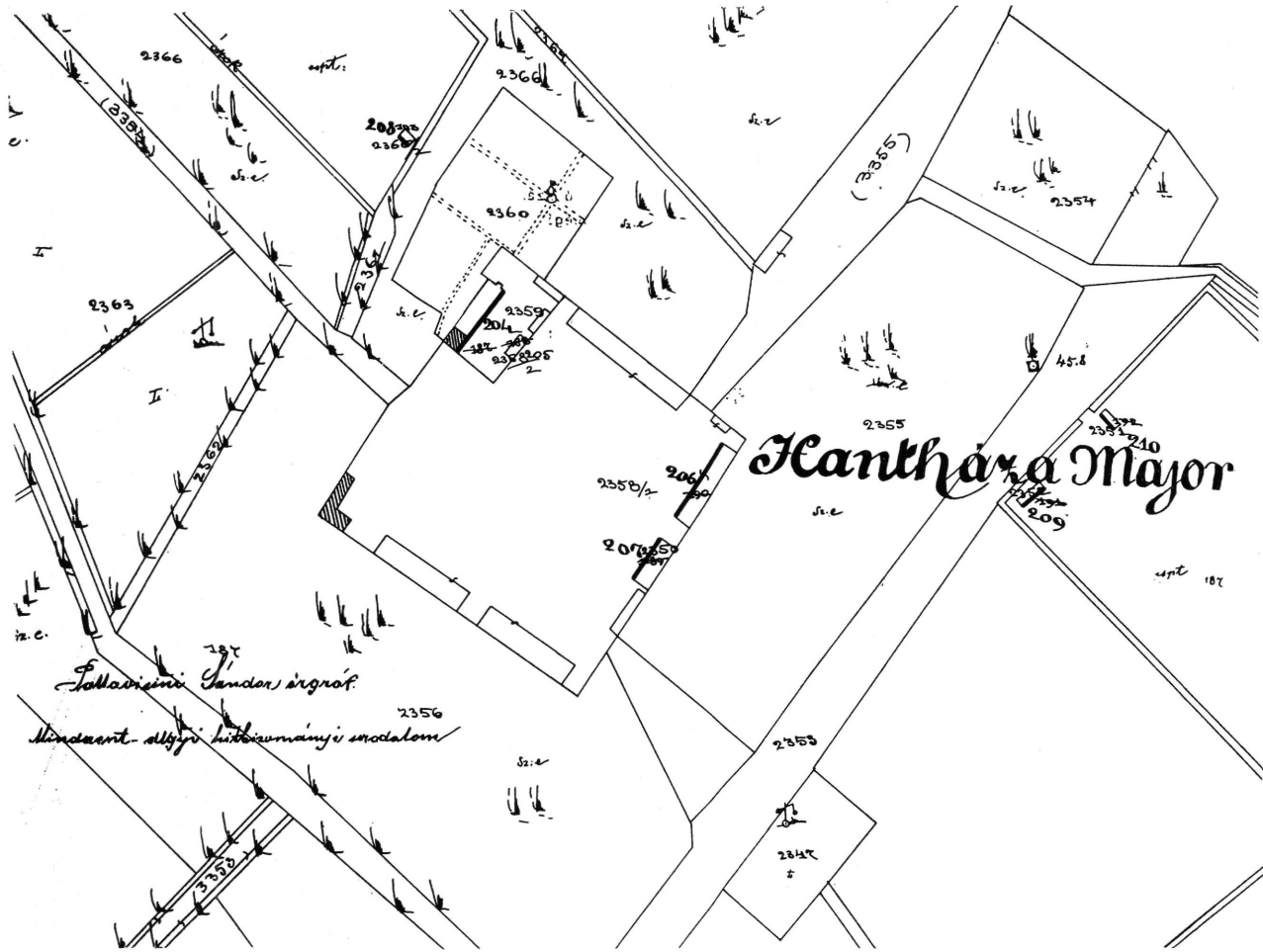
⁷³ CsML, Szentes, A csongrádi cs. kir. Megyehatóság iratai. Népszámlálási iratok, 1857. Sövényház község, szegedi járás.

44. kép. Dócz major és környéke 1882-ben. Hvk 28. 89—90. szelvényéről a másolatot készítette Rózsa Gábor.

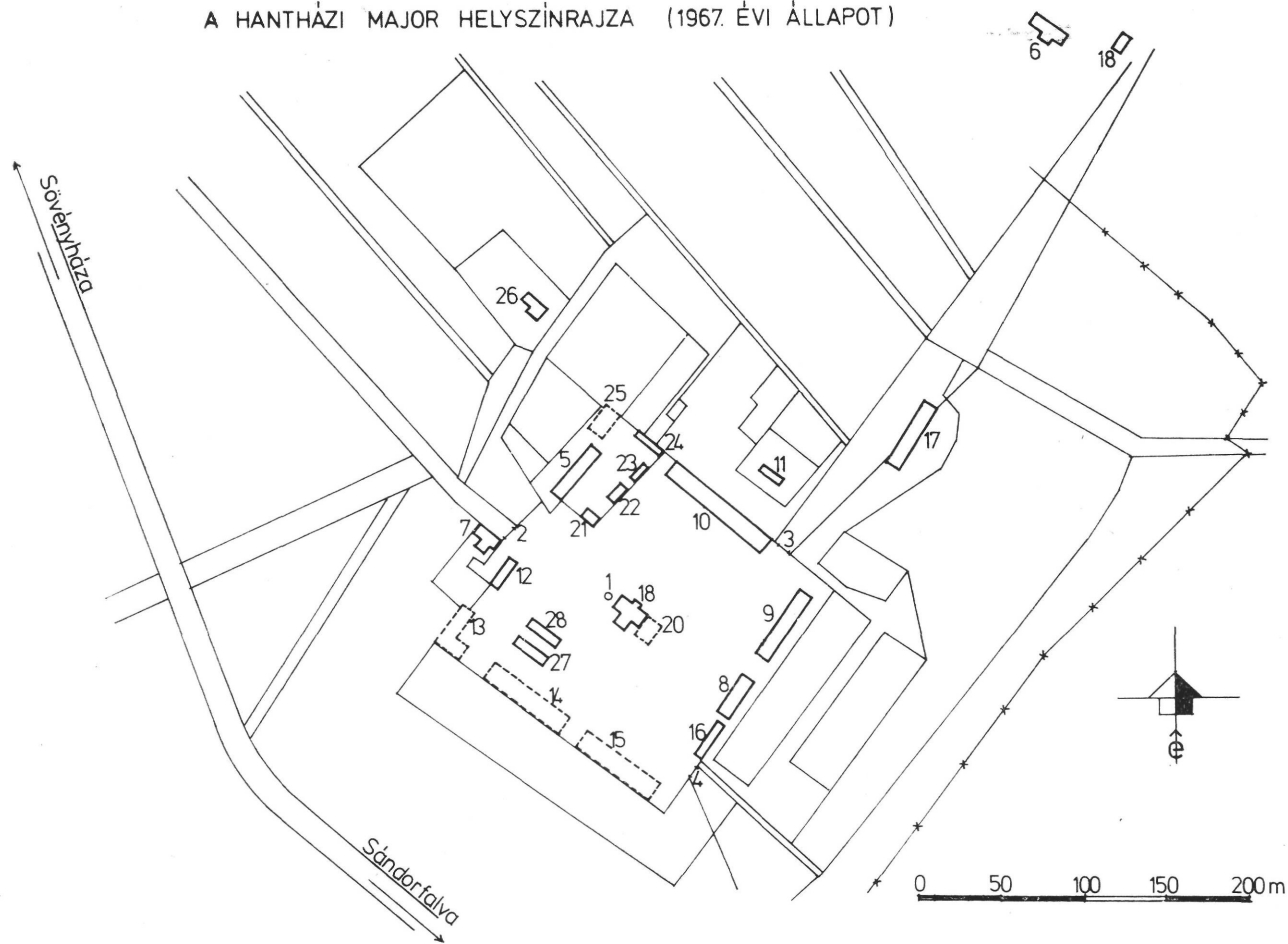
Baksi major, Levelin major, Anyás major, Pusztá Szer major, Hantház major, Homok major, Farki major („Pallavicini Mayerhof” megjelöléssel Algyótól D-re).⁷⁴ (42. kép) Dóczot a katonai térkép nem jelöli majornak, de korábbi kiépüléséből és a térképjelekből bizonyos a majorság megléte. Hantház határrészen föltüntet a térkép még egy kisebb „urasági major”-t, így az adott időben összesen 11 uradalmi majossal

⁷⁴ II. katonai felvétel: Col. XXXVI. 58., 59., Col. XXXVII. 59., 60., 61. A Tömörkényi major és Újmajor ugyan nem tartozik kutatóterületünkhöz, de az áttekintés teljessége kedvéért említjük és népességüket alább is figyelembe vesszük.

45. kép. Hantháza major 1882-ben. Sövényháza kat. térképe 82. szelvényéről a másolatot készítette Rózsa Gábor.

A HANTHÁZI MAJOR HELYSZÍNRAJZA (1967. ÉVI ÁLLAPOT)

← 46. kép. A hantházi major helyszínrajza 1967-ből. Jelmagyarázata:

1 artézi kút	15 ököristálló — lebontva
2 kisteleki kapu	16 sertésólak — ólak
3 Mindszenti kapu	17 cselédmarha-istálló — romos állapotú
4 algyeyi kapu	18 mezei csősz háza — lakás
5 intézői lakás — ma kultúrotthon	19 gőzmalom — terményraktár
6 orvosi lakás — ma iskola	20 gőzfűrészüzem — lebontva
7 telefonközpont — ma vegyesbolt	21 tejház — ma motorkerékpárszín
8 cselédlakás, cselédház — ma lakások	22 irodaépület — ma lakás
9 cselédlakások — ma lakások	23 ólak — ma használaton kívül
10 cselédlakások és gépszín — ma lakások	24 „prádéskocsis” lakása — ma lakás
11 kovács- és bognárműhely — ma lakás	25 kocsiszín — lebontva
12 sertésól — használaton kívül	26 erdészház — ma lakás
13 birkaistálló, ún. „görbesopa” — lebontva	27 új épület: birkaól
14 birkaistálló — lebontva	28 új épület: kukoricagóré

számolhatunk. 1882-ig a majorokban több épületet emeltek, de újabb majorság nem létesült.

Az anyási major két elkülönülő egységre tagolódott: a Tisza közelében épült a gazdasági rendeltetésű épületsoport a cselédlakásokkal (Belső Anyás) és ettől D-re, a kápolna mellett urasági házak helyezkedtek el. Több major úgy épült ki, hogy a hatalmas négyszögű gazdasági udvart minden oldalról épületek határolták. Ilyen volt a Tömörkényi, az Újmajor, Hantháza és Homok major épületeinek telepítése.⁷⁵ A nagy udvar egyik, több helyen elkerített sarkában volt az uradalmi intéző — régi-esen *ispán* vagy *kasznár* — lakása. A futóhomokos környezetben épült majorokat erdősávval vették körül (43—45. kép).

A majorokat fákkal szegélyezett földutak kötötték össze és kapcsolták a Szeged—Csongrád közötti úthoz.

A századfordulóra kiépült a *Kötörés* határrészen már 1882-ben bontakozó Percsorai major, valamint a Károly és Irma major egészen új épületegyüttese.⁷⁶ 1910-ben és 1930-ban az ún. sövényházi uradalom majorjaiban az alábbi népesség élt:⁷⁷

A major neve	1910	1930
Alsópusztaszer (major és rom)	? fő	255 fő
Baksi major	209 fő	207 fő
Farkas major	? fő	103 fő
Farki major	153 fő	42 fő
Hantházi major	527 fő	181 fő
Homoki major	109 fő	31 fő
Irma major	182 fő	151 fő
Károly major	168 fő	176 fő
Levelényi major	186 fő	197 fő
Percsorai major	237 fő	190 fő
Tömörkényi major	106 fő	75 fő
Újmajor	100 fő	66 fő
Összesen	1977 fő	1684 fő

⁷⁵ CsML, Hódmezővásárhely, Hvk. 28. Sövényháza pusztaszer adóközség kat. térképe, 1882.

⁷⁶ CsML, A Pallavicini ögrófi család mindszent-algyői hitbizományi uradalmának térképe. Uradalmi mérnöki hivatal, Mindszent 1900. július hó, *Vigh Gyula* urad. mérnök.

⁷⁷ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. M. Stat. Közl. Új sor. 42. Bp. 1912. 540—541. és az 1930. évi népszámlálás. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 333—334.

Az anyási és a dóci major népességét a század eleji népszámlálások nem mutatják ki. Az a gyanúnk, hogy a hantházi major 1910. évi népességében — 527 fő (!) — a tágabb környéken lakókat is számba vették — akárcsak Alsópusztaszer 1930. évi népességében, így — az indokolt kiigazításokkal — az uradalmi majorok népességében századunk első harmadában kb. kétezerre tehető.

A majori cselédházakban négy családnak volt egy közös konyhája, csak az *öregbéres*nek, a *csősz*nek, a *faragóbéres*nek (bognár) és a *parádéskocsis*nak járt külön konyha. Minden bérescsalád egy szobában lakott és volt még egy kis éléskamrája. Az első világháború után épült, illetőleg átalakított cselédházakban már többségében két család élt egy konyhára.

A béresek *fertályonként* vagyis negyedévenként kimért komenciója: 3 mázsa kenyérgabona, 1 mázsa árpa, 1 mázsa kukorica, ezenkívül egész esztendőre a juttatásuk 1 *kishold* (1200 négyszögöl) kukoricaföld, 600 négyszögöl veteményföld, 365 kéve rőzse, 1 pár csizma és mindegyikük tarthatott egy tehenet és egy anyadisznót, a szaporulatával.

A hantházi Gémes József (sz. 1890) apja *Bodorszáéken*, a dóci pap bérletén volt csősz, majd miután a szomszédos szegedi földön, *Gajgonyán* 3 holdat örökölt, azon gazdálkodott. Gémes József 16 évesen *udvaros*nak szegődött egy sövényházi erdészhez, utána kocsis lett a hantházi majorban. Miután a katonaságtól leszerelt, megnősült és attól fogva béresként dolgozott Hantházán.

Mások kitortek a majori cselédéletből. Huszka Lukács apja a *Baksi szőlő* melletti Újmajorban béreskedett. Pallavicini 1895-ben bérbe adta a majorot és régi cselédeit szélnek eresztette. Az öreg Huszka a 25 kilométerre fekvő Homoki majorban kapott munkát. Huszka Lukács 28 évesen, 1908-ban házasodott és beállt ugyanoda béresnek. Öt évig „borzolt”: az ő nyomában szántott 4-4 ökörrrel a többi béres, azután egy szép napon bement az intézőhöz és fölmondott. Sándorfalván telepedett le és napzámosmunkával, részesaratással, -csépléssel kereste meg családja kenyerét.

Volt mozgás a majorok és a környező tanyák, faluk (Algyő, Sándorfalva, Mindszent) között, de az emlékezettel elérhető időben sok száz ember az uradalmi majorokban élte le egész életét. Figyelmet érdemel, hogy 1910 és 1930 között a majorok népessége — a fenti korrekciót is figyelembe véve — több száz fővel csökkent. Kiváltó okait nem ismerjük, csak két körülményre tudunk utalni: a *Farki major* cselédsége 1930-ig közel negyedére csökkent és jó néhány család haszonbéres földre költözött. Az 56 ezer kat. hold területű latifundium (1918) majorjaiban élő lakosság 1910-ben a területén élő összes népesség 35,4 %-a, 1930-ban 22,9%-a volt.

d) *Baks települése*

Itt nem a baksi dohánykertészség, hanem a község, illetve a falumag településének és benépesülésének történetét tárgyaljuk. A község magva ugyanis a dohánykertészet telephelyétől északkeleti irányban 1,5—2 km-re, a homokos magasparton települt. Boros Frigyes hivatkozott 1858. évi térképe alapján jól megkülönböztethető a baksi dohánykertészet házsora és a tőle északkeletre fekvő hátság, amelyen a térképen lakott helyet még nem jelölt. A II. katonai adatfelvételen a magaspart megnevezése *Szőlőhalom*, az 1882. évi kataszteri térképen pedig *Tömörkényi szőlő*.⁷⁸ Tudunkra Schéner György 1831. évi megyetérképe az első, amely itt szőlőt tüntet föl.

⁷⁸ II. kat. felvétel: Col. XXXVII. Sectio 59., CsmL, Hódmezővásárhely, Hvk 28. Sövényháza puszta adóközség kat. térképe, 1882.

A töredékesen fennmaradt 1882. évi kataszteri térkép jelöli számos szőlőtulajdonos lakóhelyét: innen tudjuk, hogy 141 szőlőföld közül 60 mindszenti, 34 tömörkényi, 7 siróhegyi, 6 csanyi és 2 sövényházi ember tulajdonában volt. Idős baksiak az 1960-as években még emlékeztek rá, hogy a szőlőültetvény „dézsmás szőlő” volt — ami azt jelentette, hogy a szőlőt birtokló mindszenti, tömörkényi jobbágyok az uradalomnak szőlődézsmával tartoztak. Utóbb az uradalom — bank közreműködésével — eladta a szőlőket. A mindszenti és tömörkényi parasztok a falujuktól, tanyáiktól távoli szőlőktől apródonként megváltak, így azok helybeli szegényparasztok, volt dohánykertészek, részben majori cselédek birtokába kerültek. Ez a birtoklásban bekövetkező változás magyarázza, hogy a *Tömörkényi szőlőket* az 1910-es népszéírás már *Baksi szőlő* néven tartja számon. A szőlőtelep eladása és birtoklástörténete még részletes vizsgálódást érdemel, de a leírt folyamat lényegét az újabb források valószínűleg már nem érintik.

A szőlőben, a Szeged környéki szőlőhegyekhez hasonlóan, épületek is voltak, minden bizonnyal elsősorban nádtetős kunyhók. Lakóházak csak akkortól fogva épülhettek, amikor az uradalom eladta a szőlőtelepet. Visszaemlékezések szerint 1878-ban 7, a 80-as évek közepén 15—20 ház volt a szőlőkben. Az első években több szegényparaszt földbe ásott *putri*ban lakott.

A *Tömörkényi*, majd *Baksi szőlő* telepesei a környék zsellérségéből, az elűzött dohánykertészek, saját hajlékra vágó majori cselédek közül verbuválódtak. További feladat annak a kiderítése, hogy az elűzött baksi dohánykertészek részt vettek-e, s ha igen, milyen arányban a Baksi szőlő benépesítésében. Az 1900-as években a 94 holdas „öreg szőlő”-nek öt utcája volt, ritkán beépült házsorokkal. 1910-ben lakossága 936, 1930-ban 947 fő volt,⁷⁹ s ezzel az uradalom legnépesebb külterületi lakott helyének számított. Lakossága részesaratással és -csépléssel, napszámajárással, summássággal, kubikolással, télen erdőmunkán kereste kenyerét. Az 1920-as évek elején számos család jutott néhány hold örökváltságos vagy haszonbéres földhöz, de ezek a földek megélhetésüket nem biztosították, továbbra is az uradalomhoz szegődtek részes-, hónapszámos és napszámos munkára.

Az első világháború után az uradalom a Baksi szőlőtől északra alig 1 km-re házhelyeket parcellázott a túlnépesedett agrárszegénység számára. Így épült fel *Máriatelep*, amelynek 1930-ban már 597 lakosa volt. Az 1930-as években a Baksi szőlő — különösen *Máriateleppel* együtt — erős kisközséggé fejlődött de az uradalom nem engedte, hogy önálló közigazgatási egységgé váljon, csak 1947-ben lett önálló közigazgatású község, Baks néven. Területe 9700 kat. hold, népessége fő (1949).

A baksi major az 1853-ban feloszlott dohánykertészség helyére települt,⁸⁰ amely a szőlőtelephez hasonló árvízmentes területen feküdt.

⁷⁹ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. M. Stat. Közl. Új sor. 42. Bp. 1912. 541., 1930. évi népszámlálás. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 333.

⁸⁰ Fennmaradt Baks kertészség levelezőkönyvének 11 füzet: a 11. füzet utolsó bejegyzése 1853. április 16-áról származik (CsML, Szentes, IV. B. 151. h. 1.

e) Haszonbéres földön települt tanyák

Említettük, hogy az 1851—53 között fölszámolt szerződéses dohánykertészségek területén és környékén hamarosan új élet sarjadt. Kiindulásul vessük össze a kertészségek illetve puszták 1850. és 1857. évi népességét:⁸¹

A kertészség, helység neve	1850		1857	
	ház	lakos	ház	lakos
Sövényház	45	332	17	114
Homok	109	596	15	209
Hantház	127	844	24	151
Dócz	?	458	19	163
Kőtörés	?	44	5	34
Percsora	?	23	3	13
Ányás	135	1016	16	46
Alsó Pusztaszer	?	204	13	27
		3517	112	757

Sajnos, a csongrádi járáshoz tartozó puszták — Baks, Bánomhegy, Dongér, Pusztaszentgyörgy, Síróhegy — 1857. évi népszámlálási iratait nem találtuk meg, az összehasonlítás azonban így töredékesen is tanulságos. Legnagyobb retardáció az 1850-ben legnépesebb kertészetek — Ányás, Hantház, Homok — helyén tapasztalható: Ányás 1850-ben több mint ezer lelket számláló, községházzal, lelkész és tanítói lakással rendelkező, virágzó kertészközség, 1857-ben pedig 16 házban mindössze 46 ember élt a területén, legtöbbjük bizonyára a majorság uradalmi házaiban. Ám négy-hat évvel a szerződéses kertészek elűzése, házaik ledöntése után a táj nem volt teljesen pusztaság! Tudjuk, hogy Alsó Pusztaszeren, Ányáson, Dóczon, Hantházán és Homokon uradalmi major létezett, amelyekben 1857-ben — miután a majori cselédek száma 1850 óta gyarapodott — kb. 250—300 ember élhetett. Kérdés: az 1857. október 31-én összeírt többi 450—500 lakos milyen minőségben élt a tájon? Dóczról Pesty Frigyes helységnévtára őrzi a kortársi följegyzést: „1851 előtt kertész telepítvény ..., most haszonbérli feles kertészeinek lakóhelye.”⁸² 1854-ben tehát az uradalom már új típusú munkásokat, feles kertészeket alkalmazott. Az 1857. évi összeírás Sövényház községi „átnézete” a községhez tartozó helységek népességének foglalkozási, kereseti megoszlását így összegezi:⁸³

pap	1 (Dóczon)
hivatalnok	5
katona	1
ház- és járadékirtokos	36
iparúzó	5
mezőgazd. segédmunkás	8
iparüzleti segédmunkás	1
másféle szolga	25
napszámos	57

⁸¹ Az 1850. évi népességi összeírás adatait l. PALUGYAY IMRE 1855. 469—470., 1857-re: CsML, Szentes, A csongrádi cs. kir. Megyehatóság iratai. Népszámlálási ir. 1857. Sövényház község, szegedi járás. — Az 1857. évi népességnél a jelenlevő idegeneket nem vettem számításba, viszont a távollévő honos lakosokat igen, így a táblázat a jelenlevő és távollévő honos népesség számát mutatja.

⁸² Idézi TAKÁCS LAJOS 1964. 137.

⁸³ A forrást l. a 84. sz. jegyzetben. Sövényház község „átnézete”-ből itt elhagytam Új Pusztaszer adatait, mivel ez új telepítésű határrész és a fenti táblázatban sem szerepel.

A 36 háztulajdonos többsége Dóczon (15 fő), Homokon (8 fő), és Hantházán (8 fő), a viszonylag népesebb pusztákon élt, — ők lehettek az említett feles kertészek. Jóval többen éltek napszámos munkából. Ők családjukkal a kertészek házaiban vagy majorsági épületekben laktak. Az iparúzó mesteremberek, a mezőgazdasági és ipari segédmunkások és a szolgák (összesen 39 fő) alkották családjukkal az öt major népességét. A Sövényháza területén összeírt, majorságon kívüli, 450—500 főre tehető népesség 40%-a tehát bérlő kertész vagy paraszt, 60%-a pedig földtelen napszámos volt. Ezek előrebocsátása után térhetünk rá az uradalom által bérbeadott földeken történő megtelepedés körülményeire.

Az uradalom 1848 előtt nem csupán dohánytermesztő kertészekkel kötött haszonbérleti szerződéseket, hanem jobbágyaival kaszálók, legelők haszonbérletére, vállalkozókkal a Tisza halászatára is stb. A bérbeadás a hatalmas hitbizományi uradalom földjeinek hasznosítására célszerűnek mutatkozott mindkét fél szempontjából: a bérbeadó uradalom így a majorsági gazdálkodás keretei között különben kihasználatlan földekért bevételhez jutott, a földszükében levő bérlők pedig művelhető földre vagy legelőre tettek szert. A tőkés termelési viszonyok térhódításával nőtt a földbérletek szerepe. Úgy látszik, a Pallavicini uradalomban növelte a földhaszonbérletek iránti igényt a dohánykertészekkel kötött szerződések felmondása. A sok száz, hajléktalanná vált kertészcsalád nagy része elvándorolt az uradalmi földről, de számosan tartottak a bizonytalan vándorúttól és helyben maradvá vagy a közvetlen környéken kerestek megélhetési alkalmat. A dongéri kertészek pl. 1851-ben Kistelekre szándékoztak költözni, de mivel a kisteleki belső legelő még nem volt elkülönítve, nem tudtak számukra háztelkeket osztani.⁸⁴

1853 tavaszán az uradalom a Szeri puszta és a Felső vagy kecskeméti Pusztaszer határán fekvő majorsági földjéből több száz holdat 3 esztendőre (1853. április 1—1856. március 30-ig) haszonbérbe adott. Egy-egy bérlő egy tagban 6 hold (1200 négyszögöles) szántóföldet és fél hold házhelyet, ezenkívül kaszálónak 2 hold semlyéket és 2 hold kiszáritott rétet, tehát összesen 10,5 hold földet kapott. A bérbeadó megengedte 8 ökor vagy tehén és 4 sertés tartását, s kötelezte a haszonbérloket 3, de legkevesebb 2 „jó karban lévő” ló tartására. Az építkezés, vagyis a megtelepedés segítésére a bérlőknek 80 pengőforintot adott, ám ezen a címen az épületek a bérbeadó uradalom tulajdonába kerültek (!).

A bérlők évi 6 pengőforint haszonbért fizettek, ezen kívül kötelesek voltak évenként 2 mázsa jó minőségű dohányt, 6 pozsonyi mérő megrostált rozst leadni, 50 fát ültetni, 3 nap hajtóvadászaton részt venni, 20 napot kézi munkával (vagy minden 3 kézi nap helyett 1 szekeres napot) az uradalom által megkívánt időben és helyen dolgozni, az uradalomnak aratni és nyomtatni, s végül a föld mentén a határarkokat gondozni és fákkal körülültetni. A bérlő a haszonbér biztosítására minden ingó és ingatlan javait lekötötte.

Látható, hogy a vállalkozó szegényparasztok és kisparasztok letelepítésével az uradalom olcsó munkaerőt is igyekezett biztosítani a szemtermés betakarítására (aratás, nyomtatás) és más mezei munkákra. A több tucatnyi haszonbérleti szerződés közül 13 maradt fenn, innen tudjuk, hogy a Huszka, Kósa, Laczkó, Pap, Törköly, Tóth, Vigh, Vödredí és Zsótér család fölmenői tartoztak a megjelölt területen az első haszonbérloek közé!⁸⁵ Ilyen föltételek mellett telepedtek le *Új Pusztaszeren*, más néven *Kutyanyak*on az első családok. A haszonbéres földeken szabályos, útmenti tanyasor

⁸⁴ CsML, Szeged v. Tan. ir. T. jkv. 1851. 2558.

⁸⁵ CsML, A Pallaviciniek mindszent-alyói uradalmának iratai, 1769—1944. Szerződések 7., 8. doboz.

bontakozott ki, ahol a lakóházak, istállók, ólak egyöntetűen a dűlőút északi, Felső Pusztaszer felé eső oldalára épültek — közel egyenlő távolságra, hiszen minden házsámra egyenlő földdarabot mértek ki. A dűlőút a földeket középen szeli át. A dűlő népi neve sokak szerint onnan származott, hogy a kb. 5 km hosszú tanya-sor ÉK-i, Baks felé nyúló vége a kutyanyakhoz hasonló görbületet alkot. „(Olyan görbe, mint a kutyanyak)”. Több idős parasztember azonban elődeitől úgy hallotta, hogy a közeli *Kutyabont* kertészség elüzlött lakói telepedtek át a bérbeadott földekre: „*Baks felé volt egy ilyen település, mint Kutyanyak, azt Kutyabontnak nevezték. Most is vannak ott kopolyakutak ... Onnan elkergették a népet. Dohánykertészők vótak, utána itt adtak nekik haszonbérös földet.*” (Zsótér Antal 86 éves, Ópusztaszer, 1973).⁸⁶ Dongér kertészség *Kutyabont* megnevezését 1858-as kéziratos térkép is őrzi, (Boros Frigyes térképe, l. 40. kép) így nyomós alapja van annak az emlékezésnek, hogy *Kutyanyak* nevét maguk az áttelepült, hányatott sorsú kertészek adták. Azt is emlegetik, hogy Pallavicini őrgróf vadállományának védelme érdekében parcellázott földet az uradalom birtokhatárán.

1968-ban hallottuk, hogy egyik adatszolgáltatónk anyja volt *Kutyanyak* első szülőltje, aki 1853-ban látta meg a napvilágot.⁸⁷ Az emlékezés a közelmúlt szóbeli hagyományának történeti forrásértékét tekintve sem tanulság nélküli. A kisteleki plébánián pár évvel később, 1857. július 29-én, az uradalmi földön levő dóci kápolnában 1858 júliusában keresztelték az első újpusztaszeri újszülőltet.⁸⁸

1857-ben Újpusztaszeren 20 tanyában 26 családot és 158 személyt vettek számba.⁸⁹ Föltűnő, hogy 8 napszamos is élt a tanyasoron. A II. katonai felvétel (1861—66) már 40-nél több tanyát tüntet föl, és a tanyasor közepén, a „Szer”-ről Félegyházára vivő út és a dűlőút kereszteződésénél jelöli a „Potoky” (Pataki) csárdát.⁹⁰ Egy évtized alatt tehát az uradalomtól bérelt földszávon sűrű, népes tanya sor épült ki. A sor keleti, régebben települt részét *Öregkutyanyak*nak, a volt csárdától Kistelek felé eső részét *Kiskutyanyak*nak, röviden *Kisnyak*nak emlegetik.

Az első (3 éves) bérleti idő lejártá utáni haszonbérleti föltételekről írott forrás nem áll rendelkezésünkre, a visszaemlékezők viszont egyöntetűen úgy tudják, hogy *Kutyanyak*on az uradalom 16 holdat adott bérbe, s ezt nevezték *egy numerus*nak. Eszerint az uradalom az újabb, hosszabb lejáratú haszonbéri szerződés megkötésekor növelte a bérföldek területét. A Pallavicini uradalom 1900. évi birtokterképe a tanyasoron 50, egyenlő nagyságú parcellát, *numerust* tüntet föl. Minden *numerushoz* (16 hold szántó- és kaszálóhoz) 12 hold legelő is tartozott, *Zöldhalom* pusztán. Számos család fél *numerus* haszonbérletére vállalkozott, ami úgy történt, hogy két család mindenben megosztozott egy *numerus* tartozékain. Egy házhelyen két család épített: rendszerint egy földel alatt laktak, de külön-külön szoba-konyhás lakásban. Kamrát, istállót, ólat külön építettek a tanyaudvaron. A családok többségének fél *numerus* (8 hold) művelt bérföldje volt.

⁸⁶ Hasonlóan emlékezett Vödrédi Lajos, sz. 1881. (1973. évi gyűjtés), özv. Huszka Ferencné, sz. 1892, Borda János, sz. 1902, Janó János, sz. 1911. Mindannyian ópusztaszeri lakosok. 1982. évi gyűjtés. Borda Jánosné Kecskeméti Irén (sz. 1904) emlékezése szerint az elpusztított *Szentgyörgy* kertészségből is települtek családok *Kutyanyak*ra. A dűlő hivatalos neve Kis-Zer.

⁸⁷ Adatközlő: Gyapjas József 73 éves (1968).

⁸⁸ Kisteleken Zsótér János és Apró Anna Lajos nevű fiát keresztelték (Kereszteltek anyakönyve, Kistelek, Róm. Kath. plébánia), Dócson Joannes Vödrédi és Veronica Vincze Stephanus nevű fiát (Protocollum Baptisatorum Parochiae Dociensis, Ópusztaszer). Újpusztaszerről az 1860-as években mindkét plébániára vittek újszülőltet kereszteltetni.

⁸⁹ CsML, Szentés, A csongrádi cs. kir. Megyehatóság iratai. Népszámlálási ir. 1857. Szegedi járás, Sövényház község.

⁹⁰ II. katonai felvétel :Section 59, Col. XXXVI.

A haszonbérlek közösen fogadtak csordást, kanászt jószágaik legeltetésére. Akinek egész *numerus*a volt, az 8 *öregszám* nagyjószágot, 4 *öregszám* disznót és 40 libát verhetett ki a legelőre. A birkatartást az uradalom tiltotta. A jószágtartásból meg az egész *numerus* termését feles földek művelésével kiegészítve néhány törekvő bérlő gyarapodni is tudott. Így Kósa János, Kecskeméti Gáspár és Zsótér Antal 1910 táján Felsőpusztaszeren 49 hold örökföldet vásárolt, törlesztésre. A három *kutyanyaki* kisbérlő vállalkozása nem tipikus, de példázza azt a szorgalmat, törekvést, földszeretetet, ami a hányatott sorsú kertészekben és utódaikban munkált.

A haszonbért fél évente fizették az uradalmi kaszárnak. Az egész *numerust* bérlő Kecskeméti család évi haszonbére az 1910-es években 144 korona volt.

A kutyanyaki földbérletek örökölhetők voltak, tehát a szülőkről eltartójukra, rendszerint a legkisebb fiúgyermekre származtak át — anélkül, hogy a felépítmények a bérlők tulajdonába kerültek volna. Miután a tanyasor telítődött, az uradalom a helyben maradó fiatal házasoknak közeli pusztájából osztott haszonbéres földeket.

A III. katonai adatfelvétel (1881) a Pataki csárda helyén tünteti föl a *kutyanyaki* iskolát, amiből úgy látszik, hogy a csárda épületét alakították, illetve bővítették a sűrűn lakott tanyasor igényei szerint iskolává. 1932-ben a kutyanyaki bérföldek az Országos Földbirtokrendező Bíróság (OFB) és a hitbizományi uradalom közötti egyezség alapján, megváltás útján a kishaszonbérlek parasztok tulajdonába kerültek.

Kutyanyak az 1960—70-es években is őrizte, sok tekintetben napjainkig őrzi az 1850-es évekbeli megtelepedés, tanyaépítés nyomait. Századunk közepéig nem volt községe, hiszen a közigazgatási és uradalmi központnak, Sövényházának jóformán nem létezett falumagja — ún. „eszmei község”-nek nevezték —, így Kistelek és a *Baksi szőlő* között, az uradalmi haszonbérlet és gazdálkodás (feles, harmados művelés stb.) föltételrendszerével kiegyezve a tanyasor népessége igen meggyökeresedett. Az 1960-as évek vége óta észlelhető a faluba — Kistelekre, Sövényházára (1973 óta Ópusztaszer) — költözés tendenciája. Sajátos települési helyzete, a haszonbérlek parasztok gazdálkodása, közösségi tudata és régi közösségi élete érdemessé teszi a tanyasort az alapos, önálló néprajzi vizsgálatra.

Kutyanyakot követően *Kuksós dűlő*ben parcellázott az uradalom haszonbéres földeket. E helyen az 1882. évi kataszteri térképen tűnnek föl először tanyák, szántóföldeken szétszórva „*Pitrics*” néven.⁹¹ A legidősebbek úgy emlékeznek, hogy 1888-ban történt a bérlők megtelepedése és mindjárt a dűlőút mellé, utcaszerű tanyasorba építkeztek. Itt egy *numerus* 10 hold volt, amelyen többnyire két család osztozott. Az 1900-as években 12 *pitricsomi* tanyán a következő bérlők éltek:⁹²

1. Gunics János (4 gyermeke született) és vele egy házban testvére, Gunics Mihály (4 gyermekes).
2. Gunics István (előbbieik testvére, 4 gyermekes).
3. Madari János (4 gyermekes) és Kismárton ... (6 gyermekes).
4. Faragó Mihály (1 lánya volt).
5. Korom Gáspár, (9 gyermeke született, 4 élte meg a felnőtt kort)
6. Itt élt, két osztatú tanyában a haszonbérlek által fogadott pásztor, aki marháikat és disznóikat őrizte.
7. Zsemberi István (4 gyermekes) és testvére, Sándor (5 gyermekes).
8. Sebők József (3 gyermekes) és Búza János (5 gyermekes).
9. Bozó Gáspár (5 gyermekes) és testvére, János (4 gyermekes).

⁹¹ CsML, Hódmezővásárhely, Hvk 28. Sövényháza pusztai adóközség kat. térképe 1882.

⁹² Adatközlő: Korom István, sz. 1901. Ópusztaszer-Pitricsom, 1982. évi gyűjtés.

10. Balogh István (családtalan) és testvére, Antal (4 gyermekes).
11. Bürgés József (5 gyermekes) és Bangó Antal (3 gyermekes).
12. Kismárton János (5 gyermekes).

A 12 házban 19 bérlő család élt. Többségük Hantházáról és Ányásról költözött át. Néhány család először gyephantból rakott házat, istállót épített. Öt-tíz hold föld kevés volt a népes családok fenntartására, ezért az igával bírók feles művelést vállaltak, télen „dudvát” hordtak, erdőt vágtak az uradalomban, gyermekeik tavasszal *acatoltak* az uradalom búzatábláin. Az árendát terményben fizették: 1 numerusért (10 hold) évente 5 mázsa búzával és 5 mázsa kukoricával tartoztak a bérbeadónak.

A 12 tanyából álló sort *Öregpitricsomnak*, az első világháború után parcellázott dűlőt *Újpitricsomnak* nevezik. 1930-ban a két pitricsomi tanyasoron 269 ember élt.⁹³

A századforduló táján a kisteleki határ mentén parcellázott újabb haszonbéres földeket az uradalom. Itt előbb 4 holdat mértek egy-egy családnak, majd kiegészítettek 8 holdra úgy, hogy ebbe beleszámítottak 1 hold réti földet is — hogy legyen a bérlőknek kaszálójuk. A kishaszonbérlet lehetőségét részint a közeli *Kutyanyak* népfőlsége, részint olyan majori cselédek ragadták meg, akik igyekeztek a maguk lábán megállni, maguk gazdálkodni. A kiépült útmenti tanyasort Pallavicini őgróf egyik leányáról *Erzsébet-telepnek* nevezték.

A kisbérleteken kívül az uradalom többszáz holdas földeket is haszonbérbe adott vállalkozó gazdálkodóknak, akik majort építettek és komenciós cselédekkel műveltették a földet — mint az uradalom a több ezer holdas határrészeket. Az egyik majort, 5—600 hold földdel, századunk első évtizedeiben Székely Lukács bérelte. A major, más néven *Székely-tanya* épületei: úri ház, cselédház 10 lakással — melyben 2 család élt egy közös konyhára —, istálló, ólak és magtár. Az 1920-as évek második felében négy *kutyanyaki* parasztember: K. Kovács István, Kósa János, Papp Kálmán és Varga Adám vette bérbe a majort és a hozzá tartozó földet. K. Kovács Istvánnak egész *numerusa* volt Kutyanyakon, 16 hold örökföldje a szomszédos Felső-Pusztaszeren, így környezetében tehető embernek számított, bár csak megelőzött kigazda volt. Valószínű, benne és három társában több volt a vállalkozókedv, mint az anyagi megalapozottság. De a vállalkozás sikerült: 1944 őszéig ők gazdálkodtak a *Székely-tanyán*.⁹⁴

Az ányási *Alsóréten* 1906 táján az uradalom 500 kat. holdat adott haszonbérbe 50 bérlőnek. Többnyire mindszei kisparasztok, törpebirtokosok telepedtek meg a 10 holdas bérleteken, mivel közel volt a „kisiré” (a tiszai révátkelő), ami jó közlekedési, piacozási lehetőséget nyújtott számukra. A bérleteken sok volt a „vízvötte” föld, ezért a „homoki embőr” ott nem boldogult, de az igyekvő feketeföldi kisparasztok meg tudtak élni. 1939-ben Alsó-Ányáson iskola épült, s az idő tájt a haszonbéres földeken a *Temetőparttól* a zsilipig 52 tanya állott.⁹⁵

Az 1920. évi XXXVI. törvénycikk alapján végrehajtott földbirtokrendezés során a Pallavicini uradalom újabb földterületeket adott haszonbérbe. 1920-ban *Székely-telepen* 4-4 holdat, *Karakás-telepen* 6-6 holdat parcelláztak egy-egy családnak. Karakás-telepen kb. 20 család bérelt földet és egy-két éven belül mindegyik házat épített. Vályogot vertek és barkácsoló paraszt specialista irányításával maguk építették a házat és a melléképületeket. A szegényebbek gyephantból építettek istállót és

⁹³ Az 1930. évi népszámlálás. M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 333—334.

⁹⁴ Adatközlők: Zsótér Antal, sz. 1888., Márton József, sz. 1889., Szatmári István, sz. 1902. 1973. és 1982. évi gyűjtés.

⁹⁵ Adatközlő: G. Kiss Imréné Sándorfalva—Dóc, 1978. évi gyűjtés. Az alsó-ányási rét Sövényháza kat. térképe (1882) szerint Kis Percsora dűlőhöz tartozott.

ólat. Székely-telepen egy dűlőút menti tanyasort *Máksornak* említenek, mivel az ottani haszonbérelőket arra kötelezték, hogy az uradalom földjén 1-1 holdon mákot termesszenek.

A bérbeadás méreteire jellemző, hogy 1937-ben az uradalom 15 223 kat. holdat adott haszonbérbe, ebből 1585 kisbérelő 4684 holdat, 27 nagybérelő (100 holdon felüli) 9502 holdat bérelt.⁹⁶ A kisbérelők között szép számmal voltak sándorfalvi, algyői, Mindszenti, baksi szőlői — tehát falusi parasztok, akik 1—2 holdat béreltek. A tanyás bérelők számára az 1930. évi népszámlálás adatsoraiból következtethetünk.⁹⁷

Sövényháza haszonbérföldön települt külterületi lakott helyei

Alsórét	231 fő
Erzsébet-telep	162 fő
Heffner-telep	130 fő
Karakás-telep	138 fő
Kiszér (Kutyanyak és környéke)	530 fő
Pitricsom	269 fő
Székely-telep	70 fő
	1530 fő

1932-ben az Országos Földbirtokrendező Bíróság határozata alapján az uradalom *Kiszér* és *Pitricsom* határrészen 3060 kat. holdat, vagyonválság fejében, tulajdonjogilag átadott a kisbérelőknak. A vagyonválságot az új tulajdonosoknak 25 év alatt kellett, kamataival együtt megfizetniük.

Az uradalom földhaszonbérleti gazdálkodását és települési, gazdasági, szociális következményeit mérlegre helyezve két szakaszt lehet megkülönböztetni: az 1850-es évektől kb. a századfordulóig olyan területű földeket parcellázott, melyeken egy család, némi keresetkiegészítéssel, meg tudott élni — az 1900-as évektől, s különösen 1920-tól az egy családnak kimért bérföld területe azonban egyre kisebb (8—6—4 hold), ami szükségessé tette, hogy feles és harmados földet műveljenek, maguk és felnőtt családtagjaik arató- és cséplőrészesnek szegődjenek el. Minderre legközelebb épp az uradalom majorjaiban kínálkozott mód. Így a hitbizományi uradalom volta-képpen „letelepítette” a bérbeadott földeken birtoka különben elvándorló népfölöslegét — pontosabban annak egy részét —, s ezáltal munkaerőt biztosított a hatalmas latifundium hasznosításához.

Az uradalmi kishaszonbérleteken a harmincas években 300—350 tanyán kb. 1500—1600 ember élt, megközelítőleg annyi, mint a házi kezelésű majorokban — de jóval kevesebb, mint a 80 évvel azelőtt fölszámolt kertésztelepeken.

A kisajátított uradalmi földön a volt cselédek és a kisbérelők ivadékai az 1945. évi földreform után is építettek tanyákat, e folyamat azonban kívül esik vizsgáldásunk határain.

⁹⁶ Dr. KERTÉSZ JÁNOS: A Pallavicini uradalom. In.: *Csikvári Antal*, 1938. 70.

⁹⁷ M. Stat. Közl. Új sor. 83. Bp. 1932. 333—334. (Csak a kutatóterülethez tartozó, Tisza jobbparti lakott dűlőket vettem számba.)

f) Sándorfalva telepítése és tanyái

A község telepítése 1879-ben történt. Pallavicini Sándor őrgróf a Tisza árvizétől elpusztított Algyő lakosainak 300 kat. holdat ajánlott föl, teljesen ingyen új település céljára. Helyéül a *Macskási szőlőknek* nevezett, homokos talajú ármentes területet jelölték ki, amely a Fehér-tótól É-ra, az uradalom és Szeged városa határán feküdt. E területen a 18. század végén szegedi dohánykertészek éltek, az 1860-as években pedig az algyőieknek voltak szőlői.⁹⁸

1879. június 12-én a kijelölt faluhelyhez közeli Homoki majorban 588 árvízkárosult algyői írta alá az áttelepítési és alapítási szerződést, ám amikor az áttelepülésre került volna sor, nagy többségük régi lakóhelyén kívánt maradni. A saktábla alaprajzú új községben 9 utcában 597 db, 550 négyzetöles *portát* (telket) mértek ki. 1880. április 13-ig 170 algyői család épített házat, illetve kezdett építkezésbe a község területén.⁹⁹ Más forrás szerint mindössze 74 gyevi (algyői) család települt át az új faluba.¹⁰⁰ A két számbavétel közötti eltérés abból adódhatott, hogy 1880 áprilisában a Sándorfalvához csatolt algyői tanyákon élő lakosokat is összeírták. Erre családnevekből következtethetünk, hiszen a névjegyzéken szereplő Czirok, Gyórfi, Lele, Makra, Táborosi, Varga nevű családfejek 1848 előtt szállástartó, a település után tanyás gazdák voltak *Akasztfu dűlő*, *Szaporhegy*, *Eperjes* határrészen. Azt tartjuk valószínűbbnek, hogy a faluban csak 74 algyői család épített. Ugyanakkor 176 olyan sándorfalvi lakost írtak össze, akik vidékről származtak a községbe. Közömben tehát az algyőiek nagy része ragaszkodván az ősi rőghöz, megmásította áttelepülési szándékát, az őrgróf fölhívására egyre több környékbeli árvízkárosult, távolabbi településekről számos házatlan szegényparaszt ragadta meg a kedvező lehetőséget, hogy Sándorfalván ingyen házhelyhez juthat. 1880 decemberében 372 be nem épült, üres telek volt a községben, eszerint közel másfél év alatt 225 telken, a kimért telkek 37,6%-án építettek házat az új telepések.

Csongrád megye Törvényhatósági Bizottsága, majd a belügyminiszter a rombadőlt Algyőt megszüntnek nyilvánította és mint pusztát, az új község, Sándorfalva külterületeként tartotta nyilván. Algyő népének nagy többsége viszont, nem törődve a hatóságok rendeleteivel, a tiszai ár visszahúzódása után hozzáfogott összedőlő hajlékainak újjáépítéséhez. 1880 tavaszán 368 algyői lakos fellebbezést juttatott el a belügyminisztériumba, melyben tiltakoztak az ősi múlttal rendelkező, „jelenleg is 353 numerust” számláló község jogtalan megszüntetése miatt és kérték községük önállóságának visszaadását. Hosszú harc indult ezzel, s végül az algyőiek elérték céljukat: a belügyminiszter 1882-ben engedélyezte, hogy az 1879-es árvíz után ténylegesen újjáépült Algyő önálló községgé váljon. Ezzel megszűnt az a furcsa közigazgatási állapot, hogy az Árpád-kor óta megletelepült Algyő — mint külterület — az új telepítésű Sándorfalvának volt alárendelve.¹⁰¹

1882 júliusában Sándorfalván 381 házban már 2362 lakos élt.¹⁰² A község 1882.

⁹⁸ I. katonai felvétel: „Szegediner Gärtners” (1784.) Coll. XVIII. Sectio 30, II. katonai felvétel: „Algyő Szőlő” (1861—66).

⁹⁹ A község telepítését a Sándorfalva története és népelete c. monográfia történeti fejezetei alapján ismertetjük (Szerk. ID. JUHÁSZ ANTAL, 1978). Az 1880. április 13-i névjegyzéket I. a kötet adattárában: 411—417.

¹⁰⁰ ID. JUHÁSZ ANTAL, 1978. 29., BÁLINT SÁNDOR, 1976. 213.

¹⁰¹ Az algyőiek önálló községi státusáért folytatott harcát ismerteti ID. JUHÁSZ ANTAL 1978. 29—50. Az 1880. évi népszámláláskor Algyőt nem tekintették önálló közigazgatási egységnek, népességét sándorfalvinak jelölték, így ebből az összeírásból Sándorfalva tényleges lakossága nem derül ki.

¹⁰² Emlékirat, 1882. július 16. Hiteles másolatát a sándorfalvi róm. kath. plébánia őrzi.

évi részletes térképéről tudjuk, hogy 10 utcája volt és kiépülőfélben 4 faluszéli ház-sora.¹⁰³ A megtelepedéskor igen sok zsellér két osztatú, ház—*pitvar* tagolású lakóházat épített. A telepesfalu központjában a templom, a plébánia és az uradalmi igazgatási épületek számára az őrgróf adományozott tágas telkeket. Valamennyi kimért porta kb. az 1890-es évek elejére népesedett be.

Honnan származott a telepesközség törzsnépeisége? A Sándorfalván házassultak 1888—1897. évi anyakönyveiből kijegyeztük a házassodó fiatalok születési helyét. Akik ebben a tíz esztendőben házasságot kötöttek, mindannyian a község telepítése előtt születtek. Figyelembe véve, hogy sok szegedi földön élő tanyai fiatal esküvője is a sándorfalvi templomban volt, csak a helyben lakó házassulók születés helyét vettem számba.¹⁰⁴

Az 1888—1897 között házassodó sándorfalviak

születési helye	száma
Szeged	181
Algyó	132
Dócz	76
Kistelek	72
Mindszent	12
Horgos	11
Pusztai Péteri	8
Dorozsma, Majsza	7-7
Szentes	6
Hódmezővásárhely	5
Félegyháza, Csóka	4-4
Szegvár, Szőreg	3-3
Csongrád, Hantháza, Szabadka	2-2

Az adatfelvételben szereplő több mint 500 fiatal 47 helységről származott, de 85%-uk 4 helyről, az új község szomszédságából való. Egyharmaduk szegedi, zömmel a Sándorfalvához közeli fehértói, szatymazi, szirtosi, őszeszéki tanyai kapitányságból származott. Őket az algyői születésűek követik, akik közül számosan bizonyosan a Sándorfalvához csatolt *gyevi* tanyákon éltek. Sokan származtak a faluba uradalmi földről, majorokból, akiket a dóci kápolnában kereszteltek.

A kisteleki születési hely nem jelent föltétlenül ott élő embereket, mivel tudjuk, hogy a szegedi felsőtanyák várostól távolba szakadt népe inkább Kistelekre vitte gyermekét kereszteltetni, mint „haza”, városába. Így a Kisteleken kereszteltek egy része is szegedi földről származhatott.

Az 1900-as években a község népe „kinőtte” a negyedszázada parcellázott házelkeket, ezért a képviselőtestület javasolta az előljárásnak: kérje Pallavicini őrgróftól, hogy házhelyeknek alkalmas területet engedjen át a lakosság számára. Az uradalom a kívánságot méltányosnak találta és „munkásházak” számára 13 kat. holdat adott át, megváltással, ahol 1911-ben 60 *portát* mértek ki. Az itt épült telepet a helybeliek *Pipacsfalunak* nevezték, ugyanis az öreg falu nád- és zsindeletetős házaival

¹⁰³ CsML, Hódmezővásárhely, Sándorfalva adóközség birtokrészletezési vázlata I. 1882. Felvette Baader Alajos mérnök.

¹⁰⁴ Sándorfalva, róm. kath. plébánia, Házassultak anyakönyve 25 településről csak 1-1 házassuló származott, felsorolásukat I. JUHÁSZ ANTAL: A falu társadalmi és kapcsolatai környezetével. In.: ID. JUHÁSZ ANTAL (szerk.) 1978. 382. A későbbiekben a monográfiában közölt adatokra külön nem hivatkozom.

szemben itt már cseréptető (piroscserepes) házakat építettek. Az első világháború után a házhelyek és a kishaszonbérletek juttatásáról intézkedő, 8420/1920. sz. kormányrendelet végrehajtásaként 1921 őszén az uradalom 312 házhelynek alkalmas területet adott át ugyancsak megváltási áron — a községnek. 1911-ben kis területű (100—300 négyszögöles), 1921-ben 400 négyszögöles *portákat* mértek ki, szinte kizárólag a falu túlnépesedett népfölöslege: mezőgazdasági munkások, törpebirtokosok, a háború után hadirokkantak, -özvegyek, -árvák számára is. Az új osztások nem mindenütt követték a falutelepítéskor megszabott sakktábla alaprajzát és széles utcáit.

A falu belterületét három oldalról a Pallavicini uradalom, délnyugat felől Szeged határolta. Községi földek három helyen voltak a hitbizományi uradalom birtokába ékelődve: a Sándorfalva II. jelölésű határrészen *Homokpuszta*, a III. adóközségben *Szaporhegy*, *Tófőág*, *Akasztódomb* és *Kis Romafő* dűlők, a IV. részen *Eperjes* dűlő.¹⁰⁵ E földekkel együtt Sándorfalva területe mindössze 2261 kat. holdra rúgott. A Sándorfalva III. és IV. jelölésű határrészekkel az algyői jobbágyság egykori szállásföldjei kerültek az új község határába, ami tulajdonképp logikus következménye az említett közigazgatási hercehurcának. Miután Algyő visszanyerte községi státusát, tanyái egy részéről — úgy tűnik — megfélemlítettek, s azok — közel esvén úgy is az új községhez, Sándorfalva határában maradtak.

1882-ben *Szaporhegy* dűlőben 12, *Akasztódombon* 10, *Tófőág* dűlőben 9, *Kis Romafőn* 2 és *Eperjes* dűlőben 10 tanya volt, amelyek közül több az algyői jobbágyság 18. századi szállásainak utóda lehetett. Több családnév (Czirok, Gyórfi, Lele, Varga, Vidács) 1786. és 1880., ill. 1882. évi előfordulása bizonyítja, hogy a családok folyamatosan használták az ottani földeket. Az 1879. évi árvíz jórészt azokat a földeket is elöntötte, kivéve a magas fekvésű *Akasztódombot*.

Más volt a használata a II. adóközséget alkotó *Homokpuszta* határrésznek. Itt a 19. század első felében az uradalom és az algyői jobbágyság közösen használt legelője terült el, de volt idő, amikor ott legeltettek a homoki kertészek is.¹⁰⁶ 1846-ban történt a legelőelkülönítés, amelynek során kimérték az uradalom és a jobbágyság legelőrészét, s utóbbiak Homokpusztát kapták, amit egy 1851. évi térkép már úgy tüntet fel, mint „Algyevi elkülönözött kül legelő”-t.¹⁰⁷

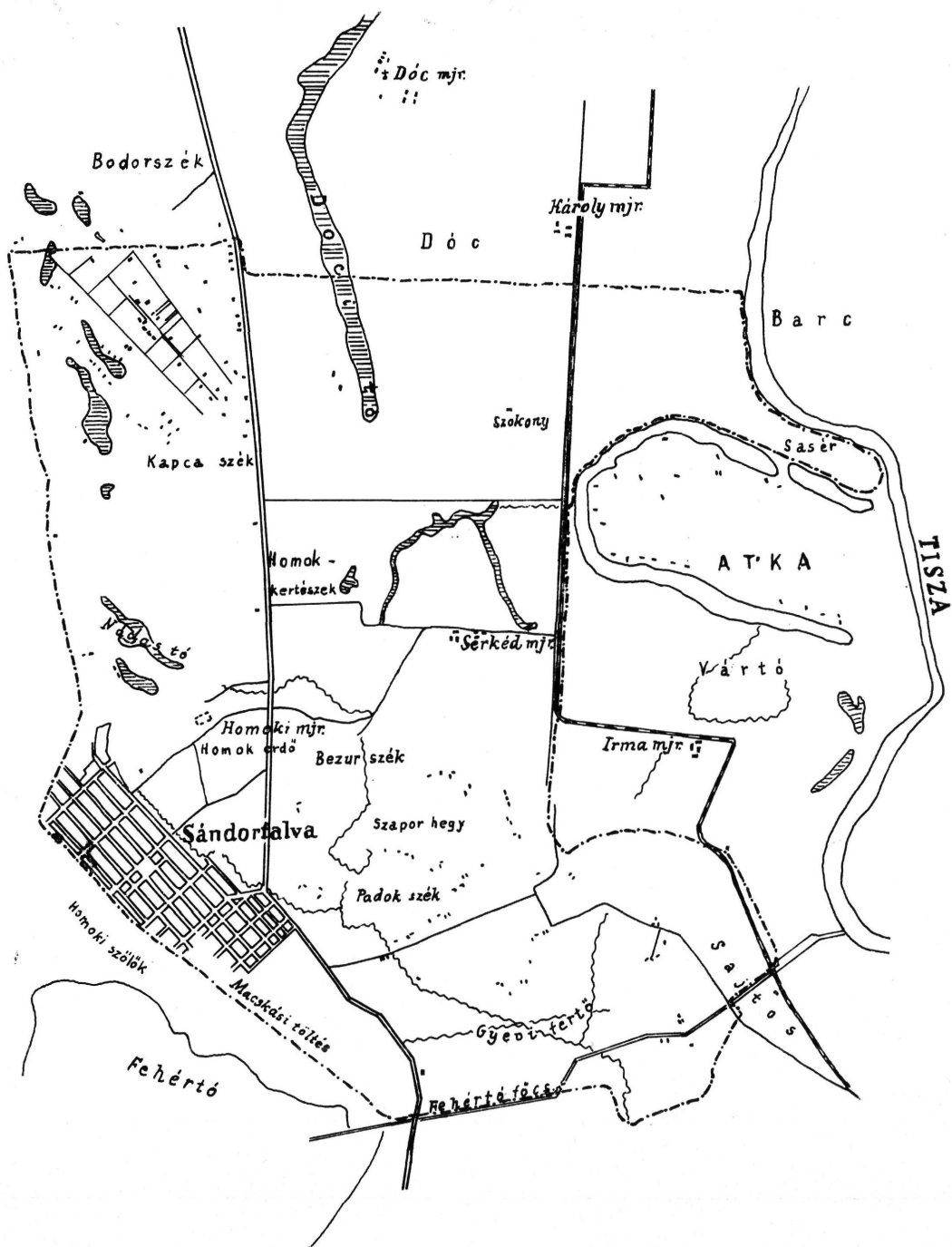
Hogy az elkülönített legelőt 1848 után a volt telkesjobbágyság meddig használták közösen és mikor osztották fel, források híján nem tudjuk pontosan. Paraszti visszaemlékezés szerint a tanyaépítés az árvíz után kezdődött,¹⁰⁸ ami nagyon valószínű, hiszen az árvízkárosult *gyevi* családoknak hajlékra volt szükségük és kézenfekvő lehetett, hogy a képviselőtestület a korábban osztatlan, ármentes területen levő legelőhöz nyúljon. 1882-ben Homokpusztán már 44 tanya és a 312 holddal rendelkező Kéry János birtokos majorja állott. 30 tanya a Kúti dűlőben volt, ahol a tanyatulajdonosok között 2 Czirok, 2 Süli, 1 Gyórfi, 1 Zakar található, akik bizonyosan *gyeviek*. Kéry János és öt Kúti dűlői tanyás gazda 1880. április 13-án aláírta az algyőiek

¹⁰⁵ CsML, Hódmezővásárhely, Sándorfalva nagyközség, 1882.

¹⁰⁶ Az 1845-ben kötött szerződés szerint: „Marháinak közlegelőül azon Homoki pusztára rész adódik, a melyen az Algyői Jobbágyság Marháikat legeltetik, és pedig az Algyeviekkel egy pásztorság alatt...” CsML, A Pallaviciniek Mindszent-algyői uradalmának ir. Dohánytermelőikkel és kertészekkel kötött szerződések, 1844—1848. 29.

¹⁰⁷ Uo. 55. szerződés és Csongrád megye térképe annak adó községekre való felosztása szerint, 1851. készítette Josef Bainville, CsML, Szentés, Térképtár 91.

¹⁰⁸ A homokpusztai Németh Antal (sz. 1875.) visszaemlékezését 1974-ben gyűjtöttem.

47. kép. Sándorfalva község 20. század eleji településképe, az 1945 utáni községhatár feltüntetésével. A térkép jelöli a tanyákat és a nagyobb határrészek nevét.

48. kép. Kerítetlen tanya a *Gyevi fertő* szélén 1976-ban, Sándorfalva, Szaporhegy
38. Táborosi Márton tanyája.

áttelepítési alapszerződését, amiből szintén arra következtetünk, hogy a 170 szerződő fél között a tanyaföldön letelepedőket is megtalálhatjuk.¹⁰⁹

A Kéry-birtok később Krausz Mór tulajdonába került, aki a Szeged—Csongrádi Takarékpénztár útján az egész dűlőt felparcellázta. A bank kölcsönt is adott, így az aránylag olcsó homokföldök sándorfalvi és szeged-felsőtanyai kisparasztok között gyorsan vedőre találtak. A felsőtanyai Makra család 6 hold árán a Kéry dűlőben 22 *lanc* földet vásárolt.

1910-ben a Homoki tanyákon 426, a Fekete tanyákon (Szaporhegyen) 436, a határban összesen 862 személy élt, a község lakóinak 17,3%-a.¹¹⁰ A két határrészen, a talajadottságokból következően más üzemág került előtérbe: a feketeföldi tanyákon a szemtermelés mellett az állattartás, a *Gyevi fertő* mellékén a juhászat, Homokpusztán pedig az állattartás mellett a szőlő- és gyümölcsstermesztés.

Sándorfalván 1926-ban kb. 250 lakosnak volt földje — nem számítva azokat a családfőket, akik az Országos Földbirtokrendező Bíróság (OFB) határozatával jutottak 1—5 hold megváltásos vagy vagyonváltságos földhöz az uradalom területén. Előbbi földtulajdonosok közül kettő 50—50 kat. holdat, harminc 10—50 holdat, a többi 10 holdon alóli földet bírt. Kortársi leírás szerint „a falusiaknak alig van örökföldjük, csak a tanyaiaknak, kik mind rajta laknak birtokukon.”¹¹¹ A tanyaiak

¹⁰⁹ Az említett szerződést aláíró algyői lakosok névjegyzékét I. ID. JUHÁSZ ANTAL 1978. 411—417. A jegyzékben szereplők Sándorfalván már építettek, vagy az építkezést megkezdték.

¹¹⁰ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. Bp. 1912. 540.

többsége 5—10 holdas kisparaszt volt, feketeföldön a 20, Homokpusztán a 30 holdas parasztember már *jógazdának* számított. Sok tanyai paraszt uradalmi földek bérbévételeivel gyarapította gazdasága eredményességét, a kisparasztokat erre a család megélhetése rá is kényszerítette.

Sándorfalva külterületi népessége 1949-ben érte el a legmagasabb számot, (1398 fő),¹¹² ám a korábnál nagyobb területen. 1933. január 1-jén ugyanis *Bodorszék* és *Csibafai szőlők* határrészt, 1945 után pedig a Károly major környékét is a községhez csatolták, ahol több száz személy élt.

A község tanyáinak az a különlegessége, hogy a belterülethez nem fűzte őket hagyományos kapcsolatok, mivel nem onnan történő kiköltözés útján, hanem részint a falu telepítése előtt, részint azzal egy időben, vagy utána jöttek létre. A tanyák lakói ettől függetlenül falujuknak tekintették Sándorfalvát, oda jártak ünnepeken templomba, piacozni, részben társas életet élni, de nem volt falusi házuk. A tanyaiak faluba költözése és egy újmódi kétlakiság az utóbbi két évtized fejleménye, ami túlmutat munkánk vállalt keretein.

¹¹¹ CSIKESZ LAJOS: Sándorfalva nagyközség leírása. Bp. 1926. 13. Az ún. Nagyatádi-féle földreform módosította a birtokviszonyokat, de főleg a kis földű törpebirtokosok száma nőtt.

¹¹² KSH 1949. évi népszámlálás 11. Bp. 1951. 85.

III. A tanyai település formai sajátosságai

1. A tanyai településforma változatai

A Szeged környéki tanyákat több szempontból lehet és kívánatos rendszerezni, típusokba foglalni. Ennek egyik lehetséges kiindulópontja ERDEI FERENC tanya-rendszerezése, melyben a szerző döntően településnéprajzi és szociológiai szempontokat vett figyelembe. Őt tanyatípust különböztet meg: nagygazda tanya, haszonbéres tanya, kisgazda tanya, farmtanya, szórványtanya. Erdei szerint „mindegyik típus más-más szervezeti formát és más életrendet, szóval a folyó életnek más-más társadalmi formáját képviseli.”¹ Úgy véljük, alapjában véve egyfelől a tanyás birtok nagysága s ezzel szorosan összefüggő munkaszervezete, másfelől a tanyatulajdonosnak a belterülethez való viszonya a típusok megkülönböztetésének alapja. Erdei vezette be a „farmtanya” fogalmát: az olyan tanyát tekinti farmnak, amelynek a „birtokosa teljesen és örökös kinnlakási szándékkal települt a tanyára.”²

BALOGH ISTVÁN a 19. század második fele tanyás gazdálkodásának három típusát határozta körül: 1. azt a típust, ahol a gazdálkodás súlya a nagy arányú extenzív állattartáson nyugodott és ennek volt alárendelve a növénytermesztés. Ez Debrecenben, a Hajdúságon és a Nagykunság több városában volt uralkodó; 2. az extenzív gabona-termesztésre épülő gazdaságot, amely kedvező talajadottságok és szállítási lehetőségek mellett, aránylag kevés tőke- és munkabefektetéssel magas jövedelmet biztosított. Ez a típus Hódmezővásárhelyen, Békés megyében és a Duna—Tisza köze egy részén volt elterjedt. 3. A szegedi—kecskeméti típusú tanyás gazdálkodást, melyet a nagy arányú extenzív állattartás mellett a belterjesebb haszonállattartás és a munkai igényes szőlő- és gyümölcsstermesztés jellemezte.³

Gesztelyi Nagy László állandóan lakott, időszakosan lakott és bérelt tanyákat különböztetett meg.⁴ Csoportosításának az a hibája, hogy előbb a tanyán lakást, a harmadik kategóriánál viszont a birtoklás jogi formáját veszi alapul. Romány Pál az 1945 óta bekövetkezett gazdasági, társadalmi változásokat figyelembe véve foglalta típusokba az 1960—70-es évek fordulójának tanyáit és ebben — értelemszerűen — ismét más szempontokat érvényesített.⁵

Magam Erdei Ferenc és Balogh István nézőpontját közelítve és új megfontolásokat is figyelembe véve, a település—gazdálkodás—társadalom—életforma össze-

¹ ERDEI FERENC 1942. 142—236.

² ERDEI FERENC 1942. 148.

³ BALOGH ISTVÁN 1965. 435—455.

⁴ GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ: Magyar tanya. Kecskemét, 1927.

⁵ ROMÁNY PÁL: A tanya-rendszer ma. Bp. 1973. Szerinte a mai tanyatípusok: kisüzemi, háztáji, önellátó, átmeneti, kerti, átalakult és hobby-tanyák.

függéseire ügyelve tettem kísérletet a szegedi táj tanyatípusainak körülhatárolására.⁶ Munkánk célkitűzése nem teszi lehetővé a komplex megközelítést igénylő rendszerezési kísérlet továbbépítését — ez későbbi településnéprajzi vizsgálódásaink egyik témája lehet —, itt nézőpontunkat a településformára szűkítve, a bemutatott tanya-rendszer formai jellemzőit kívánjuk megragadni.

Tájunkon két változatot különböztetünk meg: 1. dűlőben lazán szétszórt tanyákat és 2. dűlőút mentén sorban épült, néhol sűrű házsort alkotó tanyákat.

A határban szétszórtan fekvő tanyák többnyire Szeged és Dorozsma már a 18. században megült szállásföldövezetében és a kisteleki jobbágyok egykori telki állományához tartozó szállásföldövezetben találhatók. Itt a tanyák szétszórtságának magyarázata a tanyakialakulás folyamatában keresendő. Sommásan összefoglalva a leírt folyamatot: Szegeden a parasztok és különböző foglalkozású polgárok, Dorozsmán a redemptusok a 18. század első felében a szállásövezetben különböző területű földeket vettek birtokba, amelyek örökösödés, eladás folytán egyre aprózódtak, így egyre kisebb földekre épültek tanyák. Minden birtokos földje megtelepedésre legalkalmasabb részén építette tanyáját. Fontos körülmény, hogy a szállások (tanyák) — mint az I. katonai térképfelvétel mutatja — már a 18. század végén szétszórtan feküdtek, némely nagyobb külterületi telephelyhez külön út vezet (7., 8., 9. kép). A régi megülesű határrészek szétszórt volta a tanya-rendszer besűrűsödése révén csak fokozódott. A határt itt is régóta dűlőutak hálózják be és a tanyák többségéhez ezekről rövidebb-hosszabb bejáró vezet.

Többet kell szólnunk a tanya-sorokról. Említettük, hogy Szeged és Dorozsma határában a pusztaszélén már a 19. század első felében kialakult néhány tanya-sor: Alsótanyán *Öregátokháza*, a csorvai *Öreg-sor*, *Tüsök-sor* (más néven *Gácsér dűlő*), Dorozsmán *Atokháza dűlő*, *Göbolyjárású sor* stb. A 18. században csak néhány tanya épült a pusztaszélére, s a földek felaprózódása, adásvétele folytán alakultak ki a pusztaszéli tanya-sorok. Célszerűségüket részint a pusztára ki nem váltott jószág alkalmi, tilalmas legeltetése, részint meg az magyarázza, hogy a tanya-sorok gazdák így elejét tudták venni a pásztorok magánbirtokon történő legeltetésének.

Leggyakoribbak a tanya-sorok haszonbérbe adott földeken. Kecskemét felső-pusztaszéri pusztáján, Szeged és a Pallavicini uradalom a maga birtokán mérnöki kimért, 50, 16, 10, illetve 5 holdas területeket parcellázott. A szabályos, nyújtott téglalap alakú parcellák egyik rövidebb végén alakult ki a dűlőút, s ha a terepviszonyok megengedték, legtöbb bérlő közvetlenül az út mellé épített. Szeged határában igazi sortanyák ott keletkeztek, ahol szegényparasztok, homoki kisemberek fogtak egymás mellett 10—10 holdas bérföldeket. Itt a dűlők megnevezése is tükrözi a tanya-sorok formájának e jellegét: *Gátsor*, — ma *Ásotthalom* —, *Howédsor* — Rúzsá határában. E tanya-sorok a megtelepülés, építkezés idején még többnyire pusztaszéliek voltak (!). Uradalmi földön *Kutyanyakon*, *Pitricsomban*, *Erzsébettelepen*, *Máksoron* is jellegzetes tanya-sorok jöttek létre. A bérlők a parcellázás szélén haladó útnak csak egyik oldalára építhettek, ezért ezek a sortanyák egysorosak, vagyis faluszéli házsorra emlékeztetnek. Sajátos, hogy zömmel az út egyik oldalára építettek *Kutyanyakon* is, ahol pedig a dűlőút a *numerusok* közepén halad.

Szabályos sortanyák keletkeztek Sándorfalva *Homokpuszta* határrészén, amely az 1840-es években a *gyevi* jobbágyok elkülönített legelője. A volt jobbágyok az 1850—60-as években kapták meg legelőjárandóságukat, melyre zömmel az 1879-es árvíz után — mint árvízkarosultak — építettek hajlékokat. A *Kéri dűlő*ben több mint 300 hold 1911-ben parcellázás útján került sándorfalvi, szeged-felső-tanyai kispasz-

⁶ JUHÁSZ ANTAL 1983.

tok kezébe. A *Csúzdi dűlő*ben a *Töhötöm-csárda* (ma áfész élelmiszerbolt) közelében, a szeged—csongrádi út mentén a két háború között egészen falusias jellegű házsor bontakozott ki.

Végül létrejöttek sortanyák Szeged régi, belső tanyaövezetében is, különböző okok miatt. Gyakori, hogy a nagy gazdabirtokok örökösítése során több fűtestvér közeli földön épített (vagy kapott apjától) tanyát. Így ha a testvérség földjei több helyen feküdtek is a határban (pl. a feleség öröksége révén), lakóhelyük és gazdasági telephelyük egymás szomszédságában maradt. Módos és népes parasztszaládok alakítottak ki így az elődök „ősi” szállásföldjén kisebb tanyasort: ilyen Szatymazon a *Bárkányi-falu*, Mórahalmon a *Fürtön-sor* stb.

Látható, a tanyasorok létrejöttének körülményei eléggé változatosak, de az összegezhető, hogy a korai tanyafejlődés időszakában főleg a puszták szélén, a 19. század második felében és századunkban pedig a mérnökileg parcellázott, általában 10 holdas, vagy kisebb, hasznabérbe adott földeken keletkeztek tanyasorok. Ez a tapasztalat módosítja azt a képet, amit Erdei Ferenc a sortanyákról rajzolt.⁷

2. Tanyai telekelrendezés

A tanyatelek elrendezése emberemlékezet óta a lakóházhoz igazodott. Kevés helyen és csak a legidősebbek emlékeztek arra, hogy a határbeli földön először istálló épült, ahol mezei munka közben, a jószágok mellett az emberek is meghúzódtak.⁸ Ez azonban ideiglenes állapot, rövidesen emberi tartózkodásra alkalmas hajlékot készítettek — még ha földbe ásott ház, *földgyúnyhó* is volt az.

Gondosan választották meg azt a helyet, ahová a lakóházat építették. Magas, *partos* fekvésű területet kerestek, mivel tartottak a fakadó vizektől, amelyek csapadékos esztendőben sok kaszálót és szántót elborítottak. Szeged környéke a Dél-Alföld legkisebb tengerszint fölötti magasságú területe, a Duna—Tisza közti homokhátság vadvizei is erre, a Tisza felé találtak lefolyást.

Már a Giba-féle szegedi határtérkép (1836—42) mutatja, hogyan alkalmazkodtak az uralkodó, északnyugat—délkelet irányú széljáráshoz: régi örököföldes tanyaházak jelentős része ÉNY—DK-i tájolású, vagyis hátsó végével fordul ÉNY felé — a tanyaiaiak úgy mondják, *leföldvéggel* épült. Ugyanezt tapasztaltuk Kistelek és Dorozsma kataszteri térképeinek áttekintése során. A délnyugat felé néző ház *eleje* különben így kapott legtovább napsütést.

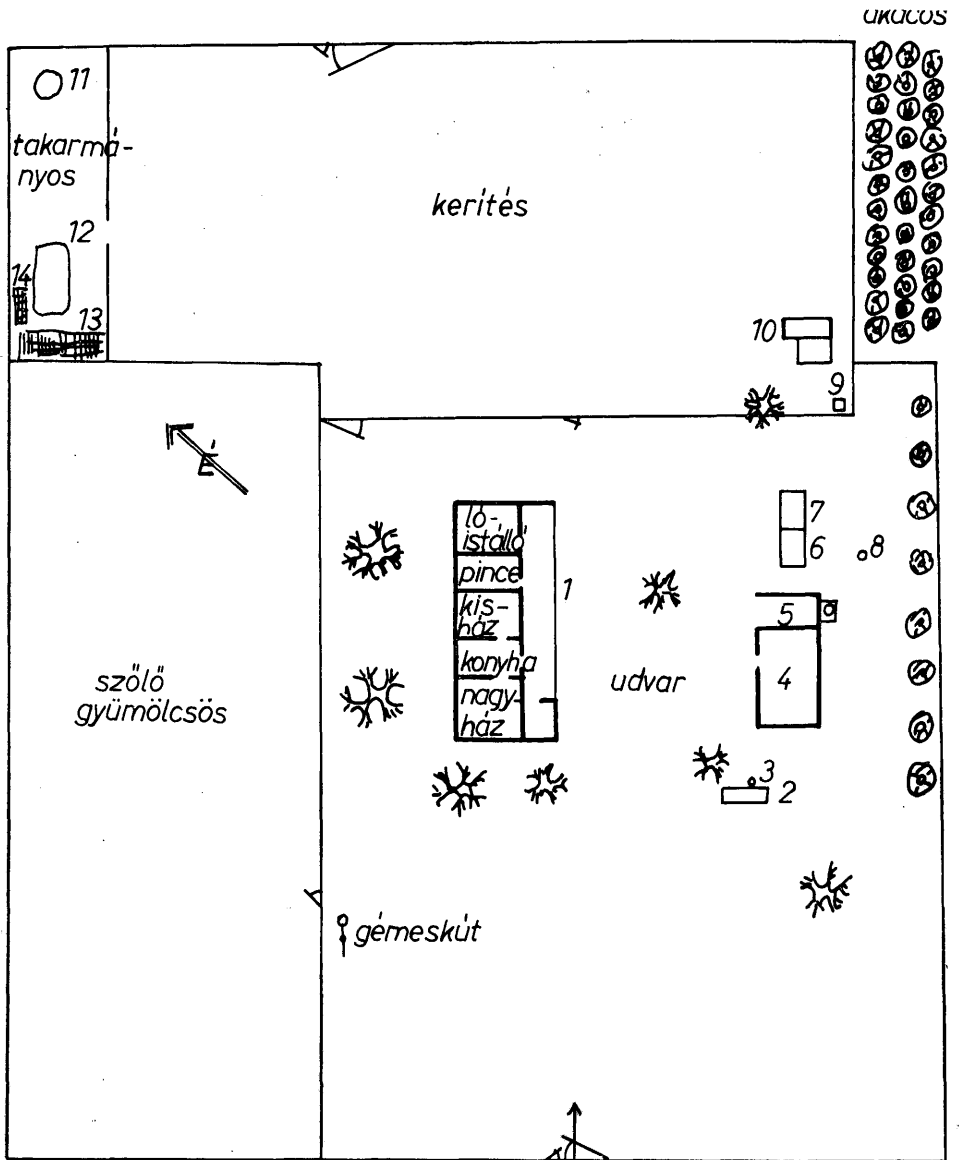
Olyan földet igyekeztek tanyaheylül választani, amely mellett semlyék terül el. „*Úgy próbáltak építeni, hogy a ház hátuljánál szántó lögyön, a tanya elején mög legelő, gyöp.*” (D. S.) Fontosabb volt a legelőnek alkalmas gyepek közelsége.

Az út szerepét a tanyaheyl megválasztásánál nehéz egyértelműen megítélni. Láttuk, hogy a régi tanyaövezetben a tanyák a dűlőutaktól különböző távolságra fekszenek, míg a közlegelők parcellázása után sok helyütt a dűlőutak mentén rendeződtek el. Az 1880-as években Szeged városa előírta, hogy 10 öl távolságra lehet építeni minden forgalmi úttól és 10 ölet kell tartani a szomszédok felé is. Az úttól való távolságot nem mindenütt tartották meg.

Általában szerették a lakóházat homlokzatával a dűlőút felé építeni, különösen ha ez a fenti tájolással egybevágott. Ha így nem volt jó a fekvése, akkor a dűlőúttal

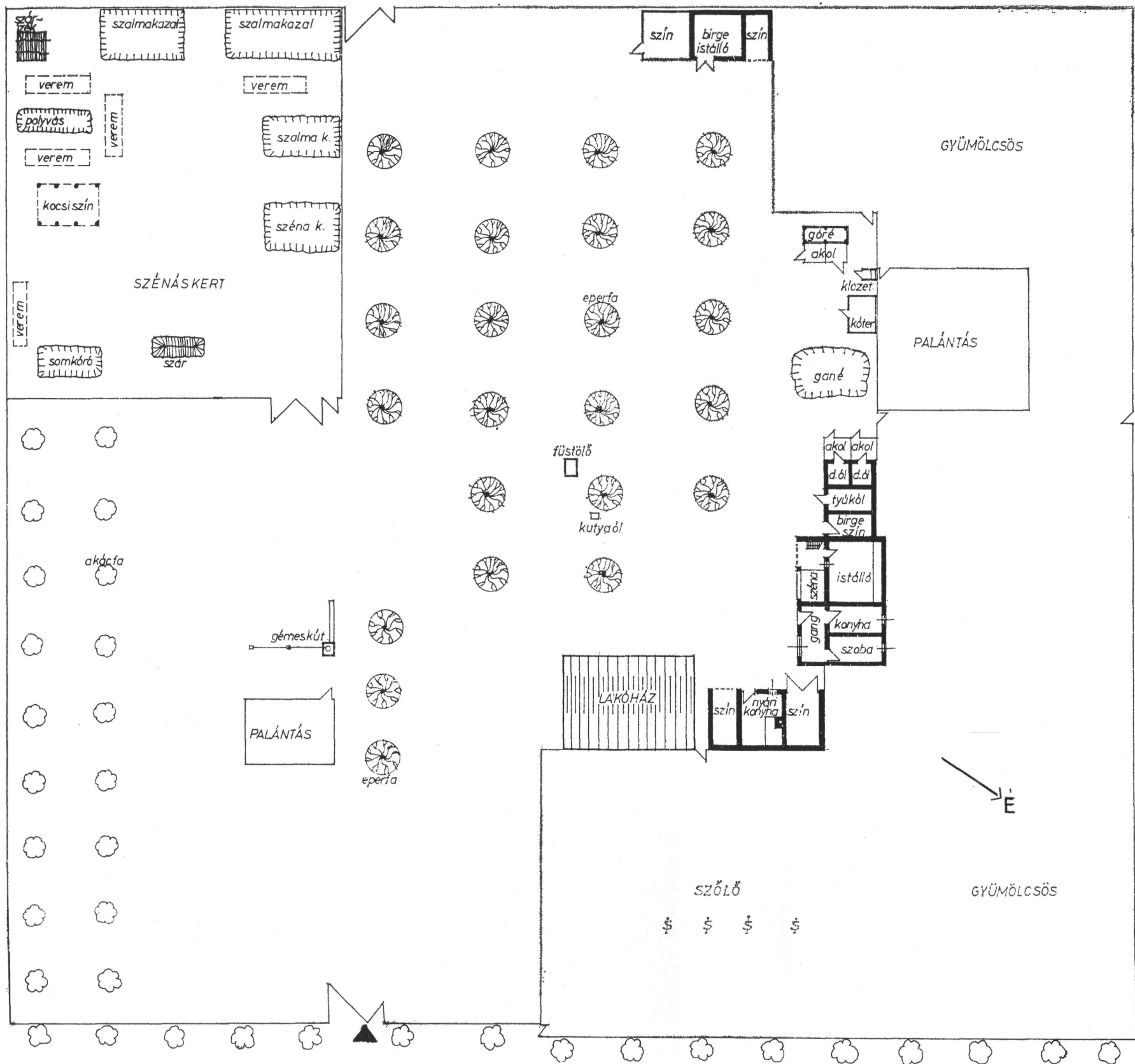
⁷ ERDEI FERENC 1942. 224—227.

⁸ A tápai réten a 20. századot megélték ilyen istállóik, amelyek keletkezését, jellegét fentebb ismertettük.

0	5	10	15	20m	1. ház	7. tyukól	13. rózse
					2. göré	8. kátlan	14. szárízék
					3. kutyaól	9. árnyékszék	
					4. marhaistálló	10. disznóól	
					5. kocsiszín	11. szénaboglya	
					6. hambár	12. szalmakazal	

50. kép. Rúzsza 487. sz. tanya helyszínrajza. Felmérte Juhász Antal 1969-ben. Rajzolta Pál László.

53. kép. Kistelek, Tanya 288. helyszínrajza. Felmérte Barna István és Juhász Antal, rajzolta Barna István, 1976.

51. kép. Örökföldes szegedi gazdatanya lakóháza. Épült a 19. század első harmadában, a cseréptetős ereszetet a 20. század elején toldották hozzá. Rúzsa 487. Szerző felvétele.

52. Gazdatanya melléképületei, jobbról-balra istálló, kocsiszín, hambár és ól. Rúzsa 487. Szerző felvétele.

párhuzamosan épült. Kevesen említik, hogy a tanyaszomszéd óhaját is figyelembe vették: „*Úgy csinálkoztunk, hogy a szomszédnak ne aggasson.*” (B. A.)

18. századi, 19. század első felében épült tanyákon gyakori, hogy az istálló a lakóházzal egy födél alá épült — akárcsak az egykorú városi, falusi parasztportákon. Később, amikor az istállót gyakrabban építik a lakóháztól külön, két típusos változat ragadható meg: a lakóházzal szemben, vele párhuzamosan épült (50. kép) és a ház hosszstengelyére merőlegesen épült istálló (54., 57., 60. kép). Előbbi az 1880-as évekig jellemző, s célszerűségét az adta, hogy a házból, az oldalablakon egyenesen az istállóra láthattak. Az utóbbi elhelyezési változatot már valószínűen az az igyekezet szülte, hogy a tanyaház előtt széltől védett térségük legyen. Ahol ugyanis a lakóház a típusos ÉNY—DK-i tájolású volt, ott a rá merőlegesen fekvő (ÉK—DNY-i tájolású) istálló elfogta az észak-északnyugati szeleket, hófúvásokat.

Az istállóval gyakran épült egy födél alá a kocsiszín, a kamra, de gyakori az is, hogy az istálló egyik végéhez építettek féltetős színt.

Ólaknak rendszerint külön épület készült, amely a háztól távolabb fekszik, mint a ló-, szarvasmarhatartásra szolgáló istálló. Külön ólban tartották a fias anyakocát és a hízónak való süldőket. A liba- és pulykatenyészítő tanyaiaik a disznóóllal egy födél alá építettek liba- és pulykaólat is. Tyúkól nem volt minden tanyán, hanem a tyúkokat, csirkéket a disznóól fölötti *ólpadlásra* csukták be éjszakára.

Ahol a közeli *székek*, vagyis szikes talajú legelők kedveztek a juhtartásnak és legalább 10—15 anyajuhot tartottak, ott *birkaszín*, *birkaól* is épült — a disznóól mellé vagy attól külön.

Ezeket az ólakat az istálló elhelyezésétől függően rendszerint úgy építették, hogy a lakóház előtt több oldalról védett térséget kapjanak. A szélvédett tanyaudvarokhoz az is hozzájárult, hogy a régi tanyaházak mellé újabbakat építettek. Ez történt az 1879. évi árvíz után, amikor a városiak tanyán élő rokonaikhoz menekültek. De több tanyán is tapasztaltuk, hogy a régi lakóházat századunkban is meghagyták, javították és szálláshelyül vagy melléképületként használták.

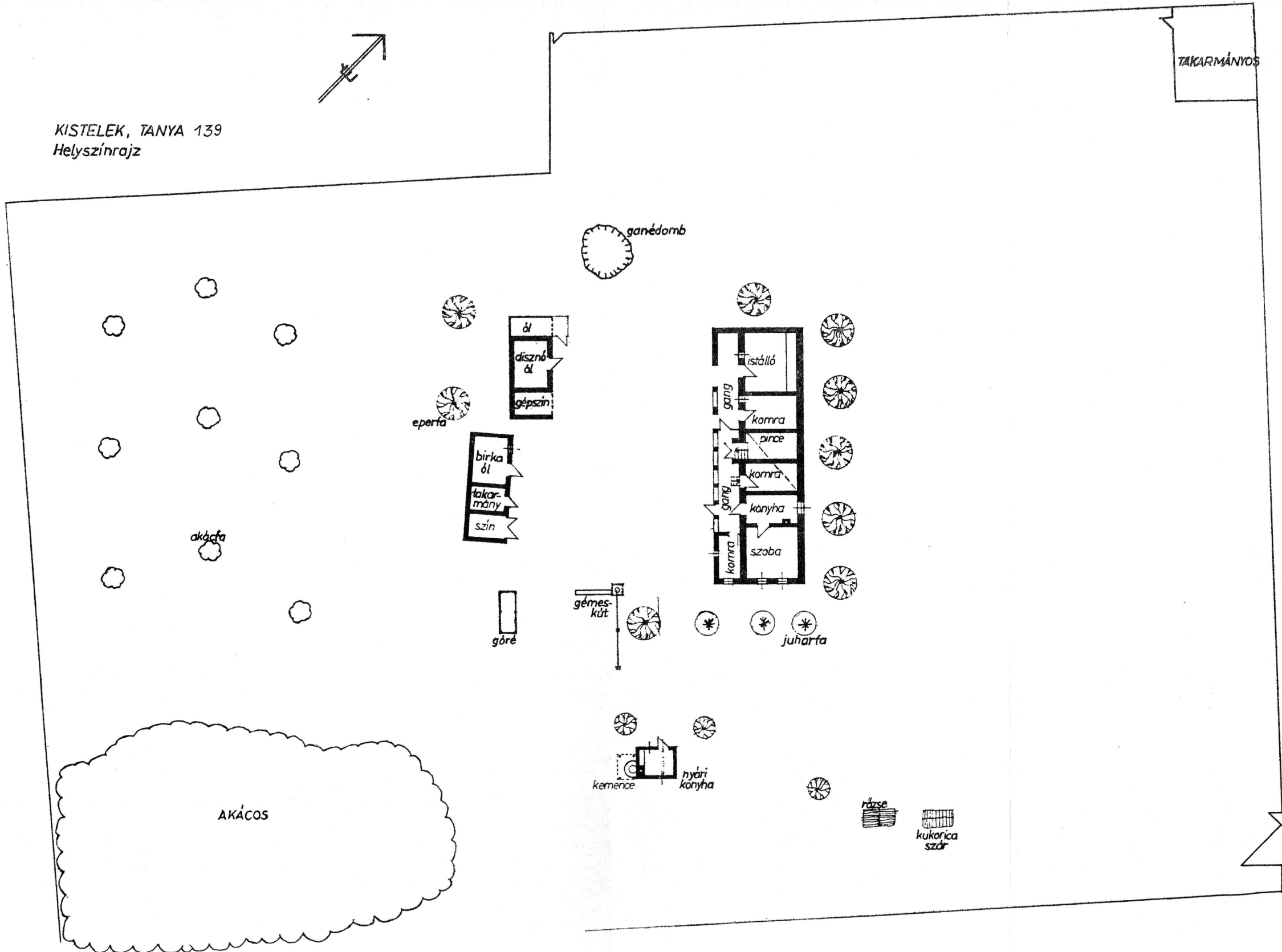
A 20. századi tanyákhoz hozzátartoznak a különböző különálló terménytárolók: a kukoricagőré, a gabonatarató *hambár* (módos gazdatanyákon magtár), Szeged-Alsótanya paprikatermelő övezetében a *paprikaszín*. Századunkban számos tanya épült nyári konyha, *kilső* vagy *nyári kemince* és nyári katlan. Kialakulásuk körülményeit és használatukat másutt ismertetjük.

Minden egyes tanyáról elmaradhatatlan a gémeskút. Mielőtt a tanyaépítéshez fogtak, ástak legalább *kopolyakutat* (gödörkutat), de legtöbbször mindjárt gémeskút készült. Gonddal történt a kútágasnak való fa kiválasztása. Ügyeltek arra is, hogy a kútgém az említett szélirányban álljon, másként a viharok *mögkacimbálták*, kárt tettek benne. A kút rendszerint a lakóháztól távolabb, az állattartó épületek közelébe került, számos tanyaán gödröt ástak mellette, mert a benne összegyűlt vízben nyaranta a libák, kacsák és a disznók szerettek fürödni. Nagyobb gazdahelyen a tanya melletti szőlőben is ástak kutat, amit a szőlőpermetezés vizigénye tett szükségessé.

A ház vagy az istálló háta mögött készült árnyékszék vagy *pityöre*, ami a múlt század végén még nem volt széles körben elterjedt.

A Szeged környéki tanyaik képét a lombos fák teszik teljessé. A ház, az istálló és az ólak közötti térségre, valamint a ház háta mögé szinte mindenütt eperfát ültetnek, aminek termését a disznó, aprójószág szedegeti föl. A kerítés mellett és a dűlőről vezető bejáró út szélén akác sorjázik. Módos gazdatanyák mellett nem ritkán egész kis akácos nőtt fel. Több tanyán — jobbára tehető családok — 2-3 jegenyefát is ültettek, de azt „csak dísznek tartják...”, mert haszna nincs. Csak a *székes* földön

KISTELEK, TANYA 139
Helyszínrajz

49. kép. Kistelek, Tanya 139. helyszínrajza. Felmérte Barna István és Juhász Antal, rajzolta Barna István, 1976.

települt tanyák fátlanak, mert ott minden fafajta előbb-utóbb kipusztul, legfeljebb az igénytelen olajfa él meg. Az ilyen tanyát *kopasz tanyának* emlegették.⁹

Századunk közepére a szegedi tanyákon általánosan elterjedt a tanyatelek, *tanyapáskom* bekerítése, de ha az 1960-as évek elején Szeged régi közigazgatási határát Halas, Majsza vagy a Tiszántúl felé elhagytuk, rögtön találtunk kerítetlen tanyákat is.¹⁰ Ám a szegedi tanyák sem voltak mindig kerítettek. Tömörkény erről 1904-ben így ír: „A tanyáknak kerítése régebben nem volt, ma is csak azoknak van..., amelyek útszélen állanak, azoknak sem mindnek.”¹¹ Néhány év múlva meg arról tájékoztat: „Már most kerítés csinálendő mindenféle jószágnak, csirkének, libának egyaránt, mert ha más földjébe belemegy, rettentő háborúk és birságolások keletkeznek a törvény előtt...”¹² Az 1970-es évek közepén idős tanyaiak még emlékeznek kerítetlen szegedi tanyákra. Több 60—70 holdas nagygazda tanyájának egyáltalán nem volt kerítése: volt bőven semlyékük, nem bitangolhatott más földjére a pásztorgyerek által őrzött jószág.

Egy 1886-ban született kisteleki parasztember emlékezett rá: Kucsora Imre nagygazda árkot ásatott, hogy a szomszéd jószág ne menjen át a pusztájára. Az árok fél öl széles és kb. térdig érő volt (D. Gy.). Az árkolás a földmagántulajdon körülhatárolásának és védelmének igen régi, kezdetleges módja. Tálasi István írja, hogy a Kiskunságon „a jószágtartó kertek kerítése egyszerű árok” volt, több más mellett.¹³ Egy szegedi alsótanyai gazda emlékezete szerint a szénakazlat és a boglyát árkokalták körül, hogy a jószág ne férjen hozzá (D. S.). Úgy véljük, a tanya körüli gyepp vagy a takarmány árokkal való kerítése nagyobb múltra tekint vissza, és gyakoribb volt, mint legidősebb adatközlőink emlékeiből ez megállapítható. Sajnos, írott forrás erről eddig nem került elő.

Itt említjük meg, hogy több szegedi és kisteleki gazda tanyáján a századfordulón a leírt módon fekvő épületek között vályogból épült falkerítés volt. A kb. 1 öl magas, zsindelekkel fedett falkerítés a ház sarkától az istállóig és az istállótól az ólakig húzódott. Volt olyan kisteleki tanya, ahol az így körülépített tanyaudvarról deszkából ácsolt nagykapun közlekedtek. Egyesek szerint az ilyen falkerítések szélfogónak készültek, de valószínűleg a vagyonbiztonság is hozzájárult készítésükhöz. Erre utal, hogy adatszolgáltatóink ilyen udvarokra kizárólag nagygazdatanyákról említenek példákat. A kisteleki Vig Sándor (sz. 1891) dédapja a tanya mellett vertfalból készíttetett 150—200 négyszögölnyi akolt, ahol nyaranta a szarvasmarhákat éjszákázttatta. Az építést azután határozta el, hogy két jó tehenét ellopták. A vertfalba sűrűn oszlopokat is rakatott, nehogy a marhatolvajok kiáshassák.

De térjünk vissza a tanyák bekerítésére! 1897-ben özv. Temesváry Jánosné Rózsa Veron 7 hold 930 n-öl tulajdonföldjén (Szeged-Felsőtanya, Őszesék 239.) tanyát kívánt építeni. Szomszédja csak úgy járult hozzá, ha az építetűt udvarának bekerítésére kötelezik.¹⁴ Az 1890-es évek végén tehát új tanya építésénél már igény a tanyatelek körülkerítése. A szegedi határ használatából tudjuk, hogy ezt a tanya körüli szőlőtelepítés, veteményezés, Alsótanyán ráadásul a paprikatermelés tette szükségessé. A szőlőben, Felsőtanyán a káposzta-, Alsótanyán a paprikapalántákban, majd a termésben a szabadon legelésző állatok nagy kárt okozhattak. Ezért —

⁹ BÁLINT SÁNDOR 1976. 330.

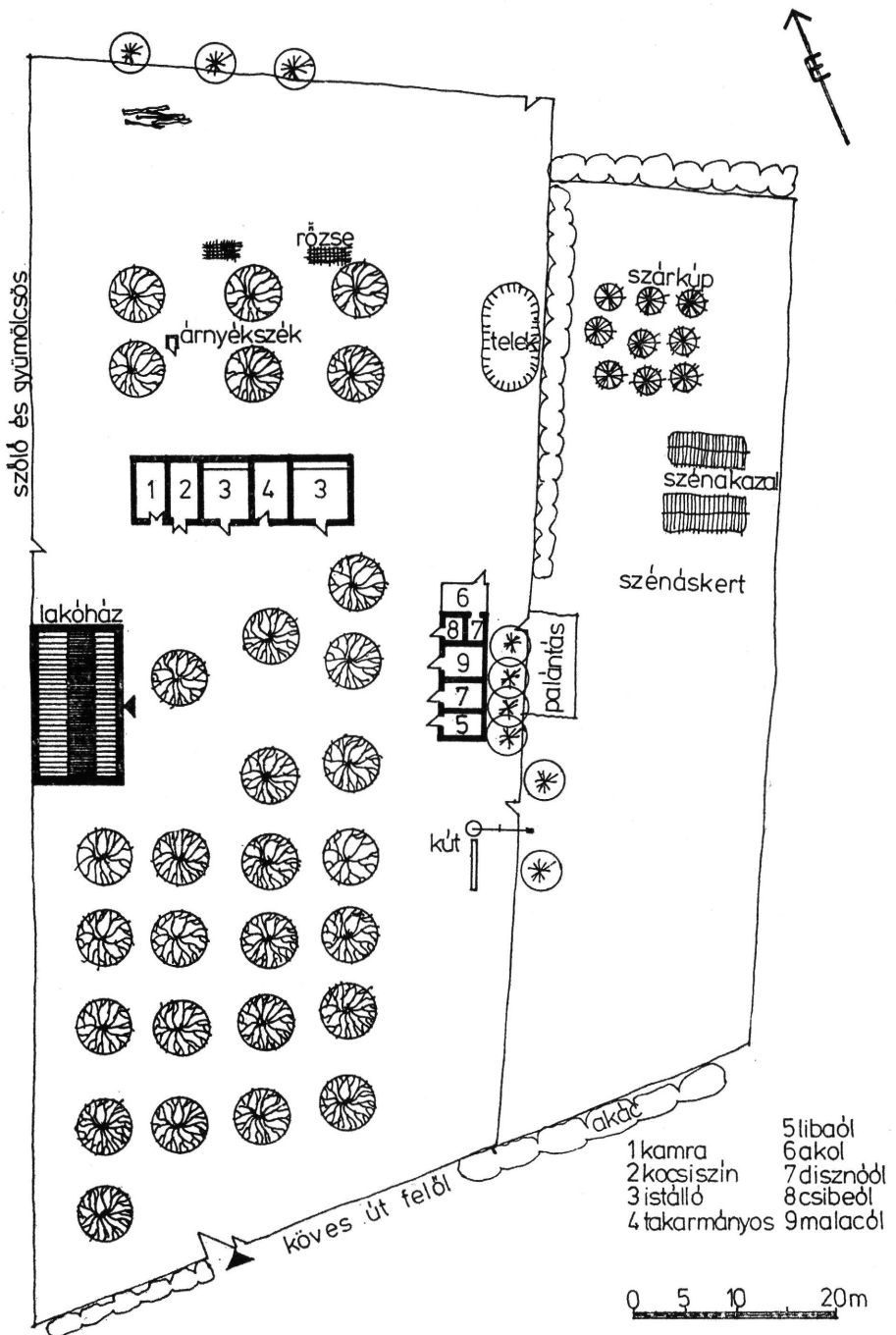
¹⁰ Vö.: ERDEI FERENC: Város és vidéke. Bp. 1971. 88.

¹¹ TÖMÖRKÉNY ISTVÁN 1904.

¹² TÖMÖRKÉNY ISTVÁN: Belterjes gazdálkodás. In.: Hajnali sötétben. Bp. 1958. 215.

¹³ TÁLASI ISTVÁN 1936. 151.

¹⁴ CsML, Szeged v. tan. ir. Külterületi tervek, 4. doboz.

54. kép. Balástya, Gajgonya 113. sz. tanya helyszínrajza. Felmérte Juhász Antal és Lele József, rajzolta Pál László, 1977.

a visszaemlékezésekből úgy tűnik — sokan előbb magát a szőlőt, a veteményest kezdték keríteni.

A veteményes vagy *palántás* kerítése napjainkig *összekercolt*, korchoz erősített napraforgószár vagy nád, esetleg tüskös gally, a tanya körüli gyepeket viszont rendszerint akácfából hasított léckerítés szegélyezi.¹⁵ Némelyek a szegedi fűrésztelepeken fenyőléceket vásároltak, de azt tartják, az akáckerítés tartósabb, bár a lécek hasogatósa miatt több munkát igényel. Sok homoki szegényparaszt *tányéricaszárból* vagy egyformára tördelt gallyakból készítette tanyakerítését.

Néhány támpont a kerítettség terjedéséhez: „*Mikor még pásztorgyerek voltam, nem volt kerítés. Mikor a tizenégyes háborúból hazajöttem, akkor kezdtek kerítést csinálni.*” (P. P. 1897. Kistelek) Többen elmondták, hogy az 1910-es évektől szigorúbban megkövetelték a tanyai gyermekek iskolába járását és büntették a hiányzók szüleit. Miután a gyermekek nem maradhattak otthon jószágot őrizni, a tanyaiak rákényszerültek arra, hogy kerítkezzenek.

1880-ban dorozsmai tanyán született ember mondta: „*Kerítéses tanyát nem látott az ember dorozsmai földön egyet se...*” (F. M.) Amikor viszont 1929-ben szegedi földre, Ószeszékre áttelepült, ott az udvar is be volt kerítve, meg a *paskom* is.

1935-ben Bokor István a mórahalmai kapitányságban fölmérést készített 10 km²-nyi terület tanyáiról. 156 tanya közül 97 tanyán lécc, 43 tanyán lécc és napraforgószár volt a kerítés, 16 tanyát talált kerítés nélkül. ahol legfeljebb a veteményes volt szárral körülkerítve.¹⁶ A fölmérés azt mutatja, hogy a 30-as évekre a szegedi tanyák 90%-án a telek körül volt kerítve, és ahol ez hiányzott, ott is legalább a veteményest kerítették.

Amióta a kerítettség elterjedt, magát a bekerített térséget is kerítésnek mondják. Pl. „*elcsaptuk a lovat, tehenet, ott legelt a kerítésbe*” (P. P.-né). Amikor vitték a menyasszony ágyát, „*kifutottak a kerítésbe nézni a kocsikat.*” Vagy: „*Ott vannak a birgék a kerítésbe*” (S. A. Kistelek).

A szegedi tanyatelek területére nézve Szűts Mihály nyújt támpontot. Egy Székhalom melletti 18 holdas gazdaságnak — mely 25 hold bérföldet is használt — a tanyahelye 2 kat. hold, egy alsótanyai 207 holdas gazdaságé pedig 3 hold volt.¹⁷ Adatgyűjtésünk szerint a 25—30 kat. holddal bíró gazdák kb. 2 holdat kerítettek körül. Öt-hat holdas kisparaszt vagy kisbérlő ezt nem tehetette meg, de a jószágoknak ők is hagytak 600—800 négyszögöles kerítést. Pár holdas kisparasztoknál és az uradalmi haszonbérlők tanyáin a bekerített telek ennél is kisebb: 200—400 négyszögölnyi. Ők minden talpalatnyi földet kihasználni kényszerültek — igaz, nem is tartottak annyi jószágot, mint a kigazdák.

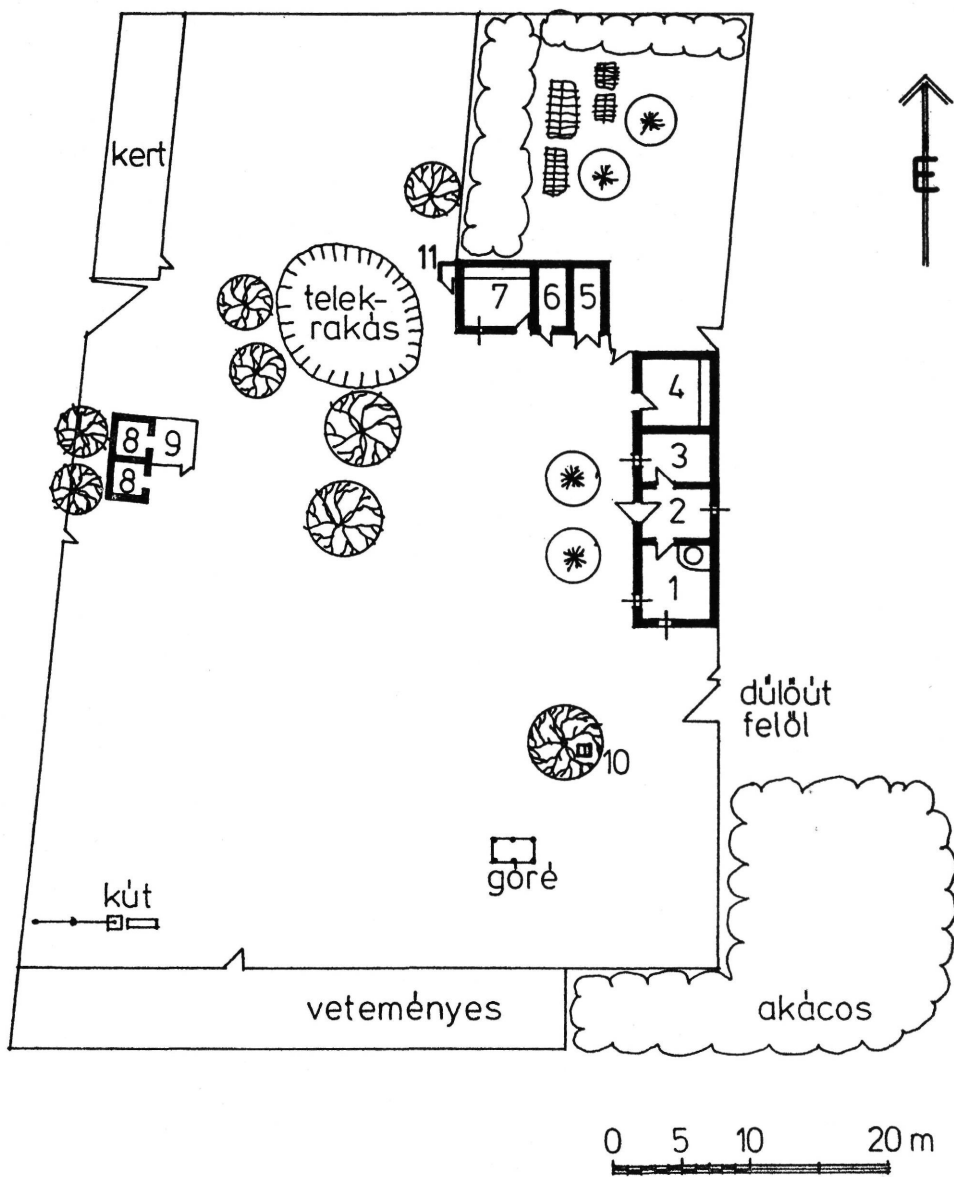
A tanyatelek lakóháztól távolabbi részén vannak elkerítve, olykor a kerítésen kívül elhelyezve a szalma- és szénakazlak, a boglyák, szárkúpok, ahonnan a nagyjószágot naponta takarmányozzák, aljazzák. Átlagos kigazdatanyán a takarmány elkerítése kissé a rendszeret fokmérője: ahol volt legalább 1 holdnyi *kerítés*, ott rendes gazda a takarmányt bekerítette (50., 53., 54. kép). Az elkerített takarmányost öregek *szénáskertnek*, *szénásakolnak*, vagy egyszerűen *akolnak* említik. Utóbbi megnevezések a hasonló rendeltetésű állatteltető akol kifejezés fennmaradására utalnak. Mondják *szűrűnek*, újabban *rakodónak* is.

A kerítéssel szegett tanyáknak rendszerint két nagykapuja és több kiskapuja van. A gyakrabban használt nagykapun a dűlőútra nyílik, a másikon a szántóföldre vagy

¹⁵ A kerítések készítését I. JUHÁSZ ANTAL 1974. 280—282.

¹⁶ BOKOR ISTVÁN 1935.

¹⁷ SZÜTS MIHÁLY 1914. 159., 161.

55. kép. Szatymaz II. ker. 237. sz. tanya helyszínrajza. Felmérte Juhász Antal és Lele József 1973-ban rajzolta Pál László, Jelmagyarázata: 1 szoba, 2 konyha, 3 kamra, 4 istálló, 5 szín, 6 tyúkól, 7 birkaistálló, 8 disznóól, 9 akol, 10 kutyaól, 11 árnyékszék.

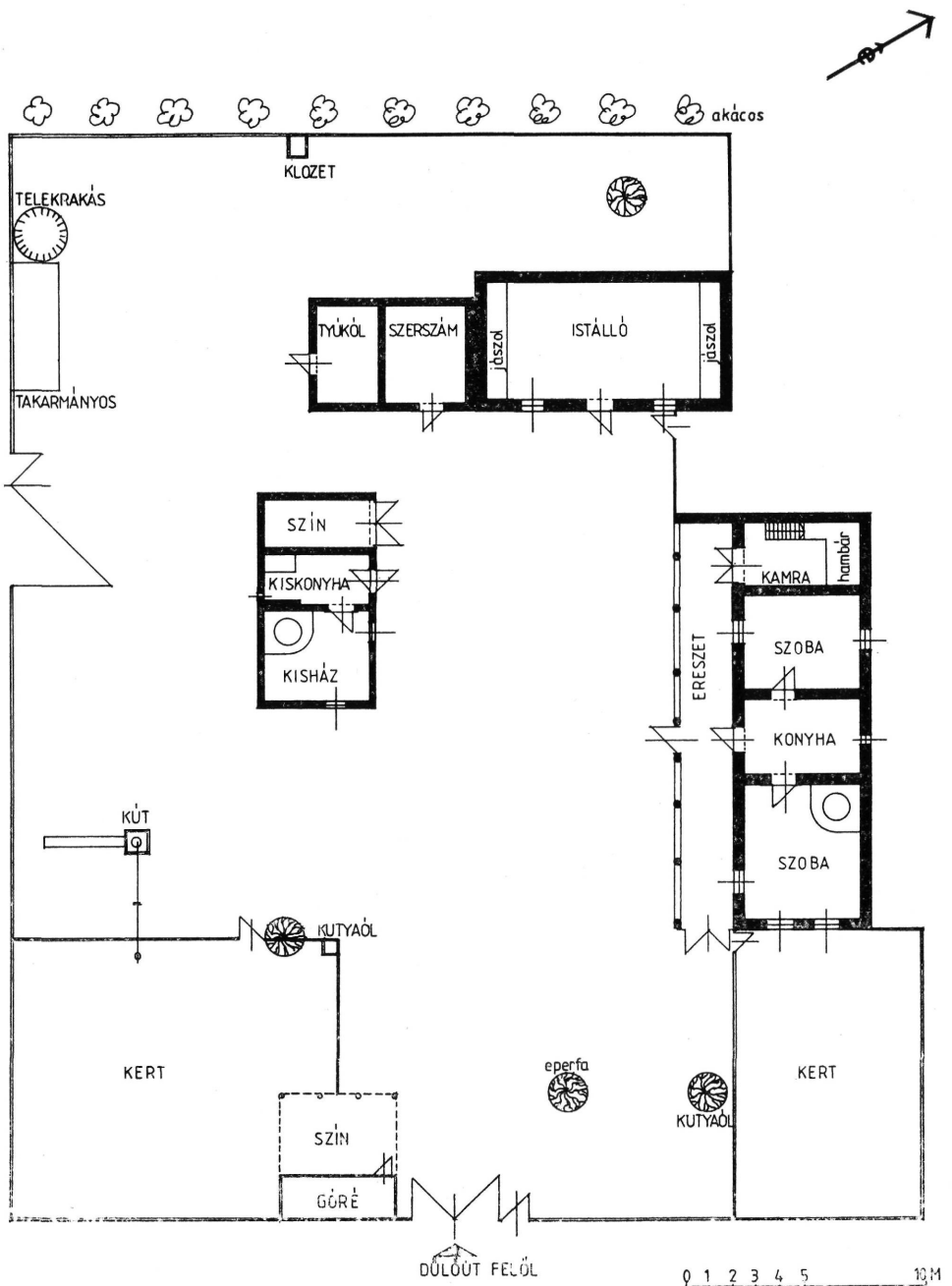

56. kép. Szegedi tanya, nagy bekerített semlyékkal. Szatymaz III. ker. 237. Szerző felvétele.

a kaszálóra lehet jutni. Némely módos gazda tanyáján, ahol nagy volt a kerítés, három nagykapu is könnyítette a kocsizást, a trágya- és takarmányhordást — kisparaszt, homoki kisbérlő viszont egy kapuval is beérte. A régi nagykapuk egyszárnyúak, forgó részükön 4-3 m magas oszloppal, az újabbak kétszárnyúak.

Nagy jószágállományt tartó gazdák a léckerítésen kívül oszlopokhoz szögelt, vízszintesen fekvő, két sor rúddal kollátot, kollátkerítést csináltattak, ahová nyáron a lovakat, szarvasmarhákat pásztor nélkül kiengedhették. Jó fűvű semlyékből némelyek 3-4 holdas kollátot, más néven karámot elkerítettek, s ilyen helyen a tanya körüli gyeper maradt a disznó, birka és aprójószág legelője.

Ahol a ház körül nem volt füves semlyék, hanem inkább szántónak alkalmas talaj, ott a birtok más részén kényszerültek legeltetni. Előfordult, hogy ezt a tanyától csak 100—200 méterre, gyakran a dűlőút másik oldalán elterülő semlyéket is bekerítették. Az ilyen kerített gyeperet *kilső kerítésnek* nevezik: „Csugd ki, hajcsd ki a malacokat a kilső kerítésbe.” (17. kép)

57. kép. Domaszék 194. sz. tanya helyszínrajza. Felmérte Juhász Antal és Lele József 1973-ban; rajzolta Pál László.

58. kép. A Domaszék 194. sz. tanya lakóháza. Szerző felvétele.

Kerítetlen tanyák kutatóterületünkön századunk közepére csak a szikes vízállások, szikes legelők szélén — a Fehér-tó, *Gyevi fertő* mellékén és másfelé — maradtak, ahol a jószágot bátran kicsaphatták a gyepre, nem volt miben kárt tennie. (14—16. kép). Ez is alátámasztja azt a következtetésünket, hogy a tanyák bekerítése a földhasználattal, a gazdálkodási móddal függ össze és Szeged környékén a belterjes kertgazdálkodás — a szőlő, paprika és más kerti vetemények termesztésének széles körű elterjedésével válik általánossá. Az előbb említett tanyákon viszont főleg juh-tartás és a víz közelsége folytán libanevelés folyt.

A tanyatelek külsejének változásait a szegedi tanyákra vonatkozóan már összegeztük,¹⁸ ezért itt — az egész kutatóterületre figyelve — csak a két legfontosabb jelleményt emeljük ki.

1. Az első helyre kívánczik a tanyatelek kisebbitése. Ez egyfelől a tanyai gazdálkodás szerkezeti változásával kapcsolatos: nőtt a szántóföldi művelés, elsősorban a kertkultúrák jelentősége, másfelől ahogyan aprózódtak a régi gazdabirtokok, a kisebb földön kevesebb állatot tarthattak, s kevesebb jószág kisebb legelőt igényelt. A birtoktestek szétosztása után a fiatal és középkorú gazdák csakhamar beljebb hozták a kerítést: „*Ne lögyön az a nagy kerítés, inkább termeljünk*” — magyarázta egyikük. Ez a folyamat a Szegedhez közeli tanyákon indult meg, s a várostól távoli tanyákra az 1950—60-as években érkezett: ott sok gyepet a téesszervezés után törtek föl és telepítettek a helyén gyümölcsöst vagy szőlőt.

2. A 30-as évektől több tanyán a lakóház és a melléképületek közötti terület kerítéssel elhatárolták a semlyéktől, így kialakult egy elkerített tanyaudvar, ahonnan ugyan a jószág nincs kizárva — hiszen az istálló, az ólak oda nyílnak —, de legelni

¹⁸ JUHÁSZ ANTAL 1974. 307—308.

59. kép. A nyári konyha és a *kisház* épülete. Domaszék 194. Szerző felvétele.

már a *kerítés*be hajtják (1. a Rúza 487. tanya helyszínrajzát, 50. kép). Az állatok, főleg a nagyjószág legelőjének ez az elkerítése a polgáris igényesség jele, ami számos tanyatelket a hasonlóan tagolt városi, falusi portákhoz tesz hasonlóvá.

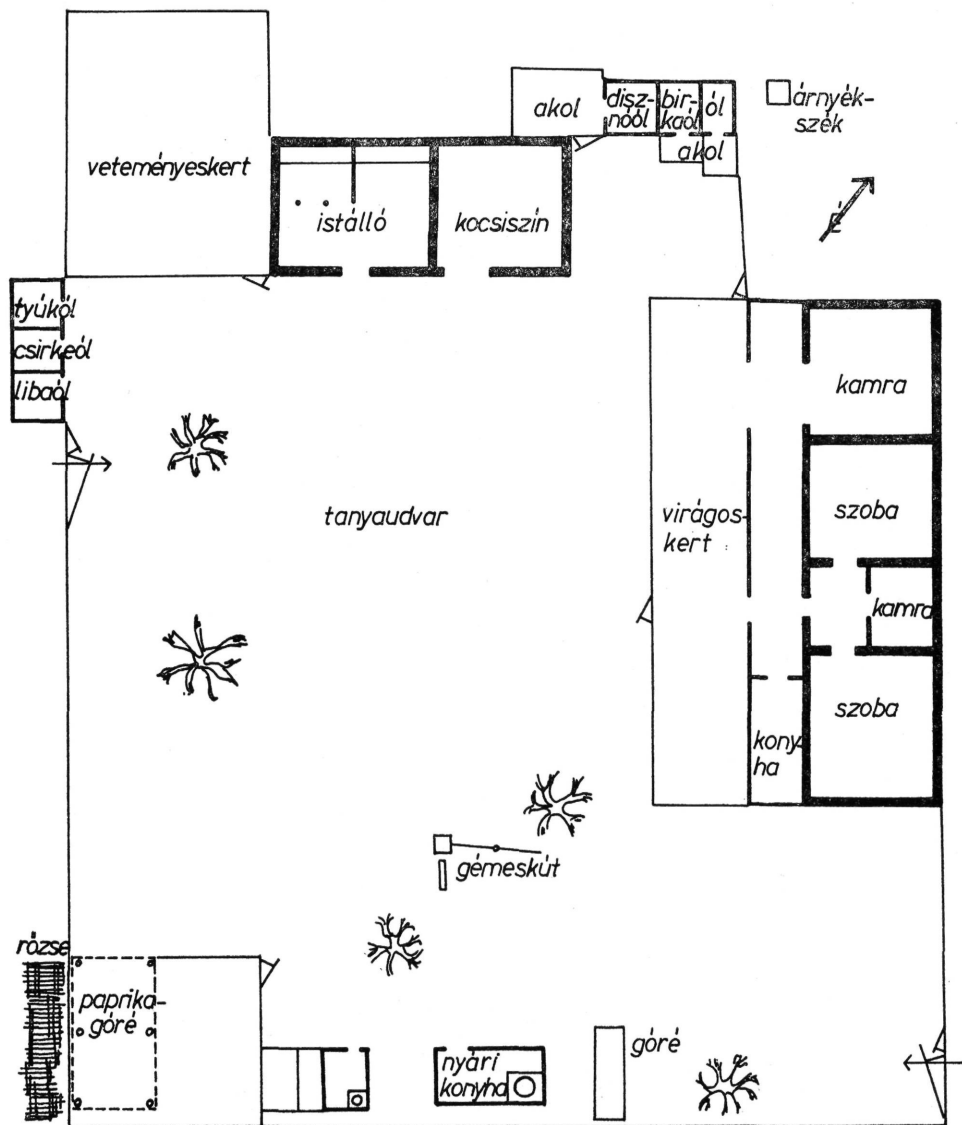
A szegedi tanyákról BÁLINT SÁNDOR megállapította: „Majd minden tanya külön emberi és architektonikus egyéniség.”¹⁹ Valóban, a család vagyoni körülményeitől, a megtelepedés időpontjától stb. függően — különösen ha Szeged tágabb környékét vesszük szemügyre — a tanyák külső képe nagy változatosságot mutat. A változatos megjelenési formák között mégis kirajzolódnak közös sajátosságok, s a szintézist megkísérlő kutatónak elsősorban ezekre, a paraszti kultúra integrált vonásaira kell figyelnie.

1. A tanyaépítők alkalmazkodtak az uralkodó szélirányhoz, a talaj domborzatához és az utakhoz. Legáltalánosabbnak az ÉNY—DK-i széljárástól függő tájolás látszik: innen van, hogy legtöbb tanyaház hossz tengelye ÉNY—DK irányú, vagy erre merőleges (ez esetben a ház háta fogta föl a szélvihart, hófúvást).

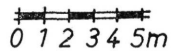
2. Már a 19. századi térképek mutatják, hogy számtalan helyen két-három oldalról lazán körülépített, védett tanyaudvart alakítottak ki. Ezt a törekvést az orosházi tanyákról Barabás Jenő, a lajosmizseiokról Bárh János is észrevételezte,²⁰ de úgy látjuk, hogy a szegedi határban, s kutatóterületünk más részein az ottaniaknál is zártabb udvartípusok épültek ki (54., 57., 60. kép). Ez a jelenség minden bizonnyal azzal függ össze, hogy vidékünkön sok volt a farm- és a szórványtanya, amelyek állandó lakhelyei a belterületi házzal nem rendelkező családoknak. Szeged város és a Pallavicini uradalom kishaszonbérbe adott földjein már eleve szórványtanyák létesültek. Ezért láthatunk a 20. századi kisbérlok tanyáin éppúgy széltől, vihartól védett

¹⁹ BÁLINT SÁNDOR 1976. 327.

²⁰ BARABÁS JENŐ 1965. 102—104. BÁRTH JÁNOS 1974. 97—98.

ZÁKÁNYSZÉK, TANYA 151. M.:1:200

60. kép. Zákányszék 151. sz. tanya helyszínrajza. Felmérte Juhász Antal 1971-ben, rajzolta Pál László.

lakótereket, udvarokat, mint a 19—20. századi szegedi, dorozsmai, kisteleki gazdanyákon.

3. A tanyai kisparaszt házatáján ugyanazok az épületek találhatók meg, mint a gazdahelyen — csak valamivel kisebb méretben. Ezt részint a szükségletek hozták magukkal — istálló, ól, szén, polyvás stb. kellett a maga gazdájává vált kisparaszt-nak, kisbérlónek is —, részint az, hogy a bevált újításokat, pl. a náddal fedett *paprika-szén* vagy a kukoricagóré építését sokan követték, így azok elterjedése is a tanyakép, illetőleg a tanyai telekrend egységesülése irányába hatott. Erre a melléképületek ismertetésénél még visszatérünk.

A tanyán élők vagyoni helyzete ily módon nem mindig az épületek számán, hanem elsősorban a nagyságán volt lemérhető. Szemléletesen fejezte ki egy domaszéki parasztember: „*Az a leggazdagabb embőr, akinek nagy háza van mög nagy kerítése.*”

4. Vidékünk tanyáin az emberek és az állatok mozgásteret nem különült el egymástól. A tanyai család mikrokörnyezete az a telek, ahol az állatok nap mint nap szabadon legeltek. Hasonlóan volt ez mindenütt az alföldi tanyákon, csak más szórványtelepülésekkel összevetve látunk figyelmet érdemlő eltérést.²¹ A legelő állatoknak a tanyaudvarról való kirekesztése — amire előbb utaltunk — újabb jelenség, századunk közepéig szórványosnak tekinthető, így nem zárja ki a korábbi tanyatelekre vonatkozó megállapításunkat.

²¹ A dél-alfölditől merőben eltérő telekrendezést találtak a kutatók a hegyvidéki szórványtelepüléseken. HOFER TAMÁS írja a gyimesi csángó udvarokról: „...egyik fő rendező elve emberek és állatok szimbiózisának megoldása úgy, hogy az embereknek is, a különféle állatoknak is egymástól elkülönítve meglegyen a hajléka, nyugvóhelye, mozgási tere.” (A magyar kettős udvarok kérdéséhez. Ethn. 1972. 35.) Hasonló sajátosságot állapít meg Sigurd Erixon a svédországi kettős udvarokról

IV. Összegezés

Munkánk végére érve összegezzük kutatásaink eredményeit és tanulságait. A bevezetőben említettük, hogy kutatóterületünk sem földrajzi, sem néprajzi jellemzői alapján nem különül el környezetétől, s körülhatárolása alapján véve a közigazgatási határok nyomán történt. Kézenfekvő, hogy a föltárt jelenségek elterjedése e határokhoz nem köthető, ezért fölvetődhet, miért éppen így vontuk meg a kutatás határait. A Szeged tőszomszédságában fekvő Tisza—Maros közti községeket — Szőreg, Deszk, Újszentiván, Tiszasziget, Kübekháza — azért nem vontuk be kutatásainkba, mivel ezek határa, a Bánság (1919 előtt Torontál vármegye) természetföldrajzi és demográfiai jellemzőit tekintetbe véve más táj. Földjük kizárólag kötött, folyó melléki öntéstalaj, lakosságukban pedig Szőregen, Deszken, Újszentivánon számottevő a szerb, Újszentivánon, Kübekházán a német nemzetiség aránya. Igaz, e települések gazdasági és művelődési szempontból régóta Szeged vonzáskörzetéhez tartoztak, és magyar népességükben is vannak szegedi gyökérzetűek — de célszerűbbnek látszott egy homogén, kizárólag magyar népességű terület települési képét vizsgálóra venni.

Északon a gyűjtőterület határának megvonása kis eltéréssel, Szeged és a Pallavicini uradalom egykori birtokhatárát követi, amihez hozzátehetjük, hogy a területünkkel szomszédos két település, Csanytelek és Tömörkény már a csongrádi „kistáj” része, ezért egy Csongrád város körzetére kiterjedő néprajzi kutatás terepét kínálkozik.

A Duna—Tisza közti homokhátság felé kutatóterületünk határa — Ötömöst és Pusztamérgest kivéve — Szeged és Dorozsma több évszázados közigazgatási határával esik egybe.

Valamennyi szomszédos településen végeztünk tájékozódó, főleg népi építészeti anyaggyűjtést, ami — az eléggé szórványos szakirodalommal kiegészítve — lehetővé teszi a környező tájakkal való egyezések és különbözőségek legalább utalásszerű jelzését.

1. A táj településformái az Alföld településrendszerében

A táj települési képét és annak változásait a 18. század elejétől a 20. század közepéig mutattuk be. Vizsgálatunk kezdő- és végpontja között a települési kép jellegében és a településformák arányát tekintve jelentékenyen megváltozott.

A 18. század elején a tájon mindössze három *zárt település* létezett. Szeged városa, Győ (a későbbi Algyő) és Tápé. A zárt települési formációk — faluk — további alakulása röviden összegezhető. A feudális korban két telepesközség jött létre területün-

kön: Dorozsma (1719) és Kistelek (1776). Mindkét telepítéssel más nagytájról való népelemek — Dorozsmára jászok, palócok, Kistelekre szlovákok és németek — is kerültek tájunkra, de hatásuk a telepesközségek települési és építészeti képén nem mutatható ki.¹

A legújabb korban három falu bontakozott ki tájunkon. Sándorfalva telepítése (1879) a földesúri falutelepítés klasszikus példája, annak jellegzetes gazdasági-társadalmi háttérével és következményeivel. Eredetileg az árvízkárosult Algyő lakosainak letelepítésére ajánlott föl Pallavicini Sándor 300 kat. hold homokhátságot, de mivel az algyőiek többsége ragaszkodott „ősi” lakóhelyéhez, a házhely-osztást meghirdették az egész monarchiában. Föld és ház nélküli szegényparasztkok, törpebirtokosok viszonylag rövid idő alatt megülték a kimért 597 házhelyet. Túlnyomó többségük a környékről, a vizsgált tájról származott.

Ötömös és Mérges pusztának a századfordulón történt eladása révén sűrű tanyahálózat bontakozott ki, de mindkét pusztán néhány utcás zárt településmag is létesült — elsősorban tőke nélküli, a pusztamérgesi szőlőtelepeken munkaalkalmat találó szegényparasztkok letelepedésével.

Létezett azután a Pallavicini uradalom területén egy ún. „eszmei község”, Sövényháza, amelyet 1870-ben szerveztek ilyen közigazgatási egységgé — anélkül, hogy a sövényházi kastély, vagy a közeli major körül bármiféle települési csomósodás keletkezett volna. Településtörténeti és közigazgatási furcsaság, hogy az uradalmi birtokon, a *Baksi szálló*ben uyanakkor létrejött egy több utcás falu, amelynek 1910-ben 936 lakosa volt, de az eszmei község külterületi lakott helyének számított — akárcsak a határban szétszórt majorok.²

Bemutattuk a századforduló óta Szeged és Kiskundorozsma határában bontakozó tanyaközpont-csírák alakulásának összetevőit. Bár századunk közepe felé a falusodás spontán hatóerői több helyen erősödtek, tájunk két legnagyobb tanyás településének határából csak vizsgálataink végpontján, közvetlenül a tanácsrendszer szervezése (1950) előtt, illetve azzal egy időben létesültek önálló közigazgatású tanyaközségek, amelyek kialakulásának és fejlődésének körülményei önálló kutatást érdemelnek.³

A tanyás településforma vizsgálatában igyekeztünk az utóbbi években is gazdagodó településtörténeti és néprajzi szakirodalom által kimunkált szempontokat hasznosítani. A tanyák kialakulását illetően figyeltünk arra, milyen tulajdonú (birtoklású) földeken, milyen jogi és használati feltételek mellett létesültek. E tekintetben a tanyásodásnak több változatát mutattuk be, melyeket összegezéssül szükségesnek tartunk rendszerezni:

1. *A korai szállások, majd a tanyák magán birtoklású földeken keletkeztek Szeged szabad királyi város és Dorozsma szabad jogállású kiskun mezőváros határában — egészen a közlegelők felosztásáig.*

Az egyéni birtoklású földeket a tanyakialakulás alapvető feltételeként ismeri a

¹ A Kistelekre települt szlovák és német családok — a környékről származó magyarokhoz hasonlóan — nem sokkal a letelepülés után tanyát építettek és onnan művelték földjeiket. A Dorozsmára települt jászok 18. század eleji települési viszonyai még további vizsgálatot igényelnek.

² A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. M. Stat. Közl. Új sor. 42. Bp. 1912. 540—541. Sövényházának nem volt falumagja, ezért nevezték „eszmei község”-nek. A népszámláláskor legnépesebb „lakott helye” a *Baksi szálló*, mely településnéprajzi szemszögből falunak tekinthető: több utcás település, melynek elemi népiskolája, imaháza, szatócsboltja, csendőrköze is volt.

³ A Szeged környéki tanyaközpontok, majd önálló közigazgatású tanyaközségek 1949—1950 utáni fejlődése külön feldolgozást kíván. Ehhez anyagot nyújt JUHÁSZ ANTAL: Rúzsza. (Tanyaközség a volt szegedi határban). Tiszatáj, 1969. 6. 512— 529.

szakterület,⁴ s az is természetesnek látszik, hogy azzal szabad földhasználat társult. Szegeden az a sajátos, hogy az alsó- és a felsővárosi kaszálók övezete vált szállás-, illetve tanyaövezetté. Amennyire forrásaink lehetővé tették, kimutattuk a kaszálók használatát a 18. század első felében (takarmánytermelés és -tárolás, juhlegeltetés, állattelepítés), hanasúlyozva, hogy a 18. század közepén, majd egyre fokozódó mértékben szántogatták is azokat. Így a szegedi kaszálóövezet vegyes használatúvá vált, akár Nagykőrös vagy Hódmezővásárhely „mezei kertek”-kel, tanyákkal megült határrészei.⁵

A dorozsmai redemptusok a 19. század elején a községtől 10—15 km-re fekvő üllési tanyaföldeknek egyötödét szántották, négyötödét kaszálóul használták, tehát tanyaföldjeiket a szegediekhez hasonló módon élték.

2. *Két jobbágyközségben, Algyón és Kisteleken* a 18. század utolsó harmadában *úrbéres földeken jelentek meg a szállási épületek*. Ez azért vált lehetségessé, mivel az úrbéres szántók nem voltak nyomásokra osztva, a jobbágyok egy tagban kapták meg telki állományukat, ezenkívül Algyón a jobbágyföldet elkülönítették a földesúri földektől. Arra a körülményre, hogy az úrbéri járandóság egy tagban történt kimerése lehetőséget nyújtott szántóföldi tanyák kiépítésére, nemrégiben OROSZ ISTVÁN hívta föl a figyelmet.⁶ A példák között a területünkről épp Algyót említi.

Az a sajátos, hogy a szaktudomány az utóbbi időig főleg nagymezővárosok, szabadalmás és kiváltságos területek tanyakialakulását tárta föl, s alig vizsgálta földesúri fennhatóságú települések tanyásodását. Föltehető, ebben közrejátszott az a korábban elterjedt nézet, amely a fordulórendszer széles körben meghonosodott földművelési rendszernek állította, amely köztudottan kizárja a tanyák meglétét. Legutóbb zömmel régi forrásokra hivatkozva (!) BARABÁS JENŐ fejtette ki, hogy az Alföld legnagyobb részén — és éppen a középső részein — nem volt nyomásrendszer, hanem az adatok egy ettől eltérő határhasználati rendszerről tanúskodnak.⁷ Mindaz, amit az algyői szállásokról föltártunk, alátámasztani látszik Barabás következtetéseit és hanasúlyt ad WELLMANN IMRE figyelmeztetésének is: „Érdemes lenne sorra megvizsgálni azokat a falvakat, melyekben a jobbágyfelszabadítás előtt tanyák alakultak...”⁸ Tegyük hozzá: az I. katonai adatfelvétel 1920-as évek vége óta ismert térképlapjai mutatják, hogy a szállási épületek földesúri tulajdonú alföldi helységekben is behálózták a határ egy részét.

3. Különös gondot fordítottunk a *városi, községi testületek és az uradalom által haszonbérbe adott földeken kibontakozó tanyásodás* vizsgálatára, mivel eddig a település- és agrártörténeti kutatás ezzel alig foglalkozott. Legtöbb bérbeadott földje tájunkon Szeged városának volt, de ugyanígy hasznosította Kecskemét felső-pusztaszeri pusztáját, a Pallavicini uradalom az 1850-es évektől birtokának egyre több darabját és Kistelek előljárósága az 1920-as évekig köztulajdonban maradt legelőit. A bérbeadás indítékai és feltételei helyenként eltérőek voltak, de hamarosan szinte valamennyi haszonbéres földön tanyák keletkeztek — döntően azért, mert a haszonbérlők többsége azzal a szándékkal bérelt földet, hogy ott megtelepedjen, s mert az adott föltételek között a tanyás gazdálkodás a megtelepülő családok megélhetését részben vagy egészen biztosítani tudta. A bérlők meggyökeresedését segítette az a

⁴ Ennek a szerepét újabban BARABÁS JENŐ 1976. emelte ki. Ugyanerről MÁRKUS ISTVÁN 1943., RÁCZ ISTVÁN 1980. 107—111.

⁵ MÁRKUS ISTVÁN 1943., TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ 1961.

⁶ OROSZ ISTVÁN 1980. 186.

⁷ BARABÁS JENŐ 1982. 132—133.

⁸ WELLMANN IMRE 1982. 127.

körülmény, hogy a legnagyobb bérbeadó, Szeged városa, majd más területek is hosszú lejáratra: 10, 25 évre adták haszonbérbe pusztáikat.

RÁCZ ISTVÁN szerint „a bérleti rendszer a tanyás gazdálkodásban egészen a 19. század elejéig követhető vissza, de szélesebb elterjedéséről a század közepétől tudunk.”⁹ Megállapítása tájunkra is érvényes. A haszonbérbeadás a földhasznosításnak alapjában tőkés jellegű formája, amelynek révén a bérbeadó minden ráfordítás, beruházás nélkül jövedelemre tett szert és emellett a föld a tulajdonában maradt. Kecskemét túlnyomó többségben 50 kat. holdas pusztarészeket parcellázott, így az árveréseken jobbára tehető civisek, kereskedők, vállalkozó kisbirtokosok jutottak földhöz, akik meg tudták fizetni a jelentős összegű árendát. Szeged városa viszont már az első legelőárverésen, 1852-ben megengedte 5 holdas (!) pusztarészek bérbevételét, és a haszonbérleők egynegyede emellett tartott ki. A 19. század végére gyakorivá vált a 10 kat. holdas városi haszonbérlet, de gyenge homoktalajon és más körülmények miatt sokszor az is kevésnek bizonyult a család megélhetéséhez és a bérlőgazdaság fennmaradásához. A két város birtokpolitikájának településtörténeti következményei korunkig, mindenestre a termelősövetkezeti átszervezésig kitapinthatók voltak. Úgy látjuk, hogy a nagyobb birtoktestek kiosztásával Kecskemét adott biztosabb alapokat a tanyaépítéshez, a haszonbérleők termeléséhez — ugyanakkor Szeged városa felosztott közlegelőre számos törpebirtokosnak, szegényparasztnak tette lehetővé a letelepedést, az önálló gazdálkodást, ezzel bizonyos mértékig levezetve e rétegek földéhségét.

4. *Ötömös és Mérges pusztát a századfordulón* — több Duna—Tisza közti homokpusztához hasonlóan¹⁰ — *örök áron parcellázták*. Az 5—10 holdas parcellákat környékbeli szegény- és kisparasztnak, részben tőkeerős gazdák vásárolták meg. Túlnyomó többségük — jórészt kényszerűségből, mivel pár holdnyi földcsékjét, örökségét vagy városi bérletét eladta — rögtön megtelepedett és az elődöktől látott, tapasztalt módon, a természeti körülményekhez alkalmazkodva belterjes szőlőművelést és intenzív haszonállattartást valósított meg.¹¹

1903-tól Kecskemét városa áttért felső-pusztaszeri birtokának örök áron történő eladására. A 20. századi agrárstatisztikák szerint a szőlővel beültetett terület Felső-Pusztaszeren jóval kisebb részarányú volt, mint Ötömösön és Pusztamérgesen. Úgy látszik, nagyobb tanyásbirtokon az állattartás a szőlőtermesztésnél fontosabb üzemánknak bizonyult. A belterjes szőlőművelés — szegedi és dorozsmai példák nyomán — a homokpusztákon létrejött kis- és törpefarmokra, meg az úri birtokosok farmjaira volt jellemző.

A természetföldrajzi viszonyokon kívül fentiek is magyarázzák, hogy tájunkon a tanyáknak több változata, más terminussal élve: típusa alakult ki. A tanyatípusok vizsgálata külön elemzést kíván, amelyhez — ERDEI és BALOGH ISTVÁN nyomdokain haladva — figyelembe kell venni a gazdálkodást, az életmódot, a belterülethez való viszonyt és több más tényezőt.¹² Erre másutt szeretnénk visszatérni.

Ügyeltünk a megosztott településre vonatkozó, 18—19. századi forrásokból föltárt terminológia tisztázására, pontosabban arra, mi volt az egyes kifejezések — *telek, szállás, kaszálótelek, tugurium, szállási ház, tanya* — egykorú jelentéstartalma. E tekintetben vizsgáltatunk két, ide kívánczoló tanulsággal szolgáló:

⁹ RÁCZ ISTVÁN 1980. 137.

¹⁰ Így történt pl. *Illancs* (Felsőterézhalom, ma Kéleshalom) parcellázása 1906-ban. L. *Szjrinkó István*: Primitív faltechnikák az illancsi tanyák népi építkezésében. *Cumania V. Kecskemét*, 1978. 143—144.

¹¹ A homokpusztákon települt tanyák gazdálkodásához *Für Lajos* 1980.

¹² E témakörhöz ERDEI FERENC 1942., BALOGH ISTVÁN 1965., JUHÁSZ ANTAL 1983.

1. A 18. századi forrásokban említett tugariumokat — ha jellegükre nincs utalás — nem szabad kizárólagosan földbe ásott kunyhónak, vagy kunyhószerű építménynek értelmeznünk, amint azt többen tették. A szegedi kaszálótelkeken a 18. század végén számos három osztatú ház, nagy számú szarvasmarhát, igazsójásgot és juhot befogadó istálló állott, és ugyanezt adatolta a 18. század közepétől Hódmezővásárhely szállásairól SZENTI TIBOR.¹³ A kisebb szállásföldeken voltak félig földbe vájt *gunyhók* is (Vásárhely határában mindössze 25 gunyhót becsültek!), de az egykorú és pár évtizeddel korábbi forrásokban *tugarium*nak, *gazulán*ak nevezett határbeli építmények nagyobb része adataink szerint ház és istálló lehetett. Ez a 18. századi tartozéktelepek jellegét döntően érinti és a tájunkhoz hasonló birtoklási, földhasználati viszonyok között a források újraértékelésére int.

2. A szegedi tájra nézve nem látjuk érvényesnek azt az elhatárolást, mely szerint többen a megrészt állattartásra szolgáló határbeli telephelyet szállásnak, a már földművelő telepet és épületeit tanyának tekintik. Ezt a véleményt legutóbb a tanyarendszer kialakulását tárgyaló tanulmányában RÁCZ ISTVÁN így fogalmazta meg: „A település belső udvaraiból vagy ólaskertjeiből a gazdálkodás központját kihelyezték a határba (...) Ezt a területet a rajta levő építményekkel együtt nevezték szállásnak, míg az állattenyésztés jellege dominált, majd a földművelés térhódításával tanyának.”¹⁴ Az egész alföldi tanyarendszerre vonatkoztatott *megállapítása az újabb tanyairodalomban mint az állattartó szállás és a földművelő tanya szembeállítására szinte közhelyként köszön vissza*. Félreértés ne essék: a megosztott települések állattartó telephelyeit természetesen meg kell különböztetni azoktól a határbeli üzemektől, ahol a földművelés már meghatározó, elsődleges gazdasági ágazattá vált. Nem ezt vitatjuk, hanem arra szeretnénk a figyelmet főlhívni, hogy *a szállás-tanya terminusváltás Szegeden és környékén nem köthető össze a szállási illetőleg tanyai üzemek jellegének fent idézett változásával*. A szállás és a tanya fenti megkülönböztetését a dél-tiszántúli szóhasználat és gazdálkodás sem igazolja egyértelműen. Mindez arra int, hogy tudományszakunknak — bármi célszerűnek látszó rendszerezés végett — tartózkodnia kell attól, hogy a paraszti múlt sok táji változatot fölmutató gazdasági folyamatait sémákba gyűrje. Olyan sémákba, melyeket a kutatás még nem igazolt kellően. A kérdés megítélésének az is sarkpontja, hogy az eltérő 18—19. századi forrásadottságok miatt vajmi nehéz egységesen, az egész Alföldre érvényesen megállapítani, meddig domináns egyik vagy másik üzemág a városok és falvakhatár belüli telepein. Az állattenyésztés és a szántóföldi művelés — mint ismert — együtt van jelen és szorosan összefügg az alföldi szállások és tanyák túlnyomó hányadán a 18. század második felétől, s a két üzemág arányát egy-egy településen csak aprólékos adatföltárással és elemzéssel lehet meghatározni. Erre még kevés helyen került sor.

*

Áttekintve a 18. század elejétől a 20. század közepéig zajló települési folyamatokat, úgy látjuk, hogy területünkön végig nyomon kísérhető a zárt településről (városból, faluból) a határba történő kirajzás, vagyis a megosztott települések kialakulása. Ez nem egyszerű „szóródás”, hiszen a tanyák lakossága Szegeden, Dorozmán, Kisteleken hosszú időn át szoros kapcsolatba szerveződött a belterülettel, a legtöbb tanyai gazdának a belterületen volt háza, ahová öreg korára „hazament”, s oda tért be a piacozás, a vasárnapi mise után, vagy ügyes-bajos dolgait elintéztén. Ezek a tanyák tartozéktelepek voltak.

¹³ SZENTI TIBOR 1979/a

¹⁴ RÁCZ ISTVÁN 1980. 115.

Főleg a szegedi tanyafejlődés vizsgálatából kirajzolódik az a folyamat, ahogyan a tanyán élők kapcsolatai meglazultak a belterülettel, aminek a fokozatai: állandó kitepedés — megszűnik a belterületi ház birtoklása — nem az anyavárosba járnak keresztelkedni — esküdni — temetkezni stb. Ily módon *farmtanyák* alakultak ki, amelyek lakói egész életüket a tanyán élték, éltek le.¹⁵ Kutatóterületünk a farmtanyák kialakulására és változataira gazdag, részben föltárt, részben még ezután kimunkálendő példatárát kínálja.

Tanúi lehetünk annak is, hogy a megosztott település tartozéktanyáiról települt tovább a népesség más területekre, ahol újabb tanyai telepeket létesített. Ez a folyamat zajlott le, amikor a szegedi és a dorozsmai tanyaövezetből az 1850-es évektől felosztott szegedi közlegelőkre, haszonbéres földekre települtek. További népességszóródás a századfordulón és utána történt, amikor a homokpuszták (Ötömös, Mérges) parcellázásakor részben a szegedi bérföldek farmtanyáinak újabb nemzedéke, részben a tősgyökeres tanyaövezetek népfölöslege rajzolt ki, hogy megvesse lábát a sívó homokon. Így két-három nemzedék életében többszöri migrációra és újbóli tanyai megtelepedésre is találunk példát.

Közben földesúri, felsőbb hatóság által elrendelt telepítési akciók (Dorozsma, Kistelek, Sándorfalva) és újabb kori telekparcellázások eredményeként faluk, illetve falumagnak tekinthető települési központok (Ötömös, Pusztamérges) is keletkeztek és népességük egyre gyarapodott, de a tárgyalt időszak meghatározó települési folyamatának a kutatott tájon azt tartjuk, hogy a tanyás településforma változatai szinte valamennyi megművelhető földre kiterjedtek.

1949-ben területünkön közel 190 ezer ember élt, s közülük 76 909 volt külterületi lakos.¹⁶ Ha Szeged 83 ezer főnyi városi lakosságát nem vesszük figyelembe, kiderül, hogy az elemzés tárgyát nyújtó területen a népesség nagyobbik hányada — 106 238 fő közül 76 909, vagyis 72% — külterületen élt.

Összefoglalásul vegyük sorra, milyen tényezők tették lehetővé a tanyás település ilyen arányú kibontakozását.

1. A hódoltság alatt a táj Árpád-kori, középkori falvai Győ és Tápé kivételével elpusztultak. Utána az egykori települések pusztává vált határát szegedi, dorozsmai, kecskeméti lakosok és városi tisztségviselő nemesek használták illetve bérelték jószáglegelőnek. A birtokpercek még le sem zárultak, amikor a 18. század első évtizedeiben a szegedi polgárok szabad foglalással birtokukba vették az elpusztult Árpád-kori faluk (pl. Csorva, Kereset) határának egy-egy darabját és ott szállási gazdálkodásra kezdtek berendezkedni. A 19. század közepéig a szegedi, dorozsmai szállásföld- illetve tanyaövezetben és a kisteleki, algyői taksás jobbágyság által bírt úrbéri szántókon, kaszálókön állattartó-földművelő tanyák százai jöttek létre. De ott voltak még a több tízezer holdas közlegelők, amelyeket a helyi közbirtokosság külterjes állattartásra használt. A század derekán, vagy pár évvel később a legtöbb alföldi település egyszerre osztotta ki közlegelőit. Kutatóterületünkön a közlegelők kiosztása különböző időben és többféle módon történt. Mint ismertettük, Szeged, Kecskemét és a Pallavicini uradalom szakaszosan adta haszonbérbe pusztáinak egy-egy darabját, Kistelek az úrbéri per lezárultával, 1881 után, Dorozsma csak 1899-ben osztotta ki a közlegelői járandóságokat, Ötömös és Mérges pusztáinak parcellázására a századforduló éveiben került sor. Szeged városa még az 1920-as években is többezer, Kistelek előljárósága kb. 500 hold legelőt árvezetett el. Mivel a legelők kiparcellázása 70—75 évig

¹⁵ A farmtanya Erdei Ferenc elfogadottnak tekintett meghatározása szerint állandó, kizárólagos otthona a benne lakóknak. (Erdei F. 1942. 116—118.) A kutatott táj farmtanyáiról JUHÁSZ ANTAL 1973. 90—92., Uő. 1976. 350., Uő. 1983.

¹⁶ KSH 1949. évi népszámlálás 11. Bp. 1951. 84—86.

elhúzódott, mindig volt fölosztani való föld újabb és újabb, földéhes, megtelepülni, kívánó parasztnak.

A táj településhálózatának a török hódoltság után maradt „hézagait”, a népességi „vákuum”-ot így újabb és újabb tanyai telepések, csupán az 1850-es évek elejétől 1925—26-ig három egymást követő nemzedék tagjai töltötték ki. Gondoljuk meg, mennyire másként alakul a táj tanyai településformája, ha a közlegelőket, homokpusztákat a múlt század derekán, egy-két évtized alatt mindenütt kiosztották volna.

Hasonlóképpen alakult a tanyásodás a Duna—Tisza köze több homokpusztáján, Kiskunhalas és Kiskunfélegyháza térségében, innen adódik, hogy a tanyák jellege, gazdálkodása a volt szegedi, dorozsmai, kisteleki külső határbeli tanyákéval hasonlóságot mutat.

2. A még megművelhető földterület viszonylagos bősége mellett a 19. század végi 20. századi tanyásodás fontos tényezője, hogy a tájon számottevő népfölösleg halmozódott fel. Ennek egyik összetevője a parasztcsaládok sok felé tapasztalt túlnépesedése, a másik az, hogy a régi tanyaföldek felaprózódása következtében a birtokos családok ivadécai egyre kisebb földhöz jutnak, végül sokan elszegényednek. Mind a törpebirtokossá süllyedt kisparasztok és gazdák, mind a szeégnyparaszt családok sarjai számára más keresetnél, munkaalkalomnál jobb életlehetőséget és — ami fontos — önálló egzisztenciát kínált a felparcellázott földek vétele vagy haszonbérlete vagy haszonbérlete. A körülmények, a táji adottságok nevelték vállalkozó szelleművé a vidék parasztságát. Ismert, hogy „szegedi föld”-ről a századforduló táján Halas, Majsza határába és távolabbi Duna—Tisza közti homokpusztákra is elvándoroltak, ahol négy-ötszörannyi földet tudtak megvenni, mint amekkorán korábban Szeged határában éltek.¹⁷

Ez a paraszti „népfölösleg” mindig oda áramlott, ahol újabb pusztát parcelláztak: 1852-ben, majd a 80-as évektől ismétlődően a szegedi közlegelőkre, a századfordulón a dorozsmai járásföldekre, Ötömörsre, Mérgekre, majd több hullámban Felső-Pusztaszerre. Így a tájon belül jelentős migráció bontakozott ki, de a területünkkel szomszédos településekről — pl. Tömörkény, Mindszent, Hódmezővásárhely határából — is számos család települt tájunkra. E migrációs folyamatok tényét, gazdasági-társadalmi hátterét ismerjük, alapos föltárásuk azonban még családtörténeti és anyakönyvi kutatásokat tesz szükségessé.¹⁸

3. A viszonylagos „földbőség”¹⁹ lehetővé, a paraszti népfölösleg szükségessé tette az addigi pusztákra történő kirajzást — de a legelőkön való tanyaépítés azért folyt és folytatódott, mert ott megtelepülni az adott időben érdemes volt, vagy — némelyekben — azt a reményt keltette, hogy érdemes. Az 1850-es, majd a 70-es évek gabonakonjuktúrái, a belterjesülő állattartás lassan javuló feltételei, a baromfi, a homoki szőlő és gyümölcsfajták jó értékesítési lehetőségei biztosították a megtelepülő gazdálkodásának jövedelmezőségét. A szegedi, a félegyházi, a kisteleki és 1919 előtt a szabadkai piac jó felvevőhelye volt a tanyai termékeinek. Némelyeknek a gyarapodás, másoknak a szolid megélhetés, az önállósá válás lehetőségét nyújtotta a tanyai gyökérverés. Ahol pedig a kis földterület, vagy a szűkös termés (pl.

¹⁷ BÁLINT SÁNDOR: Szegediek Bács-Kiskun homokján. Cumania II. Kecskemét, 1974. és saját gyűjtés.

¹⁸ A Duna—Tisza közti migráció kutatására 1986-ban a Bács-Kiskun és a Csongrád megyei múzeumi szervezet kilenc munkatársának részvételével munkaközösség alakult. Az OTKA támogatásával folyó kutatás első eredményeiről a munkaközösség tagjai 1989 novemberében adnak számot. A konferencia előadásait 1990-ben megjelentetjük.

¹⁹ A földbőség azért tekinthető viszonylagosnak, mivel a termelő parasztok kezén kevés a föld — a szabad földterület valójában városi, községi testületek, így pl. a közbirtokosság birtokában és használatában volt.

aszály miatt) miatt a család megélhetése nem volt biztosítva, ott a családfő és a legényfiúk részes munkára szegődtek, vagy részes föld művelését vállalták. A paraszti réteg ződés és a munkaalkalmak, kereseti viszonyok összefüggéseinek tárgyalása szétfezítené dolgozatunk kereteit, ezért csak annyit jegyzünk meg, hogy a szegedi tájon is — rendszerint nagyobb volt a munkaerő kínálata, mint a kereslete. Ezért a tájról számos arató- és cséplőrészes járt el tiszántúli — főleg hódmezővásárhelyi — nagygazdákhöz és uradalmakba, és kukoricát törni az észak-bácskai falvakba.

A 19—20. századi Szeged környéki tanyafejlődés — éppúgy, mint a 17—18. századból az Alföld sok helyéről adatolt „szállásföldek rendszere”²⁰ — gazdasági szükségszerűségnek mutatkozik. Bizonyosra vehető, hogy a tanyát épp ezért nem tudta a hatalom és a közigazgatási apparátus rendelettel megszüntetni sem az 1780-as, sem az 1850-es években, sőt az 1950—60-as években sem. — A tanyafejlődés kutatása ezen a ponton napjaink település- és agrárpolitikája számára is tanulságot nyújt a tanyarendszer létét, sorsának alakulását elsősorban gazdasági tényezők határozzák meg. Ott, ahol — és amíg — a tanyai gazdaságban kifizetődően folytatható állattenyésztésre és növénytermesztésre az országnak, a népgazdaságnak szüksége van, a tanya korlátozással, rendelettel nem szüntethető meg. Mert ha termékeire igényt tartanak, a tanyai gazdaság szükségszerűen „újratermelődik.”

A fentiek a települési folyamatoknak a gazdasági élettel, a demográfiai helyzettel és a természetföldrajzi körülményekkel való szoros összefüggését támasztják alá.

(A tanulmány 1983—84-ben készült. Lektorálás, kiegészítések után anyagát 1988—89 telén zártam le.)

²⁰ BARABÁS JENŐ 1982. 133.

V. Irodalom

ANDRÁSFALVY BERTALAN

1971 Állattartás. In: Tápé története és néprajza. Szerk.: Juhász Antal. Tápé, 327—360.

BAKÓ FERENC

1969 Település, népi építkezés. In: Heves megye műemlékei. I. Bp. 427—454.

1978 Parasztházak és udvarok a Mátra vidékén. Bp. Műszaki Könyvkiadó

BÁLINT SÁNDOR

1934 Régi tervek a szegedi közlegelő hasznosítására. Népünk és Nyelvünk, Szeged

1963/a Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 105. Bp.

1963/b A szegedi tanyavilág benépesedése helyneveinek tükrében. Szeged, Néprajzi Dolgozatok

1976 A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Első rész. MFMÉ 1974/75—2. Szeged

BALOGH ISTVÁN

1936 A debreceni tanya. Déri Múzeum Évkönyve. Debrecen, 146—160.

1962 Az alföldi tanyás gazdálkodás az 1830—40-es években. Agrártörténeti Szemle, 617—633.

1965 Az alföldi tanyás gazdálkodás. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. I—II. Szerk.: Szabó István. Bp. I. 429—479.

1976 Tugurium—szállás—tanya. Adatok a magyar tanyatelepülés előtörténetéhez. Ethn. 1—2. 1—22.

1980 Egy tőkés tanya gazdaság a 19. század második felében. In: A magyar tanyarendszer múltja. Szerk.: Pölöskei Ferenc—Szabad György. Bp. 272—312.

BARABÁS JENŐ

1960 A szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában. Műveltség és Hagyomány I—II. Bp. 219—247.

1965 Tanyai település és építkezés. In: Orosháza néprajza. Szerk. Nagy Gyula. Orosháza, 80—108.

1976 A szállásföldtől a tanyaig. Hozzászólás Balogh István tanulmányához. Ethn. 22—26.

1982 A társadalomtörténet és a tanyák. Ethn. 129—134.

BARTA LÁSZLÓ

1981 Az 1828. évi országos összeírás Csongrád vármegyében. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. V. Szeged, 5—45.

BÁRTH JÁNOS

1970 Hanyik (A gazdálkodási mód és a települési forma összefüggése egy megosztott település rendszerében). Ethn. 430—441.

1975/a A kalocsai szállások településnéprajza. Kalocsa.

1975/b A szállás fogalma és típusai Kalocsa környékén. Ethn. 235—275.

BELÉNYESY MÁRTA

1948 Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez (A „telek” és a magyar tanya középkori gyökerei). A magyar táj- és népismeret könyvtára 10. Bp. 1—78.

BELÉNYI GYULA

1981 A szegedi tanyák 1949-ben. Agrártörténeti Szemle, 1—2. 223—235.

BÉL MÁTYÁS

1975 A kunok és jászok avagy filiszteusok kerületei. Közzé tette Illyés Bálint és Szóts Rudolf. In: Bács-Kiskun megye múltjából. I. Kecskemét, 7—51.

1984 Csongrád és Csanád megye leírása. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Zombori István. MFMÉ 1980/81—2. Szeged.

- BENKŐ LÁSZLÓ**
1939 Szeged-Felsőtanya népe. Ethn. 347—358.
- BOKOR ISTVÁN**
1936 Móradoomb és környéke. Tanulmány a szegedi tanyavilágból. Szeged. (Kézirata: Tíz négyzet kilométernyi területre a Szeged-mórahalmi tanyákból. Szeged, 1935. EA 4505).
- CsÍKVÁRI ANTAL (szerk.)**
1938 Csongrádvármegye. Vármegyei szociográfiák I. Bp.
- DÁM LÁSZLÓ**
1975 Nagy-Sárrét népi építésze. Műveltség és Hagyomány. XVII. Debrecen.
- DANKÓ IMRE**
1977 A dél-bihari síkság települési változásai. In: Opuscula Ethnographica. Válogatott tanulmányok. Debrecen, 183—239.
- DANYI DEZSŐ—DÁVID ZOLTÁN (szerk.)**
1960 Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787). Bp.
- ERDEI FERENC**
1932 A makói tanyarendszer. I—III. Népünk és Nyelvünk. 81—91., 140—148., 193—198.
1942 Magyar tanyák. Bp.
- FÉNYES ELEK**
1839 Magyar Országának, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. IV., V. Pesten.
1851 Magyarország geographiai szótára. I—III. Pesten
- FILEP ANTAL**
1972 Baromudvaros telekelrendezés a Délkelet-Alföldön a XVIII—XIX. században. Ethn. 484—506.
- FÖLDES LÁSZLÓ**
1971 A telek „földterület” jelentéstörténete. Magyar Nyelv, 418—431.
- FÜR LAJOS**
1980 A „belterjes” tanya. In.: A magyar tanyarendszer múltja. Szerk.: Pölöskei Ferenc—Szabad György. Bp. 216—271.
1983 Kertés tanyák a futóhomokon. Tájtörténeti tanulmány. Agrártörténeti tanulmányok 12. Bp.
- GIDAY KÁLMÁN**
1974 Szentmihálytelek története. Somogyi-könyvtári műhely, 3. 253—268.
- GUNDA BÉLA**
1941 Telekformák, települések és a gazdálkodás kapcsolata a Lapos felső völgyében. Földrajzi Közl. 230—246.
- GYÖRFFY GYÖRGY**
1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp.
- GYÖRFFY ISTVÁN**
1910 A nagykun tanya. NÉ 129—148.
1943 A magyar tanya. In: Magyar falu—magyar ház. Bp. 49—77.
- HOFFER TAMÁS**
1980 A hazai tanyarendszer és a másodlagos településszóródás külföldi példái. In: A magyar tanyarendszer múltja. Bp. 9—60.
- HOFFMANN TAMÁS**
1967 A magyar tanya és a magyar mezőgazdaság üzemszervezetének felbomlása Európában. Ethn. 129—137.
1975 Néprajz és feudalizmus. Bp.
- HORNYIK JÁNOS**
1865 Pusztaszer, a honalapító magyar nemzet első törvényhozási színhelyének története. Kecskemét.
- HORVÁTH FERENC**
1975 Szer plébániatemploma és a település középkori története. MFMÉ 1974/75—1. Szeged, 343—374.
- HUSZKA LAJOS**
1975 Szatymazi szőlőhegyek. Csongrád megyei könyvtári füzetek 4. Szeged
- INCZEFI GÉZA**
1958 Sövényháza és vidékének földrajzi nevei. A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve Szeged, 83—153.
1960 Szeged környékének földrajzi nevei. Nyelvtudományi Értekezések 22. Bp.
- JUHÁSZ ANTAL**
1967 A tanya néprajza Tömörkény István műveiben. MFMÉ 1966—67. Szeged, 73—94.
1970 Megtelepülés, építkezés. In: Átokházától Ásotthalomig. Ásotthalom, 45—56.

- 1971 Falukép, település. In: Tápé története és néprajza. Szerk.: Juhász Antal Tápé, 431—442.
- 1974 Átokháza. Egy tanyasor települése és közösségi élete. MFMÉ 1972/73—1. Szeged, 98—106.
- 1974/a Telekelrendezés a szegedi tanyákon. Ethn. 276—314.
- 1975 Adatok a szegedi tanyák kialakulásához. Ethn. 276—312.
- 1976 A kisteleki tanyák települése és élete. In: Tanulmányok Kistelek történetéből és népeletéből. Szerk.: Juhász Antal Kistelek, 325—382.
- 1980 A szegedi közlegelő bérbeadásának kezdetei. MFMÉ 1978/79-1. 19—46.
- 1983 A Szeged környéki tanyatípusok körülhatárolásához. Agrártörténeti Szemle, 415—426.
- 1985 Az életmód és tárgyi ellátottság. In: Szeged története 2. 1686—1849. Szerk.: Farkas József. Szeged, 439—483.
- 1986 Öttömös településtörténete. MFMÉ 1986-1. Szeged, 125—135.
- 1987 Felső-Pusztaszer benépesedése. Cumania 10. Kecskemét, 285—321.
- id. JUHÁSZ ANTAL
1978 Sándorfalva története. In.: Sándorfalva története és népelete. Sándorfalva
- KÁLDY NAGY GYULA
1970 Magyarországi török adóösszeírások. Bp.
- KERÉK MIHÁLY
1930 Jelentés Szeged sz. királyi város kisbérelőinek helyzetéről. Bp.
- KERTÉSZ JÁNOS
1938 A Pallavicini uradalom. In.: Csongrád vármegye. Vármegyei szociográfiák I. Szerk.: Csíkvári Antal. Bp.
- KISS JÓZSEF
1987 Szempontok a dél-kiskunsági községek 1745 előtti újratelepüléséhez. In.: A Jászkunság kutatása 1985. Kecskemét—Szolnok, 302—344.
- KOVÁCS JÁNOS
1901 Szeged és népe. Szeged
- KRISTÓ GYULA
1971 A középkori Tápé. In.: Tápé története és néprajza. Szerk.: Juhász Antal. Tápé, 47—56.
- KRÚDY MÁRIA
1931 A szegedi tanyarendszer kialakulása. Bp.
- ifj. LELE JÓZSEF
1978 A tápairét tanyái. MFMÉ 1976/77-1. 253—281.
- LETTRICH EDIT
1968 Kecskemét és tanyavilága. Bp.
- MAKKAI LÁSZLÓ
1957 A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései (A „telkes” és „kertes” földhasználat a XIII—XV. században). Kelemen Lajos-émlékkönyv. Kolozsvár, 463—478.
- MÁRKUS ISTVÁN
1943 Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII—XVIII. században. Kecskemét
- MENDŐL TIBOR
1963 Általános településföldrajz. Bp.
- NAGY GYULA
1975 Parasztlelet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 4. Békéscsaba
- NAGY, LUDOVICUS
1828 Notitiae politico-geographico statisticae incltyi regni Hungariae partiumque eidem aduexarum. Buda.
- NOVÁK LÁSZLÓ
1978 Nagykőrös mezővárosi fejlődése és településrendszere a XVII—XIX. században. A nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei, Nagykőrös, 9—165.
- OLTVAI FERENC
1968 Szeged múltja irott emlékekben 1222—1945. Szeged.
1976 Kistelek története a telepítéstől 1848-ig In.: Tanulmányok Kistelek történetéből és népeletéből. Szerk.: Juhász Antal. Kistelek, 31—110.
- ORBÁN SÁNDOR
1980 Tanyaközpontosítási, községesítési kísérletek a felszabadulás után. In.: A magyar tanyarendszer múltja. Szerk.: Pölöskei Ferenc—Szabad György. Bp. 362—318.
- OROSZ ISTVÁN
1980 A „ridég” tanya. In.: A magyar tanyarendszer múltja. Szerk.: Pölöskei Ferenc—Szabad György. Bp. 170—215.

- PALUGYAY IMRE**
1853—1855 Magyarország történeti, földirati legújabb leírása. II—IV. Pesten.
- PAPP LÁSZLÓ**
1936 A kecskeméti tanyatelepülés kialakulása. Magyar Kir. Ferenc József Tudományegyetem. Tud. Közleményei, Szeged.
1940 A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása. NÉ 285—310.
- PÉTER LÁSZLÓ**
1973—1974 Szegedi személynevek 1578-ban. Néprajz és Nyelvtudomány XVII—XVIII. Szeged, 231—263.
- PUSZTAI FERENC**
1980 Tanya szavunk jelentéstörténeti kérdései. In.: A magyar tanyarendszer múltja. Szerk.: Pölöskei Ferenc—Szabad György. Bp. 61—70.
- RÁCZ ISTVÁN**
1976 Az első magyarországi katonai térképfelvételek tanyatörténeti tanulságai. Agrártörténeti Szemle, 1—15.
1980 A tanyarendszer kialakulása. In.: A magyar tanyarendszer múltja. Bp. 97—148.
1982 A debreceni tanya a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. Ethn. 1—32.
- RÁKOS ISTVÁN**
1978 Gazdaság és társadalom tagozódása Szegeden (1720—1777). Acta Historica, Tomus LXVII. Szeged, 25—60.
1985 Mezőgazdaság és agrártársadalom. In.: Szeged története 2. 1686—1849. Szerk.: Farkas József. Szeged, 173—300.
- REIZNER JÁNOS**
1895 A mindszent—algyői uradalom történetéből. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 321—338.
1899 Szeged mezőgazdasági története. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 49—75.
1899—1900 Szeged története I—III. Szeged.
- SZABAD GYÖRGY**
1980 A tanyára telepedés feudalizmus kori korlátai és felszámolásuk. In.: A magyar tanyarendszer múltja. Bp. 149—169.
- SZABADELVI JÓZSEF**
1970 Az akol típusa és funkciója. Népi Kultúra — Népi Társadalom IV. Bp. 39—80.
- SZABÓ ISTVÁN**
1929 A debreceni tanyarendszer kialakulása. Föld és Ember, 214—244.
1960 Kisértetek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években. In.: Agrártörténeti tanulmányok. Bp. 139—207.
- SZABÓ KÁLMÁN**
1936 Kecskeméti tanyák. Szeged.
- SZAKÁLY FERENC**
1983 Török megszállás alatt (1543—1686). In.: Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 537—738.
- SZÉCSY GYÖRGY**
1967 Képek Mórahalom múltjából és jelenéből. Mórahalom
1970 A bérlőkérdés a szegedi határban. In.: Átokházától Ásotthalomig. Szerk.: Juhász Antal és Szécsy György, Ásotthalom, 17—22.
- SZENTI TIBOR**
1979/a A vásárhelyi tanyák adatai az 1744—1848-ból megőrzött becsűjegyzőkönyvekből. I—II. In.: Vásárhelyi tanulmányok IX. 69—99., 100—124.
1979/b A tanya. Bp. Gondolat Kiadó
- SZILÁDY ÁRON—SZILÁGYI SÁNDOR**
1863 Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. I—II. Pest.
- SZTRIHA KÁLMÁN**
1937 Kiskundorozsma története.
- SZŰTS MIHÁLY**
1914 Szeged mezőgazdasága. Szeged.
- TAKÁCS LAJOS**
1964 A dohánytermesztés Magyarországon. Bp.
- TÁLASI ISTVÁN**
1936 A Kiskunság népi állattartása. Néprajzi Füzetek 6. Bp.
1946 Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. 1944—1945. Szerk.: Bartucz Lajos. Szeged, 1—35.
1977 Kiskunság. Bp.

- TÁRKÁNY SZÍCS ERNŐ**
1961 Vásárhelyi testamentumok. Bp.
- TÓTH FERENC**
1974 Makó településtörténeti vázlata. MFMÉ 1972/73—1. Szeged, 41—81.
- TÓTH JÁNOS**
1976 A Jászkunság helyzete a 18. sz. végén (Bedekovich Lőrinc kéziratos könyve.) Jászberény
- TÖMÖRKÉNY ISTVÁN**
1904 A tanyai világból. NÉ 253—265., 309—315.
- TROGMAYER OTTÓ—ZOMBORI ISTVÁN**
1980 Szer monostorától Ópusztaszerig. Bp.
- VÁLYI ANDRÁS**
1799 Magyarországnak leírása I—III. Buda.
- VARGA JÁNOS**
1967 A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái. 1767—1849. Bp.
- VARGHA LÁSZLÓ**
1940 A tilalmasi tanyák építkezése. Adatok a Nagykunság népi építkezéséhez. Bp.
- VASS ELŐD**
1979 A szegedi és csongrádi náhije 1548. évi török adóösszeírása. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szeged, 5—80.
- VEDRES ISTVÁN**
1799 Nemes szabad kir. Szeged városa megnagyobbítandó tanácsháza talpkövének letétele alkalmatosságára készült versek. Pest.
- VELICS A. — KAMMERER GY.**
1886—90 Magyarországi török kincstári defterek. Bp.
- VICSAY LAJOS**
1929 Kistelek története. Kistelek.
- WALTHER ZOLTÁN**
1938 Tápé. Szeged.
- WELLMANN IMRE**
1961 Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle, 344—370.
1967 A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 3. Bp.
1982 Megjegyzések „A magyar tanyarendszer múltja” c. munkához. Ethn. 1. 122—129.
- ZSILINSZKY MIHÁLY**
1900 Csongrád vármegye története. Harmadik rész. Bp.

Rövidítések jegyzéke

BML	= Bács-Kiskun Megyei Levéltár
CsML	= Csongrád Megyei Levéltár
Ethn	= Ethnographia
kgy. ir	= közgyűlés iratai
KSH	= Központi Statisztikai Hivatal
MFM	= Móra Ferenc Múzeum
MFM-NA	= Móra Ferenc Múzeum Néprajzi Adattára
MFMÉ	= A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve
M. Stat. Közl.	= Magyar Statisztikai Közlemények
NÉ	= Néprajzi Értesítő
OL	= Országos Levéltár
Prot. Pol.	= Protocollum Politicum
SZH	= Szegedi Híradó
Tan. ir.	= Tanács iratai
T. jkv.	= tanácsi jegyzőkönyv
Törv. hat. biz.	= Törvényhatósági bizottság

VI. Adattár

1.

Inventariumja

Néhai Bertha Simony Idevaló lakosnak, mellyett az Tettes Ns Tanácsnak de ... 4° Januarii 1811 tör-tént végzése szerént véghez vittem, úgymint

1. Alsó városi részen vagyon, avagy is maradt egy Residentionális Háza, Simony Joseff háza szomszédságában melyben van egy Szoba, 1 Konyha, 1 Kamara és 1 Istálló.
2. melyben van 2 Karos pad és két fogas.
3. Egy Szállás az alsó városi részen az Matyon tul, Szétsi Joseff Szállása szomszédságában, mellyen vagyon Egy Ház Tutajtra, és Sár Tapasztra, ez áll 1 Szobából, egy Konyhából, 1 Szin, és 1 Kiss Kama-rából

Azon Szobában

4. Egy fenyő fa Karos pad,
5. Egy asztal
6. Egy ord fenyőfa láda
7. Egy üllő Deszka pad
8. Kétt deszka, melyek Nyoszolya gyanánt szolgálnak.
9. 1 Fa kar szék
10. Egy rosz fenyő fa láda
11. 1 avilt sűrű, és 1 deto szita.
12. Két üveg Butellia.
13. 7 Iczés palaczkok, és 4 pálinkás Fertályos Üvegek.
14. 9 nagyobb és kisebb közönséges Képek
15. Egy kiss régi Tükör
16. Egy ollo
17. 10 Kiss Tálak és Ibriek
18. 8 vánkus, egy derekaly, 1 lepedő, 1 szunyogháló, ez az Özvegy aszonyé magáé.

Az Kamarában

19. 16 Fejős Tekenyő.
20. 26 Zsák
21. 1 Két akos Káposztás hordo.
22. Két akos Kád

Az Konyhában

23. 1 Négy és 1 hét akos Hordok
24. 1 Toth lábas Szekrény
25. 1 Kiss moso, és 1 sütő Tekenyők
26. 1 Rosta
27. 5 Cserép tányér
28. 1 paraszti gyertya tartó
29. 9 kisebb s nagyobb cserép Tál

30. 2 cserép csikmák szűrő
31. 17 kisebb s nagyobb cserép fazekak
32. 3 kiss vas Tepsi
33. 3 cserép fazék földő
34. 2 réz üstöcske
35. 1 rosz lyukas vas bogrács.
36. 1 lukas vas sörpenyő
37. 1 jo ránto pörgölő sörpenyő
38. 5 cserép Korsok
39. 1 vass villa
40. 1 vas horog
41. Ugyan azon Szálláson vagyon Egy másik különös ház, melyben semmi egyéb nintsen egy fenyő asztalnál és egy konyha.
42. Harmincz idest 30 öreg ellős Juhok
43. 18 Tok Juhok.

Sig. per Adamum Dugonics
Senatore~~m~~ et Deputatu.

(CsML, Szeged v. tan. ir. számozott ir. 1811. 891.).

2.

Csávojszky János özvegyének, Liszka Erzsébetnek hagyatéki leltárából, 1819.

A Szálláson találtatott Javak (696—847 tételszámon)

- 2 vontató láncz kerítő kötéllel
- 3 csatló láncz
- 2 avilt Borona
- 4 avilt vasas szekér kerék
- 1 Korcsola (?)
- 2 vasas szekér, 4 járommal, szegekkel, istrángokkal, ostorral
- 1 cságytújs tézla
- 3 szekér kötél
- 4 ökörre való Harang
- 2 réz csöngő
- 3 eke taliga, 4 eke, két szántó-, két czimer-vass, egy csoroszla, egy üsztöke
- 1 eke, szántó-, s czimer vasakkal és csoroszlával
- 5 fúru, három vas villa nyél nélkül, két kis kétkézvonyó, 1 ráspoly, 3 véső
- 2 vékony fenyő szál
- 2 új csobolyó
- 4 darab bél-fa
- 6 jó s rosz fa vella vegyest
- 2 rosz lapát
- 2 köszörű keő, kis válustul az egyik, vaju nélkül a másik
- 4 szál rosz deszka
- 2 füz fa vályú
- 2 rosz fél-teknyő
- 2 darab hidas-fa
- 4 kasza-nyél
- 3 két águ és 3 három águ vass vella
- 6 rosz ásó
- 4 kapa
- 1 kis fűrész és másik nagy fűrész
- 2 sarogla-láncz
- 2 rosz járom-fej, 1 uj járom-fej
- ött rudas-fa
- 2 vella-hajtó

2 vendég odal
1 Tengel ágassával
2 viselt szánko
Több apró dirib darab fa
egy nagy új szán
1 faragó szék
1 avilt vasas kocsi 3 ló szerszámmal
1 tarogla
2 szekerce
1 nagyobb Kolomp és egy kisebb Kolomp
1 csengő szijjastul lánczostul
1 rosz talicska kerék nélkül
1 ötödfű Tehény
1 tavalí Tino
16 ökör, tudni illik 4 ötödfű, 6 nyolcadfű, 2 kilencedfű, 2 tizedfű, 2 tizenkettedfű
20 darab ló (...)
30 ako Zákányi szín-bor
20 ako Türes hegyi szín-bor
50 köből csöves kukorica
32 köből kétszer-Buza, 5 köből rozsos Buza
47 köből tavaszi Búza
48 $\frac{1}{2}$ köből Árpa
20 köből zab
10 köből len-mag
6 $\frac{3}{4}$ köből köles
1200 Buga Len
28 Koss
606 tartani való nyöstény Juh
308 Úrü
222 idei Bárány
7 számár
573 $\frac{1}{4}$ itze vaj
52 tejes teknyó jó és rosz
egy nagy, egy középszerű Teknyó
1 kemény fa vasas dézsa
2 fenyő-fa vasas dézsa
1 vasas német köpülő
1 fa abroncsos köpülő
2 vasas fejő vödör
egy hitvány tejfölös hordó
2 moslékos dézsa
egy sajt nyomó szék
egy hitvány réz üst
egy jó vasas soós kád
egy magányos asztal-fia
egy abroncsnak fele
2 nyoszola
2 derekal
4 párna
2 bőr-szék
2 fa-szék
2 zöld posztó-szék
2 egész szüretelő zsák
1 szüretelő zsák, mely két felé vágódott
1 kis üveges almáriom
1 asztal
1 pad
2 kiss fogas
1 nagy és egy kiss feszület
10 kiss kép
egy Mária képe
egy kiss tükör
egy szalvéta-préss

egy szúnyog-háló
 2 otska fehér tányér
 4 közöséges konyha-táll
 2 ép Bogrács
 2 fótos Bogrács
 4 otska főző-fazék
 2 tálas
 1 hús-vágó tőke
 1569 darab sajt
 egy hidas sertvés oll
 egy Juhász-Ház, melyben 1 konyha, 2 szoba, 1 kamara és egy istálló
 az ott a-mellett levő pintze
 sajt füstölő kémény
 egy Juh Akoll
 egy Juh-szárnyék
 egy isztronga
 egy rovással ki-rakott kutt
 A Szállási residentionális Ház Zákánban, melyben 1 szoba, 1 konyha, 1 kamara, 1 pincze vagyton
 ugyan ott a Béresek háza, mely áll 1 szobából, 1 konyhából, 1 kamarából
 ugyan ott a kisebb Béres-ház, a holl 2 kamara van —
 egy ökör istálló
 egy rovásos kutt
 30 vontató tavali széna
 60 vontató idei széna
 70 vontató harmadévi széna
 40 vontató idei széna
 16 vontató negyedévi széna
 32 vontató idei széna
 40 vontató idei széna
 60 vontató idei széna
 48 vontató idei széna
 8 vontató idei széna
 110 vontató harmadévi széna
 110 vontató tavali széna
 20 vontató tavali szalma
 80 vontató idei szalma
 62 vontató harmadévi szalma
 38 vontató harmadévi széna
 6 vontató tavali széna
 Kapás Ház, mely 1 szobából és konyhából áll — egy sutus Pajta
 10 vas abroncsos kád, mind öszve 180 akora való
 30 ako czeFRE
 4 ako törköly
 4 Ászok
 2 kereplő
 1 bor sutu
 2 vas abroncsos csöbör
 2 vas abroncsos tölcsér
 2 katárka
 126 1/2 ... turú
 16 darab rész szerént vas, rész szerént fa abroncsos Hordó, mind öszve 95 akora valo
 15 fa abroncsos Hordo, mind öszve 91 1/2 akora valo
 Basch Joseff zsidónak 10 rőff atlasz, 10 font czukkor, 10 font kaffé és bizonyos fel-tétel alatt 6 aranyok
 adosságát is, ellenben meg halálözött Liszka Eörzsébeth asszonynek 50 font gyapjú tartozását tár-
 gyaló írása
 Dienes Antal, Polák Mihály, ...András, Tanáts Kováts Páll, Papp János, Dobo János, Toppantó
 Joseff Contractussai, mellyek haszonvehetetleneknek találtattak.

Szilber János Tanátsbéli és Deputatus
 Virág Péter Tanátsbéli és Deputatus
 Szluha Ferenc Vicenotarius és Deputatus

Szegeden 21 aug. 819.

CsML, Szeged v. tan. ir. számozott ir. 153. doboz 1820. 1450.)

3.

Szőlőbeli tanya leltára 1819-ből

(tulajdonos Raditsevits János kereskedő)

Az Kászonyi vagyis árkádi hegyi szőlőben

egy Ház, abban 2 szoba, egyik padolt, konyha, kamara, istálló és szin:

mint egy 41 akó szin bor fehér

1 lágyfa nyoszola

1 rosz szalma ágy

1 fenyő asztal

1 fenyő tányéros almáriom

3 fenyő pad

1 fenyő fa kar-szék

1 fogas

3 rámás kép

1 falon függő tükör gyertya tartó

1 réz ibrik

1 czin gyertya tartó

1 hamvévő

1 tserép tál

3 tserép tányér

1 födeles kis pohár

1 kis kandzsó

1 szőlő ültető furu

2 szűrő kád

egy 4 akós fa abrincsos hordó

egy 9 akós fa abrincsos hordó

egy 9 akós fa abrincsos hordó

egy 4 akós fa abrincsos hordó

egy 5 akós fa abrincsos hordó

egy 9 akós fa abrincsos hordó

egy 4 akós fa abrincsos hordó

egy 7 akós fa abrincsos hordó

egy 6 akós fa abrincsos hordó

egy 7 akós fa abrincsos hordó

egy 3 akós fa abrincsos hordó

egy 1 akós fa abrincsos hordó

egy $\frac{1}{2}$ akós fa abrincsos hordó

egy 12 akós vas abrincsal

egy 11 akós fa abrincsos hordó

egy 9 akós fa abrincsos hordó

egy 2 akós fa abrincsos hordó

egy tölésér 2 vas abrincsal

egy tsöbör 3 vas abrincsal

egy bor sutu

egy rosz káposzta gyalu

Szeged, die 15 novembris 819.

Josephus Aigner Senator et Deputatus
Joanes Pintér contragens Deputatus

(CsML, Szeged v. tan. ir. számozott ir. 151. doboz 1819. 4564.)

4.

Szeged város határában, a városi területen kívül eső házak mennyiségének kimutatása

Dűlő szám	A dűlő neve	Tanyak vagy házak száma	Észrevétel
2.	Bánom kert	14	A kijegyzés az ideiglenes telekkönyvből történt.
3.	Kis erdő	1	
4.	Boszorkány sziget	—	
5.	Hattyas	—	
6.	Tompai sziget	—	
7.	Bailagitó	—	
8.	Ballagitó	2	
9.	Alsó városi nyomás	5	
10.	Delelő	1	
11.	Makos erdő	—	
12.	Tere halom	—	
13.	Szent Mihály telek	32	
14.	Bodom	—	
15.	Bodom halma	—	
16.	Epres kert	1	
17.	Sáros völgy	4	
18.	Rözske (sic!)	97	
19.	Hosszú	30	
20.	Lapos	—	
21.	Pap halom	—	
22.	Kurva domb	22	
23.	Madarásztói	38	
24.	Bero	72	
25.	Velez	70	
26.	Alsó Városi puszta	40	bérlők (!)
27.	Városi	1	
28.	Alsó Ásotthalom	26	
29.	Felső Ásotthalom	19	
30.	Gátser (= Gácsér)	32	
31.	Belső ásott halom	12	
32.	Kraller	22	
33.	Dobó	31	
34.	Móra halom	32	
35.	Halászka	51	
36.	Lengyel	16	
37.	Papok	14	
38.	Belső Csorna (sic!)	33	(helyesen <i>Csorva</i>)
39.	Külső Csorna	43	
40.	Vágó	13	
41.	Zákány	31	
42.	Otott	33	
43.	Doma szik	72	
44.	Jámborka	44	
45.	Farkas	44	
46.	Nagy sziksos	49	
47.	Kis sziksos	66	
48.	Ráczok	54	
49.	Kancsal	42	
50.	Csamango	40	
51.	Furus	52	
52.	Bojár halom	63	
53.	Kis Iván szik	30	

Dűlő szám	A dűlő neve	Tanyák vagy házak száma	Észrevétel
54.	Tari	54	
55.	Ábrahám	105	
56.	Kászonyi	51	
57.	Nyári	104	
58.	Szélpál	47	
59.	Nagy Mátyás	52	
60.	Ladányi	89	
61.	Kunhalom	35	
62.	Csízák halom	—	
63.	Maty derék	—	
64.	Fekete szél	—	
65.	Mora szik	—	
66.	Mora hegy	—	
67.	Putri	—	
68.	Veres kereszt	—	
69.	Börtsök Kopoája	—	
70.	Puska poros	—	
71.	Szénás kert	1	
72.	Óthalom	1	
73.	Kettős határ	—	
74.	Kettős halom	—	
75.	Neszúr	53	
76.	Alpári	46	
77.	Makra szik	126	
78.	Ősze szik	104	
79.	Barát	65	
80.	Keleti (?)	22	
81.	Balástya	42	
82.	Órhalom	56	
83.	Csöngöle	—	
84.	Ebherélő gajgona (!)	145	(később: Gajgonya)
85.	Szírtos	129	
86.	Külső Szatymaz	119	
87.	Belső Szatymaz	2	
88.	Fehértó	—	
89.	Rátzok kertje	15	
90.	Székhát	—	
91.	Fürge halom	—	
92.	Serkéti	—	
93.	Szikhalom	—	
94.	Fehértó	6	
95.	Baktó	1	
96.	Kétér Köze	9	
97.	Kis szillér	14	
98.	Nagy szillér	18	
99.	Tarján	—	
100.	Makos ház	13	
101.	Felső városi nyomás	—	
102.	Frantzia hegy	15	
103.	Rokusi nyomás	5	
104.	Roma Kálvária Jerikó	44	
		2982	

Szegeden September 22-én
1853
Hódy Antal
számvevő tiszt

(OL, D 122. Statthalt. Ofen. Pol. 1854. 19 130. F III. E 41.)

Szerződés

Mely egy részről Szeged Város, más részről *Ausländer Rozália* mint vállalkozó haszonbérlő között az alóli helyen és napon következő feltételek alatt kötött:

1. Átaladja az említett Város a fönnevezett és alóli vállalkozó haszonbérlőnek a városi közlegelőkből kivágott tíz ezer hold földek közül összesen *húsz* 1200 négyszögölnyi holdakat 1852-ik évi 1-ső márciustól kezdve, egész 1862-ik évi február hó utolsó napjáig tíz egymás utáni évekre haszonbérbe, az árverés alkalmával mint legtöbbet ígérőnek, holdjától évenként váltó 8 frt — kr azaz: nyolcz forint és így az egész földmennyiségtől évenként 160 frt — kr. azaz: egyszáz hatvan forint fizetésért.

2. Az imént említett évenként fizetendő öszvegnek negyedrészt — (caucióul, biztosítékul, mely összeg az utolsó évi haszonbérbe fog beszámíttatni) úgy fele részét az árverés alkalmával azonnal, másik fele részét pedig 1-ső április-ban, és így minden következő haszonbéri években 1 martiusban s 1-ső septemberben, a meghatározott haszonbéri díjt a Bérlő pontosan lefizetni tartozik, oly szoros lekötéssel, hogy ha tíz napok alatt a kitűzött s fönneemlített határidők után is meg nem adná, (...) úgy a haszonbérbe vett földeket is rajta lévő vetéssel együtt tétleg el fogja veszteni.

3. A haszonbérbe adandó földek öt holdanként tétetnek ugyan ki árverésre, azonban joga léssen a vállalkozónak ezen öt holdakon felül még húsz holdakat azon árban, amelyben öt holdak az árveréskor leverettek, megtartani.

4. A haszonbérbe vett földeket a Bérlő tetszése szerint egyedül s kizárólag szántóföldnek vagy kaszálónak használhatja oly kikötéssel: ha netán a haszonbérelt földek közt valami buczkás vagy síványos föld is találtatna, azt a Bérlő fákkal beültetni tartozik, az ültetésre kívántató vesszők és dugványoknak pedig a Város erdeiből megszerzése s a szükséghez képesti mennyiségben leendő vágása a bérlőnek megengedtetik; minélfogva tíz évek eltelte után mind n. öl sívány földön egy élő fát a bérlő nevelni, s a Városnak átlatadni tartozik, s csak a nyessedéki használat engedtetik által: élő fát kivágni a legkeményebb tilmetés terhe alatt tilalmas.

5. Ha a bérlő gazdálkodás végett épületeket szándékozna tétetni — az megengedtetik neki, úgy mindazonáltal, hogy a haszonbér ideje elteltével azok megtérítetni nem fognak — köteles azonban a Bérlő azokat tíz évek után elbontatni és elvitetni, az épület földjeit azon helyre vagy gödörbe visszahordatni, a melyből kiásatta, s így az épületek helyeit egyenességre hozni, miszerint azok ismét használhatóvá váljanak, különben a haszonbérlő költségeire fognak eszközöltetni.

6. A vidéki haszonbérlő szabad ugyan a haszonbérelt földjén jószágot tartani, de egyáltalában tilalmas léssen a Város közlegelőjére eresztetni, mely esetben ha rajta tapasztaltatik, s bármelyik jószágá megfogaték, egy darab szarvasmarhától, lőtől pengői 2 frt-ot — egy darab juhtól 24 p. krt — egy darab sertéstől pengői 2 frtot büntetésül fizetend.

7. A helybeliek, kiknek fekvő vagyonuk nincsen, jótállót hozni tartoznak; a vidékiek pedig az illető hatóságtól vagyoni biztosítékot kitüntető okmányt hiteles alakban előmutatni.

8. Köteles a Bérlő a haszonbéri öszvegre nézve tökéletes s törvényszerű biztosítékot adni (...)

9. Ha netalán ezen tíz évi haszonbéri idők alatt ezen kibérlett városi közlegelő-földekre adóvettetne, köteles a Bérlő a haszonbérelt földek után járuló királyi adót kifizetni.

10. Tartozik a Bérlő a kibérlett föld határvonalait és dülő felosztásokat, változásokat, alattomos foglalásokat és a határvonal rontását azonnal a Városnak bejelenteni, különben köteles minden onnan származandó károkat s költségeket a Városnak megtéríteni.

11. Marhadóg, jégeső, szárazság, tűzveszély vagy más elemi csapás, vagy épen a föld mineműsége miatt, s egyáltalán semmiféle ok vagy ürügy alatt sem fog a Bérlőnek szabadságában állani, a bérlő időnek eltelte előtt a haszonbérléstől elállani, vagy a bérlési somma leszállítását avagy bármí kárpótlást követelni; az ilyes követelésekről tehát a Bérlő már előre tökéletesen lemond.

12. Ha a Bérlő a meghatározott haszonbéri díjat a kitűzött s fönneemlített határidőben meg nem adná, vagy ha jelen szerződés bármely pontját s kötelezettségét megszegné, teljes joga és hatalma leendő a Városnak a kötelezettségét megszegő Bérlőt a haszonvételtől önhatalmilag rögtön minden előleges megintés nélkül elmozdítani, s a haszonvételt az eként elmozdított Bérlő kárára s veszedelmére azonnal tartandó egyszeri árverés útján haszonbérbe bocsátani, s azonnal az új Bérlőnek által is adni (...)

13. A mint a Bérlő vagy Bérlőtársak egyetemlegesen, úgy ha később a bérbe adó Város engedelmé mellett többen társulnának a bérlethez, ezek is kötelesek nejeikkel együtt mind a haszonbér pontos fizetéséért, mind pedig a szerződésben foglalt feltételek pontos teljesítéséért egyetemlegesen, azaz: egy mindnyájáért, s mindnyájan egyért jót állani, s fizetői kezességet vállalni.

14. A bérlő minden bármí néven nevezendő királyi kisebb haszonvételek a bérelt földön leendő gyakorlatától, hatalmaskodási s azon felül azonnali elmozdítási büntetés terhe alatt tiltatik.

15. Noha jelen szerződés erejénél fogva a bérbe adó Városnak teljes joga vagyon ezen haszno-

béri kötésből eredő követelések iránt kielégítését a Haszonbérő összes vagyonából s szabad választása szerint eszközölni. A Város nagyobb bátorságára mindazonáltal közös akarattal megállapítottuk, hogy a kibérlett földből a haszonbéri idő alatt nyert gabona még kívül a földeken, vagy még a föld gyomrában mint vetés, vagy már a föld területén, de tőle még el nem válva, ép úgy tekintessék mint a Város részére 1840. 22-ik t. cikk 35 §-sa értelmében különösen lekötött ingó zálog; — mind ezen termés tehát a haszonbérő által már most előre s az egész haszonbérleti idő alatt (...) zálogba adatik...

Amellynek nagyobb erejére nézve jelen szerződés az illető felek által saját kéz aláírással részint kereszt vonással megerősített Szegeden Martius hó 6 853.

Ausländer Rozália
Ausländer Albert neje
saját kezem X vonása

6.

Haszonbéri Szerződés

Melynek erejénél fogva alól írott megesmerem: hogy a Pusztaszeri Pusztának ujjabb árverésen haszonbérbe adott részéből a 15-ik részletet, mely 50 holdakat foglal magában a mai naptól kezdve 6 évekre, vagy is az 1853. évi szept. 15-től 1859-ik évi sept 15-ig haszonbérbe kivettem a következő feltételek alatt.

1-ör A megajánlott évi haszonbért, mely 400 pft 50 kr-at tesz, köteles leszek mindenkor évnyedenként előre a város pénztárába pontosan befizetni; az első fél évi haszonbérbe azonban a most bánatpénz fejébe befizetett 40 pfjaim be fognak számíttatni.

2-or Gazdálkodásom folytathatása tekintetéből szabadságomban lesz ugyan a kibérlett földön épületeket tétetni, de a haszonbéri évek kiteltével, azokért, valamint az általam teendő bár mely javításokért a Városi Közönségtől semmi némű megtérítést nem követelhetek, hanem jussom lesz azokat, amennyire lehet elhordatni.

3-or Ezen haszonbérlet színe alatt a Pusztaszeri pusztának közlegelőit használni szabad nem léssen, azért még az általam kibérlett földre is, juhokat csak telelőre hajthatok, de sem ezeket, sem más jószágaimat a közlegelőre a mezei rendőri törvényekben megszabott büntetés terhe alatt ki nem verhetem, hanem az érdeklött közlegelőre én is csak olyan jószágokat hajthatok ki, és csak azon terhek mellett, mint más helybeli lakosok.

4-er A haszonbérlet földet vidéki embernek alhaszonbérbe adni nem szabad, mit ha tennék, a haszonbérletet a Városi Előljáróság az én irányomban ön hatalmúlag megszüntetheti, s az én káromra újra árvereztetheti.

5-ör A haszonbér elengedésére semmi esetben számot nem tarthatok.

6-or Az általam haszonbérlet föld után járó minden nemű adózásokat, és Országos avagy Községi terheket, és bélyeg díjjakat, én alólírott tartozom viselni, s erre nézve a haszonbérből legkisebb beszámítást nem követelhetek.

7-er Ha a fent írt feltételeket akármely szín alatt nem teljesíteném, joga lesz a Városi Előljáróságnak a kibérlett földet maga hatalmával elvenni, és az én káromra akárminek haszonbérbe kiadni, rajtam pedig mind az ujjabb kiadásból keletkező károkat és költségeket, mind a ne talán fent maradt haszonbért rövid úton minden törvényes orvoslások elmellőzésével önhatalmúlag megvenni, és tet zése szerént választandó, s azonnal kész pénzzé fordítandó javaimból a köz pénztárnak teljes elégtelt szerezni.

Melyről is kiadtam jelen haszonbérlet kötelező levelemet Kecskeméten, 1853. július 5-ik napján
Én előtem Drégelyi Károly mk. Vágó Ferencz k.v.

Hováth János

Én pedig alól írott a fizető kezességet Vágó Ferencz haszonbérő mellett nem fizethetés esetében a 7-ik pont értelmében magamra vállalom. Kelt mint fentebb

Vágó László keze vonása

7.

Haszonbéri szerződés

Mely Kecskemét sz. kir. város közönsége mint haszonbérbe adó és Beke István mint haszonbérbe vevő közt következőleg kötött, ugymint

I., Kecskemét sz. kir város haszonbérbe adja a régebben kiosztott pusztaszeri szántóföldekből a 34-ik részletet, mely 52 holdból s — □ ölekből áll, következő feltételek alatt:

a., A haszonbérlet ideje kezdetét veszi e folyó 1869-ik évi sept. 29-ik napján, és tart egymásután következő hat évig, vagyis 1875. évi sept. 29-ik napjáig.

b., A haszonbér minden holdtól évenként 5 ft 30 kr, vagyis összesen 275 ft 60 kr leszén, melyet haszonbérő két egyenlő részletben vagyis felét sept 29-én másikfelét ápril 1-ő napján, mindig előre tartozik a város pénztárába évenként pontosan befizetni, s mulasztás esetében az egész tartozás 1869 évi 54 t. cz. értelmében sommás szóbeli perúton fog a haszonbérbevevőn, minden okozandó költségekkel együtt megvételni.

c., A kibérlett földtől járó minden adózásokat, szolgálatokat, bélyeg és fölmerülhető egyéb bárminéven nevezendő költségeket a haszonbérő tartozik viselni.

d., A felső pusztaszeri pusztában mutatkozó futóhomok elnyomása tekintetéből, tartozik haszonbérő évenként két kocsival gazt, vagy töreket, az ottani pusztabíró által kijelölendő helyre sajátjából, és igaerejével kivitelni, s azt ott utasítás szerint elterítettetni.

e., A bérlett földnek közlegelőre dülő határát tartozik bérő azonnal, a foglalások meggátálása tekintetéből, félőlnyi szélességű s ugyanannyi mélységű árokkal körül venni, s az árokpartot a tulajdonos városi közönség ottani faiskolájából a pusztabíró által kiadandó előfákkal, a tisztí mérnök utasításához képest beültetni, ezeket pedig fölnevekedésükig gondosan ápolni, mindezeket bérő saját költségén, vagy tulajdon munkaerejével tartozván teljesíteni.

f., Haszonbérő az általa bérlett földön időközben netalán állítandó épületekért, s teendő javítványokért a várostól kárpótlást nem követelhet; sőt a bérlet megszűntével azokat elhordatni, minden ásatásokat s gödröléseket bevonatni és elegyengetni tartozik.

g., A bérlett földön a haszonbérő aratás után, azaz august. hónap 1.-ő napja elteltével birkákat is tarthat következő évi mart. hónap 20-ik napjáig, de azokat az ottani közlegelőre bocsátania nem szabad; a pusztaszeri közlegelőre a kecskeméti lakos bérők bármiféle jószágot csak azon feltételek, kötelezettségek és terhek mellett bocsáthatnak, melyek a többi helybeni lakosokra nézve érvényben állanak.

g., Nem kecskeméti lakos bérők az általuk bérlett földön, annak megművelésére szükséges igáz jószágon kívül semmi más jószágot nem tarthatnak, az ottani közlegelő használásából pedig általában kizáratnak.

i., Haszonbérő az általa bérlett földet a tulajdonos városi közönség előtti bejelentés, s erre esetről esetre kinyerendő előleges jóváhagyás nélkül, senkinek albérletbe nem adhatja.

k., Haszonbér elengedésre semmi körülmények közt, még tűz, víz, jég, fagy, általános terméketlenség, vagy bármiféle elemi csapás esetében sem tarthat a bérő igényt.

l., Tartozik bérő az összes hat évi fizetetlen haszonbérbe ingatlan tehermentes vagyonára betáblázását saját költségén eszközölni, vagy ha ezt teljesíteni nem tudná, maga melletti biztos és elfogadható s fekvő vagyonnal bíró kezest állítani.

m., Az utolsó bérleti évben aratás után tartozik bérő az új bérőnek a szántást megengedni.

n., Ha a fent kitett pontok bármelyikét a bérő meg nem tartaná, jogában álland a haszonbérbe adó városi közönségnek öt sommás szóbeli eljárás útján a bérlettől azonnal elmozdítani, s a földet az ő kárára és költségére újra haszonbérbe adni.

o., Ezen bérletből fölmerülhető minden kérdések Kecskemét sz. kir. város sommás bírósága által lesznek elintézendők és végrehajthatók.

Jogában álland egyéb iránt a bérbeadó városi közönségnek hogy jogait bármely általa választott bíróság előtt, s által is érvényesíthesse.

II., Én Beke István mint haszonbérő ezen szerződést elfogadom, s minden pontjai teljesítésére magamat kötelezem, egyszersmind megengedem, hogy a még fizetetlenül lévő 1515 ft 80 kr. haszonbér a száma tjkben részlet számmal jelölt birtokomra, további meghallgatásom nélkül és saját költségemen bekebeleztezhessék.

III., Én pedig Hévízi János mind kezes ezen szerződést szintén elfogadom s a fizetetlenül lévő 1515 ft 80 kr. haszonbér egyetemleges megfizetésére magamat kötelezem és megengedem, hogy a kecskeméti 1892-ik számú tjkben 986. 127. 126-ik részlet számmal jelölt birtokomra további meghallgatásom nélkül és saját költségemen bekebeleztezhessék.

Kelt Pusztaszer aug. 25. 869.

Előttünk
Nagy Pál mk
Szokolai Sándor tanú

Beke István m. k.
Hévízi János m. k.
fizető kezes
Nagy Lajos
polgármester

8.

Az adatszolgáltatók névjegyzéke

A településnéprajzi anyaggyűjtést az 1960-as évek közepétől a népi építészeti kutatással együtt folytattam. Itt azokat sorolom föl, akik a tanyák és a majorok kialakulásáról, életéről, a tanyás megtelepedésről tájékoztattak. A szegedi táj népi építészetről rajtuk kívül még sokan mások nyújtottak adatokat. Adatszolgáltatóimat községenként — a legutóbbi, 1973-as átszervezés előtti közigazgatási egységek szerint — tüntetem fel.

Algyő

Czirok Sándor (1897), Herke Mihály (1905).

Ásotthalom

Bozóki András (1881), Kispéter Ignáczné (1881), Dobó József (1891), Márki István (1892), Szabó Lajos (1895), Ézsiás Antal (1898), Komócsin György (1898), Gárgyán Mihály (1902), özv. Kispéter Józsefné Rácz Mária (1906), Rutai József (1909), Kovács János (1910).

Baks

Czibolya Ferenc (1878. szül. Szegvár), Tábit János (1880), Jenei István (1888), Tábit Kálmán (1894), Apró Lajos (1894).

Balástya

Újvári Lajos (1879), Faragó Mátyás (1880. szül. Kiskundorozsma), Széll György (1885), Böröcz Flórián (1886), Tóth István (1891), Bitó Mátyás (1895), Veszelka Andrásné Gémes Eszter (1901), Nagy Pál (1902), Imre Ferenc (1908).

Csengele

Béres Lajos (1885), Becsei János (1886), Turi István (1886), Kővágó János (1890), Török János (1891), Körösi István (1894), Pálinkó József (1896), Pigniczki Péter (1896), Hegedüs Sándor (1901), Tóth Péter erdész (1904).

Dóc

özv. Vedrédi Jánosné (1892), Lele Ferenc tanító.

Domaszék

Nagygyörgy Imre (1892), Bózsó Mihály (1896), Sári József (1905).

Forráskút

Kovács *Lapéta* Antal (1902), Sándor Alajos (1910).

Kiskundorozsma

Illés Jenő (1898), Farkas Károly (1901), Lajkó Lajos (1910).

Kistelek

Dallos György (1886), özv. Lestár Imréné Kasza Franciska (1889), Vigh Sándor (1891), özv. Molnár Józsefné Tóth Erzsébet (1893), Kucsora János (1895) Kordás József (1897), Papp Péter (1897), Sisák Pál (1897), Volford István (1899), Gera Sándor (1902), özv. Fekete Lászlóné Sinka Hermina (1904), Volford Istvánné Vigh Viktória (1904), Sisák Antal (1905), Majoros János (1908), Sisák Antalné Buknicz Julianna (1909), Sisák Imre (1909).

Mórahalom

Csiszár József (1874), Balogh Antal (1892), Németh Antalné (1892), Varga István (1895), Nagy János (1896), Szécsi István (1898), Dobó Sándor (1899), Farkas Imre (1899), özv. Császár Ferencné Tanács Rozália (1900), Szücs Pál (1901), Farkas Antal (1902).

Ópusztaszer (1973 előtt Sövényháza)

Vedrédi Lajos (1881. szül. Dóc), Zsótér Antal (1888), Gémes József volt uradalmi cseléd (1890), özv. Tóth Lajosné Vizvári Franciska (1891), Bozó István (1901), Korom István (1901), Borda János (1902), Palotás Antal (1902. szül. Mindszent), Szatmári István (1902), Belovai Lajos (1903), Zsemberi Péter (1903), Borda Jánosné Kecskeméti Irén (1904), Kósa Ferenc (1906), Janó János (1911), Sutka István (1912), Zsótér Ferenc (1912), Zsótér Ferencné Kósa Eszter (1913).

Öttömös

Özv. Gora Istvánné Ábrahám Rozál (1893), Szekeres József (1894), Kiri Illés (1900), Földi Lajos (1901).

Pusztamérges

Dobó Miklós (1885), Zádori István (1897).

Pusztaszer (korábban Felsőpusztaszer)

Hatvani István (1897), Kertész Sándor (1897), Kiss Mihály (1910. szül. Tömörkény).

Röszke

Tombác Antal (1895), Barna Ferenc (1899), Nagy Antal (1907), Nagy Antalné Hegyesi Irén (1913), Vastag József tanár.

Rúzsza

Vőneki István (1868), Katona József (1878), Farkas József (1880), Katona Illés (1885), Csordás Mátyásné (1886), Borbás Ferenc (1886. szül. Kiskundorozsma), Fodor János (1888), Farkas János (1892), Bóka Mihály (1893), Ábrahám *Fúrús* György (1897), Ottlik András (1897. szül. Kiskundorozsma), Balla Mihály (1900), Csóti *Gyapjas* Antal (1900), Kádár Németh Márk (1900. szül. Kiskundorozsma).

Sándorfalva

Németh Antal (1875. szül. Szeged-Alsótanya), Újvári Sándor (1880), Erdélyi Mihály (1888), Széll Pál (1891), Dékány Mátyás (1893), Kiss Mátyás (1894), Kothencz Sándor (1894), Széll Pálné Makra Erzsébet (1896), Lele Mihály (1900), Bürgés János (1903), Bürgés Antal (1906), Újvári Ferenc (1906), Táborosi Márton (1912).

Szatymaz

Gavallér Sándor (1884), Körösi Antal (1898), Csányi Antalné Szőke Erzsébet (1900), Csányi Antal (1900), Körösi Antalné Fehér Anna (1905), Paragi Péter (1905), Paragi Péterné Kovács Katalin (1907).

Tápé

Biacsi Mihály (1886), Biacsi János (1889), özv. Molnár Péterné Kószó Veronika (1889), Nagy *Bence* Pál (1890), Bodó István (1895), Terhes Csöndér József (1896), Lele Ambrus (1897).

Üllés

Czékus Ferenc (1884), Lajkó György (1901), Fekete Józsefné Nagy Viktória (1908), Rác József (1910), Soós János.

Zákányszék

Vass Ignác (1878), Papp Istvánné (1883), Szélpál György (1883), Szélpál István (1896), Nyári Vince (1903), Vecsernyés Antal (1909).

Zsombó

Özv. Gyuris Lajosné (1887), Tombác János (1901. szül. Szeged-Felsőtanya).

The farms in the Szeged region

The author examines the development and settlement-ethnography of farms in the region of the Great Hungarian Plain where the town of Szeged has been the largest settlement and administrative centre for centuries. The definition of the area under investigation follows the boundaries of the administrative units in the 18th—19th centuries.

Szeged became a free royal town at the end of the 15th century, and by the mid-18th century covered an area of 202 000 acres (816 km²), which remained intact between 1776 and 1950. Besides Szeged itself, the study extends to two villages (Algyő and Tápé) which have been continuously populated since the 11th century, two villages settled in the 18th century (Dorozsma and Kistelek), three villages settled at the end of the 19th century (Sándorfalva, Ötömös and Pusztamérgecs), a large manorial estate and a settlement which became a village in 1934 (Figure 1). With the exception of manorial estates with a seigniorial domestic economy, isolated farms became a typical form of settlement throughout the whole region.

The development and settlement history of such farms is described from the second decade of the 18th century up to the mid-20th century. In 1950, 9 farm settlements in the confines of Szeged and 4 in the confines of Kiskundorozsma became villages with independent administrations.

In the introduction, the history of the research performed in this field is summarized. The second chapter outlines the settlements in the region at the beginning of the 18th century, and provides a detailed study of the development and various forms of farms settlements in the different administrative units.

II. 2. The first written document about the economy of the confines of Szeged is the Turkish tax report from 1570. The report states that the *puszta* 'has long included settlements called 'szállás' (abodes), where inhabitants plough, sow, make hay and pasture their animals in winter and in summer'. In the 16th—17th centuries, well-to-do peasants living on the *puszta* in the vicinity of Szeged had abodes for animal-keeping and partly for agriculture, similar to the economic settlements of other towns (Kecskemét and Nagykőrös) on the Great Hungarian Plain, with *tehir* 'gardens in the field' and their utilization of the land.

At the beginning of the 18th century, Szeged was comprised of several zones: the town was surrounded by vineyards; the next zone included the inner pastures, the arable land and the meadows; and the outermost zone consisted of the outlying pastures. The farmers built abodes on the privately owned meadows, where rich peasants employed farm hands to keep and feed their animals in winter, whereas poor peasants did this work themselves. The two preconditions for the development of abodes were private property and a free leasehold.

In 1747 and 1778 respectively, 137 and 280 economic settlements regarded as abodes were to be found in the confines of the town (Figures 4—6). In the late 18th century, many vines were planted in the sandy fields in the zone containing these abodes. This had two important consequences: the number of abodes increased and many peasant families moved from their town houses to their abodes in the confines. In the 1830s, numerous families lived permanently in their abodes, that is farms. This was forbidden by the authorities, because such families did not participate in certain common duties, e.g.: quartering soldiers. A map of the confines of Szeged from around 1840 shows 1465 farms, which indicates a developed and dense network of farms on the land close to the town (Figures 10—11).

In the 18th century, two tobacco-growing settlements, Röske and Szentmihálytelek were founded in the confines of Szeged, but in the mid-19th century a change was made to red pepper growing.

The town of Szeged started to distribute its large (97 000 acres) *puszta* in 1852. The town did

not sell its common pastures, but leased them for various periods (10, 25 or 30 years). With the subdivision of the pastures, another wave of farm construction followed. New farms were also built in the zone of the abodes, to which people continued to move out from the town. Between 1850 and 1870, the population living in the outskirts of Szeged doubled (26 000) and in 1900 it was more than 38 000. The town continued to lease out its common pastures between 1922 and 1926, and by 1930 some 3100—3200 farms had been built on the leaseholds of the town, where some 15 000 people lived. The common pastures of the town were leased out in 14-acre sites at auctions, and in the 20th century a significant number of lessees were unable to undertake larger areas of land. During the economic depression (1929—1933), many lessees fell into debt and went bankrupt, but most of them settled on the distributed pastures. In 1930, two-thirds of the population in the outskirts of Szeged (45 450 people) lived on farms built on inherited land and one-third on leaseholds. The leasehold system made the inhabitants of the farms enterprising and induced them to produce for the market. They sold their products in the markets of Szeged, with its population of about 100 000, and in the nearby settlements (Kiskunfélegyháza, Csongrád, Kistelek, Kiskunhalas and Szabadka). In 1949, more than 49 000 people lived on 12 000 farms in Szeged. Szeged and Kecskemét, the other market-town in the Danube—Tisza region, became the towns with the largest populations living on farms on the Great Hungarian Plain.

Schooling in the outskirts was introduced on some bigger farms in around 1840. In 1853, the town built 4 public elementary farm schools, and in 1910 there was regular education in 70 public farm schools. The town of Szeged led the way in creating farm schools and set an example for the surrounding settlements.

In the 1850s, the confines were divided into farm districts. In 1892, the town established two administrative centres in the outskirts. To a great extent, these took over the roles of the mother town and significant farm centres or village nuclei developed around them.

II. 3. Farms developed in a similar way in the confines of a privileged, small Cumanian market-town, Dorozsma, with the difference that the common pastures in Dorozsma were distributed in 1898—99. In its confines, 4 farm centres were established up to the 1930s.

II. 4. In the confines of Kistelek, founded in 1776, the arable land and the hayfields held in villeinage were distributed in one piece. The landowner (the town of Szeged) did not interfere in the management of the serfs, who were therefore able to build farms on the land in the confines immediately after they had settled there. After the distribution of the common pastures, besides the old farmers, many small farmers and some enterprising tradesmen also acquired land and built farmhouses in the confines.

II. 5. The serfs in Tápé cultivated their arable land in a crop-rotation system, and therefore no farms could be established there. In the confines of Tápé, the meadowland reclaimed after the regulation of the riverways offered favourable conditions for the development of farms from the 1850s, when the town of Szeged distributed leaseholds.

II. 6. At the turn of the 19th and 20th centuries, two large sand-puszta, areas of about 8500 acres were distributed in the vicinity of the confines of Szeged where mainly poor peasants from the Szeged region hoping for a better living settled. Most of these settlers built farm houses, and only a few of them settled on village sites. In Pusztamérges, two large (430 and 180 acres) vineyards were planted; these were cultivated by poor peasants living in the sandy region.

In the 10 700-acre Felső-Pusztaszer, the town of Kecskemét started to distribute leaseholds in the mid-19th century. There, 70-acre plots of land were distributed, which offered better conditions for settlement and the development of farm economy than the lease system of Szeged. At the turn of the century, Kecskemét turned over the to sale of land as permanent property. In Felső-Pusztaszer, about 60% of the population originally came from Kecskemét; the others moved to the recently distributed puszta from the confines and farms of Szeged, Kistelek, Tömörkény and other neighbouring settlements.

II. 7. The author analyses the development and the changes in the tobacco plantations, manors and farms on the Pallavicini estate (entailed property from 1835).

Tobacco growers settling here from the middle of the 18th century were lessees under contract, and by 1850 the population of five tobacco plantations had grown to 500—1000, that is a village. In 1851—52, the prosperous tobacco plantations were liquidated by the Pallavicinis, and their inhabitants were driven away without mercy. Some of the expelled tobacco growers moved to the Bácság, area in southern Hungary, while others dispersed in to the surrounding villages and puszta.

In 1786, there were abodes (stables and folds) on the land in the confines of 42% of the serfs in Algyő, just as on the units of land held in villeinage in Kistelek (Figure 41). By the 1840s, the abodes where mainly animals were kept became farms combining agriculture and animal husbandry, where some peasant families lived permanently.

From the 1850s, some smaller, 420—710-acre pieces of land were distributed and leased to enterprising small peasants living there. In the 1850s, a lessee received about 23 acres of arable land, and later even less. These leases 'satisfied' the land-hunger of the poor and small peasants, and at

the same time provided manpower for the cultivation of a certain part of the estate. In the 1930s, about 1500—1600 people lived on 300—350 farms on small leaseholds.

III. A separate chapter is devoted to the morphological characteristics of farm settlements. There are two kinds of farms settlements: (1) scattered farms in the fields, and (2) farms built along the arth-roads, sometimes as rows of houses as in a village.

The tasks of settlement-ethnography include study of the lay-out of the farms. The author describes the different conditions a countryman took into consideration when building a farmhouse, e.g. how he adapted to the natural environment, to the prevailing wind or to the existing roads. The study reveals that the lay-out of the farms, that is the buildings (the dwelling-house, stable, pigsty and granary) has some characteristic features (Figures 49—60). In the 20th century, there is a tendency to build farms with yards enclosed on three sides and to fence them off.

IV. The conclusion discusses the place of the different kinds of settlements in the Szeged region in the system of settlements on the Great Hungarian Plain.

There are four different types of farm development as regards the forms of ownership and utilisation of land:

1. In the confines of Szeged, a free royal town, and Dorozsma, a market-town having free legal status, abodes and then farms developed on privately owned land.

2. In two serf villages, Algyő and Kistelek, the abodes appeared on fee estates. This was possible because fee arable land was not cultivated in rotation and the serfs received their land in one piece. Further, the lands of the serfs were separated from the estate of the landlord.

3. In the area under consideration, farm development was typical on lands taken on lease, a phenomenon previously rather neglected by research into the history of settlements and agriculture.

4. On the sandy puszta distributed at the end of the 19th century, hundreds of farms were built on land held in perpetual tenure.

Farm management has adapted to the ecological conditions, but in addition to animal-breeding and grain-growing, the intensive cultivation of grapes, fruit, red pepper and cabbages has developed almost everywhere. The different types of farm management are dealt with in another work by the same author.

In 1949, 190 000 people lived in the area in question, 40% of them in the outskirts. The development of farm settlements to such an extent is mainly explained by three factors: (1) after the depopulation during the period of Turkish rule (1541—1686), there was always land to be distributed and cultivated in the region till the mid-1920s; (2) there was a surplus of population which always moved to the puszta made available by distribution. Therefore, the internal migration was important, and for this reason there was no emigration from the region during the period concerned; (3) it was worth settling down and running a farm. The government authorities made two attempts to do away with farms in Hungary, in the 1780s and in the 1850s, but these failed. For several reasons, farms have been economic necessities on the Great Hungarian Plain for the last 250—300 years. This conclusion provides food for thought for the present policy relating to settlements and agriculture.

Die Gehöfte der Landschaft um Szeged

Der Verfasser untersucht die Entstehung und Siedlungsethnographie der Gehöfte in einer Gegend der Ungarischen Tiefebene, deren grösste Siedlung und Zentrum seit Jahrhunderten die Stadt Szeged ist. Die Abgrenzung des untersuchten Gebietes erfolgte aufgrund der Verwaltungsgrenzen des 18—19. Jahrhunderts.

Szeged ist seit Ende des 15. Jahrhunderts königliche Freistadt, bis Mitte des 18. Jahrhunderts bildete sich ihre Gemarkung von 142 000 Joch (816 km²) aus, die sich von 1776 bis 1950 nicht verändert hat. Zum untersuchten Gebiet gehören noch, ausserhalb der Gemarkung von Szeged, zwei Gemeinden mit seit dem 11. Jahrhundert kontinuierlicher Bevölkerung (Algyó und Táapé), ferner zwei Siedlergemeinden aus dem 17. Jahrhundert (Dorozsma, Kistelek) sowie drei, Ende des 19. Jahrhunderts gegründete Dörfer (Sándorfalva, Ötömös, Pusztamérges), ein weit ausgebreitetes Herrschaftsgut und eine Siedlung, die 1934 selbständige Gemeinde wurde (Felsőpusztaszer). (Abb. 1) Die Siedlungsform des Gehöfts entfaltete sich bis auf die durch Meiereien bebauten Gutshöfte in der ganzen Landschaft.

Die Entstehung und die Siedlungsgeschichte wird vom zweiten Jahrzehnt des 18. Jahrhunderts bis Mitte des 20. Jahrhunderts dargestellt. 1950 wurden in der Gemarkung von Szeged 9, in der von Kiskundorozsma 4 Gehöftssiedlungen Gemeinden mit selbständiger Verwaltung. Dieser Umstand und die seitdem erfolgten Veränderungen weisen über die Aufgabe des Verfassers hinaus.

Im einführenden Kapitel gibt der Verfasser einen Überblick über die Forschungsgeschichte des Themenkreises. Das Kapitel II. erörtert die Siedlungsverhältnisse der Landschaft seit dem Anfang des 18. Jahrhunderts und legt die Entstehung, Entwicklung und Varianten der Siedlungsform Gehöft in den einzelnen Verwaltungseinheiten dar.

II. 2. Die erste schriftliche Quelle über die Wirtschaft in der Gemarkung von Szeged ist das türkische Steuerregister aus dem Jahre 1570. Laut dessen wurden auf den äusseren Weiden (Pussta) „seit alter Zeit Meiereien gegründet, die man 'szállás' nennt und wo gepflügt, gesät, gemäht und das Vieh Winter und Sommer geweidet wird“. Im 16—17. Jahrhundert hatten die wohlhabenden Bürger in den Pussta Meiereien (szállás) teils mit Viehzucht, teils mit Ackerbau, die Ähnlichkeiten mit den Meiereien („mezei kert“) in den Gemarkungen anderer Städte der Tiefebene (Keckskemét, Nagy-körös) und derer Benutzung zeigen.

Anfang des 18. Jahrhunderts bildete sich die in Zonen eingeteilte Gemarkung von Szeged heraus: die Stadt war von Weingärten umgeben, ausserhalb derer lagen die Zonen der inneren Weide, der Äcker, der Heuwiesen und am weitesten von der Stadt entfernt, die Zone der äusseren Weide. Die Landwirte bauten auf den eigenen Heuwiesen Meiereiegebäude (szállási épület), wo die weniger vermögenden selber, die wohlhabenderen ihre Knechte das Vieh überwintern und füttern liessen. Die Herausbildung der „szállás“ hatte zwei Vorbedingungen, nämlich den privaten Grundeigentum und die freie Grundbenutzung.

In der Gemarkung der Stadt gab es 1747 137, 1778 bereits 280 Meiereien mit der Bezeichnung „szállás“. (Abb. 4, 5—6) In dem letzten Drittel des 18. Jahrhunderts begann man auf dem Sandboden der „szállás“-Zone grossangelegte Weingärten anzupflanzen, wobei zwei Folgen hervorzuheben sind: die Zahl der „szállás“ wuchs und viele Bauernfamilien zogen aus ihren städtischen Häusern in ihre „szállás“ in der Gemarkung. In den 1830-er Jahren wohnten zahlreiche Familien in ihren „szállás“, das allerdings von den Behörden verboten war, da sich diese Bewohner auf diese Weise den öffentlichen Lasten wie z. B. der Soldateneinquartierung entzogen haben. Die Gemarkungskarte aus der Zeit um 1840 führt in der Gemarkung von Szeged 1465 Gehöfte auf, diese Tatsache zeigt ein ausgebautes, auf den Feldern in der Nähe der Stadt dichtes Gehöftsnetz. (Abb. 10, 11)

Im 18. Jahrhundert wurden zwei Tabakgärtnerkolonien gegründet (Röszke, Szentmihálytelek), die in der Mitte des 19. Jahrhunderts zum Gewürzpaprikabau übergingen.

Die Stadt Szeged begann 1852 die Austeilung ihrer grossen Pussta (68 000 Joch). Die Gemeindeweiden wurden nicht für alle Zeiten verkauft, sondern langfristig für 10—20—30 Jahre auf Raten verpachtet. Die Parzellierung der Weiden löste eine neue Welle der Entstehung der Gehöfte aus. Auch in der „szállás“-Zone wurde neue Gehöfte gebaut, die Aussiedlung aus der Stadt lief weiter. Zwischen 1850 und 1870 verdoppelte sich die Vorortsbevölkerung von Szeged (ihre Zahl stieg auf 26 000 an), 1900 waren es schon mehr als 38 000. Die Stadt setzte die Verpachtung der Gemeindeweiden auch zwischen 1922 und 1926 fort, so dass bis 1930 auf den städtischen Pachtfeldern 3100—3200 Gehöfte gebaut wurden, wo ungefähr 15 000 Menschen lebten. Die städtische Gemeindeweiden wurden auf der Versteigerung je in der Grösse von zehn Joch verpachtet, im 20. Jahrhundert konnte der wesentliche Teil der Grundpächter auch kein grösseres Gebiet in Anspruch nehmen. In den Jahren der Wirtschaftskrise (1929—1933) wurden viele Kleinpächter verschuldet und gingen zugrunde, die Mehrheit fasste aber auf den aufgeteilten Weiden Fuss. 1930 lebte zwei Drittel der Vorortsbevölkerung von Szeged (45 450 Menschen) in Gehöftswirtschaften, die auf den Erbhöfen entstanden sind, ein Drittel aber auf Pachtfeldern. Durch das Pachtsystem wurde die Bevölkerung der Gehöfte unternehmungslustig und zur Warenproduktion angeregt. Ihre Erzeugnisse verkauften sie auf den Märkten der Stadt Szeged, die an die 100 000 Einwohner hatte, und der Siedlungen in der Umgebung (Kiskunfélegyháza, Csongrád, Kistelek, Kiskunhalas, Szabadka). 1949 lebten auf 12 000 Gehöften um Szeged mehr als 49 000 Menschen, und Szeged war neben dem anderen Marktflecken zwischen der Donau und der Theiss, Kecskemét die grösste Stadt mit Gehöftsbevölkerung in der Ungarischen Tiefebene.

Im Vorort begann der Schulunterricht um 1840 auf einigen Gehöften. Die Stadt liess 1853 zur gleichen Zeit auf den Gehöften 4 Elementarschulen errichten, 1910 gab man auf den Gehöften bereits in 70 Volksschulen Unterricht. Die Stadt Szeged schritt in der Errichtung der Schulen auf den Gehöften voran und gab ein Vorbild für die umliegenden Siedlungen.

In den 1850-er Jahren wurde die Gemarkung in Hauptmannschaften eingeteilt. 1892 brachte die Stadt zwei Verwaltungszentren im Vorort zustande, die in vieler Hinsicht die Rolle der Mutterstadt übernahmen und um denen sich bedeutsame Gehöftszentren, Dorfkerne entfalteten.

II. 3. Zu einer ähnlichen Gehöftsentwicklung kam es auch in der Gemarkung des kleinkumanischen Marktfleckens Dorozsma — mit dem Unterschied, dass die Gemeindeweiden hier erst 1898—99 ausgeteilt wurden. In ihrer Gemarkung entstanden bis zu den 1930-er Jahren vier Gehöftszentren.

II. 4. In der Gemarkung der 1776 angesiedelten Gemeinde Kistelek wurden die zu dem Fronhof gehörenden Äcker und Heuwiesen in einem Stück ausgeteilt, der Fronherr (die Stadt Szeged) mischte sich nicht in die Wirtschaftsform der Fronbauer ein und das ermöglichte gleich nach der Ansiedlung die Errichtung von Gehöften auf den Feldern. Ausser der eingeborenen Landwirtschicht kamen nach der Austeilung der Gemeindeweiden viele Kleinbauer und einige unternehmungslustige Händler zu Boden, die dann in der Gemarkung Gehöfte gebaut haben.

II. 5. Die Äcker der Tápéer Fronbauer wurden in Dreifelderwirtschaft bebaut, so kamen hier keine Gehöfte zustande. In der Gemarkung von Tápé wurden in den 1850-er Jahren auf der nach der Flussregulierung entwässerten Tápéer Wiese die Bedingungen zur Entstehung der Gehöfte geschaffen, wo die Stadt Szeged ebenfalls Pachtbesitze austeilte.

II. 6. In der Nachbarschaft der Szegeder Gemarkung wurden um die Wende des 19—20. Jahrhunderts zwei Sandpussta in der Grösse von ungefähr 6 000 Joch parzelliert, wo hauptsächlich die auf ein besseres Leben hoffenden Armbauer Wurzel schlugen. Der überwiegende Teil der Siedler baute ein Gehöft und nur wenige liessen sich auf den Dorfparzellen nieder. In Pusztamérge kamen zwei grosse Weingärten zustande, die von den Armbauern bebaut wurden.

In dem 7 500 Joch grosse Felső-Pusztaszer begann die Stadt Kecskemét Mitte des 19. Jahrhunderts Pachtfelder auszuteilen. Hier wurden Parzellen in der Grösse von 50 Joch verpachtet und dieser Umstadt sicherte bessere Bedingungen zur Ansiedlung und zur Entwicklung der Gehöftswirtschaft als das Szegedener Pachtsystem. Kecskemét ging um die Jahrhundertwende zur Vergabe von Erbbesitzen über. In Felső-Pusztaszer kommt 60% der Einwohner aus Kecskemét, der Rest kam aus der Gemarkung und den Gehöften von Szeged, Kistelek, Tömörkény und anderen umliegenden Siedlungen in diese neu ausgeteilte Pussta.

II. 7. Der Verfasser analysiert die Entstehung und Veränderung der Gehöfte, der Tabakgärtnerreien und der Meiereien auf dem Gut Pallavicini (seit 1835 unveräusserliches Fideikommiss). Die seit der Mitte des 18. Jahrhunderts angesiedelten Tabakgärtner waren vertragliche Pächter und die Zahl der Bevölkerung in den fünf Gärtnerreien betrug 500—1000, d. h. sie wuchs zu einem Dorf an. 1851—52 löste die Gutswirtschaft diese florierenden Gärtnerreien auf und vertrieb die Bevölkerung rücksichtslos. Eine Gruppe der vertriebenen Tabakgärtner wanderte in das Banat in Südungarn, andere wurden zerstreut in den umliegenden Gemeinden und Pussta.

1786 standen auf den Gemarkungsfeldern von 42% der Agyóer Fronbauer genauso „szállás“-Gebäude (Ställe, Schafhürden) wie auf den Fronhöfen in Kistelek. (Abb. 41) Aus den „szállás“ mit

hauptsächlich Viehzucht entwickelten sich bis zu den 1840-er Jahren Gehöfte mit Ackerbau und Viehzucht, wo die Bauernfamilie in einigen Fällen srändig wohnte.

Die Gutswirtschaft parzellerte ab den 1850-er Jahren kleinere Grundstücke in der Grösse von 300—500 Joch und verpachtete diese den dort lebenden unternehmungslustigen Kleinbauern. In den 1850-er Jahren erhielt ein Pächter 16 Joch Acker, später aber immer weniger. Diese Verpachtungen „befriedigten“ den Landhunger der Arm- und Kleinbauer und sicherten gleichzeitig Arbeitskräfte zur Bebauung des Herrschaftsguts. In den 1930-er Jahren lebten auf 300—350 Kleinpachtgehöften 1500—1600 Menschen.

III. In einem neuen Kapitel erörtert der Verfasser die morphologischen Eigentümlichkeiten der Gehöftssiedlung. Es werden zwei Varianten dieser Siedlungsform auseinandergehalten: 1. die in der Feldmark zerstreut liegenden und 2. die am Feldweg reihenweise gebauten, in einigen Fällen dorftartige Hausreihe bildenden Gehöfte.

Die Aufgabe der Siedlungsethnographie ist auch die Untersuchung der Bauplatzordnung der Gehöfte. Der Verfasser zeigt, was für Umstände der Bauer in Betracht zog, wie er sich den Naturverhältnissen, der herrschenden Windrichtung, den Strassen usw. bei der Errichtung der Gehöfte anpasste. Aus den Untersuchungen ergibt sich, dass die Bauplatzordnung der Gehöfte, d. h. die Ordnung der Gebäude (Wohnhaus, Stall, Fruchtscheune) typische Züge aufweist. (Abb. 49—60) Im 20. Jahrhundert wird die Bestrebung nach dem von drei Seiten geschlossenen Gehöftshof und nach der Einzäunung des Gehöfts bestimmend.

IV. Als Zusammenfassung markiert der Verfasser den Platz der Siedlungsformen der Szegeder Landschaft im Siedlungssystem der Ungarischen Tiefebene.

Bei Berücksichtigung der Grundbesitzformen, der Benutzung der Besitze werden vier unterschiedliche Varianten der Gehöftsentstehung festgestellt:

1. Die „szállás“, dann die Gehöfte entstanden in der Gemarkung der königlichen Freistadt Szeged und des Marktfleckens Dorozsma mit freier Rechtsstellung auf in Privatbesitz stehenden Grundstücken.

2. In zwei Frondörfern, in Alygó und in Kistelek erschienen die „szállás“-Gebäude auf Urbarialbesitzen. Dies war möglich, weil die Urbarialäcker nicht in Dreifelderäcker eingeteilt waren und die Fronbauer so ihr Grundstück in einem bekamen, darüber hinaus wurden die Fronfelder von denen des Grundherrn abgesondert.

3. In der untersuchten Landschaft war die Gehöftsbildung auf den Pachtfeldern verbreitet, der sich die siedlungs- und agrarhistorische Forschung kaum annahm.

4. Hunderte von Gehöften wurden auf den Feldern der Sandsteppe errichtet, die Ende des 19., Anfang des 20. Jahrhunderts in Erbesitz gegeben wurden.

Die Gehöftswirtschaft passte sich den ökologischen Verhältnissen an, neben der Viehzucht und dem Korngetreidebau wurden aber fast überall Intensivkulturen angebaut: Wein, Obst, Gewürz-paprika oder Kohl. Mit den Typen der Gehöftswirtschaft befasst sich ein anderer Aufsatz des Verfassers.

1949 lebten 190 000 Menschen auf dem untersuchten Gebiet, 42 % davon (76 900) in den Vororten. Die Erklärung für diese starke Herausbildung der Gehöftssiedlung sieht der Verfasser in den folgenden Umständen: 1. Nach der Entvölkerung während der Türkenherrschaft (1541—1686) gab es in diesem Gebiet immer austeilbares, zu bebauendes Land ganz bis Mitte der 1920-er Jahre. 2. Es häufte sich ein beträchtlicher Überschuss an Bevölkerung an, der immer dorthin strömte, wo eine neue Pussta parzelliert wurde. So entfaltete sich eine bedeutende innere Migration, gleichzeitig kam es — eben deswegen — in der dargestellten Zeit zu keiner Wegwanderung bzw. Auswanderung. 3. Es lohnte, sich auf einem Gehöft niederzulassen und dort zu wirtschaften. Die Regierung versuchte zweimal, in den 1780-er und 1850-er Jahren, die Gehöfte in Ungarn aufzulösen, beide Versuche scheiterten aber. Das Gehöft in der Ungarischen Tiefebene erwies sich in den letzten 250—300 Jahren als wirtschaftliche Notwendigkeit. Diese Schlussfolgerung dient auch für die Siedlungs- und Agrarpolitik der Gegenwart zur Lehre.

Les « tanya » de la région de Szeged

L'auteur examine le développement et l'ethnographie de l'habitat de la région de Szeged, la plus grande ville de la Grande Plaine de Hongrie pendant les siècles passés. Les territoires examinés sont arrivés après les limites administratives du 18e-19e siècle.

Szeged, dès la fin du 15e siècle, est une libre ville royales. Son territoire (142 mille arpents cadastrals = 816 km²) s'est développé jusqu'au milieu du 18e siècle et n'est pas changé entre 1776-1950. Hors du territoire de Szeged, l'auteur s'occupe de deux villages continuellement habités dès le 11e siècle (Algyó et Tápé), de deux villages établies au 18e siècle (Dorozsma, Kistelek), de trois établies à la fin du 19e siècle (Sándorfalva, Ötömös, Pusztamérges), d'un grand domaine et un village devenu autonome en 1934 nommé Felső-Pusztaszer. (1e tableau). Ce type d'agglomération „tanya” s'est formé dans toute la région, excepté les domaines cultivés par méthode de métayage.

L'étude présente le développement et l'histoire du peuplement des « tanya » (hameaux) à partir de 1820 jusqu'au milieu du 20e siècle. En 1950, dans la région de Szeged 9, dans la région de Kiskun-dorozsma 4 agglomérations de type « tanya » sont devenues autonome.

Dans l'introduction, l'auteur résume l'histoire de la recherche des « tanya ». La deuxième partie présente les conditions d'établissement dans la région dès le début du 18e siècle et la création, le développement et les variétés de la forme d'agglomération « tanya », par ensembles administratifs.

II. 2. Selon la première source écrite (un établissement du rôle des contributions tures de l'année 1570) sur les puszta « on a créé métairies nommées *szállás* depuis longtemps. On y laboure, sème, coupe les fens, et pendant toute l'année on mène paître les animaux ». Au 16-17e siècle, sur les puszta autour de Szeged, les citoyens aisés possédaient des « szállás » au but de l'élevage et du rôle agricole daraillement aux « *mezei kert* » des autres villes (Kecskemét, Nagykőrös) de la Plaine de Hongrie.

Au début de 18e siècle, les enceintes du territoire de Szeged étaient les suivantes: tout à côté de la ville se plaçaient les clos; après suivaient les pâturages intérieurs, les champs, les prairies de fauche et finalement l'enceinte du pâturage extérieur. Quelques agriculteurs avaient construit des bâtiments nommés « szállás » sur les harbeges privés où hivernait le bétail. Les deux conditions de la création des « szállás » sont la propriété et l'exploitation libre de la terre.

Dans le territoire de la ville en 1747 se trouvaient 137 « szállás », jusqu'à à 1778 déjà 280 agglomérations agricoles (4., 5-6. tableaux). Vers la fin du 18e siècle sur les terres sablonneuses commençaient les grandes encépagements: ainsi le nombre des « szállás » augmentait et beaucoup de familles paysannes déménageaient de la ville et vivaient tout l'année sur les « tanya », les « szállás ». En 1840, une carte préparée sur le territoire de Szeged montre 1465 tanya (hameau, ferme), (10., 11. tableaux)

Au 18e siècle, dans le territoire de Szeged, deux agglomérations des planteurs de tabac se constituent (Röszke, Szentmihálytelek), qui passent à la culture de paprika au milieu de 19e siècle.

En 1852, la ville de Szeged, commençait à partager ses puszta bien étendues (68 mille arpents cadastrals); elle ne les avait pas vendues mais elle baillait ses pâturages à long terme (a 10, 25, 30 and). Le morcellement des pâturages accélérât le processus du développement des hameaux. Entre 1850-1870, la population des territoires extérieurs de Szeged doublait et en 1900 déjà plus de 38 mille personnes. Entre 1922—1926, le conseil de la ville continuait l'affermage des pâturages communs en général par des parcelles de 10 arpents cadastrals. Jusqu'à 1930 sur les affermages se construisaient 3100-3200 hameaux (tanya) où vivaient plus de 15 mille personnes. Pendant les années de la crise économique de 1929-1933, beaucoup de fermiers échouaient, mais leur majorité s'établissait. En 1930 la population des territoires extérieurs de Szeged 45 450 personnes : les 1/3 de cette population travaillait sur sa terre privée et le 2/3 restant sur la terre baillée. La population des hameaux, par le système de l'affermage devenait de producteurs de marchandises. Les produits étaient vendus aux

marchées de Szeged et de villes des environs (Kiskunfélegyháza, Csongrád, Kistelek, Kiskunhalas, Szabadka). En 1949 49 mille personnes vivaient sur 12 mille hameaux, dans le territoire de Szeged.

La leçon vient de commencer sur des territoires extérieurs vers 1840. Le conseil de la ville, en 1853 faisait bâtir 4 écoles primaires parmi les hameaux, en 1910 déjà 70 écoles primaires enseignaient systématiquement dans la région des hameaux disséminés de Szeged. Ainsi la ville de Szeged donnait le bon exemple aux autres villes dans la fondation des ferme-écoles.

Dans les années 1850 le conseil de la ville organisait les commissariats des hameaux et en 1892 s'établissait deux centres administratifs des hameaux. Ceux-ci devenaient les centres d'agglomérations disséminées.

II. 3. Un développement parallèle arrivait dans le territoire de la ville agricole Dorozsma. Ici les pâturages communs étaient distribués de 1898-99. Jusqu'au 1930 dans son territoire se formaient 4 centres d'agglomérations disséminées.

II. 4. Le village Kistelek établi en 1776 distribuait les champs et les herbages appartenant aux serfs en partie — et le propriétaire (la ville de Szeged) laissait déménager les paysans serfs sur les hameaux. Beaucoup de petits paysans et quelques entrepreneurs devenaient des habitants des hameaux.

II. 5. Les paysans serfs de Tápé s'adonnaient à l'agriculture d'assolement. Le développement des hameaux commençait seulement après la régularisation de la rivière Tisza, à partir de 1850, quand la ville de Szeged distribuait l'herbage à ferme à bail.

II. 6. Dans le voisinage du territoire de Szeged au tournant du siècle 19-20e, on distribuait deux grandes « puszta » sur le sable où les paysans pauvres de la région de Szeged cherchaient une meilleure existence. Ils construisaient plutôt des hameaux que des maisons sur les terrains villageois. A Pusztamérgeš se constituaient deux grands vignobles cultivés par des paysans pauvres.

En Felső-Pusztaszer (son territoire est 7500 arpents cadastrals), la ville Kecskemét commençait à distribuer des terres à ferme à bail par 50 arpents cadastrals qui donnaient de meilleures conditions pour les travaux agricoles sur les hameaux que le système du bail à ferme de Szeged. Au tournant du siècle la ville Kecskemét vendait son puszta. 60% de la population de Felső-Pusztaszer était originaire de Kecskemét, les autres de la région de Szeged, Kistelek, Tömörkény.

II. 7. L'auteur analyse les différentes formes d'agglomération créées sur le territoire du domaine Pallavicini.

Dès le milieu du 18e siècle les plantations de tabacs étaient baillées: la population de cinq plantations de tabacs en 1850 s'élevait à 1000 personnes (comme un petit village). En 1851-52 le domaine liquidait les plantations fleurissantes et chassait les habitants. Un groupe de ces jardiniers chassés s'installait à Bánát (Sud-Hongrie), les autres se dispersaient sur les puszta et les villages des environs.

Sur les champs de 42% des paysans serfs d'Algyő en 1786 il y avait des bâtiments pour l'élevage. En 1840 déjà ces « szállás » devenaient des « tanya » (hameaux) habités pendant toute l'année.

Dans les années 1850, le domaine distribuait entre 300 et 500 arpents cadastrals de ses terres d'abord par 16 arpents cadastrals puis de moins en moins — ainsi assurément assez de bras pour cultiver la part de domaine. Vers 1930 sur 300-350 hameaux vivaient 1500-1600 personnes.

III. L'auteur analyse dans un chapitre les spécificités de formation des hameaux (tanya). Il distingue deux variétés d'agglomération: 1. les hameaux dispersés dans les sentiers; 2. des hameaux bâtis au bord du champ comme une rangée de maisons villageoises.

Le devoir de l'ethnographie de l'habitat est aussi l'examen de l'ordre du terrain des hameaux. L'auteur présente l'homme qui construisait le ferm (hameaux) en considérant la nature de l'environnement, la direction dominante au vent, les règles etc. Il trouvait des traits typiques du placement des bâtiments (maison, écuries, porcheries, poulaillers, greniers etc.) des hameaux (49-60. tableaux). Au 20e siècle, les paysans choisissent la cour fermée de trois côtés.

IV. Pour conclure, l'auteur désigne place les formes d'agglomération de la région de Szeged dans le système d'agglomération de la Grande Plaine de Hongrie.

En considérant les formes et l'usage de la possession des terres, il distingue quatre variétés différentes de la création des hameaux (tanya):

1. Dans le territoire de Szeged, comme libre ville royale et Dorozsma, comme libre ville agraire, les « szállás » plus tard les hameaux (tanya) se formaient sur des propriétés privées.

2. À Algyő et Kistelek (villages serfs) les bâtiments des « szállás » s'apparentent aux terres fermiers censiers. C'est pourquoi avait possible parce que les paysans serfs recevaient le manse servile dans une partie, séparée du domaine.

3. Dans la région examinée, la création des hameaux était fréquente sur l'affermage. La recherche de l'histoire du peuplement et de l'histoire agraire jusqu'ici s'occupaient à peine de cette question.

4. À la fin du 19e siècle, au début du 20e siècle les hameaux étaient construites sur les puszta sableuses distribuées que l'on donnait en propriétés éternelles. Outre l'élevage et la production de grain paysans de « tanya », s'occupaient des cultures intensives : raisins, fruits, paprika ou choux.

En 1949, sur la région examinée vivaient 190 000 personnes, 40% (76 000 personnes) habitaient sur les territoires extérieurs. L'auteur trouve trois explications à la grande mesure de la création des tanya sur cette région : 1. Par suite de la dépopulation sous la conquête turgue (1541-1686) il y avait toujours assez de terre à partager jusqu'en 1920 ; 2. Il y avait une abondance importante de la population mobile qui allait toujours aux morcellements de puszta en se formant une migration internes. En conséquence, la dépopulation n'était pas importante sur la région. 3. Vivre et travailler sur le tanya — était économique.

En 1780 et en 1850, la politique officielle voulait cesser les tanya de Hongrie, mais cette tentative échoua par la nécessité économique des derniers siècles. Cette conclusion est instructive pour la politique du peuplement et agricole de nos jours.

Хутора сегедского края

Автор рассматривает становление и поселковую этнографию хуторов в таком краю Венгерской низменности, крупнейшим посёлком, центром которого уже несколько столетий считается город Сегед. Определение изучаемой территории произошло на основе административных границ 18—19 вв.

Сегед с конца 15 века — свободный королевский город, его край в размере 142 тысяч кадастровых хольдов (816 кв. километров) сложился к середине 18 века и не менялся с 1776 года по 1950 год. К изучаемому относятся два села, с непрерывным с 11 столетия населением (Альдё и Тапе), два поселенческих села 18 века (Дорожма, Киштелек), три села, заселённых в конце 19 века (Шандорфальва, Ётёмёш, Пустамергеш), одно крупное поместное имение и один посёлок, ставший самостоятельным в 1934 году (Фельшёпустасер) (снимок П 1). Хуторская форма поселения, за исключением поместных участков, обработанных в форме усадебных хозяйств, распространилась во всём краю.

Становление и поселковая история хуторов рассматривается со второго десятилетия 18 века до середины 20 века. В 1950 году в окрестностях Сегеда 9, а в районе с. Кишкундорожма 4 хуторских посёлка стали селом с самостоятельной администрацией. Это своеобразие и изменения, происходившие с тех пор, превышают задачу, приятную автором на себя.

Во введении автор охватывает взглядом историю исследований этой тематики. Во второй главе излагаются поселковые условия края с начала 18 века, потом трактуются становление, развитие и варианты хуторской формы поселения по административным единицам.

II. 2. Первый письменный источник о хозяйстве в сегедском краю — турецкая налоговая регистрация 1570 года. По регистрации в степях «созданы хутора, издавна названные стойбищами, где пашут, сеют, сенокосят и круглый год пасут скот». В 16 и 17 вв. зажиточные горожане в степях вокруг Сегеда имели такие стойбища для содержания скота, частично и для земледелия, которые похожи на пригородные хозяйства, названные «полевыми огородами», и на использование земель в районах других городов Венгерской низменности (Кечкемет, Надькёрёш).

В начале 18 века вокруг Сегеда сложился зональный край: город был окружён виноградниками, за ними расположились внутренние пастбища, пахотные земли, сенокосные угодья и дальше всего от города — зона внешних пастбищ. Хозяева сторили свои хутора на собственных сенокосных участках, где более зажиточные с помощью батраков, а мелкие хозяева сами зимовали, кормили овиных животных. Двумя предпосылками создания стойбищ были частная земля и свободное использование земель.

В 1747 году 137, а в 1778 году 280 ферм, названных *стойбищами*, было в районе города (снимки П 4, 5, 6). В последней трети 18 века на песчаных почвах зоны стойбищ приступали к крупномасштабной посадке винограда, последствием чего было, что умножалось количество хуторов-стойбищ и многие крестьянские семьи переселились сюда из города. В 1830-ые годы многие семьи жили постоянно в стойбищах, т. е. в хуторах, что было запрещено администрацией, потому что жители этим путём отлынивали от общего несения налогов и от бремени расквартирования солдат. Карта около 1840 года в сегедском краю насчитывает 1465 хуторов, что указывает на густую сеть хуторов вблизи города (снимки П 10, 11).

В 18 веке в сегедском краю возникли два табаководческих посёлка (Рёске, Сентмихайтелек), которые в середине 19 века перешли на производство стручкового красного перца.

Город Сегед в 1852 году начал распределять свои крупные степи (68 тысяч кадастровых хольдов). Город не продавал, а отдавал частями свои пастбища в долгосрочную аренд, на 10, 25, 30 лет. Парцелляция пастбищ начала новую волну сложения хуторов. Новые хутора

строились и в зоне пастбищ, где продолжалось переселение из города. Между 1850 и 1870 гг. окрестное население Сегеда удваивалось (возросло на 26 тысяч), а в 1900 году уже превышало 38 тысяч человек. Отдача пастбищ в аренду продолжалась и между 1922—1926 гг., так что до 1930 года на городских арендных землях было построено 3100—3200 хуторов, где жило около 15 тысяч человек. Пастбища отдавались в аренду на аукционе в виде десятихольдных участков, и в 20 веке значительная часть съёмщиков земли и не могла арендовать большую территорию. В годы экономического кризиса (1929—1933) многие мелкие арендаторы обременились долгами и разорились, но их большинство укоренилось на наделённых участках пастбищ. В 1930 году примерно две трети окрестного населения Сегеда (45 450 чел.) жили на вечных землях и одна треть — в хуторах, построенных на арендных землях. Арендная система сделала хуторское население предпринимателями и заставляла их производить товары. Свои товары они реализовали на рынках почти статысячного Сегеда и окружающих посёлков (Кишкундорожма, Чонград, Киштелек, Кишкунхалаш, Сабака). В 1949 году в 12 тысячах сегедских хуторах жило более 49 тысяч человек, и Сегед был рядом с Кечкеметом — другим сельским городком между Дунаем и Тиссой — городом с крупнейшим хуторским населением Венгерской низменности.

Школьное образование в окрестностях началось около 1840 года, в нескольких хуторах. В 1853 году город построил сразу 4 хуторские элементарные школы и в 1910 году уже в 70 хуторских народных школах велось регулярное обучение. Город Сегед среди первых создавал хуторские народные школы и был образцом для окружающих посёлков.

В 1850-ые годы край был разделён на т. н. управления-капитанства. В 1892 году город создал два краевых административных центра, которые во многом принимали на себя роль города и вокруг них сложились значительные хуторские центры, ячеики будущих сёл.

II. 3. Подобное развитие хуторов развернулось в районе вольного кишкунского сельского городка Дорожмы с той разницей, что в Дорожме общественные пастбища были разделены только в 1898—1899 гг. В его краю до 1930 годов возникли четыре хуторских центра.

II. 4. В районе созданного в 1776 году села Киштелек пахотные земли и сенокосные угодья, относящиеся к участкам крепостных крестьян, размеживались одним массивом и земледелец (город Сегед) не вмешивался в хозяйство крепостных крестьян, что сделало возможным, что на окрестных землях хутора строились сразу после заселения. Кроме коренных хозяев после размежевания общественных пастбищ и многие мелкие крестьяне и несколько торговцев в-предпринимателей получили землю и построили себе хутора в краю.

II. 5. На пахотных землях тапейских крепостных крестьян было трёхпольное хозяйство, и так там не строились хутора. В окрестностях Тапе условия создания хутора возникли после урегулирования рек, на осушенных тапейских лугах с 1850-ых годов, где город Сегед тоже размежевал арендные участки.

III. Вблизи сегедского края на повороте 19 и 20 веков размежевались две большие песчаные степи приблизительно в 6 тысяч кадастровых хольдов, где обрели твёрдую почву под ногами в первую очередь бедняки сегедского края в надежде на лучшую жизнь. Большинство поселенцев построило хутора и только немногие остановились на сельских участках (участках для домов). В Пустамергеше создано две крупные виноградника (300 и 130 хольдов), которые обрабатывались батраками, живущими в песчаной степи.

В Фельшэ-Пустасере, расположенном на 7500 хольдах, город Кечкемет в середине 19 века начал размежевать арендные земли. Раздавались там 50-хольдные аренды, что обеспечивало лучшие условия для поселения, для развития хуторского хозяйства, чем сегедская арендная система. Кечкемет на грани двух веков перешёл к продаже земель в вечную собственность. В Северном Пустасере пр. 60% населения родом из Кечкемета, а другие переселились во вновь размеженную степь из окрестностей и хуторов Сегеда, Киштелека, Тёмёркения и других окружающих населённых пунктов.

II. 7. Автор анализирует создание и изменения табаководств, усадеб, хуторов, созданных на территории имения Паллавичини (с 1835 года «вотчина»).

Табаководы, поселившиеся здесь с середины 18 века, были арендаторами, и население пяти садовничьих хозяйств достигло 500—1000 человек, значит размера села. Цветущие садовничьи посёлки в 1851—52 гг. были разрушены имением, их жители безжалостно изгнаны. Группа прогнанных табаководов переселилось в южновенгерский Баншаг, другие разметались в окружающие сёла и степи.

В 1786 году на окрестных землях 42% крепостных крестьян села Альдэ стояли такие же хуторские здания (конюшни, хлевы), как и на киштелекских участках крепостных крестьян (снимок П 41). Из стойбищ, где большей частью содержался скот, к 1840-ым годам создавались скотоводо-земледельческие хутора, и в некоторых из них крестьянские семьи жили круглый год.

С 1850-ых годов крупное поместье размежевало некоторые свои небольшие — 300—500 хольдные — участки и передавало в аренду живущим там крестьянам-предпринимателям.

Одному арендатору в 1850-ые годы отпустилось в среднем 16 хольдов пахотной земли, а позднее — всё меньше. Эти аренды «разряжали» земельный голод бедных и мелких крестьян, в то же время оеспечивали рабочую силу для обработки части поместной земли. В 1930-ые годы на мелких арендных землях в 300—350 хуторах жили около 1500—1600 человек.

Автор в отдельной главе трактует о формальных (морфологических) своеобразиях хуторского поселения: 1. хутора, разбросанные по тропинке, и 2. хутора, построенные по тропинке линией, порою образующие сельский ряд домов.

Задачей поселковой этнографии является и изучение распределения хуторских участков. Автор указывает на то, какие условия учитывал крестьянин, строивший хутор, как он приспособлялся к природным условиям, к господствующему ветру, к дорогам и т. д. Из его исследований вырисовывается, что распределение хуторского участка, т. е. распределение зданий (жилого дома, конюшни, хлевов, зернохранилищ) имеет свои типические черты (снимки П 49—60). В 20 веке определяющим становится стремление к образованию хуторского двора, окружённого с трёх сторон, и к огораживанию хуторов.

IV. В качестве подведения итогов автором определяется место форм поселения сегедского края в системе поселений Большой Венгерской низменности.

Учитывая формы собственности на землю и её использование, автором устанавливается четыре различных варианта создания хуторов:

1. В окрестностях вольного королевского города Сегеда и сельского городка свободной юридической положения Дорожмы *стойбища*, затем хутора возникли на частных землях.

2. В двух сёлах крепостных крестьян: в Альдэ и Киштелеке *здания для стойбища* появились на оброчных землях. Это стало возможным, потому что оброчные пахотные земли не были разделены на обороты (на трёх- и двухпольные участки), крепостные крестьяне свои участки получали в одном массиве и их земли были отделены от господского имения.

3. В изученном краю распространено было создание (развитие) хуторов на арендных землях, чем до сих пор мало занимались и исследования поселений, и аграрные науки.

4. В конце 19 века, в самом начале 20 столетия сотни хуторов строились в размежеванных песчаных степях, переданных в вечное пользование.

Хуторское хозяйство приспособлялось к естественно-географическим (экологическим) условиям, но параллельно с животноводством и зерноводством почти везде производились и интенсивные культуры: виноград, фрукты, стручковый красный перец или капуста. Типами хуторского хозяйства автор занимается в другой работе.

В 1949 году на изученной территории жило 190 тысяч человек, из них 76 900, 40% было жителями окрестностей. Автор объясняет такое широкое развёртывание хуторского поселения тремя обстоятельствами: 1. после опустошения (обезлюдения) во время турецкого ига (1541—1686) в этом краю всегда имела земля для размежевания и обработки, вплоть до середины 1920-ых годов; 2. накопилось значительное количество лишнего населения, которое всегда стремилось туда, где размежевалась новая степь. Таким образом развернулась значительная внутренняя миграция, в то же время — именно поэтому — с этого края не было ни переселения, ни эмиграции; 3. останавливаться в хуторах и вести там хозяйство было выгодно. Правительственные органы два раза: в 1780-ые и в 1950-ые годы хотели ликвидировать хутора на венгерской земле, однако обе попытки потерпели поражение. Хутор на Большой Венгерской низменности — по многим причинам — оказался экономически необходимым за последние 250—300 лет. Этот вывод служит уроком и для современной поселковой и аграрной политики.

TARTALOM

I. <i>Bevezetés</i>	3
II. <i>A tanyák és más külterületi lakott helyek településnéprajza</i>	11
1. Települési viszonyok a 18. sz. elején	11
2. Szállások és tanyák Szeged határában	16
a) 16—17. századi szállások	16
b) A szegedi határ övezetei, a határhasználat rendje, a szálláskialakulás feltételei	20
c) Szállások és tanyák a kaszálóövezetben a 19. század közepéig	28
Terminológiai kérdések és településnéprajzi összefüggéseik	40
A tanyásodás kiterjedése az 1830—40-es években	47
d) A szőlőhegyek és a tanyafejlődés	53
e) Kertészségek, szántóföldi tanyák	56
f) A közlegelők felosztása és a tanyásodás	62
g) A tanyák népessége 1850 és 1900 között	75
h) A tanyarendszer kiteljesedése. 20. századi városi földbérletek	82
i) Tanyai iskolák	98
j) Tanyai kapitányságok, közigazgatási központok	101
k) A tanyaközségek önállósulása 1950-ben	107
3. Szállások és tanyák Dorozsma határában	109
Tanyaközpontok	124
4. Kistelek és tanyái	128
5. Tápé és tanyái	138
6. A homokpuszták: Ötömös, Mérges, Pusztaszer benépesedése	141
a) Ötömös településtörténete	142
b) Mérges puszta benépesedése	144
c) Felső-Pusztaszer benépesedése	149
7. Az uradalmi birtok településtörténete	165
a) Dohánykertészségek	166
b) Algyői szállások	179
c) Majorok	185
d) Baks települése	192
e) Haszonbéres földön települt tanyák	194
f) Sándorfalva telepítése és tanyái	200

III. <i>A tanyai település formai sajátosságai</i>	207
1. <i>A tanyai településforma változatai</i>	207
2. <i>Tanyai telekelrendezés</i>	209
IV. <i>Összegezés</i>	223
V. <i>Irodalom</i>	231
VI. <i>Adattár</i>	237
VII. <i>Idegen nyelvű összefoglalók</i>	249

CONTENTS

I. <i>Introduction</i>	3
II. <i>Settlement-ethnography of isolated farms and other outlying dwelling-places</i> ..	11
1. Settlement conditions at the beginning of the 18th century	11
2. Abodes and farms in the confines of Szeged	16
a. Abodes in the 16th and 17th centuries	16
b. Zones of Szeged, their use and conditions of development of abodes ..	20
c. Abodes and farms in the meadowland up to the middle of the 19th century.....	28
Problems of terminology and their settlement-ethnograph correlations	40
Spreading of the farm system in the 1830s—40s	47
d. The vineyards and the development of farms	53
e. Gardenis and farms on arable land	56
f. The division of common pastures and the extension of the farm system	62
g. The population of the farms between 1850 and 1900	75
h. The further development of the farm system. Leases of town land in the 20th century	82
i. Schools for children living on isolated farms	98
j. District police stations and administrative centres for detached farms	101
k. Farm communities and their becoming independent in 1950	107
3. Abodes and isolated farms in the confines of Dorozsma Farm centres ..	109
4. Kistelek and its farms	128
5. Tápé and its farms	138
6. The sands puszta: the populating of Ötömös, Mérges and Felső-Pusztaszer	141
a. Settlement history of Ötömös	142
b. Populating of Mérges Puszta	144
c. Populating of Felső-Pusztaszer	149
7. Settlement history of the manorial estate	165
a. Tobacco-growing plantations	166
b. Abodes of Algyő	179

c. Manors	185
d. Settlement of Baks	192
e. Isolated farms on leasehold land	194
f. Settlement of Sándorfalva and its farms	200
III. The formal features of farm settlements	207
1. Formal versions of farm settlements	207
2. Arrangement of farm buildings	209
IV. Summary	223
V. Bibliography	231
VI. Reference book	237
VII. Foreign summaries	249

INHALT

I. <i>Einführung</i>	3
II. <i>Siedlungsethnographie der Gehöfte und anderer bewohnter Vororte</i>	11
1. Siedlungsverhältnisse Anfang des 18. Jh.	11
2. „Szállás“ und Gehöfte in der Gemarkung von Szeged	16
a) „Szállás“ im 16—17. Jh.	16
b) Die Zonen der Gemarkung von Szeged, die Ordnung der Markbenutzung, die Bedingungen der Entstehung der „szállás“	20
c) „Szállás“ und Gehöfte in der Heuwiesenzone bis Mitte des 19. Jh. . .	28
Terminologische Fragen und ihre siedlungsethnographischen Zusammenhänge	40
Die Ausbreitung des Gehöftswesens in den 1830—40-er Jahren	47
d) Die Weinberge und die Gehöftsentwicklung	53
e) Gärtnereien, Gehöfte auf dem Acker	56
f) Die Aufteilung der Gemeindeweiden und das Gehöftswesen	62
g) Die Bevölkerung der Gehöfte 1850—1900	75
h) Die Vollentfaltung des Gehöftssystems. Städtische Bodenpachten im 20. Jh.	82
i) Gehöftsschulen	98
j) Gehöftshauptmannschaften, Verwaltungszentren	101
k) Die Verselbständigung der Gehöftsdörfer im Jahre 1950	107
3. „Szállás“ und Gehöfte in der Gemarkung von Dorozsma. Gehöftszentren	109
4. Kistelek und seine Gehöfte	128
5. Táapé und seine Gehöfte	138
6. Die Sandsteppen: Die Besiedlung von Ötömös, Mérges, Pusztaszer ...	141
a) Die Siedlungsgeschichte von Ötömös	142
b) Die Besiedlung der Pussta Mérges	144
c) Die Besiedlung von Felső-Pusztaszer	149
7. Die Siedlungsgeschichte des Herrschaftsguts	165
a) Tabakgärtnereien	166
b) „Szállás“ in Algyő	179

c) Meiereien	185
d) Die Besiedlung von Baks	192
e) Gehöfte auf Pachtfeldern	194
f) Die Besiedlung und die Gehöfte von Sándorfalva	200
III. <i>Die morphologischen Eigentümlichkeiten der Gehöftssiedlung</i>	207
1. Die Varianten der Gehöftssiedlung	207
2. Die Bauplatzordnung des Gehöfts	209
IV. <i>Zusammenfassung</i>	223
V. <i>Literaturverzeichnis</i>	231
VI. <i>Daten</i>	237
VII. <i>Fremdsprachige Zusammenfassungen</i>	249

SOMMAIRE

I. <i>Introduction</i>	3
II. <i>L'ethnographie des «tanya» (hameaux) et des autres endroits habités dans les différentes régions</i>	11
1. Conditions d'établissements au début de 18 siècle	11
2. Les «szállás» et les «tanya» (hameaux) sur les territoires de Szeged ...	16
a) Les «szállás» au 16—17 ^e siècle	16
b) La région de Szeged, l'économie de l'exploitation de la région, les conditions de la création des «szállás»	20
c) Les «szállás» et les «tanya» dans l'enceinte de l'herbage jusqu'au milieu du 19 ^e siècle	28
Questions terminologiques et ses conséquences ethnographique d'habitat	40
L'extension de la création des «tanya» dans les années 1830—40	47
d) Le développement des «tanya» et les vignobles	53
e) Des fermes extérieures «jardin» et des fermes sur les champs	56
f) Le morcellement des pâturages communs et la formation des «tanya»	62
g) La population des tanya entre 1850—1900	75
h) Le développement de système de tanya. Les baux ruraux municipaux des le 20 ^e siècle	82
i) Des ferme-écoles	98
j) Des commissariats dans les tanya et des autres administratifs	101
k) L'évolution de quelques communes «tanya» en 1950	107
3. Des «szállás» et des tanya dans la région Dorozsma Des centres fermes (hameaux)	109
4. Kistelek et ses tanya	128
5. Tápé et ses tanya	138
6. Le peuplement des «puszta» sur le sable: Ötömös, Mérges, Pusztaszer .	141
a) L'histoire du peuplement d'Ötömös	142
b) Le peuplement de Mérges puszta	144
c) Le peuplement de Felső-Pusztaszer	149
7. L'histoire du peuplement des domaines	165
a) Les villages des planteurs de tabac	166
b) Les «szállás» d'Algyő	179

c) Les métairies du domaine	185
d) L'agglomération nommée Baks	192
e) Les tanya établies en terre donnée à bail	194
f) L'établissement et les tanya de Sándorfalva	200
III. <i>Les spécificités formelles des tanya</i>	207
1. Les variétés de l'agglomération de tanya	207
2. L'aménagement du terrain de tanya	209
IV. <i>Conclusion</i>	223
V. <i>Littérature</i>	231
VI. <i>Documentation</i>	237
VII. <i>Résumées en langues étrangères</i>	249

СОДЕРЖАНИЕ

I. Введение	3
II. Поселковая этнография хуторов и других пригородных населённых пунктов	11
1. Поселковые условия в начале 18 века	11
2. Стойбища и хутора в районе Сегеда	16
а) Стойбища 16—17 вв.	16
б) Зоны сегедского края, порядок использования городских земель, условия образования стойбищ	20
в) Стойбища и хутора в косильной зоне до середины 19 века	28
Вопросы терминологии и их поселково-этнографические отношения	40
Расширение хуторской системы в 1830—40 гг.	47
г) Виноградники и развитие хуторов	53
д) Садовые хозяйства, хутора на пахотных землях	56
е) Распределение общественных пастбищ и расширение хуторской системы	62
ж) Население хуторов между 1850 и 1900 гг.	75
з) Завершение хуторской системы. Городские земельные аренды 20 века	82
и) Хуторные школы	98
к) Хуторские управления, административные центры	101
л) Становление хуторских местностей самостоятельными в 1950 году	107
3. Стойбища и хутора в районе с. Дорожма	109
Хуторские центры	124
4. Киштелек и его хутора	128
5. Тапе и его хутора	138
6. Заселение песчаных пустынь: Ётёмёш, Мергеш, Пустасер	141
а) Поселковая история Ётёмёша	142
б) Заселение степи Мергеш	144
в) Заселение Фельшё-Пустасера	149
7. Поселковая история поместных имений	165
а) Табаководства	166
б) Стойбища в с. Алдьё	179

в) Усадьбы	185
г) Создание с. Бакш	192
д) Хутора на арендных землях	194
е) Создание с. Шандорфальва и его хутора	200
III. Формальные своеобразия хуторского посёлка	207
1. Варианты хуторской поселковой формы	207
2. Распределение хуторских участков	209
IV. Итоги	223
V. Литература	231
VI. Сведения	237
VII. Резюме на иностранных языках	249

Felelős kiadó: dr. Trogmayer Ottó
90-4000 — Szegedi Nyomda
Felelős vezető: Kónya Antal mb. igazgató
Példányszám: 1000 — Terjedelem: 23,8 A/5 ív
Készült monoszedéssel, íves magasnyomással,
az MSZ 5601-59 és MTA 5602-55 szabvány szerint